

**“TÜRK DÜNYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI ARAŞDIRMALARI” mövzusunda I BEYNƏLXALQ
ELMİ SİMPOZİUM**

**“TÜRK DÜNYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI ARAŞDIRMALARI”**

mövzusunda

**I BEYNƏLXALQ ELMİ SİMPOZİUMUN MƏQALƏLƏR
KİTABI**

**BOOK OF ARTICLES OF THE 1ST INTERNATIONAL
SCIENTIFIC SYMPOSIUM**

ON

**"RESEARCH OF AZERBAIJAN LANGUAGE AND
LITERATURE IN THE TURKISH WORLD"**

Bakı – 2024

Xəzər Universiteti Nəşriyyatı – 2024

Bütün hüquqlar qorunur

Elmi redaktor: Dos. Dilbər Zeynalova

Tərtibçi: Mənsurə Əhmədova

**“TÜRK DÜNYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI ARAŞDIRMALARİ”
mövzusunda I BEYNƏLXALQ ELMİ SİMPOZİUMUN MƏQALƏLƏR KİTABI**

Xəzər Universiteti Nəşriyyatı: Bakı – 2024, 231 səh.

Bu kitabda 2024 – cü ilin dekabr ayında Bakı şəhərində Xəzər Universiteti Dillər və Ədəbiyyatlar departamentinin təşkilatçılığı ilə keçirilmiş “Türk Dünyasında Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Araşdırmaları” mövzusunda I beynəlxalq elmi simpoziumunda məruzə edilmiş elmi məqalələrin tam mətnləri yer almışdır. Simpoziumda Azərbaycan tədqiqatçıları ilə yanaşı, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası və İran İslam Respublikasının alim və tədqiqatçıları Azərbaycan dilçiliyi və Ədəbiyyatının müasir və aktual problemlərinə həsr olunmuş elmi çıxışlarla iştirak etmişlər. Bu materiallar geniş tədqiqatçı auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

This book contains abstracts of scientific articles presented at the 1st International Scientific Symposium on “Research on Azerbaijani Language and Literature in the Turkic World” organized by the Department of Languages and Literatures of Khazar University in Baku in December 2024. In addition to Azerbaijani researchers, scientists and researchers from Turkey, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, the Turkish Republic of Northern Cyprus, and the Islamic Republic of Iran participated in the symposium with scientific presentations dedicated to the contemporary and topical problems of Azerbaijani linguistics and literature. These materials are intended for a wide audience of researchers.

ISBN 978-9952-20-164-2

FƏXRİ KOMİTƏ

Akad. Hamlet İsaخانlı (Azərbaycan)
Akad. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Akad. Rafael Hüseynov (Azərbaycan)
Prof. Yavuz Akpınar (Türkiyə)
Prof. Şahin Mustafayev (Beynəlxalq Türk Akademiyasının prezidenti)
Prof. Ahmet Bican Ercilasun (Türkiyə)
Prof. Mustafa İsen (Türkiyə)
Prof. Ramazan Korkmaz (Qafqaz Universitetlər Birliyi başqanı)

ELMİ KOMİTƏ

Akad. Hamlet İsaخانlı (Xəzər Universiteti/Azərbaycan)
Akad. Teymur Kərimli (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu)
Prof. Erdoğan Uygur (Ankara Universiteti/ Türkiyə)
Prof. Bədirxan Əhmədov (AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu/ Azərbaycan)
Prof. Nureddin Demir (Hacettepe Universiteti/ Türkiyə)
Prof. Amantay Şarip (L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti/ Qazaxıstan)
Akad. Nizami Cəfərov (Atatürk Mərkəzi/Azərbaycan)
Prof. Nadir Məmmədli (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu/ Azərbaycan)
Prof. Nimet Yıldırım (Atatürk Universiteti, Türkiyə)
Prof. Jale Demirci (Ankara Universiteti/ Türkiyə)
Prof. Sevinc Əliyeva (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu/ Azərbaycan)
Prof. İsmayıl Kazımov (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu/ Azərbaycan)
Prof. Pervane Bayram (Mehmet Akif Ersoy Universiteti/ Türkiyə)
Prof. Marufjon Yuldashev (Özbəkistan Dövlət Sənət və Mədəniyyət İnstitutu/ Özbəkistan)
Prof. Alfiya Yusipova (Kazan Federal Universiteti/ Tatarıstan)
Prof. Dilşod Fayipov (Urgənc Dövlət Universiteti/ Özbəkistan)
Prof. Nurboy Jabbarov (Daşkənd Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti/ Özbəkistan)
Prof. Nasiba Sabirova Ergəşevna (Urgənc Dövlət Universiteti/ Özbəkistan)
Prof. Şevkiye Kazan Nas (Akdeniz Üniversitesi/ Türkiyə)
Dos. Dilbər Zeynalova (Xəzər Universiteti/ Azərbaycan)
Dos. Nəzakət Məmmədli (AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu/ Azərbaycan)
Dos. Elmira Məmmədova-Kekeç (Bakı Avrasiya Universiteti/ Azərbaycan)
Dos. Nazım Muradov (Lefke Universiteti/Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti)
Dos. Yılmaz Özkaya (Ege Universiteti/ Türkiyə)
Dos. Elza Səmədli (Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyi/ Azərbaycan)
Dos. Cumali Şabanov (Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti/ Özbəkistan)
Dos. İlkin Qulusoy (Qafqaz Universiteti/ Türkiyə)
Dos. Xatirə Yusifova (AMEA Əlyazmalar İnstitutu/Xəzər Universitet/ Azərbaycan)
Dos. Zivər Hüseynli-Baylan (Xəzər Universiteti/ Bakı Avrasiya Universiteti/ Azərbaycan)
Dos. Esra Doğan Turay (Mardin Artuklu Universiteti/ Türkiyə)
Dos. Mehdi Genceli (Marmara Universiteti/ Türkiyə)

Dos. Bilge Kaya Yiğit (Bolu Abant İzzet Baysal Universiteti, Türkiyə)
Dos. Burul Elebesova (Cusup Balasagın Kırğız Milli Universiteti/ Qırğızıstan)
Dos. Mərziyyə Nəcəfova (AMEA Ədəbiyyat İnstitutu/ Azərbaycan)
Dr. İlkin Əsgər (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan)
Dr. Zəminə Ziyayeva (Qarabağ Universiteti/ Azərbaycan)
Dr. Aqşin Əliyev (Pekin Xarici Dillər Universiteti/ Çin)
Dr. Davud Kuhi (Təbriz Azad Universiteti/ İran)

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Dos. Dilbər Zeynalova - Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin müdiri, sədr
Prof. İsxan İsxanlı - İdarəetmə və Tələbə işləri üzrə prorektor, həmsədr
Dos. Hikmet Quliyev - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, üzv
Dos. Xatirə Yusifova - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, üzv
Dos. Zivər Baylan Hüseynli - Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin müəllimi, üzv
Dos. Ülvi Babasoy - Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin müəllimi, üzv
Dr. Yeqzar Cəfərli - Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin müəllimi, üzv
Mənsurə Əhmədova - Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin müəllimi, üzv
Fərqanə Ələsgərli - Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin assistenti, üzv
Zülfiyyə Sadiqova - Musiqi və incəsənət departamentinin müdiri, üzv
Əlövsət Əmirbəyli - İctimai Əlaqələr və Media üzrə direktor, üzv
Natella Barkaya - Media Resursları Mərkəzinin müdiri, üzv
İlkin Əlizadə - İnformasiya Texnologiyaları şöbəsinin menecer köməkçisi, üzv
Aynurə Ağayeva - Ümumi şöbənin koordinatoru, üzv

MÜNDƏRİCAT

Абдукадилова Ш., Ахрарова Н., Абдурахманова С., Ташкентского государственного транспортного университета, Узбекистан - ИЗУЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В УЗБЕКИСТАНЕ: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	7
Adikə Alməmmədova - XƏTAİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA”ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ	10
Prof. Amantay Şərip - HÜSEYN CAVİD ROMANTİZMİ VƏ XX ƏSİRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QAZAX POEZİYASI: MƏNƏVİ AXTARIŞ VƏ HUMANİST İDEALLAR (MÜQAYISƏLİ TƏHLİL)	14
Doç. Burul Elebesova Bekkaziəvna - ALIKUL OSMONOV VE BAHTIYAR VAHABZADE'NİN ŞİİRLERİNDE MITOLOJİK UNSURLAR VE MOTIFLER	22
Dos. Elçin İbrahimov - MÜSTƏQİL TÜRK RESPUBLİKALARINDA DİL SİYASƏTİ (MÜASİR DÖVR)	30
Prof. Erdoğan Uygur - MİRZA FETHALİ AHUNDZADE'NİN MÜSYÖ JORDAN PİYESİNDE DOĞU VE BATI KAVRAMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	38
Doç. Esra Doğan Turay - İRAN'DA YAZILAN HAC SEYAHATNAMELERİNDE TÜRKÇE'NİN ÖNEMİ VE GULAMRIZA ENZABİ'NİN HACNAME-İ ENZABİ ADLI TÜRKÇE ESERİNİN TANITIMI VE İNCELENMESİ	46
Furkan Abir - TÜRKİYE İLE AZERBAYCAN ARASINDA BİR KÖPRÜ: AHMET KEMAL'İN BAKÜ'DEKİ FAALİYETLERİ	54
Dos. Gülarə Əmirova - AUIOVİZUAL REKLAMLARDA ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI NİTQİN İNKİŞAFINA MANE TÖRƏDƏN AMİL KİMİ	60
Dos. Xatirə Yusifova - AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TÜRKİYƏ ALİ MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏŞKİLİ VƏ TƏDRİSİ METODİKASI	64
Doç. İlkin Gulusoy - TÜRK ÖĞRENCİLERİN AZERBAYCAN TÜRKÇESİ ÖĞRENİMİNDE KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR VE ÇÖZÜM YOLLARI	72
Dr. Jamila Asqarova Baxodirovna - O'ZBEK VA OZARBAYJON SEHRLI ERTAKLARINING QIYOSIY TADQIQI	76
Dr. Könül Gulusoy - TÜRKİYE'DE AZERBAYCAN EDEBİYATI VE KÜLTÜRÜ'NÜN ÖĞRENİMİNDE KARŞIYA ÇIKAN ZORLUKLAR VE İZLENİLEN YÖNTEMLER	79
Dos. Könül Həbibova - AZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARI PERSONAJLARININ NİTQİNDƏ KOMMUNİKATİV STRATEGİYALAR	88
Könül Şxəliyeva - OXU TƏLİMİ PROSESİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN NİTQ VƏ TƏFƏKKÜNÜN İNKİŞAF ETDİRMƏYİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI	97
Доц. Мукаддас Камилова Гаппаровна, доц. Аманлыкова Нафиса Рахматуллаевна, Атамухамедова Гузал Сабирджановна - МАКСУД ШЕЙХЗАДЕ И ЕГО ВКЛАД В ПОПУЛЯРИЗАЦИЮ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	102
Dots. Munis Jo'rayeva - O'ZBEK VA OZARBAYJON OG'ZAKI İJODIDAGI MUSH TARAKLIK (Topishmoqlar misolida)	105

**“TÜRK DÜNYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI ARAŞDIRMALARI” mövzusunda I BEYNƏLXALQ
ELMİ SİMPOZİUM**

Prof. Nimet Yıldırım - NİZAMİ GENCEVİ VE “SIRLAR HAZİNESİ”	111
Dr. Nihan Abir Kurt - İSMAYIL ŞIHLI’NIN DELİ KÜR’Ü İLE YAŞAR KEMAL’İN İNCE MEMED’İNİ BİRLİKTE OKUMAK: KÜLTÜREL BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR.	120
Dr. Onur Kurukaya - AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SÖZCÜK TÜRLERİNE BAKIŞ	131
Dr. Orhan Baldane - AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDA BİR FARKLILIK: “gör-” VE “de-” FİİLLERİNDEN GELİŞEN MODAL SÖZLERİN KULLANIMLARI	141
Prof. Parvana Bayram - İSMAİL HİKMET ERTAYLAN’IN KLASİK AZERBAYCAN EDEBİYATI İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALARI	151
Dos. Rasim Heydərov - DİALEKTLƏRİNİN TƏSNİFİNDƏ FONETİK TƏDQİQATLARIN ROLU	166
Dr. Reyhan Mədətova - MUSTAFA ZƏRİRİN " FÜTUHUŞ-ŞAM" ƏSƏRİNDƏKİ BƏZİ ARXAİZMLƏRİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRDƏ İŞLƏNMƏSİ	172
Dr. Sema Şahin Dede - TÜRKİYE’DE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR (2018-2024)	176
Səma Vəliyeva - DİLİMİZ ÜÇÜN SƏCİYYƏVİ OLMAYAN CÜMLƏ TIPLƏRİNİN LİNGVOPUBLİSİTİK QÜSURLARI VƏ ONLARI YARADAN FAKTORLAR (ELEKTRON MƏDİANIN DİLİ ƏSASINDA)	183
Dr. Solmaz Həyatova - İSMAYIL BƏY QASPIRALININ TÜRK DÜNYASINA BAXIŞI	191
Prof. Shahodatxon Imomnazarova - OZARBAYJONLIK FOLKLORSHUNOS OLIM MIRALI SAIDOVNING «O’LAN» ATAMASI HAQIDAGI MULOHAZALARI	197
Шерматилла Юсупов Рахматович - МАКСУД ШЕЙХЗАДЕ И ЭМИГРАЦИОННАЯ ЛИТЕРАТУРА: ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ КУЛЬТУР	200
Prof. Şevkiye Kazan Nas - ŞİRVANŞAHLAR’DAN OSMANLI SARAYINA AZERBAYCANLI BİR ŞAİR: HÂMİDÎ-İ ISFAHÂNÎ	203
Шониёзова С., Толипова Д., Кодирова Г., - АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫКИ В КОНТЕКСТЕ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ	212
Доц. Вазира Хасанова Хамиджановна - ИЗУЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ГЕОГРАФИИ УЗБЕКСКОГО НАРОДА	215
Zeliha Yerli, Günay Gasımova Çatalkaya - MİRZA ALİEKBER SABİR VE ŞAİR EŞREF’İN NAMIK KEMAL’İN ŞİİRLERİNE YAPTIKLARI TEHZİLLERDEKİ ORTAK TAVIRLARI	218
Zibeydə Quliyeva - AZƏRBAYCAN VƏ İRAQ-TÜRKMAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN BƏZİ ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	223
Dots. Zulfiya Ma'rufova Nabievna - FUZULİY VA O'ZBEK SHE'RATI	228

**ИЗУЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В УЗБЕКИСТАНЕ: ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ
РАЗВИТИЯ**

Абдукадилова Ш., Ахрарова Н., Абдурахманова С.,

Ташкентского государственного транспортного университета, Узбекистан

В статье рассматривается изучение азербайджанской литературы в Узбекистане в контексте межкультурных и исторических связей двух народов. Проводится анализ современного состояния преподавания азербайджанской литературы в учебных заведениях Узбекистана, а также рассмотрены основные проблемы и перспективы этого направления. В условиях глобализации и культурного обмена изучение литературы соседних народов становится важной частью формирования межкультурного диалога, а также взаимопонимания и уважения культурных традиций. Статья акцентирует внимание на роли перевода и научных исследований как инструментов для развития межнационального культурного взаимодействия.

Ключевые слова: *азербайджанская литература, межкультурные и исторические связи, межкультурный диалог, межнациональное культурное взаимодействие.*

Тема: *Исследования азербайджанского языка и литературы в географии тюркских народов*

**STUDY OF AZERBAIJANI LITERATURE IN UZBEKISTAN: HISTORICAL AND CULTURAL
ASPECTS, CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS**

Abdukadirova Sh., Akhrarova N., Abdurakhmanova S.,

Tashkent State Transport University, Uzbekistan

The article examines the study of Azerbaijani literature in Uzbekistan in the context of intercultural and historical ties between the two nations. The current state of teaching Azerbaijani literature in educational institutions of Uzbekistan is analyzed, and the main problems and prospects of this area are considered. In the context of globalization and cultural exchange, the study of the literature of neighboring nations is becoming an important part of the formation of intercultural dialogue, as well as mutual understanding and respect for cultural traditions. The article focuses on the role of translation and scientific research as tools for the development of interethnic cultural interaction.

Keywords: *Azerbaijani literature, intercultural and historical ties, intercultural dialogue, interethnic cultural interaction.*

Theme: *Research of the Azerbaijani language and literature in the geography of the Turkic peoples*

Введение

Узбекистан и Азербайджан, как страны с богатой историей и культурой, на протяжении многих веков поддерживали тесные культурные, торговые и политические связи. Одним из важных аспектов культурного взаимодействия является литература, которая отражает духовные ценности, мировоззрение и традиции народов. Азербайджанская литература, обладая уникальной историей и

богатым литературным наследием, нашла свое отражение в культурной жизни Узбекистана. Однако степень ее изучения и популярности на сегодняшний день остается недостаточной.

Изучение литературы соседних народов играет важную роль не только в обогащении культурного наследия, но и в формировании межкультурного диалога, который необходим в условиях современного мира. Вопросы, связанные с изучением азербайджанской литературы в Узбекистане, в настоящее время остаются актуальными, и исследование этой темы позволяет выделить основные направления для дальнейшего развития культурного сотрудничества. История культурных связей между Азербайджаном и Узбекистаном уходит корнями в глубокое прошлое. В средние века на территории Центральной Азии и Кавказа развивались сильные литературные традиции, основанные на исламской культуре, арабском языке и персидской поэзии. В это время такие великие поэты, как Низами Гянджеви и Хафиз Ширази, чье творчество оказало огромное влияние на развитие литературы региона, получили признание далеко за пределами своих стран.

Литературные обмены и путешествия ученых, философов и поэтов между двумя регионами способствовали формированию общего культурного пространства. Например, азербайджанская литература была широко известна в Самарканде и Бухаре, а узбекская литература имела отклики в Азербайджане. Творчество Низами Гянджеви было особенно почитаемо в Средней Азии, и его произведения, такие как «Хамза», оказали влияние на узбекских поэтов, включая Алишера Навои.

С установлением Советской власти культурные связи между республиками укрепились, что позволило активизировать обмен литературными произведениями. В этот период произведения классиков азербайджанской литературы, таких как Физули и Ахундов, переводились на узбекский язык и включались в учебные программы. В частности, переводы Мирзы Фатали Ахундова способствовали пониманию прогрессивных идей и социальных проблем, поднимаемых в его произведениях, среди узбекских читателей.

В современном Узбекистане азербайджанская литература сохраняет свое место в учебных программах, хотя объем преподавания и исследования этого направления ограничен. В университетах и школах изучение азербайджанской литературы в основном осуществляется через курсы по общей литературе народов Востока, где внимание уделяется классическим произведениям. Тем не менее, современная азербайджанская литература, особенно произведения авторов XX и XXI века, редко включается в образовательные программы, что сужает кругозор студентов и ограничивает их доступ к современным литературным процессам Азербайджана.

Одной из причин этого является недостаток качественных переводов на узбекский язык, а также недостаток специалистов, глубоко знакомых с азербайджанской культурой и литературой. Кроме того, современная литературная критика Узбекистана уделяет недостаточно внимания анализу азербайджанских произведений. Большая часть доступной литературы представлена на русском языке, что ограничивает аудиторию среди тех, кто владеет только узбекским.

Существует также проблема недостаточного освещения азербайджанской литературы в средствах массовой информации и культурных мероприятиях. Хотя азербайджанские авторы периодически участвуют в международных литературных фестивалях и выставках, проводимых в Узбекистане, эти события не всегда привлекают широкое внимание общественности.

Одной из ключевых проблем, препятствующих более широкому распространению азербайджанской литературы в Узбекистане, является недостаток переводов. Несмотря на наличие ряда переводных изданий классических произведений, современные авторы остаются в тени. Перевод как процесс требует не только языковой компетенции, но и глубокого понимания культурного контекста, что необходимо для точной передачи смыслов оригинала.

Наиболее активными переводчиками азербайджанской литературы на узбекский язык остаются профессиональные переводчики, работающие в академических и литературных институтах. В последние годы были переведены такие произведения, как «Я иду» Анара и «Тропа»

Эльчина, но тиражи этих книг ограничены, что снижает их доступность для широкой аудитории. Учитывая потребность в расширении переводной литературы, необходимо создавать программы по подготовке молодых специалистов в области художественного перевода и поощрять сотрудничество между узбекскими и азербайджанскими издательствами.

Для того чтобы обеспечить дальнейшее развитие изучения азербайджанской литературы в Узбекистане, необходимо предпринять ряд шагов, направленных на укрепление культурных и образовательных связей между двумя странами. Во-первых, важно увеличить объемы перевода как классических, так и современных азербайджанских произведений на узбекский и русский языки, что позволит сделать литературу более доступной для читателей. Во-вторых, образовательные учреждения должны внедрять специальные курсы и программы, посвященные изучению азербайджанской литературы и культуры. Кроме того, важным аспектом популяризации азербайджанской литературы могут стать научные конференции и симпозиумы, посвященные межкультурным литературным исследованиям. Это позволит не только усилить интерес к изучению азербайджанской литературы, но и способствовать развитию научных исследований в этой области. Культурные и литературные фестивали, проводимые в Узбекистане, также могут стать важной площадкой для презентации азербайджанских авторов, обмена опытом между литературными сообществами двух стран и продвижения идей взаимопонимания и межкультурного диалога.

Заключение

Изучение азербайджанской литературы в Узбекистане имеет большое значение для укрепления культурных связей между двумя народами. В современных условиях глобализации важно поддерживать и развивать межкультурное взаимодействие через литературу, которая является важным источником духовного обогащения. Учитывая исторические корни этих связей, существует большой потенциал для дальнейшего развития изучения азербайджанской литературы в Узбекистане. Развитие переводной деятельности, расширение образовательных программ и проведение совместных культурных мероприятий помогут углубить взаимопонимание между народами и способствовать распространению азербайджанской литературы в Узбекистане.

Литературы

1. Ахундов, М.Ф. «Очерки о культуре и литературе Азербайджана». Баку: Изд-во Азербайджанской Академии Наук, 1987.
2. Гянджеви, Н. «Избранные произведения». Ташкент: Узбекистон миллий энциклопедияси, 2000.
3. Каримов, Ш. «Межкультурные связи Узбекистана и Азербайджана: историко-литературный аспект». Журнал "Восточные исследования", 2020.
4. Мамедов, А. «Проблемы перевода азербайджанской литературы на узбекский язык». Литературный журнал "Содружество", 2021.

XƏTAİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA”ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

Adikə Alməmmədova

Xəzər Universiteti, Azərbaycan

XV əsrin görkəmli şairlərindən biri də Xətai Təbrizidir. Şairin doğum və vəfat tarixi dəqiq məlum deyil. O, Ağqoyunlular dövlətinin sarayında yaşamışdır. Xətai Təbrizi Azərbaycan türkcəsində 4500 beytlik "Yusif ilə Züleyxa" poeması kimi dəyərli sənət əsəri yaratmışdır. Bu əsərin dilini öyrənmək, təhlil etmək XV əsr ədəbi dili haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bugünkü mövzumuz Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" əsərində işlənmiş işarə əvəzlilikləri haqqındadır. Əvəzlik əsas nitq hissəsi olub, bütün əsas nitq hissələrini əvəz edir. İşarə əvəzlilikləri isə şəxsə və ya əşyaya işarə edir. Xətai Təbrizinin "Yusif ilə Züleyxa" əsərində işarə əvəzlilikləri geniş şəkildə işlənmişdir. Əsərdə işlənən işarə əvəzliliklərini iki qrupa bölmək olar.

1. Hal-hazırda müasir Azərbaycan dilində işlənən işarə əvəzlilikləri (o, bu, elə, belə, həmin): bu (Ayıtdı: atamdan kəmə qalmış idi .Ey bəradər yani bu nə iş idi) ; elə (Çün əziz ol hali elə gördü der, Qayidub gəldi evinə qondi der) ; belə (Beş kərə ol hal belə keçdi Yusif, Qaxuban özin yerə çırpdı Yusif).
2. Müasir Azərbaycan dilində arxaikləşən işarə əvəzlilikləri bunlardır: ol (Ol xatunlar aydır: imdi biz ana, Aydalım olsun müti səndən yana). İşarə əvəzliyi müasir dilimizdə işlənən "o"-nun qədim formasıdır. Ol işarə əvəzliyi XX əsrin əvvəllərinə qədər dilimizdə işlənmişdir və müasir Azərbaycan dilində belə işarə əvəzliyi əsərdə böylə şəkildə işlənmişdir. (Yusif aydır: siz peyğəmbər olasız, Pəs rəvamı, böylə işlər qılasız) ; öylə işarə əvəzliyi müasir dilimizdə (Demək olmaz, söyləmək olmaz ana, Öylə adəm görübən qalır dona).

Açar sözlər: *Əvəzlik, müasir, Azərbaycan , işlənən, işarə, arxaik*

Mövzu: *Mətnşünaslıq və mənbəşünaslıq*

PRONOUNS USED IN KHATAİ TABRİZİ'S WORK "YUSİF AND ZULEİKHA"

Adika Almammadova

Khazar University, Azerbaijan

Khatai Tabrizi is one of the notable poets of the 15th century. The date of birth and death of the poet is not known exactly. He lived in the palace of the Aghgoyunlu state. Khatai Tabrizi created a valuable work of art, such as the 4500 verse poem "Yusif il Zuleykha" in Azerbaijani Turkish. The study and parse of the materials of this work from the point of view of linguistics allows us to know deeply the phonetic, lexical and grammatical features of the literary language of the 15th century. Today's topic is about the pronouns used in Khatai Tabrizi's work "Yusif and Zuleikha". Pronoun is one of the main part of speech and replaces all main parts of speech. Demonstrative pronouns point to something or someone specific. In Khatai Tabrizi's work "Yusif il Zuleikha", demonstrative pronouns are widely used. The demonstrative pronouns used in the work can be divided into two groups:

1. Presently used demonstrative pronouns in the modern Azerbaijani language (o-that, bu-this, elə-such, belə-such, həmin-the same): **This** (bu) – (Aytdı: atamdən kəmə qalmış idi .Ey bəradər yani bu nə iş idi (s.16)); **such** (elə) (Çün əziz ol hali *elə* gördi der, Qayidub gəldi evinə qondi der.(s.32) ; **such** (belə) – (Beş kərə ol hal *belə* keçdi Yusif, Qaxuban özin yerə çırpdı Yusif. (s. 39).
2. These are the demonstrative pronouns that have become archaic in the modern Azerbaijani language: **Ol** (that) (Ol xatunlar aydır: imdi biz ana, Aydalım olsun müti səndən yana (s.43). The demonstrative pronoun “*ol*” is the ancient form of “*o*” used in our modern language. The demonstrative pronoun “*ol*” (that) was used in our language until the beginning of the 20th century. In the work, the synonym of the demonstrative pronoun “*belə*” (such) used in the modern Azerbaijani language is “*böyle*” (such). (Yusif aydır: siz peyğəmbər olasız, Pəs rəvamı, *böylə* işlər qılasız. (s.88). Even though the demonstrative pronoun “*öylə*” has become archaic in our modern language, it is used a lot in the work, e. g. (Demək olmaz, söyləmək olmaz ana, Öylə adəm görübən qalır dona. (s 57)

Key words: *pronoun, modern, Azerbaijani ,used, demonstrative, archaic*

Theme: *Textual Studies and Source Studies*

Giriş

XV əsrin görkəmli şairlərindən olan Xətai Təbrizi doğum və vəfat tarixi dəqiq məlum deyil. Tədqiqatçılar onun Ağqoyunlular sarayında yaşayıb-yaratdığını qeyd edirlər. Xətai Təbrizi haqqında məlumatlar az olsa da, “Yusif və Züleyxa” əsəri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilini tədqiq etmək XV əsr ədəbi dilini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi zəngin lüğət tərkibi və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. bugünkü mövzumuz Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənmiş işarə əvəzlilikləri haqqındadır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində mövcud olan əvəzliliklər özünün inkişafı ərzində elə ciddi bir dəyişikliyə uğramamış, mənə və vəzifəsi etibarilə, əsasən, sabit qalmışdı. Ancaq bəzi əvəzliliklər ya dildə işlənmiş, ya da arxaikləşərək sıradan çıxmışdır. Bizim əsas məsələmiz olan işarə əvəzlilikləri isə müxtəlif dövrlər ərzində inkişaf etmiş, şəxsin, əşyanın adını əvəz etmədən onlara işarə edir. İşarə əvəzlilikləri sözləri ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edir, yaxud da sadəcə olaraq onlara işarə edir və müxtəlif mənalar ifadə edir. İşarə əvəzlilikləri türk dillərində çox qədimlərdən işlənmiş və indi də işlənən söz qrupudur. “Yusif və Züleyxa” əsərində də kifayət qədər işarə əvəzliliklərinə rast gəlmək mümkündür. İşarə əvəzliliklərini əsərdə iki qrupa bölmək olar:

1. Hal-hazırda müasir Azərbaycan dilində işlənən işarə əvəzlilikləri (bu,elə,belə):

Bu. İbn Yaminlə Yusif bir anadən, Qadir Allahdur *bu* işi yaradən.(s.15); Yuxudan durdi görüb *bu* düşləri, Yəqubə verdi xəbər *bu* işləri.(s.17); *Bu* sözi kim söylədin, Yusif, mana, Qəsd edər qərdaşların duysə sana,(s.18); Adəm oğlun cümlə şeytan azdurur, Yoqsə *bu* işlər adəmdə az durur.(s.18); Duydu bir övrət naghah *bu* sözləri, Dedi oğlanları, eşitdi özləri.(s.18); Pəs necə bizlər *bu* işə dözvəvüz, Ya cahanda necə diri gəzvəvüz?(s.18). Həmçinin də *bu* işarə əvəzliyi digər ədəblərin əsərlərində də kifayət qədər işlənmişdir; *Bu* məhəldə ərənlər meydanınun arslanı, pəhləvanların qaplanı boz oğlan yetdi.(KDQ); *Bu* fəslə adəmi gərək şad, Ənduhü *bolavü* qəmdən azad! (M.Füzuli); Pərişan söyləruz, zira ki, zülfeynün pərişandur, Çü zülfünçündürür *bu* söz, çoğa sayğıl azumuzi. (Bürhani); Bolupdur Kişvəri zəifin ziyadə, Əcəb gər *bu* gecə daña qalursan. (Kişvəri). Ancaq bunu da qeyd etmək olar ki, *bu* əvəzliyi “Yusif və Züleyxa” əsərində isimləşmiş şəkildə də verilmişdir. Mən öz araşdırmalarımda digər işarə əvəzliliklərində belə dəyişmələrə rast gəlmədim. Bir neçə nümunə ilə fikrimi əsaslandırım: Dedi:oğlanlar, *buna* hörmət qılun, Siz dəxi mən tək anun

qədrin bilin.(s.18); Gördi ki bunlar yalan söylər həman, cümləni saldı gözdən o zəman.(s.25); Anlar ol zindancıya aydır: ey yar, Biz *bunun* ünündən olduq biqərar.(s.54). Nümunələrdən də gördüyünüz kimi işarə əvəzliyi olan bu əvəzliyi ismin hal şəkilçilərini qəbul edərək isimləşmişdir.

Elə. Çün əziz ol hali *elə* gördi der, Qayıdub gəldi evinə qondi der.(s.32); Bolluğ olur yeddi il *elə* bikam, Yeddi ildən həm gələ aclıq tamam.(s.62). *Elə* əvəzliyi isə digər dövrlərdə bu şəkildə deyil, **eylə** şəklində verilmişdir. Bir neçə nümunəyə baxaq: Anlar *eylə* degəc At ağızlı Aruz Qoca iki dizinüj üstinə çökdi. (KDQ); *Eylə* buyurdi Xudavəndi-Kərim, “Bən sınıq könjüldə oluram müqim”. (Yus. və Züley.); Ey də’vət eyləyən bizi firdövsə, *eylə* bil,Cənnətdən özgə vardurur ə’la məkanımız. (Nəsimi); *Eylə* əsritdi gözüj canımı ki, Hacəti-dükkani-əttar olmadı. (Bürhan); *Eylə* degildür. Böylədür. (Yüz hədis). Ancaq “Yusif və Züleyxa” əsərində elə məqamlar da vardır ki, elə əvəzliyi *eylə* kimi verilmişdir. Nümunələrlə fikrimi əsaslandırım: Ayıtdı:ani kim abarmış oğri der, Hər kim isə *eylə* ani doğri der.(s.16); Yəqub aydır: *eylə* dutun siz anı, Qurt yeməsin yaxşı saxlayım anı.(s.18); Yusif aydır: həq kərimdir, ey əxi, *Eylə* etmə , incirəm həm mən dəxi.(s.29); Yusif aydır: *eylə* olsun, ya əziz, Qarğış etmən mən ana bilin əziz.(s.40).

Belə. Beş kərə ol hal *belə* keçdi Yusif, Qaxuban özin yerə çırpdi Yusif.(s.39); Ey diriğa, düşmüşəm dildən dilə, Oni *belə* sevəni nola kim bilə.(s.41); Təxtü-tacü-mülki-mal getmiş yelə, Üç kənizin saxlamışdı ol *belə*.(s.66); Yusif ol dəm bir tası aldı ələ, Bir qızıl mil həm anımlan ol *belə*.(s.87). Digər dövrlərdə də az da olsa *belə* əvəzliyi işlənir: Qazi ayıtdı: – Ay canım, gecə neçün başa *belə* etdin? (KDQ); On qarındaş *belə* qəvlə razı oldı, Şəmun anda qalmaqlığa boyun verdi. (Qisseyi.Y); Ədəmdən ol vücudə *belə* gəlür, Çü aləm ansuzun heydən görülməz. (Gülşəni).

2. Müasir Azərbaycan dilində arxaikləşən işarə əvəzlilikləri bunlardır:

Ol. Yəqubun *ol* dəmdə oldı gönlü şad, Oldu könlü həm anım qəmdən azad.(s.18); Dedilər gəlin deyəli,ey əxi, Yəqubə ki,gəlsin *ol* Yusif dəxi.(s.18); *Ol* zəmanda qurt adam yeməz idi, Bu sözi anlar dəxi deməz idi.(s.18); Çünki gördü *ol* Yusif bu işləri, Bivəfa olmuş ana qardaşları.(s.19); Çün qəbul etdi Yahuda *ol* sözi, Vardı qardaşların yanına həm özi.(s.20); Taxdilər boyninə Yusifin rəsin, Qorxuban ağladı *ol* vəchi-həsən.(s.20). İşarə əvəzliyi müasir dilimizdə işlənən “o”-nun qədim formasıdır. *Ol* işarə əvəzliyi XX əsrin əvvəllərinə qədər dilimizdə işlənmişdir. Bir neçə nümunə ilə fikrimizi əsaslandırmaq. Yerindən uru durdı, əlin-yuzin yumadan obanın *ol* ucından bu ucına, bu ucından *ol* ucına carpışdırdı, quv quvalad...(KDQ); *Ol* gündədir hesabın, həm rahəti əzabın, *Ol* gündə həq qatında icmai-ənbiyadır. (Nəs.); Çün qəbul etdi Yahuda *ol* sözi, Vardı qardaşların yanına həm özi. (Xətayi.T); *Ol* günəş bir zərrədir nuri-cəmalından anıj, Utanıbdır sərvü ər’ər qəddü balından anıj. (Ş.İ.Xətayi.); *Ol* dəm Yusif bəs göndürdi *ol* ərəbi, Umuzından çıxardı bir biləzini.(Qisseyi.Y). Müasir Azərbaycan dilində *belə* işarə əvəzliyi əsərdə **böylə** şəklində işlənmişdir: Yusif aydır: siz peyğəmbər olasız, Pəs rəvamı, *böylə* işlər qılasız.(s.88); Züleyxa aydır: *böylə* etmə, ey canım, Yusif aydır: kim, məəzullah, xanım.(s.38); Şəriət *böylə* idi oğri,bil, Maldan ötri qul olurdi yeddi il.(s.15), *Böylə* ün salub o quşlar saz idi, Hər biri yüz nalan avaz idi.(s.16); Yazıya gəlsün bizimlə *ol böylə*, Bir gedüb gəşt eyləsün axşam gələ.(s.18). Həmçinin də digər dövrlərdə də bu cür işlənmişdir: *Böylə* oğul olmaqdan olmamaq yegdür. (KDQ); Dünyada çoxdur gülən, amma bu çox şirin gülər, *Böylə* də insan olur, ağzında şəkkər hər sabah. (Vaqif); Çün *ol* kişi bu halı *böylə* gördü, Danışiq etdi bir-birilə oturdi. (DHərami); Varmı fikri – dəhanıjla yox etdim kim qəza, *Böylə* əmr etmiş maña yoxdan məni var eyləgəc. (M.Füzuli).

Öylə işarə əvəzliyi *elə* kimi işlənir: Demək olmaz, söyləmək olmaz ana, *Öylə* adəm görübən qalır dona(s.57); *Öylə* bildük,bir xəbər də *ol* qəni, Yəqubə vermiş on iki oğlani.(s.15); Yəm qarı bir

görüşdə dəst-bə-dəst, Yusif eşqi etdi annı öylə məst.(s.34); *Öylə* sevmişdi ol Yusif Züleyxanı, Biz zaman qoymazdı yanından anı.(s.72); *Öylə* keçdi yeddi il dünya bıkam, Yusif əkdirdi taxıl, buğda müdam.(s.73); Gördi bir övrət pəs ol dəmdə Bəşir, *Öylə* ah eylər, görən bağrın kəsir. (s.89). *Öylə* əvəzliyi də digər dövrlərdə də bu şəkildə göstərilir: Qız aydur: “Ol *öylə* adam degildür kim, saña görinə! – dedi. (KDQ); *Öylə* bədhaləm kim, əhvalım görəndə şad olur, Hər kimiñ kim, dövr cövründən dili-naşadı var. (Füzuli); Zahidi-gümrahi gör, divarə eylər səcdəni, Ol günəhkar *öylə* sanur kim, səvab üstündədir. (Ş.İ.Xətayi); Camalın xubluğu qəsri-fələkdən *öylə* əladır, Əgər bir gün güzar etsə, mələk tökər qanat andan (Nəs.).

Nəticə

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi qrammatik cəhətdən çox zəngindir. Əsərdə işarə əvəzliliklərinin geniş şəkildə işlənməsi əsərin dilinin zənginliyini bir daha sübut edir. Deməli, işarə əvəzlilikləri müasir dövrlərdə də aktual olduğu kimi digər dövrlərdə də öz aktuallığını itirməmişdir. Bəzi əvəzliliklər müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşsə də, dialekt və şivələrimizdə və ya digər türk dillərində işlənməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti” (2023) (I,II,III cild), “Elm və təhsil”.
2. Hüseyinzadə.M. (2007) “Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya”, Bakı, “Şərq-Qərb”.
3. Kazımov.Q. (2010) “Morfologiya”, Elm və təhsil.
4. Qurbanova.G. (2016) “Oğuz dillərində əvəzliliklər və onların mətn yaranmasında rolu”, Kooperasiya nəşriyyatı.
5. Mirzazadə.H. (1990) “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, Bakı, ADU.
6. Təbrizi.X. (2004) “Yusif və Züleyxa” əsəri.

HÜSEYN CAVID ROMANTİZMİ VƏ XX ƏSİRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
QAZAX POEZİYASI: MƏNƏVİ AXTARIŞ VƏ HUMANİST İDEALLAR
(MÜQAYISƏLİ TƏHLİL)

Prof. Amantay Şərip

L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan

XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının mənəvi həyatında fəal iştirak etmiş ədəbi şəxsiyyətlərin möhtəşəm qalaktikası gələcək nəsillər üçün zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Onlardan biri də “Şərqi Şekspiri” kimi şöhrət qazanmış Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Caviddir. Təəssüf ki, onun əsərləri qazax oxucusuna hələ də məlum deyil. Bunun əsas səbəbi bədii tərcümə sahəsində daimi qarşılıqlı əməkdaşlığın olmaması və Qazaxıstan-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə dair elmi araşdırmaların kifayət qədər aparılmamasıdır. Ona görə də bu istiqamətdə ədəbiyyatşünaslar qarşısında yeni məqsəd və vəzifələr qoyulur. Əsasən, hər iki ölkənin oxucuları, ilk növbədə, klassiklər Nizami Gəncəvinin, Abay Kunanbəylinin, Mirzə-Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı ilə az-çox tanışdırlar. Hər iki xalqın ədəbiyyatının müxtəlif inkişaf dövrlərində baş vermiş bədii hadisələrə müqayisəli tarixi metod nöqtəyi-nəzərindən baxmaq lazımdır. Bu məqalədə Hüseyn Cavidin şeirlərindəki romantizm onun müasirləri - qazax şairləri M.Jumabayulu, M.Dulatulu, S.Torayqırulu, B.Kuleyulinin poeziyasında məşhur motivlərlə vəhdətdə təhlil edilir. Konkret nümunələr onların ideya-bədii axtarışlarında üstünlük təşkil edən ümumi mədəni-mənəvi mənbələri ortaya qoyur. Bədii ifadə ustalarının mənəvi axtarışları, humanist idealları ictimai-siyasi cərəyanlar, epoxal hadisələr kontekstində təhlil edilir. Sosial mühitdən narazılıq, eczakar ədəbi qəhrəmanlar, faciəli dünyagörüşü, mərhəmət və “dünya kədəri” hissləri, böyük insan sevgisinin tərənnümü, keçmişin ideallaşdırılması, tarixi təkəkkürün yeni prinsipləri - bunlar romantizmin əsas təzahürləridir. bu dövr ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Poetik əsərlərdə ortağ türk motivlərinin əks olunması yollarına diqqət yetirilir. Qeyd edək ki, Hüseyn Cavidin məqalədə təhlil edilən şeirləri (“Hərb və fəlakət”, “Türk əsirləri” və s.) məqalə müəllifi tərəfindən qazax dilinə tərcümə edilib.

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, romantizm, qazax poeziyası, ədəbi əlaqələr, humanist ideallar, türk motivləri*

Mövzu: *Azərbaycan ədəbiyyatı müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində*

HUSEYN JAVID'S ROMANTICISM AND KAZAKH POETRY
AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: SPIRITUAL SEARCH
AND HUMANISTIC IDEALS (COMPARATIVE ANALYSIS)

Prof. Amantay Sharip

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

A magnificent galaxy of literary figures who took an active part in the spiritual life of the Turkic peoples at the beginning of the twentieth century left a rich literary heritage for future generations. One of them is the Azerbaijani poet and playwright Huseyn Javid, who became famous as the “Shakespeare of the East.” Unfortunately, his works are still unknown to the Kazakh reader. The main reason for this is the lack

of constant mutual cooperation in the field of literary translation and the lack of scientific research on Kazakh-Azerbaijani literary ties to this day. Therefore, new goals and objectives are being set for literary scholars in this direction. Basically, readers of both countries are to one degree or another familiar with the works of classics Nizami Ganjavi, Abay Kunanbeyli, Mirza-Fateli Akhundzade. Artistic phenomena that took place in different periods of the development of literature of both peoples should be considered from the point of view of the comparative historical method. In this article, romanticism in the poems of Huseyn Javid is analyzed in combination with popular motifs in the poetry of his contemporaries - Kazakh poets M. Zhumabayuly, M. Dulatuly, S. Toraygyruly, B. Kuleyuly. Specific examples reveal the prevailing common cultural and spiritual origins in their ideological and artistic searches. The spiritual quest and humanistic ideals of the masters of artistic expression are analyzed in twenty socio-political trends and historical events. Dissatisfaction with the social environment, eccentric literary heroes, a tragic worldview, feelings of compassion and “world sorrow”, glorification of great human love, idealization of the past, new principles of historical thinking - these are the main lines of manifestations of romanticism that were reflected in the literature of this period. Attention is paid to ways of reflecting common Turkic motifs in poetic works. It should be noted that the poems of Huseyn Javid, analyzed in the article (“War and Disaster”, “Turkish Prisoners”, etc.), were translated by the author of the article into the Kazakh language.

Keywords: *Huseyn Javid, romanticism, Kazakh poetry, literary connections, humanistic ideals, Turkic motifs*

Theme: *Azerbaijani literature in the context of comparative literary studies*

Giriş

XX. yüzyılın başında Rus İmparatorluğu'na bağlı bölgelerde birçok değişim yaşandı. Kafkasya, Türkistan ve Volga-Ural bölgelerinde yaşayan Türk halklarının ulusal bilinci uyandı ve özgürlük, egemenlik ve bağımsızlık hedefleri siyasi sahneye çıktı. Tüm bunlar, edebiyat alanında da kendini gösterdi. Ülkenin sesini temsil eden büyük şairler dünyaya geldi. Bunlardan biri, "Doğu'nun Shakespeare'i" olarak anılan Hüseyin Cavid'dir.

Şairin "Geçmiş Günler" (1913, Tiflis), "Bahar Çiyi" (1917, Bakü) adlı şiir kitaplarında yer alan şiirleri, asla değerini kaybetmeyecek eserlerdir. O, 1910-1926 yılları arasında 9 oyun yazdı; bunlardan altısı Ekim Devrimi'nden önce, üçü ise Sovyet dönemi sırasında kaleme alındı. "Şeyh Sanan", "İblis", "Şeyda" vb. oyunları sahneye konarak izleyicilerin gerçek ilgisini kazandı. 1929-1936 yılları arasında H. Cavid çok verimli bir şekilde çalışarak "Siyavuş.", "Şahla", "Hayyam", "İblis'in İlhamı", "Atilla", "Cengiz" gibi oyunları yazdı. Birçok eseri, NKVD çalışanlarının baskınları sırasında el konulmuş ve kaybolmuştur.

H. Cavid, adaletsizliğe, zulme ve zorbalığa karşı duran güçlü edebi kahramanların (Şeyh Sanan, Siyavuş, Knaz, Celal, Şeyda vb.) bütün bir galerisini ustalıkla şekillendirmiştir. Onun, Puşkin, Lermontov, Byron ve Hugo'nun romantik geleneklerini yenileyerek yazdığı oyunlar, Azerbaycan edebiyatının altın hazinesine katılmıştır. Ne yazık ki, Kazak okurları bunlarla iyi bir şekilde tanışmış değiller.

İki ülke arasındaki manevi bağların köklerini derinlemesine tartışmayı engelleyen, karşılıklı edebi çevirilerin eksikliği ve bilimsel alandaki hedeflenmiş araştırmaların yetersizliği doğru bir tespittir. H. Javid'in şiirini, çağdaş Kazak şairleri (M. Jumabayuly, M. Dulatuly, S. Toraygyruly, B. Kuleyuly) ile tematik, ideolojik ve sanatsal açıdan karşılaştırarak incelemek, bu eksiklikleri gidermeye katkı sağlayacaktır diye düşünüyoruz.

H. Cavid'in mirası, Azerbaycan edebiyatçılarının tarafında geniş bir şekilde incelenmiş ve "Cavidşünaslık" (Cavidbilim) olarak bilinen bilimsel bir alan ortaya çıkmıştır. 1912 yılında Bakü'de Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, H. Cavid'in hayatı ve eserleri hakkında daha önce yazılmış olan

çalışmaları on ciltlik bir kitap halinde yayımlamıştır. Bu eserde, yüzlerce yazarın makaleleri, eleştirileri, anıları, yazıları, araştırmaları ve resmi belgelerle birlikte dökümantasyonlar bir araya getirilmiştir.

H. Cavid'in estetiğinde, ahlaki idealler ve bunların kökenleri, bozulmuş toplum ve sapkın davranışlarla çelişkili bir çatışma bağlamında açığa çıkar. Şairin sonsuz arzusu, *"yüksek ruh"* ve *"yüce ruh"* ("səhrayi-ruh", "ülvi ruh"). Bu, yalnızca nefsinin kölesi olmuş olanlar (*"əsiri-nəfs"*) tarafından anlaşılamaz. Cennet'ten kovulmuş Adem ve Havva'nın soyundan gelenler, günahlar ve acılar içinde debelenmektedir. Şair, maddi değerlerin bulutlarının ötesinde, görünen dünyanın sınırlarının dışında, bilinmeyen toprakların gizemli derinliklerinde kusursuz ve mükemmel bir dünya arar; kısacası, "ufkun ötesinde" (*"uzaq üfüq"*). Bu güzellik ve mükemmeliyet dünyasını o, aşk yoluyla bir yol olarak algılar ve bu yüzden şiirsel bildirisini şöyle dile getirir: "Benim Tanrım güzelliğindir, sevgidir" (*"mənim tanrım - gözəllikdir, sevgidir"*). Onun romantizminin ana sloganı, estetik hedefi ve psikolojik temeli, tam olarak aşk ve güzellik aracılığıyla ideale yönelmedir. Bu, onun romantizminin tek ve en önemli sloganı, estetik hayal gücü, psikolojik temeliydi. "Ben böyle yapardım...", "Benim tanrım" gibi şiirlerinde şairin bu tür sınırları belirgin bir şekilde yansıtmaktadır.

Kazak şairleri Mağjan Jumabayulı ve Berniyaz Küleyulı'nın eserlerinde aşk teması da yüksek romantik motiflerle iç içe geçmektedir. Örneğin, Mağjan şöyle yazar: "Әдемі әйел – идеал, Әдемі әйел – бір қиял, Идеал, қиял – бір сағым" (Güzel kadın — ideal, Güzel kadın — bir hayal, İdeal ve hayal — bir serap) [1, 145]. Öte yandan Berniyaz şöyle der: "Жарым – идеал, Барым – қиял, Болсын-дағы өтейін" (Karım — idealim, Servetim — hayalim, Öyle olsun, bunu yaşarım); "Иманым да, арым да – шын махаббат" (İmanım ve onurum — gerçek aşktır) [2, 91]. H. Javid, güzellik ve aşkı ilahi bir bütünün parçası olarak kabul ederken, Mağjan ve Berniyaz, sevdiği kadının imgesini Tanrı ile özdeşleştirmez. (Mağjan: "Бағынатын, табынатын сен – Аллам!" — Sana secde eden ve yalvaran sensin — Allah'ım!; Berniyaz: "Сен – хорсың, періштемсің, Алламсың – сен, Мен үшін сенің көркің тәңірімен тең..." — Sen benim yıldızımsın, sen meleğimsin, sen Tanrımsın, senin güzelliğin ilahidir... Sen — benim gerçek inandığım Tanrımsın).

Mağjan:

Жүргенімде жер жүзінде тірі боп,
Бағынатын, табынатын сен – Аллам!
(Dünyada yaşarken, ben canlı olduğumda,
İtaat ettiğim, tapındığım sensin – Allah'ım!)

Berniyaz:

... Сен – хорсың, періштемсің, Алламсың – сен,
Мен үшін сенің көркің тәңірімен тең.
...Сен – менің шын сенген Аллам.
(... Sen – bir peri, meleksin, Allah'sın – sen,
Benim için senin güzelliğin Tanrıyla eşit.
... Sen – benim gerçekten inandığım Allah'ım)

Romantik şiirinin özelliklerinden biri, ruh özgürlüğüdür. Edebiyat araştırmacısı S. Mamedova, kendi incelemesinde, H. Cavid'in özgürlük idealini geçici yanlısamaların ötesinde, dünyanın yüzeyinden uzak bir alanda aradığını ve bunun için söz konusu ruh özgürlüğünün ana fikir olduğunu belirtmektedir [3, 348]. Şairin "Savaş ve Felaket" ("Hərb və fəlakət") adlı manzumesindeki şu dizeler bile bunu kanıtlar niteliktedir:

Uçar, uçar, yenə ruhum diyari-hüznə qoşar;
Uzaq, uzaq, çox uzaq bir mühit içində yaşar.
Soğuş, soğuş!.. Gecə keçmiş, bütün cihan susmuş,
Uzaqda inliyor ancaq zavallı bir bayquş.

Mağjan için özgürlük imgesi "gök ışığı yüzü olan, kevser, ipek sözü olan, güzel, elmas beyaz kanatlı" - göğün kapısını açıp cennetin iyi elçisine dönüşen melek eşdeğer ("Özgürlük" şiiri). H. Javid'in şiirlerine benzer, uyumlu olan bu tür melodi ve temalar, Berniyaz'ın şiirlerinde de sıkça rastlanır. Örneğin, "Gül" adlı eserinde o şunu yazar:

Түпсиз, тәнсіз аспан беті түнерген,
Ұшы қайда, шеті қайда тірелген?
Қашан болған, енді қанша тұрмақшы,
Іші толған не сыры бар, білер ме ем?..
Қанатым боп қазір ұшып кетсем ед,
Анау аспан, ай-жұлдызға жетсем ед.
Заты неден, иесі кім, ойы не –
Жұмбақ сырын бірін қоймай шешсем ед... [2 , 224]

Türkçeye satır arası, sanatsal değil çeviri:

(Sonsuz, bedensiz gökyüzü kararmış,
Uçsuz bucaksız nereye varmış?
Ne zaman olmuş, şimdi ne kadar duracak,
İçinde ne sır var, bilsem mi?..
Kanatlarım olsa, şimdi uçup gitsem,
O gökyüzüne, ay-yıldızlara ulaşsam.
Nesinden, kimdir sahibi, ne düşüncesi,
O gizemli sırrı çözssem, bir çözssem...)

Dünyanın derinliklerine dalmak, doğanın sırlarına nüfuz etmek, ruh için teselli ve kalp için güç arayışı — bunlar, bahsettiğimiz şairlerin ortak hedefidir. Onların eserlerinde çevremizdeki doğa olayları yalnızca bir dekorasyon değil, ruhun ruh haliyle uyum içinde olan canlı imgeler olarak yer alır. Hayal gücü kuvvetli yazarlar, doğadan tanrısal bir gizemi anlamaya çalışarak, onun çok katmanlı kudretine başvururlar.

İşte bu şekilde, güzellikten ilham alan romantik şairler, eskiden bilinen "sanat – sanat için" ilkesinin dar sınırlarında sıkışıp kalmazlar. Akademisyen M. Câferov'un yazdığı gibi, ilk dönemlerinde sosyal çelişkilere kayıtsız kalamayan H. Cavid, insancıl fikirlere yönelmiş ve onun manevi arayışları "sosyal adalet, manevi özgürlük ve saf insanlık ilkeleriyle derin bir bağa sahipti" [4, 28]. Onun Kazak kardeşleri de yaşadıkları dönemi eleştirel bir bakış açısıyla incelemişlerdir.

Bu şairlerin her birinde "hapishane", "zindan", "cezaevi" gibi temaların ortaya çıkması tesadüf değildir. Çünkü tüm yaşam alanı dört bir yanı kapalı taş zindana dönüşen bir dönemde, halk için de, yiğitler için de ruhsal özgürlüğün gerçekten sınınaacağı yer burasıdır. "Batır Bayan" adlı şiirini "Kalbim, ben yaralıyım, acılıya, Fena hayat, bilinçliye zindandır" şeklinde başlatan Mağjan Cumabayulı, bu meseleyi sembolik bir düzeye taşıyarak, yüreği yakıcı şiirler yaratmıştır. Onun "Ay" ("İşte, dar bir mağarada hapisim, Bu da - diri mezara gömülüğüm"), "Hasret" ("Demirli küçük pencereler, Böyle bir evden kimin acı ışıltısı duyulabilir?!"), "Tutsak" ("Göğsümde ateş, içimde alev, gözlerimde yaş, Geceli gündüzlü acıyı içen zavallı baş"), "Camii ve Hapishane" ("Delirmiş halde dolaşırken: "Hayali yakaladım, tarihin şafağında, - dedim, - hapsettım"), "Rüya" ("Zayıf oldu kalın irade, eski güç, Hapishanede yapılabilir mi bir şey?") gibi şiirleri, çağının resmini yaparak her yönüyle birleşir. Bu tema, H. Cavid'in şiirlerinde de mevcuttur. Onun "Türk esirleri" adlı şiirinde "hapishane" teması, ulusal sınırları aşarak evrensel bir insanlık meselesi haline gelir. O, "birlik", "eşitlik", "kardeşlik" gibi dünya çapındaki yalancı kaygıların nasıl bir yalandan ibaret olduğunu ve insanların nasıl "sağır" ve "kör" hale geldiğini acı bir şekilde dile getirir.

Romantik edebiyatın, bir ülkenin geçmişteki yaşamını abartarak ve yücelterek anlatma teması ile ulusal karakterin en iyi örneklerini yeniden canlandırma amacının birbirine sıkı bir şekilde bağlı olduğu açıktır. Bunun, Kazak şiirindeki güzel ve olgun örneği, Mağjan Cumabayulı'nın romantizminde görülmektedir. Yazar J. Aymautulı, bununla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Kazakların geçmişteki

yaşamı kusursuz, saf ve ideal bir yaşam gibi görünmektedir. Ona eski zamanların yaşlıları, zenginleri, kahramanları, şairleri, iyileri bile bu çağda var olmayacak yabancı insanlar gibi görünür. Gerçek yaşam, gerçek dönem onlarda yaşanmıştır. 'İnsan' ve 'erkek' diyerek onları anmak gerekir. Peki, bugünküler ne? Ahlsız, şerefsiz, 'gıcırdayan böcekler', 'sızlanan domuzlar' gibi görünmektedir," demiştir [1, 414]. Böylece, bir halkın eski yaşam tarzını yüceltme isteği, zihinsel derinliklerde saklanan ulusal eski imgelerin yeniden canlandırılmasıyla paralel olarak ilerlediği açıkça görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, iki ülke şairlerinin inançlarını birleştiren, sözlerini kesiştiren şey, ortak bir Türk kimliğidir. 20. yüzyılın başındaki tarihsel bilincin canlanması, yalnızca ulusal çıkarları değil, aynı zamanda daha derinlerdeki köklerin birleşiminden doğan kardeşliği de yeni bir durumda büyük bir şekilde canlandırmıştır.

Romantik edebiyatında, halkın geçmiş hayatının idealleştirilmesi ve ulusal karakterin en iyi örneklerinin yeniden canlandırılması motifleri ortaya çıkmıştır. İki halkın şairlerini birleştiren şey ise ortak Türk kimliği, Turanizm'dir.

H. Cavid:

Bir zamanlar şərəfli Turanın,
O cihani giryui qavğanın
Qəhrəman, bir güzidə evladı,
Türklərin anlı-şanlı əcdadı,
Saldırıb titrətirdi yer yüzünü,
Höküm edər, dinlətirdi hər sözünü,
Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanadı.
Hər krallar, prenslər, xanlar,
Ulu şahlar, kibirli xaqanlar,
Papalar, hər xəlifələr hər gün,
Diz çökərlərdi türkə qarşı bütün.

Mağjan («Türkistan»):

Ертеде Түркiстанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен.
Тұранның тарихы бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей...
Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?!
(Eski zamanlarda Türkistan'a Turan denirdi,
Turan'da erkek Türk büyüyüp gelişirdi.
Turan'ın kaderi dalgahydı,
Birçok harika günler geçirdi.
Turan'ın tarihi ateşli rüzgar gibi,
Büyük bir yangın gibi göklere yükseldi...
Turan'a dünyada toprak yetmiş mi?
Türk'e insanlıkta millet ulaşmış mı?
Büyük akıl, ateşli güç, hızlı hayal,
Turan'ın kahramanları bu yükselğe ulaşmış mı?)

Sultanmahmut Torayğrulı:

Ер түрік ұрпағымын даңқы кеткен,
Бір кезде Еуропаңды тігіреткен.
Кіргені есік, шыққаны тесік болып,
Күнбатыс, Күншығысқа әмірі жеткен.
Кешегі хан Шыңғыстың ұрпағына
Талай царь, талай кнәз тәжім еткен [5, 210].
(Ben Türk'ün soyuyum, ünü kaybolan,
Bir zamanlar Avrupa'nı titreten.
Giren kapı, çıkan delik olurken,
Batı'dan Doğu'ya hükmü yetişen.
Dünkü han, Cengiz'in soyuna,
Birçok çar, birçok prens selam durdu)

Aylarda "geçmiş – değerli" (M. Jumabayulı) diyerek, şairler eski Türk egemenliği ve refahının bugünkü haliyle mutlu olmadıklarını ifade ederler. H. Javid, dünyaya hükmeden Türklerin sonsuz merhameti ve güneşli şefkatinin nihayetinde kendilerine zarar verdiğini düşünmektedir. Örneğin, Anadolu askerlerine adanmış "Savaş ve Felaket" adlı şiirinin "ikinci bölümünde bir zamanlar dünyaya hükmeden, yeryüzünü titreten Türk'ün o hali ile sonraki hali karşılaştırılır" [6, 43]. Sonuç olarak, gördüğü acıyı ve yaşadığı durumu hüznle dile getirir. Mağjan da buna kendi tarzında sesleniyor: "Çevrene bak, boynunu çevir, Altay ve Ural boylarında yaşayan Türk. Ne adı var, ne özü, ne sesi var, Kaybolmuş, çoktan çürüyüp gitmiş..." O, "Uzaktaki Kardeşime" adlı şiirinde şöyle der: "Kardeşim! Sen orada, ben burada, Acıdan kan ağlıyoruz biz atımızla. Uygun mu köle olmak? Gel, gidelim, Altay'a – ata mirası altın tahta."

Bunun hepsinin sağlam tarihi bir temeli vardı. Yazar Sabit Mukanov bu konuda şunları yazdı: "1914'teki dünya savaşında Türkler, Almanlarla ittifak yaparak Ruslara karşı savaştılar. 'Kazak' gazetesi var, genel olarak milliyetçiler - hepsi aslında Türk dileklerini arzuluyordu. Bu dileklerini köy köy de yaydılar. 'Türkler kazansın' dileğini Kazakistan'ın tamamı diledi denilebilir, Türk'e Kazak zenginlerinin ilgisi o kadar büyük ki, çocuklarına Anuarbek, Talgatbek, Mustafa, Kemal, Emirbek, Jamalbek, Sungatbek gibi Türk padişahlarının isimlerini koydular. Anuar Paşa hakkında halk arasında masallar yayıldı, halk arasında onu eski Babakumar gibi büyüdü, kurnaz bir adam ve insanlık tarihinin ulaşamadığı güçte bir pehlivan olarak tanıyordu. İşte o dönemin öncü insanlarına böyle bir Türkçülük düşüncesini yaymış olanlar, Mağjan gibi okumuşlardı" diye yazdı [7, s. 202].

Öz halklarının dünyadaki yerini optimize edip, kaderlerini temellendiren romantik şairler, elbette, 'Batı ve Doğu' adlı insanlık için ebedi kültürel paradigmayı akıl ve anlayışlarına uygun bir şekilde yeniden tanımladılar. Uygarlıkların birleşmesi ve çarpışması meselesini, insancıl bir bakış açısıyla incelediler. Özellikle, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği zararın neden-sonuç ilişkisini tartarken, bu ölçüyü sıkı bir şekilde korudular. Bu bağlamda, üzüntüye kapıldıkları ve sıkıldıkları zamanlarda, bu duygular şiirlerine yansıdı. 'Cavid'in karamsarlığının diğer yönlerini, Doğu-Batı bağlamında incelemek gerekirdi. Gençliğinden itibaren dünya bilgisiyle donanmış ve Batı kültürünü derinlemesine öğrenmiş olan H. Cavid, bu iki uygarlık arasındaki farkları gördü, özellikle 'Azer' adlı şiirinde, bu farklılıkların kökenine, doğasına götüren iki yaşam biçimini yerli yerine koydu,' diyerek, araştırmacı E. Akimova, şairin bahsedilen eserindeki örnekler atıfta bulunur [8, 24]. Ayrıntılı bir şekilde konuşursak, Batı uygarlığının krizi ve Avrupa'nın çöküşü üzerine ideolojik tartışmaların yoğun olduğu bir dönemde M. Jumabayulı, eski 'Doğu-Batı' temasına dair çeşitli akımlarla iyi tanıştı. Şairlik ve vatandaşlık programında Türkçülüğe dayanan şair, 'Doğu' adlı şiirinde şöyle tasvir eder:

Күнбатысты шаң басқан,
Шаң емес, кара қан басқан,
Тарсыл-гүрсіл қанды атыс...
(Batı toz içinde,

Toz değıl, kara kanla dolmuş,
Patırtı ve kanlı çatışma...)

Şairin gözünde eğilen şey: aqlını yitiren; insaniyetinden sapmış; hastalıkla sarhoş olmuş; tanrısını ayak altına alıp, şeytana uyan "gece çocuğu"nun toprağı... Kıyamete bel bağlamış, ölümün pençesindeki Avrupa... Böylece Batı medeniyetinin getirdiğı tehlikeler, H. Cavid'in şiirlerinde bazen doğrudan, bazen de dolaylı şekilde anlatılır. Mağjan gibi, onun da "ölüm ve yaşam" temasına derinlemesine girdiğı ve hüzne kapıldığı anlar vardır. Bu nedenle, bazen kendi içine bakıp, iç dünyasında huzur bulduğı zamanlar da yok değildir. (Örneğın, “Yaşarsa bir könül, az-çox xəyal içində yaşar”).

H.Cavid'in şiirsel yazarlığının siyasi liderlik ile bağlantılı olduğı yer, doğduğı milletini aydınlatmaya çağırıldığı dönemlerde görülmektedir. Onun ana sloganı – halkı uyanmaya çağırmaq ("Arqadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyan!")dır:

Arqadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyan!
Yatma artıq, yetər... Dəyişdi zaman;
Sıyrılır, bax, yavaş-yavaş zülmət,
Barı dan yıldızından al ibrət!
Nə diyor baq o pənbə çöhrəli nur?
Səhər olmuş, demək günəş doğuyor.
Azacıq varsa hissü vicdanın,
Qalq, oyan! Sönməmişsə imanın.
Qalq, oyan! Gör nə fikrə xadimsin?
Kimlərin oğlusan? Nəsin? Kimsin?
Sürünüb durma böylə, bir yüksəl!
Bir düşün, gör beş-altı əsr əvvəl
Nə idin? Şimdi nerdəsin? Bu nə yəs?

Onun Kazak şairi Mirjakıp Dulatulu'nın ulusal bağımsızlık hareketinin manifestosuna dönüşen "Oyan, Kazak!" adlı şiir kitabıyla ruhu birdir:

Көзінді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты [9, 24].
Жер кетті, дін нашарлап, хал һараб боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты.
(Gözünü aç, uyan, Kazak, başını kaldır,
Geceyi boşuna geçirme, gençliğini.
Toprak gitti, din zayıfladı, halk harabe oldu,
Kazaklarım, artık dinlenmek yakışmaz.)

İki tarafta yaşamış şairlerin şiirlerindeki "uyku" motifi, başlı başına bir konudur.

H. Cavid'in mirasını araştıran bilim insanları, şairin şiirlerinde tasavvufi izler aramaktan, Nietzsche felsefesiyle ilişkilendirmeye ve dekadanlılık unsurlarını incelemeye kadar geniş bir yelpazede çalışmalar yapmaktadırlar. Bu, şairin eserlerinin evrenselliğini, çok yönlülüğünü ve polifonisini kesinlikle gösteriyor.

İzgilikten umudunu kaybetmeyen H. Cavid: "Hər qaranlıqda çarpışır bir nur, Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur" diye bir düşünce ortaya koyar. Bu dizeler, Mağjan Jumabayuli'nin «Қараңғы болса қанша түн, Жұлдыз сонша жарқырап» ("Karanlık ne kadar gece olursa olsun, yıldız o kadar parlak olur") sözleriyle örtüşmektedir.

Sonuç

Yani Azərbaycan'ın ünlü şairi H. Cavid de, Kazakistan'ın seçkin şairi M. Cumabayuli da, herhangi bir zorluğa rağmen, kendi ülkelerinin bereketli ve aydınlık geleceğine yılmaz bir irade ve tükenmeyen

umutla gözlerini dikerdi. O yolda kutsal canları feda oldu. Ancak yüce ruhları, Türk dünyasıyla birlikte yaşayarak, onun gelişip büyümesine hizmet etmeye devam edecektir.

Kaynaklar

1. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б. (Cumabaev M. Eserleri: Şiirler, destanlar, düz yazılar. - Almatı: Yazıcı, 1989. - 448 s.)
2. Күлеев Б. Айтшы, ақ қайың. – Алматы: Жазушы, 1969. – 324 б. (Küleyev B. Söyle, beyaz huş ağacı. - Almatı: Yazıcı, 1969. - 324 s.)
3. Мамедова С. Г. Джавид и романтическая свобода // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. Матер. междунар. науч.-прак. конф., 25-26 марта 2011 г. – Пенза – Москва – Решт: Научно-издательский центр «Социосфера», 2011. – С.348-352. (Mamedova S. G. Cavid ve Romantik Özgürlük // Filolojik Araştırmaların Teori ve Pratiklerine Dair Güncel Sorular. Uluslararası Bilimsel ve Pratik Konferansının Materyalleri, 25-26 Mart 2011. – Penza – Moskova – Reş: Bilimsel Yayın Merkezi «SosyoSfera», 2011. – s. 348-352)
4. Джафаров М. Гусейн Джавид. – Баку: Элм, 1982. – 194 с. (Cafarov M. Hüseyin Cavid. – Bakü: Elm, 1982. – 194 s.)
5. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т.1. – Алматы: Ғылым, 1993. – 280 б. (Torayǵırov S. İki ciltlik eserler derlemesi. – Cilt 1. – Almatı: Bilim, 1993. – 280 s.)
6. Mərdanova S.M. Hüseyin Cavidin «Azər» poemasında lirik ricətlər// Bakı universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2010. – №3. – S.43-49. (Merdanova S.M. Hüseyin Cavid'in "Azer" adlı poemasındaki lirik dilekler // Bakü Üniversitesi Haberleri. Beşeri Bilimler Serisi. – 2010. – Sayı 3. – S.43-49)
7. Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1-бөлім (Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі)// Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Т. 7. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 420 б. (Mukanov S. 20. yüzyılda Kazak edebiyatı. 1. Bölüm (Milliyetçilik, zenginlik dönemleri)// Klasik Araştırmalar: Çok Ciltli. – Cilt 7. – Almatı: Edebiyat Alemi, 2012. – 420 s.)
8. Akimova E. Hüseyin Cavid lirikasında dekadans// 525-ci qəzet. – 2013. – 13 aprel. - № 64. - S. 24. (Akimova E. Hüseyin Cavid'in lirizminde dekadans // 525. gazete. – 2013. – 13 Nisan. - Sayı 64. - S. 24)
9. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Т.1. – Алматы: Мектеп, 2002. – 368 б. (Dulatulu M. Beş ciltlik eserler derlemesi. – Cilt 1. – Almatı: Mektep, 2002. – 368 s.)

**ALIKUL OSMONOV VE BAHTIYAR VAHABZADE'NİN ŞİİRLERİNDE MITOLOJİK
UNSURLAR VE MOTİFLER**

Doç. Burul Elebesova Bekkazienva

Cusup Balasagın Kırgız Milli Üniversitesi, Kırgızistan

Bu çalışma, Kırgız şair Alikul Osmonov ve Azerbaycanlı şair Bahtiyar Vahabzade'nin şiirlerinde yer alan mitolojik unsurlar ve motifleri incelemektedir. Her iki şair de eserlerinde ulusal kimlik, tarih ve kültürle derin bağlar kurarak, halklarının mitolojik geçmişine atıfta bulunmuşlardır. Alikul Osmonov'un şiirlerinde Kırgız mitolojisinin ve halk hikâyelerinin izleri belirgindir. Osmonov, Kırgız halkının geleneksel yaşam tarzını, efsanelerini ve destanlarını şiirlerine yansıtarak, kültürel mirasın korunmasına katkıda bulunmuştur. Şairin eserlerinde doğa unsurları, kahramanlık temaları ve mitolojik figürler sıkça yer alır. Bahtiyar Vahabzade ise Azerbaycan mitolojisine ve halk hikâyelerine dayanan temaları şiirlerinde işlemiştir. Vahabzade'nin eserlerinde halkın geçmişine duyulan özlem, ulusal kimlik arayışı ve mitolojik figürlerin sembolik kullanımı dikkat çekicidir. Şair, mitolojik unsurları çağdaş sorunlarla bağlayarak, okuyucularına hem geçmişe dair bir bilinç hem de günümüz koşullarına dair eleştirel bir bakış açısı sunmuştur. Sonuç olarak, her iki şairin de şiirlerinde mitolojik unsurlar ve motifler, ulusal kimlik ve kültürel mirasın vurgulanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu unsurlar, şairlerin eserlerine derinlik kazandırırken, okuyuculara da kültürel bir zenginlik sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kırgız, Azerbaycan, şiir, şair, mitolojik unsurlar, motifler, halk, kimlik.*

Konu: *Karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları bağlamında Azerbaycan edebiyatı*

**MYTHOLOGICAL ELEMENTS AND MOTIFS IN THE POETRY OF ALIKUL
OSMONOV AND BAKHTIYAR VAHABZADE**

Assoc. Prof. Burul Elebesova Bekkazienva

Kyrgyz National University of Cusup Balasag, Kyrgyzstan

This study examines the mythological elements and motifs present in the poetry of Kyrgyz poet Alikul Osmonov and Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzade. Both poets reference the mythological past of their peoples by establishing deep connections with national identity, history, and culture in their works. In Alikul Osmonov's poetry, traces of Kyrgyz mythology and folk tales are prominent. Osmonov reflects the traditional lifestyle, legends, and epics of the Kyrgyz people in his poetry, contributing to the preservation of cultural heritage. His works frequently feature elements of nature, themes of heroism, and mythological figures. Bakhtiyar Vahabzade, on the other hand, explores themes rooted in Azerbaijani mythology and folk tales in his poetry. Vahabzade's works highlight a longing for the past, a search for national identity, and the symbolic use of mythological figures. By relating mythological elements to contemporary issues, the poet offers his readers both an awareness of the past and a critical perspective on current conditions. In conclusion, the mythological elements and motifs in the poetry of both poets play a crucial role in emphasizing national identity and cultural heritage. These elements add depth to their works while providing readers with a rich cultural experience.

Keywords: *Kyrgyz, Azerbaijan, poetry, poet, mythological elements, motifs, folk, identity*

Theme: *Azerbaijani literature in the context of comparative literary studies*

Giriş

Ahikul Osmonov ve Bahtiyar Vahabzade, Kırgız ve Azerbaycan edebiyatlarının ünlü şairlerindedir. Eserlerinde mitolojik unsurlar ve motifler aracılığıyla halklarının kültürel ve tarihsel mirasını yansıtan bu iki şair, ulusal kimlik arayışını da derinlemesine ele almaktadır. Bu çalışmamızda, Osmonov ve Vahabzade'nin şiirlerinde mitolojik öğelerin kullanımı ve bu unsurların ulusal kimlik üzerindeki etkisi incelenecektir.

Mitolojik Unsurların Kullanımı. Ahikul Osmonov, Kırgız mitolojisinden beslenerek, şiirlerinde dağlar, nehirler ve diğer doğa unsurlarını sıkça kullanmaktadır. Bu unsurlar, Kırgızların yaşamındaki önemli semboller olarak öne çıkmakta ve doğayla olan derin bağlarını ifade etmektedir. Osmonov'un eserleri, Kırgız halkının kültürel kimliğini yansıtan zengin bir mitolojik dokusuna sahiptir. Örneğin "Akkan Su (Akan su)" adlı şiirinde, akan su motifini kullanarak yaşamın döngüselliğini, doğanın güzelliklerini ve suyun besleyici gücünü yazmaktadır. Su, yalnızca fiziksel bir element değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel değerlerin sembolü olarak da ön plana çıkıyor. Şair, su aracılığıyla yaşamın zorluklarına karşı dayanıklılığı, temizliği ve evrenselliği vurgularken, okuyuculara derin bir düşünce ve duygusal bir bağ sunmaktadır. Bir de doğanın kutsallığı, Kırgız halkının yaşam felsefesinin bir parçasıdır ve Osmonov, bu felsefeyi şiirinde ustaca işlemektedir:

Akkan Suu

Ay, akkan suu, akkan suu,
Ar adamga cakkan suu,
Altın ayak içinde
Abiyir, insap tapkan suu,
Ay, akkan suu, akkan suu,
Müldö aalamga cakkan suu,
Kauhar idiş içinde
Kadır urmat tapkan suu.
Ay, akkan suu, akkan suu,
Şıldır monçok takkan suu,
Turmuşta kança tüyşüktün
Baarına cetip artkan suu
Ay, akkan suu, akkan suu,
Alıska kanat kakkan suu,
Aydalğan cerge can berip
Aparak bolup catkan suu. [Osmonov 1954:86].

Ay, akan su, akan su,
Herkesi memnun eden su,
Altın kase içinde
Onur, ahlak bulan su,
Ay, akan su, akan su,
Tamamen evren seven su,
Kauhar kase içinde
Saygı, hurmet bulan su.
Ay, akan su, akan su
Boncukları takan su,
Hayatta olan herkese
memnuniyetle ulaşan su.
Ay, akan su, akan su,
Uzaklara uçan su,
Sulanan yere can veren
Bembeyaz olan akan su.

Bu şiir, Kırgız edebiyatının önemli temalarından biri olan doğanın güzelliklerini ve sembolik anlamlarını yansıtmaktadır. "Akkan Suu" (akan su) motifi, Kırgız kültüründe çok katmanlı bir anlam taşımaktadır. Şiirdeki belirli mitolojik unsurlar ve motifler:

Akan Su: Şiirin ana teması olan "Akkan Suu" (akan su), hayatın sürekli akışını ve değişimini simgeler. Su, Kırgız mitolojisinde yaşamın ve bereketin kaynağı olarak görülür; bu motif, doğanın yenileyici gücünü temsil eder.

Sembolik Anlamlar: "Abiyir, msap tapkan suu" (onur, ahlak bulan su) ifadesi, suyun sadece fiziksel bir varlık değil, aynı zamanda ahlaki ve manevi değerlere sahip bir sembol olduğunu gösterir. Su, insanlara ve topluma olan olumlu etkilerini simgeler.

Evrenle İlişki: "Müldö aalamga cakkan suu" (tamamen evren seven su) ifadesi, suyun evrensel doğasını ve tüm canlılarla olan bağlantısını ifade eder. Bu motif, doğanın evrenselliğini ve bütünlüğünü vurgular.

Hayatın Zorlukları: "Turmuşta kañça tüşüktün" (hayatta ne kadar zorluk varsa) ifadesi, yaşamın getirdiği zorlukları ve suyun bu zorlukların üstesinden gelme arzusunu simgeler. Su, yaşamda karşılaşılan engelleri aşmanın bir aracı olarak görülmektedir.

Besleyici Güç: "Aydalgan cerge can berip" (sulanan yere can veren) ifadesi, suyun yaşam veren özelliğini temsil eder. Bu motif, suyun tarıma ve doğal çevreye olan katkısını simgeler; su, yaşamı sürdüren bir güç olarak betimlenir.

Temizlik ve Saflık: "Apapak bolup catkan suu" (bembeyaz olan akan su) ifadesi, temizliği ve saflığı simgeler. Kırgız kültüründe su, sadece fiziksel temizlik değil, aynı zamanda ruhsal ve manevi temizlik anlamına da gelir. Bu motif, bireylerin ruhsal arınma ve yenilenme arayışını yansıtır.

Şair şiirlerinde sıkça yer verdiği "Ata Yurt" teması, Kırgız mitolojisinde önemli bir yer tutmakta ve halkın milli kimliğini güçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cıluu kiyin, colun kıyım üşüürsün,	Kalın giyin, yolculuk zor, üşüyeceksin,
Kış da katuu boroon ulup kar ulup...	Kış da serttir, şiddetli fırtına ve kar yağar...
Suugundu öz moynuma alayım,	Soğuşu ben alayım
Col karayın, toktoy turçu Ata Curt!	Hadi dur, yola ben bakayım Ata Yurt!
Cazda başka cel tiybesin abayla,	İlkbaharda başkadır, rüzgar sana dokunmasın dikkat et.
Köpkö turbas mobul turgan sur bulut.	Uzun süre durmayacak bu kara bulutlar.
Büt dartındı öz moynuma alayım,	Tüm derdini üzerime alayım,
Sen ooruba, men ooruyun Ata Curt!	Sen dert çekme, ben çekerim Ata Yurt!

[Osmonov 1984: 214].

Bu şiir, Kırgız edebiyatının geleneksel temalarını ve mitolojik unsurlarını derinden işleyen bir yapıya sahiptir. Şiirdeki belirli mitolojik unsurlar ve motifler:

Ata Yurt: Şiirin başında ve sonunda tekrarlanan "Ata Curt" (Ata Yurt) ifadesi, vatanın ve toprakların kutsallığını temsil eder. Bu motif, Kırgız halkının tarihi ve kültürel kimliğinin temeli olan doğasına ve geçmişine olan bağlılığını simgeler.

Doğanın Güçleri: "Kış da katuu boroon ulup" (Kış da serttir, şiddetli fırtına) ve "kar ulup" (kar yağması) gibi ifadeler, doğanın insan üzerindeki etkilerini ve doğa olaylarının güçlerini temsil eder. Bu motif, Kırgız mitolojisinde doğanın hem koruyucu hem de yıkıcı bir güç olarak algılandığını gösterir.

Sıcaklık ve Soğukluk: "Cıluu kiyin, colun kıyım üşüürsün" (Kalın giyin, yolculuk zor, üşüyeceksin) ifadesi, doğanın sert koşullarına karşı insanın dayanıklılığını ve zorluklarla başa çıkma arzusunu simgeler. Bu, mitolojik bir bağlamda insanların doğa ile mücadelesini yansıtır.

Sorumluluk ve Fedakarlık: "Büt dartındı öz moynuma alayım" (Tüm derdini üzerime alayım) ifadesi, şairin vatanı ve halkı için gösterdiği fedakarlığı vurgular. Bu motif, kahramanlık ve özveri temalarını ortaya koyar ve mitolojik figürlerin toplumsal sorunlara karşı duruşunu simgeler.

Geçici Durumlar: "Köpkö turbas mobul turgan sur bulut" (Uzun süre durmayacak bu kara bulutlar) ifadesi, yaşamın geçici doğasını ve zorlukların geçeceğini simgeler. Bu motif, Kırgız kültüründe sıkça rastlanan bir temadır; geçici olanın bilincinde olmak ve dayanıklılık göstermek.

Bu şiir, doğa ile insan arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Mitolojik unsurlar ve doğanın gücü, şairin fedakarlık ve sorumluluk anlayışını pekiştirirken, okuyuculara da vatan sevgisini ve toplumsal dayanışmayı hissettirmektedir.

Ayrıca Kırgız şairi A.Osmonov, yaşamı tüm acılarıyla, sevinçleriyle, zaferleriyle anlatarak, yaşamın sonsuzluğuna ve halkın ölümsüzlüğüne inanır. Bununla ilgili Kırgız eleştirmeni Ş.Ümötaliev şöyle

der: ‘Hayatın ihtişamı, hayatın zevki, insan hayatını çevreleyen çeşitli şeyler; doğayı, çevreyi, yapılan işi, insana verilen yeteneği, bu hayattaki tüm güzel şeyleri mutlulukla anlatan şair, bu hayata güçlü duygularla yaşamaya geldiğini ifade etmiştir’ [Ümötaliev 2003, 12]. Örneğin,

‘Önümüzde hayat sonsuzdur,

Arkamızda ölmeyecek bir millet olsun’ [Osmonov 1972, 68]. Hayata hayranlık, merak, hayatın güzelliklerinin yüceltilmesi gibi iyimser düşünceler dile getirilir [Elebesova 2024: 510].

Aynı zamanda Osmonov’un diğer şiirlerinde de mitolojik ve unsurlar ve motiflerin bulunduğunu görebiliriz. Örneğin:

Bul Turmuşta (Bu Hayatta)

Bul turmuşta neçen sonun izder bar,
Boroon urup, kar caasa da ketpegen.
Ne bir ukmuş çeber, usta adamdar
Miñ tepkiçtüü şatı koyup cetpegen.
Bul turmuşta neçen bekem izder bar,
Dobul urup, sel cürsö da ketpegen.
Ne bir neçen ne bir estüü adamdar,
Dayradan keñ akıl menen cetpegen.
Kiçinekey, kudum şaytan izindey [Osmonov 1972:
47].
Bu hayatta ne kadar güzel izler var,
Fırtına esip kar yağsa bile silinmeyen,
Ne kadar harika, yetenekli, becerikli insanlar
Bin basamaklı merdivenle yetmeyen.
Bu hayatta ne kadar sağlam izler var,
Davul çalıp sel olsa bile gitmeyen.
Ne kadar zeki, ne kadar güçlü insanlar

Bul turmuşta neçen çoñ-çoñ izder bar,
Örttöymün dep, kün sinsa da ketpegen.
Ne bir baatır, ne bir kankor adamdar,
Balta ursa da, ordunan bık etpegen.
Men da adamın, men dağı bir akınmın,
Bilinbegen köp maydanın birindey.
Bul turmuşka men da izimdi kaltırdım,
Derya kadar geniş akılla ulaşamayan.
Bu hayatta ne kadar büyük izler var,
Yakacağım diye güneş kırılrsa bile sönmeyen.
Ne kadar bahadır, ne kadar zalim insanlar
Baltalamasına rağmen hareket etmeyen.
Ben de insanım, aynı zamanda şairim.
Pek çok bilinmeyen alandan biri gibi.
Bu hayata ben de izimi bıraktım,
Küçük, tam bir şeytan izi gibi.

Bu şiir, yaşamın zorlukları ve insanın bu zorluklarla mücadelesi üzerine derin bir anlam taşımaktadır. "Bul Turmuşta" (Bu hayatta) ifadesiyle başlayan şiir, çeşitli mitolojik unsurları ve toplumsal temaları ele alarak insanın hayat yolculuğunu yansıtmaktadır:

İz Motifi: "neçen sonun izder bar" (ne kadar güzel izler var) ifadesi, yaşamda bıraktığımız izlerin önemini simgeler. İz, geçmişin ve bireysel deneyimlerin bir sembolü olarak, insanların hayatta bıraktığı kalıcı etkileri ifade eder.

Doğa Güçleri: "Boroon urup, kar caasa da ketpegen" (Fırtına esip kar yağsa bile silinmeyen) ifadesi, doğanın zorluklarını ve bu zorlukların üstesinden gelme kararlılığını temsil eder. Bu motif, insanın doğa ile olan mücadelesini ve dayanıklılığını vurgular.

Kahramanlık ve Dayanıklılık: "Ne bir baatır, ne bir kankor adamdar" (Ne kadar bahadır, ne kadar zalim insanlar) ifadesi, toplumda kahramanlık ve cesaretin yanı sıra zorluklarla başa çıkmanın önemini vurgular. Kahramanlık, Kırgız mitolojisinde sıkça işlenen bir temadır ve bireylerin zorluklara karşı gösterdiği direnişi simgeler.

Zihin ve Akıl: "Dayradan keñ akıl menen cetpegen" (Derya kadar geniş akılla ulaşamayan) ifadesi, zihin gücünün ve akıl yürütmenin önemini ortaya koyar. Bu motif, insanın yaşamda karşılaştığı zorlukları aşma yeteneğini simgeler.

Küçük İzler: "Kiçinekey, kudum şaytan izindey" (küçük, tam bir şeytan izi gibi) ifadesi, bireysel izlerin ne kadar küçük olsa da önemli olduğunu belirtir. Bu motif, insanın hayatındaki etkisinin ne kadar mütevazı olabileceğini vurgularken, aynı zamanda herkesin yaşamında bıraktığı izlerin kıymetini ifade eder.

Şair Kimliği: "Men da adammm, men dağı bir akımmın" (Ben de insanım, aynı zamanda şairim) ifadesi, şairin kendini tanımlama biçimini gösterir. Bu, bireyin sanat aracılığıyla kendini ifade etme ve toplumda bir yer edinme arzusunu simgeler.

Bu şiir, Kırgız kültürünün derinliklerinden gelen mitolojik unsurları ve yaşamın zorluklarını ele alarak, insanın hayatta bıraktığı izlerin önemini vurgular. Şair, bireysel deneyimlerin ve toplumsal değerlerin birleşimini sunarken, okuyucuya kendi yaşamına dair derin bir düşünce ve duygusal bir bağ kurma fırsatı sunar.

Bahtiyar Vahabzade ise Azerbaycan mitolojisine ait figürleri, şiirlerinde çağdaş sorunlarla bağlayarak kullanmaktadır [Aliyev 2021: 235]. Örnek alırsak:

Ana Yurdum

Tarihini uğuldadan dağ mehinde,
Guşlarının ceh-cehinde,
Yurddağların kederinde, ferehinde
Seni duydum,
Ana yurdum!
Füzulinin ‘ah’ sesinde,
Üzeyirin neğmesinde,
Elesgerin nefesinde
Seni andım, ana yurdum.

Menim andım - ana yurdum! [Vahapzade 1999: 112].

Bahtiyar Vahabzade'nin "Ana Yurdum" şiiri, yurt sevgisini, ulusal kimliği ve kültürel mirası derin bir şekilde işleyen zengin mitolojik unsurlar ve semboller içermektedir:

Ana Yurt: Şiirin temel teması olan "ana yurdum" ifadesi, vatanın ve toprağın kutsallığını simgeler. Ana yurt, hem fiziksel bir mekânı hem de kültürel ve tarihi bir kimliği temsil eder. Bu motif, birçok mitolojik ve edebi eserde vatan sevgisini ifade etmek için sıkça kullanılır.

Doğa Unsurları: "Tarihini uğuldadan dağ mehinde" ve "guşlarının ceh-cehinde" ifadeleri, doğanın güzellikleriyle iç içe geçmiş bir yaşamı betimler. Dağlar, halk kültüründe güç ve köklülüğü simgelerken, kuşlar özgürlüğü ve yaşamı temsil eder.

Ünlü Şairlerin İsimleri: "Füzulinin ‘ah’ sesinde", "Üzeyirin neğmesinde" ve "Elesgerin nefesinde" ifadeleri, geçmişteki büyük şairlerin eserleriyle olan bağı gösterir. Bu, halkın kültürel hafızasının ve edebi mirasının sürekliliğini simgeler ve yurt sevgisinin köklü bir gelenekten geldiğini vurgular.

Duygusal Yoğunluk: "Seni andım, ana yurdum" ifadesi, duygu yüklü bir özlem ve bağlılık hissi taşır. Şairin, yurtla olan derin duygusal bağını ve bu bağın kendisi için taşıdığı önemi gösterir. Bu, mitolojik bir bağlamda ulusal kimliğin ve aidiyet duygusunun önemini pekiştirir.

Keder ve Neşe: "Yurddağların kederinde, ferehinde" ifadesi, yurdun hem acılarını hem de sevinçlerini yansıtır. Bu, insan yaşamının döngüselliklerini ve vatanın insana sunduğu zorluklar ve güzellikler arasındaki dengeyi simgeler.

Sonsuz Bağlantı: "Menim andım - ana yurdum!" ifadesi, şairin kişisel kimliği ile yurt sevgisi arasındaki bağı pekiştirir. Bu, bireyin varlığının, yurt sevgisi ve ulusal kimlikle iç içe geçtiğini ifade eder.

Bahtiyar Vahabzade'nin "Ana Yurdum" şiiri, derin duygularla bezenmiş bir vatanseverlik ifadesidir. Şair, geçmişin izlerini ve doğanın güzelliklerini mitolojik unsurlar aracılığıyla harmanlayarak, okuyucularına güçlü bir ulusal kimlik ve aidiyet duygusu sunar. Bu şiir, hem bireysel hem de toplumsal bir perspektiften yurt sevgisini ve kültürel mirası yüceltir.

İlk Andım-Vetenimdir

Dövr eleyen ganımdır
Kürüm, Arazım benim.

Külekler mizrabımdır,
Ağaçlar sazım benim.
İlk andım Vetenimdir,
Men hem odam, hem suyam.
Bu torpagdan yarandım,
Bu torpağa borcluyam.
Ağ zirveli dağlarım
Eyilmez bağım, benim.
Tarihten de gedimem
Bilinmez yaşım benim.
Hoşbehtem ki, Vetenim
Azerbaycandır benim! [[Vahapzade](#) 1999: 46]

Bahtiyar Vahabzade'nin "İlk Andım-Vetenimdir" şiiri, Azerbaycan'a duyulan derin sevgi ve bağlılıkla yazılmış etkileyici bir eserdir. Şiirdeki mitolojik unsurlar ve semboller, vatan sevgisini ve ulusal kimliği güçlendirirken, aynı zamanda doğanın güzelliklerini de yansıtır. Şiirdeki belirli mitolojik unsurlar ve motifler:

Vatan ve Toprak: "İlk andım Vetenimdir" ifadesi, vatanın insan hayatındaki önemini simgeler. "Veten" (vatan), bireyin kimliğini oluşturan temel bir unsurdur ve bu motif, ulusal aidiyet duygusunu ifade eder. Şiirin başlangıcındaki bu ifade, yurt sevgisinin derin köklerini gösterir.

Doğanın Unsurları: "Kürüm, Arazım benim" ifadesinde yer alan "Kür" ve "Araz", doğanın sembolik öğeleridir. Bu unsurlar, yurt sevgisiyle doğanın güzellikleri arasında bir bağ kurar. Dağlar, nehirler ve ağaçlar, hem fiziksel hem de ruhsal bir zenginliği temsil eder.

Müzik ve Söz: "Külekler mizrabımdır, ağaçlar sazım benim" ifadesi, doğanın müziğini ve estetik yönünü vurgular. Ağaçlar ve külekler, halk müziği ve geleneksel sanatın sembolleri olarak, kültürel mirasın korunmasını temsil eder.

Kültürel Bağlar: "Bu torpaqdan yarandım, bu torpağa borcluyam" ifadesi, kişinin kökenleri ve bu kökenlere olan minnettarlığını gösterir. Bu motif, bireyin geçmişiyle olan ilişkisini ve vatanına olan bağlılığını güçlendirir.

Dağlar ve Tarih: "Ağ zirveli dağlarım, eyilmez bağım, benim" ifadesi, dağların sembolik anlamını yansıtır. Dağlar, güç ve dayanıklılığı temsil ederken, tarihsel bir bağ kurarak halkın geçmişine olan özlemi ifade eder.

Ulusal Kimlik: "Hoşbehtem ki, Vetenim Azerbaycandır benim!" ifadesi, şairin ulusal kimliğini ve vatanına olan sevgi ve gururunu belirten güçlü bir ifadedir. Bu, bireyin kimliğinin yurtla nasıl iç içe geçtiğini gösterir.

"İlk Andım-Vetenimdir" şiiri, vatan sevgisi ve ulusal kimlik konularını derin işleyerek, okuyucuya duygusal bir bağ sunmaktadır. Vahabzade, doğanın güzellikleriyle insanın kökenlerini birleştirerek, Azerbaycan'a duyulan bağlılığı pekiştirir. Şiir, yalnızca bireysel bir deneyim değil, aynı zamanda toplumsal bir kimliğin ifadesidir.

Deprem

İşitince ata yurtta depremi
Aktı yaşım,döndü başım Türkiyem
Her derdimin kederimin ortağı
Can kardeşim kan kardeşim Türkiyem
Var mı kaza,var mı bela de bunca?
Seninleyiz biz ki ömür boyunca
Kaderini bez uzakdan duyunca
Gözlerimden aktı yaşım Türkiyem

Öz hükmü var her zamanın her anın.
Yaman gününde yanındayız biz senin
Ana yurttan vatanımsın, vatanım
Vatanımda vatanımsın Türkiyəm
Tarih boyu bu ehdimiz bozulmaz
Türk milleti har olmamış, har olmaz
Her beladan Türkün beli kırılmaz
Sen ey benim can sırdaşım Türkiyəm [[Vahabzade](#) 1998: 83]

Bahtiyar Vahabzade'nin "Deprem" şiiri, vatan sevgisini, kardeşliği ve ulusal dayanışmayı derin bir şekilde işleyen etkileyici bir eserdir. Şiir, Türkiye'nin yaşadığı felaketler karşısında duyulan acıyı ve dayanışma duygusunu dile getirir [Akpınar 2011: 67]. Şiirdeki belirli mitolojik unsurlar ve motifler:

Vatan ve Ana Yurt: "Ata yurttan" ve "ana yurttan vatanımsın" ifadeleri, vatanın insan hayatındaki önemi ve kutsallığını vurgular. Vatan, bireyin kimliğini ve kökenini belirleyen temel bir unsurdur.

Kardeşlik Teması: "Can kardeşim kan kardeşim Türkiyəm" ifadesi, Türk milletinin birlik ve beraberliğinin simgeleri. Bu, ulusal dayanışmayı ve toplumdaki kardeşlik bağlarını güçlendirir.

Acı ve Hüzün: "Aktı yaşım, döndü başım" ifadesi, depremin yarattığı derin acıyı ve hüznü duygusunu betimler. Şairin duyduğu kaygı ve acı, Türk milletinin yaşadığı zorluklarla birleşir ve bu motif, dayanışma ve destek arzusunu ortaya koyar.

Kader ve Uzaklık: "Kaderini bez uzakdan duyunca" ifadesi, uzak mesafelerden bile vatanla olan duygusal bağı simgeler. Bu, halkın zorluklar karşısında bir arada durma ve dayanışma iradesini güçlendirir.

Zamanın Önemi: "Öz hükmü var her zamanın her anın" ifadesi, zamanın değerini ve geçmişin deneyimlerinin gelecekteki dayanışmaya nasıl yön verebileceğini vurgular. Bu, tarihsel bir bağ kurarak halkın geçmişine olan özlemi ifade eder.

Türk Milletinin Gücü: "Türk milleti har olmamış, har olmaz" ifadesi, Türk milletinin dayanıklılığını ve geçmişteki zorluklar karşısındaki direnişini simgeler. Bu, mitolojik bir bağlamda ulusal kimliğin ve mücadele ruhunun önemini pekiştirir.

Sırdaşlık ve Yakınlık: "Sen ey benim can sırdaşım Türkiyəm" ifadesi, vatanla olan derin duygusal bağı ve güveni ifade eder. Bu motif, bireyin vatanla olan ilişkisini ve bağlılık duygusunu güçlendirir.

"Deprem" şiiri, vatan sevgisi ve ulusal kimlik konularını işlemekle beraber, Vahabzade, Türkiye'nin yaşadığı zorluklar karşısında duyulan acıyı ve dayanışma ruhunu mitolojik unsurlar aracılığıyla harmanlayarak, ulusal birliği pekiştirir. Şair, Azerbaycan ve Türkiye'yi iki bayrak altında yaşayan, ama bir millet iki devlet olan çağdaş Cumhuriyetler olarak tanımlamaktadır [Musaoğlu 2006: 112]. Şiir, yalnızca bireysel bir deneyim değil, aynı zamanda toplumsal bir kimliğin ifadesidir.

Ulusal Kimlik ve Kültürel Miras. Her iki şairin eserlerinde, ulusal kimliği ön plana çıkaran temalar önemli bir yer tutmaktadır. Şairlerin şiirlerinde sıkça kullanılan dağlar, nehirler ve diğer doğa unsurları, Türk halklarının kültürel yaşamındaki sembolik değerleriyle öne çıkmaktadır. Her iki şairin dili, geleneksel motifleri modern anlatım teknikleriyle birleştirerek hem geçmişin derinliklerini hem de çağdaş dünyanın karmaşıklığını okuyucularına aktarmaktadır.

Osmonov'un "Akkan Suu" adlı şiirindeki doğa betimlemeleri, Kırgız halkının yaşam tarzını ve ruhunu derin bir anlatımla yansıtmaktadır. Şiir, halkın doğayla ilişkisini ve doğanın kutsallığını vurgulayan mitolojik unsurlarla zenginleştirilmiştir. Vahabzade'nin şiirlerinde mitolojik unsurlar, yalnızca geçmişe yönelik bir nostalji sunmakla sınırlı kalmaz; aynı zamanda çağdaş toplumsal sorunları ele alarak çok katmanlı bir anlatı oluşturur. "Deprem" adlı şiirinde Vahabzade, mitolojik figürleri modern sorunlarla bağlayarak okuyucularına eleştirel ve düşündürücü bir bakış açısı sunmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, Alıkul Osmonov ve Bahtiyar Vahabzade'nin şiirlerinde mitolojik unsurlar ve motifler, ulusal kimlik ile kültürel mirasın vurgulanmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu unsurlar, şairlerin eserlerine estetik bir derinlik kazandırırken, okuyuculara da tarihi bir perspektif sunarak yaşadıkları dünyayı daha iyi anlamalarına olanak tanımaktadır. Osmonov ve Vahabzade'nin ele aldığımız şiirlerinde mitolojik temaların öne çıkması, halklarının kültürel hafızasını canlı tutmanın yanı sıra toplumsal meselelere derin anlamlar katmalarını sağlamaktadır.

Kaynaklar

1. Aliyev, Ramil. (2021). *Azerbaycan Folkloru*. Bakü. 614s.
2. Akpınar, Yavuz. (2011). *Bahtiyar Vahabzade: Hayatı, Eserleri, Türkiye'de Tanınması*. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, say. 31, Ağustos 2011.
3. Elebesova, Burul. (2024). *Kırgız, Türk ve Azerbaycan Şiirinde Yaş Kavramı (Alıkul Osmonov'un 'Otuz Yaş', Cahit Sıtkı Tarancı'nın 'Otuz Beş Yaş' ve Bahtiyar Vahabzade'nin 'Yaştan Geleliyim' Şiirleri Örneğinde)* International scientific and practical conference "innovative approaches in study of the language, literature, translation, tourism and cultural heritage on the silk road", May 3-4, 2024. <https://cyberleninka.ru/>. <https://zenodo.org/records/11096256>
4. Musaoğlu, Mehman. *Bahtiyar Vahabzade Şiirinde Türkiye*. Dergipark dersisi. 6. Sayı. Bahar, 2010. 101-116ss.
5. Osmonov, A. *Tandalmalı ırlar cana poemalar*. Frunze, Kırgızistan, 1954. 264 s.
6. Osmonov, A. *Köl Tolkunu: Tandalgan ırlar cana poemalar*, Bişkek, Kırgızistan, 1972, 372 s.
7. Osmonov, A. *Çığarmalar cıynagının 3 tomduğu: 1.t.: Irlar, Poemalar*. Frunze, Kırgızistan, 1984, 296 s.
8. Ümötaliev, Ş. *Alıkul Osmonov - Kırgız poeziyasının klassigi*. Bişkek, 2003, 134s.
9. Vahabzâde, Baxtiyar (1998), *Bir ömür yuxu*. “Azerbaycan” Neşriyyatı, Bakü, 189 s.
10. Vahabzâde, Baxtiyar (1999), *İstiqlal*, Gençlik, Bakü, 495 s.

MÜSTƏQİL TÜRK RESPUBLİKALARINDA DİL SİYASƏTİ (MÜASİR DÖVR)

Dos. Elçin İbrahimov

Qarabağ Universiteti, Azərbaycan

SSRİ-nin dağılmasından sonra qurulan müstəqil ölkələrin oxşar ortaq xüsusiyyətlərdən biri də təxminən 70 il davam edən rus mədəniyyəti və kommunist fəlsəfəsinin tamamilə mənimsənilməməsi idi. Çünki rus mədəniyyəti bu xalqların milli-mədəni dəyərlərinə xər baxmış, kommunist model də yoxsul qalmalarına səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən müstəqillik əldə edən kimi bazar iqtisadiyyatına keçdilər və öz mədəni dəyərləri çərçivəsində milli dövlətlərini yenidən qurmağa başladılar.

Yeni respublikaların bəzilərində dil siyasəti əsasən millətçilik konsepsiyasına əsaslanırdı (Azərbaycan, Türkmənistan). Bunun əsas səbəbi isə istər çarizm, istərsə də SSRİ dövründə həyata keçirilən millətlər siyasətinin mərkəzində yerli dillərin (ana dillərin) dayanması idi. Milli dillər məsələsi sovet dil siyasətinin “əsas vasitəsi” idi.

70 illik Sövet dövründə aparılan siyasətdə dil məsələsi elə həssas nöqtəyə çevrilmişdi ki, hələ İttifaq dağılmamışdan əvvəl bir neçə respublikalarda 1989-1990-ci illər arasında ard-arda dil haqqında qanunlar qəbul edildi. Estoniyada (18 yanvar 1989), Azərbaycan (23 sentyabr 1989), Özbəkistan (21 oktyabr 1989) milli dillərini dövlət dili elan edən qərarlar çıxardılar. Milli dillərlə bağlı qanunların qəbul olunması bəzi ölkələrdə azsaylı xalqların narahatlığına səbəb olmuş, Gürcüstanda abxazlar, Latviyada rus və polyaklar, Moldovada qaqauzlar etiraz mitingləri keçirmiş və bu etirazlar vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

Müstəqillik qazanmış türk respublikaları təhsildə, elmdə, iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə, bir çox sahələrdə dünya ilə inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoydu. Elm və texnologiyanın inkişafı və dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi, eləcə də informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının da ümumi bir dildə ünsiyyət məsələsi artıq zərurətə çevrildi.

Açar sözlər: *Türk respublikaları, dil siyasəti, milli dillər, Sövet dövrü, türk dünyası, azsaylı xalqlar*

Mövzu: *Azərbaycan dilinin dövlət dili və tədrisi dili kimi öyrədilməsi*

LANGUAGE POLICY IN INDEPENDENT TURKIC REPUBLICS (MODERN PERIOD)

Assoc. Prof. Elchin Ibrahimov

Qarabağ Universiteti, Azərbaycan

One of the similar common features of the independent countries established after the collapse of the USSR was the complete lack of assimilation of Russian culture and communist philosophy, which lasted for about 70 years. Because the Russian culture despised the national and cultural values of these peoples, and the communist model caused them to remain poor. For this reason, as soon as they gained independence, they switched to a market economy and began to rebuild their nation-states within the framework of their cultural values.

In some of the new republics, the language policy was mainly based on the concept of nationalism (Azerbaijan, Turkmenistan). The main reason for this was the fact that local languages (mother tongues) were at the center of the policy of nations carried out during the tsarism and the USSR. The issue of national languages was the “main instrument” of the Soviet language policy.

During the 70-year Soviet period, the language issue became such a sensitive point that, even before the collapse of the Union, several republics passed successive language laws between 1989 and 1990. In Estonia (January 18, 1989), Azerbaijan (September 23, 1989), Uzbekistan (October 21, 1989) issued decisions declaring their national languages as state languages. Adoption of laws related to national

languages caused concern of minority peoples in some countries, Abkhazians in Georgia, Russians and Poles in Latvia, Gagauzians held protest rallies in Moldova, and these protests made the situation even more tense.

The Turkic republics that gained independence entered the stage of integration with the world in education, science, economy, and generally in many fields. In the conditions of the development of science and technology and the rapid integration of the peoples of the world in the globalized environment, as well as the expansion of the information space, the issue of communication of the Turkic people in a common language has already become a necessity.

Keywords: *Turkic republics, language policy, national languages, Soviet period, Turkic world, minority peoples*

Theme: *Teaching the Azerbaijani language as the state language and teaching language*

Giriş

SSRİ-nin dağılmasından sonra qurulan müstəqil ölkələrin oxşar ortaq xüsusiyyətlərdən biri də təxminən 70 il davam edən rus mədəniyyəti və kommunist fəlsəfəsinin tamamilə mənimsənilməməsi idi. Çünki rus mədəniyyəti bu xalqların milli-mədəni dəyərlərinə xor baxmış, kommunist model də yoxsul qalmalarına səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən müstəqillik əldə edən kimi bazar iqtisadiyyatına keçdilər və öz mədəni dəyərləri çərçivəsində milli dövlətlərini yenidən qurmağa başladılar.

Yeni respublikaların bəzilərində dil siyasəti əsasən millətçilik konsepsiyasına əsaslanırdı (Azərbaycan, Türkmənistan). Bunun əsas səbəbi isə istər çarizm, istərsə də SSRİ dövründə həyata keçirilən millətlər siyasətinin mərkəzində yerli dillərin (ana dillərin) dayanması idi. Milli dillər məsələsi sovet dil siyasətinin “əsas vasitəsi” idi.

70 illik Sövet dövründə aparılan siyasətdə dil məsələsi elə həssas nöqtəyə çevrilmişdi ki, hələ İttifaq dağılmamışdan əvvəl bir neçə respublikalarda 1989-1990-cı illər arasında ard-arda dil haqqında qanunlar qəbul edildi. Estoniyada (18 yanvar 1989), Azərbaycan (23 sentyabr 1989), Özbəkistan (21 oktyabr 1989) milli dillərini dövlət dili elan edən qərarlar çıxardılar. Milli dillərlə bağlı qanunların qəbul olunması bəzi ölkələrdə azsaylı xalqların narahatlığına səbəb olmuş, Gürcüstanda abxazlar, Latviyada rus və polyaklar, Moldovada qaqauzlar etiraz mitingləri keçirmiş və bu etirazlar vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

Müstəqillik qazanmış türk respublikaları təhsildə, elmdə, iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə, bir çox sahələrdə dünya ilə inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoydu. Elm və texnologiyanın inkişafı və dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi, eləcə də informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının da ümumi bir dildə ünsiyyət məsələsi artıq zərurətə çevrildi.

Bu proseslər türkdilli xalqlar üçün yeni imkanların və əlaqələrin yaranmasına səbəb oldu. Ölkələr arasında elm, təhsil, iqtisadi əlaqələr sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Belə ki, türk dünyasının mədəniyyət nazirlərinin, incəsənət xadimlərinin və elm adamlarının iştirakı ilə müxtəlif mövzularda mütəmadi olaraq konfranslar, simpoziumlar təşkil edildi. Bu tədbirlərdə gündəmdə olan əsas məsələ türk xalqlarının ortaq ünsiyyət dili ilə bağlı idi. Lakin yüksək səviyyədə təşkil edilmiş tədbirlərdə iştirakçıların eyni tarixi məcrada formalaşan dilin fərqli dialektlərində ünsiyyət qurması bəzi hallarda müəyyən çətinliklərə və anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Keçirilən konfranslarda türkdilli xalqlar arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması mövzuları hər zaman müzakirə obyektinə olub.

Bundan sonra, “1989-1990-cı illərdə hər bir respublikada dilin statusu və istifadəsi ilə bağlı mövzuları əhatə edən qanunlar qəbul olunmuş, hər bir respublika öz qanunlarında milli dillərin statusunun yüksəldilməsini açıq şəkildə ifadə etmişlər” (Garibova, 2012, s. 44).

1990-cı illərin əvvəllərində Özbəkistan, Azərbaycan və Türkmənistan 1928-ci ildən 1940-cı ilə qədər istifadə etdikləri latın əsaslı əlifba sistemində qayıtdılar. Sosial-siyasi səbəblərə görə Qazaxıstan və Qırğızıstan bu keçidi gecikdirmə qərarı aldı. Növbəti yarım əsərlərdə qeyd olunan ölkələrdə latın əlifbasına keçməklə bağlı bütün proseslər dərinlən və ətraflı nəzərdən keçiriləcəkdir.

Sovet dağıldandan sonra müstəqil ölkələrin dil siyasəti Sovet dil siyasətinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Sovet dövründə rus dilinin və siyasətinin ciddi təsirinə məruz qalan milli kimlikləri canlandırmanın ən effektiv yollarından biri milli kimliklərə layiq olduğu dəyəri vermək idi. Müstəqillikdən sonrakı dil siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri ikidilliliyin milli dilləri sıradan çıxarıb təkduşluğa çevrilməsinə dərhal müdaxilə etmək idi. 1989-1990-cı illərdə İttifaq respublikalarının hamısında milli dilləri ön plana çıxaran, bu dillərin funksianallığını artırmağı hədəf seçən və bilvasitə, yaxud bilavasitə rus dilinin sosioloji funksiyasını məhdudlaşdıran qərarlar qəbul olunmuşdur. Xüsusilə sosial və ictimai sahələrdə milli dillərin danışılmasını və bu sahələrdə işləyənlərin bu dilləri öyrənmələrini təşviq edən siyasət milli dillərə simvolik funksiya qazandırmaq hədəfini aşaraq iqtidarın fərqli etnik qruplara mənsub fərdlər arasında bölüşdürülməsi “təhdid”i daşıyırdı.

Bu cəhətdən müstəqillikdən sonrası dil siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı şəkildə qeyd edə bilərik:

1. Latın əlifbasına keçməklə milli dili inkişaf etdirmək,
2. Milli dillərin statuslarını yaxşılaşdırmaq,
3. Milli kimliyi inkişaf etdirmək,
4. Milli dildə danışanların sosioloji, siyasi və iqtisadi mövqeyini gücləndirmək və s.

Mərkəzi Asiya respublikaları, ümumiyyətlə siyasi, iqtisadi və mədəni oxşarlıqlarına və ortaq tarixlərinə görə bir bütöv kimi qəbul edilir. Sovet millətlər siyasətinin əsasını təşkil edən dil siyasəti, əhatə dairəsi və ideoloji mahiyyəti baxımından Sovet iqtidarının ən iddialı layihəsi olmuşdur. Mərkəzi Asiyada qurulan sosialist respublikaların dillərinin yeni standartlarını məqsədli şəkildə formalaşdıran gərgin kampaniyalar əlifba dəyişiklikləri əsasında baş vermişdir. Əvvəlcə ərəbcədən latın əlifbasına (1928) və daha sonra kiril əlifbasına keçiddə (1940) məqsəd inkişafı nəzərdə tuturdu, ancaq bu dəyişikliklər əvvəlki ilə yeni sistem arasındakı uçurumu daha dərinləşdirmişdi. *“V. İ. Leninin ölümündən sonra de-yure bərabər olan dillər arasında rus dilindən de-fakto rəsmi dil olaraq istifadə edilmişdir”* (Kreindler, 1977, s. 82).

Dil siyasətində mərkəzilik və çoxluq arasında bərabərlik İ. Stalin dövründə rus dilinin SSRİ-nin yeganə rəsmi olmayan “rəsmi dili”nə çevrilməsi ilə pozulmuşdur.

Sovet dil siyasəti İttifaqın sonuna doğru qarşılıqlı xarakter almışdır. Mərkəzi Asiya respublikalarındakı uğursuz “rəngli inqilablar” nəticəsində avtoritar Mərkəzi Asiya liderləri Qərbin demokratikləşmə təzyiqlərinə cavab olaraq Rusiya ilə münasibətləri möhkəmləndirərək mövcud mövqelərini qorumağa çalışdılar. Xarici siyasətini Rusiya əleyhinə quran və ABŞ-la strateji tərəfdaşlığını bu çərçivədə gücləndirən Özbəkistanda baş verən qanlı Andican üsyanından sonra Rusiya istiqamətində kəskin geosiyasi dönüş olmuşdur. Oxşar dəyişiklik Türkmənbaşının ölümündən sonra neytrallıq strategiyasından imtina etməyə başlayan Türkmənistanda da müşahidə olunur. Rusiyaya yaxınlaşma siyasəti Mərkəzi Asiyada mövcud olan siyasi maneələrin aradan qaldırılması və rus dilinin yayılması üçün daha əlverişli mühit yaradır. Bu vəziyyətdə, bir çox mütəxəssisin fikrincə, rus dili siyasi elitənin və kütlənin ortaq dili olaraq qalır və qalmaqda da davam edəcəkdir. Mərkəzi Asiya həm sovet dövründə, həm də bu gün dil siyasətinin bir-birinə qarışması baxımından unikal müşahidə və təhlil nümunəsidir.

Postsovet dövründə dövlət və milli kimlik quruculuğunda əsas element kimi dilin istifadəsində davamlılıq müşahidə olunur. Dünyanın etnik cəhətdən ən mürəkkəb bölgəsində dilin yenidən işlənməsi təbii olaraq daxili mühitlə məhdudlaşmayan problemlər qaldırır.

1988-ci ilin iyun və iyul Sov.KP Moskvada keçirdiyi Ümumittifaq Yığıncağında respublikalarda milli dillərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmış və Sovet hökumətindəki bütün dillərin ayrı-seçkilik edilmədən bərabərliyi yönündə səsləndirilən ortaq fikir qəbul edilən qərarlara da təsir etmişdir.

Başqa bir vacib məsələ İttifaq respublikalarının qanunlarında rus dili ilə bağlı məsələlərə yanaşma fərqliliyi idi. *“Qazaxıstanda 1989-cu ildə qəbul edilən dil qanununda qazax dilinin statusunun*

yüksəldilməsi o dövr üçün Nursultan Nazarbayev tərəfindən atılan çox cəsarətli addım olsa da, ümumilikdə Mərkəzi Asiya türk respublikaları Azərbaycandan fərqli olaraq bu problemə daha ehtiyatlı yanaşırdılar”(Barbara, 2001, s. 83).

Bu respublikaların qanunlarında “rus dilinin xalqlararası ünsiyyət dili olma statusu” açıq şəkildə qeyd olunurdu.

Azərbaycanda qəbul edilən dil haqqında qanunda isə rus dilinə xüsusi status verilməmiş, yalnız rus dilinin və xalqın danışdığı başqa dillərdə sərbəst danışmağa icazə verilmiş, bununla bağlı xüsusi maddə qəbul edilmişdir. Deməli, rus dilinə status tanınmaması Azərbaycanın hələ Sovet İttifaqının tərkibində olduğu dövrdən başlayır.

Bununla bağlı akademik Ağamusa Axundov qeyd edir: *“Azərbaycanda 1978-ci il konstitusiyasında da rus dilinə status verilməsi ilə bağlı maddə yer almamışdır”* (Smith, 1998, s. 150).

Yuxarıda qeyd olunan mütərəqqi hadisələr Sovetdən sonrakı dövrdə türk respublikalarında dövlət quruculuğu və milli kimliyin formalaşmasının mərkəzində dayanan dil siyasəti üçün sağlam və əsas bazanı formalaşdırmışdır.

Bu gün müstəqillik əldə edən türk respublikalarında dillərin inkişaf strategiyası ilə bağlı yüksək səviyyədə dil siyasəti həyata keçirilir. Türk respublikalarında dillə bağlı sərəncamlar, uzunmüddətli dövlət proqramları qəbul olunmuş, icra edilmiş və bu gün də yerinə yetirilməkdədir.

Müstəqil türk respublikalarında dil siyasəti ilə bağlı həyata keçirilən dövlət proqramları və həmin proqramlarda əksini tapan məsələlər bunlardır: Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulan “Türk dillərinin fonetika, leksika və qrammatikasının müqayisəli tədqiqi sahəsində işlərin intensivləşdirilməsi, ortaq əlifba, terminologiya və ədəbi dillə bağlı birgə layihələrin hazırlanması – 2013-2020” maddəsi, “Qazaxıstan – 2040” strategiyasında türk dünyası birliyi, “Mərkəzi Asiya türk respublikaları 2030” proqramı, Qırğızıstanda qırğız dilinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə “2014-2020-ci il üçün Dövlət dilini inkişaf etdirməklə bağlı Proqram” və s. Həmçinin Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası və İran İslam Respublikasında yaşayan azsaylı türk xalqlarının gələcəyinə dair müddəalara qanunlarda və dövlət proqramlarında müəyyən dərəcədə yer verilmişdir.

18 iyun 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təbii sahəsindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə “Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi” ilə bağlı fərman vermişdir. Bununla da müstəqil türk respublikaları içərisində ilk dəfə Azərbaycanda latın əlifbasına keçid məsələsi birdəfəlik öz həllini tapmışdır.

Bu gün Türkiyə Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən 2020-2023-cü illəri əhatə edəcək “Türkcənin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur. Bu proqram çərçivəsində məqsəd məktəbəqədər təhsildən 11-ci sinfə qədər şagirdlərin yazılı və şifahi türk dili biliklərinin səviyyəsini müəyyən edərək perspektivli bir yanaşma ortaya qoymaqdır.

Qazaxıstanda “Qazaxıstan – 2040” tədbirlər planı çərçivəsində hazırda həyata keçirilən dil siyasətini müsbət qiymətləndirmək olar. Yaxın gələcəkdə Qazaxıstanda qazax dilinin dövlət qurumlarında və cəmiyyətin bütün sahələrində yeganə dominant dil kimi istifadə ediləcəyinə inanırıq. *“2025-ci ildə qazaxların deyil, məhz qazaxıstanlıların 95%-nin qazax dilində danışmasının planlaşdırılması bunu göstərir”* (Gökdağ, 2015, s. 286-287). Həmçinin, latın əlifbası ilə bağlı son illərdə görülən işlər də Qazaxıstanda aparılan dil siyasətinin mühüm tərkib hissəsi saymaq olar. *“Qazaxıstanın yaxın beş ildə (2025-ci il) latın əlifbası keçirilməsini planlaşdırması türk dünyasının əlifba birliyi yolunda atılmış addım kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir”* (Gökdağ, 2015, s. 286-287).

“Mərkəzi Asiya ölkələri 2030” strategiyası ilə bağlı Özbəkistan Respublikasında 2019-cu ildə qəbul edilən “Özbək dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı”nda keçmişdə latın əlifbasına keçilərkən baş verən xətalarnı yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur. Özbəkistanın Türk Şurasına (Türk Keneşi) tamhüquqlu üzv seçilməsi də gələcəkdə Türk dünyasında yerinə

yetiriləcək ortaq strateji layihələrdə yer alması baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Bundan başqa Özbəkistanda latın əlifbasına keçidlə bağlı aparılan siyasəti də xüsusi vurğulamaq istərdik. Qeyd olunan tədbirlər planının mühüm komponentlərindən biri məhz Özbəkistanda latın əlifbasına keçid məsələsi təşkil edir.

Qırğız dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Qırğızıstan Respublikasında “2014-2020-ci il üçün Dövlət dilini inkişaf etdirməklə bağlı proqram” qəbul edilmişdir. Bu proqram çərçivəsində cəmiyyətin bütün sahələrinə təsiri gündən-günə artan qırğız dilinin qloballaşmanın tələblərinə uyğun səviyyəyə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin Qırğızıstanda da son dövrlərdə latın əlifbasına keçidlə bağlı proseslər ciddi şəkildə alınıb. Bununla bağlı Qırğızıstan Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunda bir çox əlifba layihələri hazırlanmış və ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edilmişdir. Yeni əlifbanın 2020-ci ilin sonuna qədər qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Türkmənstanda digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə dil siyasəti ilə bağlı sabitlik və inkişaf özünü göstərir. Türkmən dili, xüsusilə yazı dili olaraq ölkə səviyyəsində yayılmaqda və milli birliyin təmin olunmasında böyük rol oynamaqdadır. Bununla yanaşı dövlət tərəfindən dillə bağlı bir çox proqramlar qəbul olunmuş və icra edilmişdir. Bu gün də bu proqramlar davam etdirilir.

Bu gün əsasən Rusiya Federasiyasında, Çin Xalq Respublikasında və İran İslam Respublikasında yaşayan türklərə həmin ölkələrin konstitusiyalarında türk dillərinin dövlət tərəfindən qorunmasına təminat verilməməsi bu ölkələrdə yaşayan türklərin dillərinin və mədəniyyətlərinin təhlükə altına düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu gün Rusiya, Çin və İran kimi ölkələrdə çoxlu sayda və müxtəliflikdə türk xalqları yaşayır. Hər üç ölkədə həyata keçirilən dil siyasəti və dillə bağlı qəbul edilən qanunlar həmin azsaylı türk xalqlarının dillərini təhdid və təhlükə ilə üz-üzə qoyur. Gəncinin dünyanın başqa ölkələrində (əsasən, Moldova, Gürcüstan, Latviya, Macarıstan, Monqolustan və d.) yaşayan azsaylı türk dilləri də yox olmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır. Bu gün qeyd olunan ölkələrdə yaşayan türklərin dillərini qoruması ilə bağlı bir çox layihələr həyata keçirilməkdədir. Məhz bu layihə və fəaliyyətlərdə əsas məqsəd digər az saylı türk xalqlarının dillərini assimilyasiyadan qorumaq və inkişaf etdirməkdir.

Bütün bunlarla yanaşı bu gün müstəqil türkdilli respublikalarda və digər azsaylı türk xalqlarının yaşadığı ölkələrdə dil siyasəti ilə bağlı ciddi layihələr həyata keçirilir. Şüurlu və məqsədli şəkildə həyata keçirilən bu işlər ortaq dil və ortaq elmi-mədəni dəyərlərin qorunması baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Bu layihələr bir çox təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir.

Bu gün qeyd olunan layihələr *“Türk Şurası (Türk Kəneşi), Dövlət Rəhbərləri Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Ağsaqqallar Şurası, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSÖY), Türk Parlamentarlar Assambleyası (TÜRKPƏ), Türk Akademiyası, Türk İş Şurası və Köçəri Mədəniyyət Mərkəzi təşkilatları kimi regional qurumlar vasitəsilə həyata keçirilir”* (İbrahimov, 2018, s. 123).

Tarixdə ilk dəfə bəzi çatışmazlıqlar da olsa, müstəqil türk respublikaları könüllü olaraq bir masa ətrafında toplanaraq birlikdə hərəkət etmək niyyətlərini ortaya qoymuşdur. Ortaq əlifba, ortaq ünsiyyət dili, ortaq türk tarixi dərsliklərinin hazırlanması istiqamətində görülən işləri bu təşkilatların birgə fəaliyyətinin nəticəsi kimi qeyd edə bilərik.

Dəyişən dünya və yeni siyasi vəziyyət türklərdə yeni düşüncə və ideyalara yol açmışdır. Bu yeni dövrdə türk dünyasında ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi ortaq dil məsələsi də gündəmə gəlmişdir. Türklər arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması fikrinin banisi İsmayıl bəy Qaspiralının ideyalarının gerçəkləşməsi üçün artıq zəmin yaranmışdır. Bunun üçün ilk addım kimi əlifba dəyişikliyi aparılmalıdır.

Bu gün Orta Asiyanın müstəqil türk respublikalarında latın əlifbasına keçməklə bağlı bir çox layihələr qəbul edilmişdir. Latın əlifbasını müzakirə edən türk respublikalarının Azərbaycan və Türkiyədə istifadə olunan latın əlifbasını əsas və nümunə götürməsi əlifba birliyi yolunda atılmış mühüm addım olardı. Çünki bu gün türk dünyasında türk xalqlarının qəbul edib, istifadə edə biləcəyi demək olar ki, bütün işarələr öz əksini Azərbaycan və Türkiyə əlifbasında tapmışdır. Ancaq ən məqbul nümunə 1991-ci ildə təklif edilən 34 hərfdən ibarət ortaq türk əlifbası hesab olunur.

Müxtəlif ölkələrdə yaşayan, fərqli dil və dialektlərdə danışan türklər bir-birini anlaya

bilmirlərsə, burada türk birliyindən danışmaq bir qədər özünü doğrultmur və bu fərqlərin gündən-günə artmasının qarşısı mütləq alınmalıdır. Ortaq türkcə ideyası məhz belə yaranmışdır.

Türk dünyasında türklərin bir-birini anlayacağı ortağ ünsiyyət və danışq dilini yaratmaq üçün ilk növbədə əlifba problemi həll olunmalıdır. Ortaq əlifba və yazıda birlik məsələsinin həll edilməsi ən vacib, ən əsas məsələdir. Əlifba birliyi təmin edilmədən ortağ ünsiyyət dilindən danışmaq əbəsdir. Təəssüf ki, türk respublikalarının bəzilərində hələ də kiril əlifbasından istifadə edilir. Bu baxımdan da bu məsələ elmi mövzu olmaqla yanaşı, həm də siyasi məsələdir.

Bu gün Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda əlifba probleminin dövlət başçıları səviyyəsində qaldırılması və mövcud problemlərin həlli yolunda konkret addımların atılması, müvafiq tapşırıqların verilməsi gələcəkdə bu işə öz töhfəsini verəcəkdir.

Hazırda müstəqil türkdilli respublikalarda və cəmiyyətlərdə yaşayan türk xalqları arasında iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr gündən-günə güclənir. Bu gün türk dünyasının önündə həll edilməli bir çox aktual problemlər var. Elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, texnologiya və s. sahələrdə qurulacaq əlaqələr üçün əsas şərtlərdən biri və birincisi məhz ortağ ünsiyyət dilidir.

Bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün türkdilli ölkələr arasında səmərəli ünsiyyət vasitəsinin – ortağ ünsiyyət dilinin yaradılması və tətbiq edilməsi olduqca zəruridir. Ortağ ünsiyyət dilinin formalaşdırılması bütün türk xalqları üçün anlaşılın vahid dil vasitəsinin tətbiqi yolu ilə təmin edilə bilər.

Türk xalqlarının dilləri bir-birinə çox yaxındır: Azərbaycan türkcəsi Türkiyə türkcəsi ilə, qazax türkcəsi qırğız türkcəsi ilə, özbək türkcəsi ilə uyğur türkcəsi bir-birini başa düşəcək səviyyədə müştərək xüsusiyyətlər ehtiva edir. Lakin Azərbaycan və Türkiyə türkcəsini qazax, altay və qırğız türklərinin başa düşməsi heç də asan deyil.

Türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət dilinin formalaşdırılması türk dilləri ilə bağlı həyata keçirilən dil siyasəti strategiyasının ən aktual məsələlərindən biridir

İsmayıl bəy Qasıralının “dildə, fikirdə, əməldə birlik” ideali türk dövlətlərinin elmi, mədəni, siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı nəticəsində gerçəkləşə bilər. Bu gün türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət dilini formalaşdırmaq üçün olduqca əlverişli şərait yaranmışdır.

Müasir dövrdə müstəqil türk respublikalarında və cəmiyyətlərinin türk dünyasının birliyi və bütövlüyü üçün ortağ bir ünsiyyət dilinə ehtiyac vardır. Türk dünyasının düşüncədə, fikirdə, əməldə birləşməsi, ortağ məqsədlərə, güclü və bir gələcəyin qurulmasına yönəlməsi bütün türk xalqlarının anlaya biləcəyi ortağ bir dilin bərqərar olması ilə mümkündür. Tədqiqatçılar arasında ortağ ünsiyyət dilinin hansı türkcə olacağı, bunun təsis edilib edilməməsi mövzularında bu gün üçün vahid bir fikir yoxdur.

Tədqiqatçıların bir qismi türk dillərinin bugünkü quruluşunu əsas gətirərək ortağ ünsiyyət dilinin yaradılmasının mümkünsüzlüyünü irəli sürürlər. Bəzi tədqiqatçılara görə isə, hər bir türk dilindən müəyyən ortağ xüsusiyyətlər götürülməklə bütün türk dillərini əhatə edən ortağ bir türkcənin yaratmaq mümkündür. Bir qism tədqiqatçılar isə, eyni qrupa mənsub türk dillərinin öz daxilində ortağ bir dil müəyyənləşdirmələri (oğuz qrupunun ortağ dili, qırqçaq qrupunun ortağ dili) təkliflərini irəli sürmüşlər. Bir çox tədqiqatçı alimlər, ziyalılar isə, türk dünyasında ortağ ünsiyyət dili kimi Türkiyə türkcəsinin istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab etmişlər. Yuxarıda qeyd olunan təkliflərə və yanaşmalara əlavə olaraq xüsusi bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. Ortağ ünsiyyət dili həm də zaman məsələsidir. Bu zaman kəsiyində türk dünyasında bütün türklərin bir-birini anlayacağı, ünsiyyət quracağı dil əlbəttə ortaya çıxacaqdır.

Ortağ ünsiyyət dili məsələsi hər zaman geniş mübahisə mövzusu olmuşdur. Tarixin bütün dövrlərində ona qarşı çıxanlarla yanaşı, onu dəstəkləyənlər də olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərində türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında baş verən tarixi dəyişikliklər bütövlükdə türk dünyasının daha da yaxınlaşmasına və milli təməllər üzərində əlaqələri genişləndirməsinə, bununla birlikdə yeni-yeni problemlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır.

Bu gün dünya xalqlarının sürətlə inteqrasiya etməsi və informasiya məkanının genişlənməsi

şəraitində türk xalqlarının hansı ümumi dildə ünsiyyət quracaqları ilə bağlı məsələ böyük aktualıq kəsb etməkdədir. Türk dilləri arasındakı fərqlər müasir türk dünyasının inkişafına, türk xalqlarının daha da yaxınlaşmasına müəyyən dərəcədə maneçilik törətdiyini söyləyə bilərik. İndiki dövrdə belə dil əngəlini aradan götürüb soy-kökləri eyni olan türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu gün ortaq ünsiyyət dilini yaratmaq artıq zamanın tələbidir.

Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması istiqamətində həllini gözləyən əsas problem əlifba birliyi məsələsidir. Ortaq və ümumi əlifbaya sahib olmadan ortaq ünsiyyət dilini formalaşdırmaq demək olar ki, mümkünsüzdür. Ortaq yazı birliyi bərqərar edildikdən sonra ortaq ünsiyyət dilini formalaşdırmaq üçün görülməli işlərdən biri də ortaq lüğətlərin hazırlanmasıdır. Bu lüğətlər hazırlanarkən türk xalqlarının dillərinin milli lüğət fondu əsas götürülməlidir. Türk lüğətçiliyinin əsasını qoyan M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində türk sözlərinin şox hissəsi ortaqdır. Bu gün türk xalqları arasındakı ortaq ünsiyyət dili üçün hazırlanacaq sözlüklərin ortaq leksikaya əsaslanması daha məqsədəuyğun olardı.

Türk xalqları ədəbiyyatlarının ortaq şah əsərləri olan “*Kitabi-Dədə Qorqud*”, “*Manas*”, “*Kutadqu Bilig*”, “*Oğuznamə*”, *folklor nümunələri, nağıllar, laylalar, atalar sözləri topluları və s. ortaq latın əlifbası ilə nəşr olunmalı, türkdilli ölkələrdə və cəmiyyətlərdə yayılması təmin olunmalıdır*” (İbrahimov, 2018, s. 121). Qeyd olunan bu əsərlər, türkdilli ölkələrdə və cəmiyyətlərin təhsil müəssisələrində, məktəblərdə tədris edilməli, dərsləklərdə hər bir türk dilindən mətnlər izahlı lüğəti ilə birlikdə verilməlidir.

Müstəqil türkdilli respublikaların və cəmiyyətlərin şair və yazıçıların əsərləri ortaq türk əlifbası ilə türk dillərində nəşr olunmalı, mətnlə birlikdə izahlı lüğəti də verilməlidir.

Ortaq televiziya və radio proqramları hazırlanmalıdır. Digər türk xalqları tərəfindən izlənilməsi üçün ortaq türk kanalı yaradılmalı, verilişlər ortaq türk dilində aparılmalı, televiziyalarda türk xalqlarının filmləri efiərdə titrlərlə həmin ölkənin dilində verilməlidir. Müxtəlif cəmiyyətlərdə yaşayan azsaylı türklər üçün də milli kimliklərin qorunması, yaşadılması baxımından bu tip proqramlara ehtiyac vardır. Bu tip proqramlar vasitəsilə həm milli kimliklərini yaşada, həm də ortaq bir dil ətrafında birləşə bilərlər.

Mədəniyyət, musiqi, kino, teatr kimi incəsənət sahələrində əlaqələrin inkişaf etdirilməsi də ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılmasına təkan verən amillərdəndir. Bu əlaqələr qarşılıqlı inkişaf etdirilməli, daha da genişləndirilməli, birgə mədəni tədbirlər keçirilməlidir.

Türk xalqlarının bir-birləri ilə ünsiyyət zamanı başqa bir türk dilini ümumi ünsiyyət dili kimi seçməməsi, qarşılıqlı ünsiyyətdə rus və ingilis dilləri kimi xarici dillərdən istifadə etməsi ortaq ünsiyyət və yazı dilinin formalaşmasını gecikdirməklə yanaşı, hətta buna ciddi əngəl olur. Bu əngəllərin ağır nəticələrini bu gün görürük.

Ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması istiqamətində qurultayların və konfransların davamlı olaraq keçirilməsi də əhəmiyyətlidir. Bu qurultaylarda məruzələr və çıxışlar ortaq ünsiyyət dilində təqdim edilməlidir.

Ortaq ünsiyyət dilinin mövcudluğunu təmin etmək məqsədilə mütəmadi elmi (akademik) əlaqələrin qurulması (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistanın aidiyyəti elmi qurumları arasında), yeni mənbələr əsasında mövzu ilə bağlı elektron bibliografik bazanın genişləndirilməsi, ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasında ümumi (ortaq) türk dili lüğətlərinin hazırlanması (qeyri-rəsmi, pilot layihə olaraq), ortaq türk dilinin formalaşdırılmasının nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Bu gün müstəqil türk respublikalarında dil siyasəti ilə bağlı həyata keçirilən fəaliyyətlərdə ortaq ünsiyyət dili məsələlərinin xüsusi çəkisi vardır. Ortaq dillər indi özünü iki səviyyədə daha çox göstərir: qlobal və regional səviyyələrdə. Qlobal səviyyədə anlaşma vasitəsi kimi ingilis dilindən daha çox yararlanılır. Regional səviyyədə olan dillərin bir qismi köhnə müstəmləkə sistemindən qalan dillərdir:

fransız, ispan, rus dilləri belə dillərdən sayıla bilər. Müasir dünyada baş verən hadisələr isə ortaq dil probleminə bütöyün yeni nöqtəyi-nəzərdən yanaşma tələb edir. Bu cür yeni aspektlərdən araşdırılmalı problemlərdən biri də məhz ortaq türkcə məsələsidir.

Həyata keçiriləcək bu işlər ortaq ünsiyyət dilinin formalaşmasına zəmin hazırlayacaq və ortaq ünsiyyət dilinin – ortaq türk yazı dilinin bünövrəsi qoyulacaqdır. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması və türk xalqlarının mənşə (tarixi formalaşma) prinsipinə əsasən inteqrasiyası ilə bağlı qərarlar hökumətlər səviyyəsində qəbul edildiyi halda, bu cür dəstəyin göstərilməsi labüd və gözləniləndir.

Bu gün türk dünyasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması və mövcud problemlərin həll edilməsi çox əhəmiyyətli və aktual məsələdir. Bu həm də türk dillərinin gələcək strategiyası üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil türk respublikalarında və müxtəlif toplumlarda (cəmiyyətlərdə) yaşayan türklərin bir-birlərini anlamaq, hər türk dilinin lüğət tərkibindəki fərqləri artırmamaq üçün görüləcək işlərdən biri də bundan sonrakı söz yaradıcılığını bir xətt üzərində inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədlə həm milliliyə xas olan yeni sözlərin tətbiqində, həm də xarici dillərdən söz alınmasında türk dillərinin daşıyıcıları öz aralarında vahid prinsip müəyyənləşdirilməlidir.

Bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Burada aidiyyəti sahədə mütəxəssislərin birgə və ya fərdi fəaliyyətləri ilə yanaşı, hər bir türkdilli dövlətdə hökumət səviyyəsində təşkilati-idarəçilik dəstəyinin göstərilməsi təmin edilməlidir.

Bu məsələ yalnız elmi mahiyyət daşıyır, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Türk dünyasının birliyi üçün çalışan dövlət rəhbərləri bu məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq mühüm qərarlar qəbul etməyə başlamışlar. Türkdilli ölkələrin Milli Şurası (Türk Keneşi), Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY), Türk Parlamentarlar Assambleyası (TÜRKPA), Türk Akademiyası və bu kimi təşkilatların yaradılması bunun parlaq nümunəsidir.

Məhz bu baxımdan da ortaq əlifba, ortaq terminologiya, ortaq ünsiyyət dili, ortaq lüğətlər (sözlüklər) və s. məsələlərin türkdilli ölkələrin dövlət rəhbərləri səviyyəsində qaldırılması və mövcud problemlərin həlli yolunda konkret addımların atılması bu işə öz töhfəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. A. (2003). Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil və dövlət problemi. Bakı: Dırçəliş.
2. Barbara, K. H. (2001). *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States*. London: Hurst and Company.
3. Qaribova, J. (2012). Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar - Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
4. Gökdəğ, B. A. (2015). *Türklərin Dünyası (dil-kimlik-siyaset)*. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi.
5. İbrahimov, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 99-116.
6. İbrahimov, E. Ə. (2018). Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. Bakı: Elm və təhsil.
7. İbrahimov, E. (2020). Rusiya Federasiyasının azsaylı türk xalqlarına qarşı dil siyasəti. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*. 4. Cilt. 2. Sayı. s. 206-222.
8. Kreindler, I. A. (1977). *Neglected Source of Lenin's Nationality Policy*. London: Slavic Review.
9. Smith, G. (1998). *Nation Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*. New York: Cambridge University Press.

**MİRZA FETHALİ AHUNDZADE’NİN MÜSYÖ JORDAN PİYESİNDE DOĞU VE
BATI KAVRAMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Prof. Erdoğan Uygur

Ankara Üniversitesi, Türkiye

Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878), Azerbaycan’da XIX. yüzyılda ortaya çıkan maarifçi edebiyat anlayışının önemli temsilcilerinden biridir. Bu anlayışın özünde realizm ve pozitivizm öncelikli yer tutmaktadır. Eserlerinde toplumun geleneksel yapısından ayıklamaya çalıştığı eğitimsizlik, cehalet, fanatizm, hukuksuzluk, batıl inançlar gibi olumsuzlukları, toplumsal gelişimi etkileyen sosyal hastalıkların önemli bileşenleri olarak değerlendirmektedir. Bu perspektif doğrultusunda, modern toplumun oluşmasını engelleyen olumsuzlukları mercek altına alır; bunlarla hiciv ve güldürü unsurları aracılığıyla mücadele etmeyi amaçlar.

Ahundzade, bu düşünceden hareketle toplam altı piyes kaleme alır. Bunlar sırasıyla *Hekayeti-Molla İbrahimhelil Kimyager* (1850), *Hekayeti-Müsyö Jordan Hekimi-Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Caduküni-Meşhur* (1850), *Hekayeti-Hırsi-Guldurbasan* (1851), *Sergüzeşti-Veziri-Hani-Lenkeran* (1851), *Sergüzeşti-Merdi-Hesis* (1852) ve *Mürafie Vekillerinin Hekayeti* (1855)’dir.

Ahundzade’nin ikinci piyesi olan *Hekayeti-Müsyö Jordan Hekimi-Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Caduküni-Meşhur* (1850), kısa adıyla *Müsyö Jordan*, toplumun çağdaş toplumlar seviyesine gelme çabalarının edebiyata yansımalarıdır. Dolayısıyla bu eserde toplumun bilinçlenmesi sürecinde farklı bir paradigmanın oluşturulması söz konusudur. Eserdeki temel temalar arasında kimlik, modernleşme çabası, Doğu-Batı çatışması, batıl inançlar ve toplumsal eleştiri bulunmaktadır. Bilim ve hurafe; aydınlanma ve cehalet karşı karşıyadır. Bu dönemde, Batı kültürünün etkisi artarken, geleneksel değerler sorgulanmaya başlamıştır. Ahundzade, bu değişimi gözlemleyerek, eserinde hem eleştirel bir bakış açısı sunar hem de toplumsal dönüşümün gerekliliğine güçlü bir şekilde vurgu yapar.

Mirza Fethali Ahundzade, Batı dünyasında modernleşme, toplumsal eleştiri ve kültürel etkileşim konularındaki görüşleri ile Azerbaycan toplumunun aydınlanma sürecinde önemli bir figür olarak öne çıkmaktadır. Eserleri, yalnızca bir edebiyat ürünü olmanın ötesinde, farklı kültürler arasında bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Bu yönleriyle, Ahundzade, hem yerel hem de küresel düzeyde dikkate değer bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada Azerbaycan’da maarifçi aydınlanma sürecinin önemli temsilcilerinden biri olan Ahundzade’nin Müsyö Jordan adlı eserinde Doğu-Batı kültür değerlerinin, inanç sisteminin ve yaşam tarzının mukayeseli bir şekilde ortaya konulması amaçlanmıştır. Değerler çatışması olarak da adlandırmanın mümkün olduğu bu eserde Paris’in yıkılması metaforu üzerinden Çar yönetimine ciddi bir uyarı yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Aydınlanma, Azerbaycan, Maarifçi edebiyat anlayışı, Tiyatro*

Mövzu: *Azərbaycan ədəbiyyatı müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində*

**AN EVALUATION OF EASTERN AND WESTERN CONCEPTS IN MIRZA FATALI
AKHUNDZADE’S PLAY MÜSYÖ JORDAN**

Prof. Erdoğan Uygur

Ankara Üniversitesi, Türkiye

Mirza Fatali Akhundzade (1812-1878) is one of the significant representatives of the pedagogical literary understanding that emerged in Azerbaijan in the 19th century. At the core of this understanding lies realism and positivism. In his works, he evaluates the negativities he strives to eliminate from society's traditional structure—such as ignorance, illiteracy, fanaticism, lawlessness, and superstitions—as important components of social diseases affecting societal development. In this perspective, he scrutinizes the negativities that hinder the formation of a modern society and aims to combat them through satire and humor.

Akhundzade wrote a total of six plays, which are: Hekayeti-Molla İbrahimhelil Kimyager (1850), Hekayeti-Müsyö Jordan Hekimi-Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Caduküni-Meşhur (1850), Hekayeti-Hırsi-Guldurbasan (1851), Sergüzeşti-Veziri-Hani-Lenkeran (1851), Sergüzeşti-Merdi-Hesis (1852), and Mürafie Vekillerinin Hekayeti (1855).

His second play, Hekayeti-Müsyö Jordan Hekimi-Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Caduküni-Meşhur (1850), commonly known as Müsyö Jordan, reflects the efforts of society to reach the level of contemporary societies. Therefore, this work involves the establishment of a different paradigm in the process of societal awareness. The main themes of the work include identity, modernization efforts, the East-West conflict, superstitions, and social criticism. Science and superstition; enlightenment and ignorance stand in opposition to one another. During this period, as the influence of Western culture increased, traditional values began to be questioned. Observing this change, Akhundzade presents a critical perspective in his work while strongly emphasizing the necessity of social transformation.

Mirza Fatali Akhundzade emerges as a significant figure in the enlightenment process of Azerbaijani society with his views on modernization, social criticism, and cultural interaction in the Western world. His works provide an opportunity for comparison between different cultures, going beyond being mere literary products. In this regard, Akhundzade holds remarkable importance at both local and global levels.

This study aims to comparatively present the Eastern and Western cultural values, belief systems, and lifestyles in Akhundzade's work, Müsyö Jordan, as one of the significant representatives of the enlightenment process in Azerbaijan. This work can also be seen as a conflict of values, serving as a serious warning to the Tsarist regime through the metaphor of the destruction of Paris.

Keywords: *Enlightenment, Azerbaijan, Pedagogical literary understanding, Theater*

Theme: *Azerbaijani literature in the context of comparative literary studies*

Giriş

XIX. yüzyılı, Azerbaycan edebiyatı için en verimli ve aynı zamanda en karmaşık dönem olarak nitelendirmek mümkündür. Romantizm, realizm, eleştirel realizm gibi Batı kaynaklı edebî akımlar Azerbaycan edebiyatına bu dönemde yavaş yavaş nüfuz etmeye başlamıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra Azerbaycan edebiyatında yaygın bir şekilde varlığını sürdüren dinî destanlar ve mersiyeler halkın duyu dünyası ve dinî değerleriyle paralellik gösteriyordu. Ancak XIX. yüzyılın ortalarına doğru, özellikle Tiflis'te Abbasgulu Ağa Bakıhanov (1794-1847) ve İsmayil Bey Gutgaşınlı (1806-1869) gibi önemli şahsiyetlerin öncülüğünde maarifçi bir akım gelişmeye başladı. Bu akım, toplumsal sorunları dile getiren, eğitimi vurgulayan ve edebiyatı daha gerçekçi bir biçimde işleyen eserlerle kendini gösterdi.

Bu bağlamda Mirze Şefi Vazeh (1794-1852), özellikle şiirlerinde dinî fanatizmi eleştirmiş ve insan hakları, özgürlük gibi temalar üzerinde durmuştur. Baba Bey Şakir (1770-1845) ve Gasım Bey Zakir (1784-1857) gibi maarifçiler de Çar hükümetinin baskıcı yönetimini ve toplumsal adaletsizliği eleştiren eserler kaleme almışlardır. Bu dönemin edebiyatı hem edebî hem de toplumsal açıdan büyük bir dönüşümün habercisi olmuştur (Arif ve Hüseyinov, 1944: 18).

Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878). Azərbaycan edebiyatına “dram” türünü kazandıran ilk isim, Mirza Fethali Ahundzade olmuştur. Avrupa ve Rus edebiyatından esinlenen Ahundzade, Azərbaycan dramının temellerini atarken, bu türün ilk aşamasında komediye özel bir ağırlık vermiştir. “Temsilat adlı altı piyesten meydana gelen eserinde ticaret, büyü, falcılık, kadın gibi birçok toplumsal unsur ele almış ve bu konular üzerinden bireyi ve toplumu menfi olarak etkileyen tüm gelenekleri eleştirmiştir” (Koç, 2022: 73). Bunlar sırasıyla “Hekayeti-Molla İbrahimhelil Kimyager” (1850), “Hekayeti-Müsyö Jordan Hekimi-Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Caduküni-Meşhur” (1850), “Hekayeti-Hırsi-Guldurbasan” (1851), “Sergüzeşti-Veziri-Hani-Lenkeran” (1851), “Sergüzeşti-Merdi-Hesis” (1852) ve “Mürafie Vekillerinin Hekayeti” (1855)’dir. Eserlerinin bir kısmı Rusça, Farsça, Fransızca, İngilizce, Almanca (Akın, 2021: 5595) Ermenice, Gürcüce gibi dillere çevrilmiştir. *Temsilat* 1859 yılında sağlığında, diğer eserleri ise başta Sovyetler Birliği olmak üzere çeşitli ülkelerde yayımlanmıştır (Akpınar, 1980: 24).

Ahundzade, maarifçi edebiyatın önemli temsilcilerinden biri olarak Doğu ve Batı kültürlerini sentezleme çabasıyla tanınır. Geniş bir entelektüel birikime sahip olan Ahundzade, hem klasik İslam dünyasının hem de Batı’nın büyük düşünür ve yazarlarından etkilenmiştir. Firdevsî, Hayyam, Nizamî, Mevlânâ Celaleddin Rumi ve Fuzulî gibi Doğu’nun köklü şair ve filozoflarının eserlerini inceleyerek geleneksel edebiyatı derinlemesine kavramış, buna ek olarak Shakespeare, Puşkin, Gogol, Ostrovski ve Molière gibi Batı’nın önde gelen edebiyatçıları okuyarak yenilikçi fikirler edinmiştir. “Faaliyet sahasının genişliği, ele aldığı meselelerdeki ısrarı ve kararlılığı ile dikkat çeken Ahundov, Avrupalı Azerbaycan edebiyatının nazariyesini oluşturmakla yetinmemiş, bu tarz edebiyatın ilk önemli eserlerini de yazmaya muvaffak olmuştur” (Akpınar, 1988: 1). Azerbaycan’ın toplumsal yapısını, gelenek ve göreneklerini yansıtan eleştiriye yönelik dram eserleriyle, kısa sürede edebiyat alanında zirveye yükselmiştir (Uygur, 2003: 149), hatta Batıda Tatarların Molière’i* olarak adlandırılmıştır. Özellikle kendisine esin kaynağı olan Molière’in komedileri, Ahundzade’nin eserlerinde mizahi unsurların ve eleştirel bakış açısının biçimlenmesinde büyük rol oynamıştır (Gasımzade, 1966: 254). Ahundzade, bu sayede Doğu edebiyatına realist bir yaklaşım kazandırmış ve toplumsal eleştiriye dayalı eserler üretmiştir. Nitekim onun yazıları, sadece edebî değil, aynı zamanda felsefi ve siyasî bir dönüşümün de öncüsü olarak kabul edilir.

Ahundzade’nin bu çok yönlü birikimi, Azerbaycan edebiyatında hem içerik hem de biçim açısından köklü değişim arayışlarına ilham kaynağı olmuştur. Bu özellikleriyle, Maarifçi hareketin ve tiyatronun en etkili isimlerinden biri olarak anılmaktadır. Bu bağlamda yazarın “Lenkeran Hanı’nın Veziri” adlı komedisi 23 Mart 1873’te, Bakü Realnı Mektebi’nde oynanmış ve Azerbaycan tiyatrosunda sahnelenen ilk eser olarak kayıtlara geçmiştir (Caferov ve Babayev, 1974: 5).

Maarifçi realist yazarların en belirgin özelliklerinden biri, Azerbaycan halkının sorunlarıyla ve geleneksel yaşam biçimleriyle derinlemesine ilgilenmeleri ve eserlerinde bu temalara geniş yer vermeleri olmuştur. Ahundzade de yazılarında, toplumun gelişimine katkı sağlamak amacıyla realiteden hareketle zararlı gelenek ve görenekleri, cehaleti ve hak ihlallerini eleştirmiştir (Rüstemov, 1986: 15). Ahundzade’nin piyesleri, Azerbaycan edebiyatında modern tiyatronun temellerini atarken aynı zamanda toplumsal eleştiriye sanat yoluyla etkili bir şekilde işleyen bir aracı rolünü de üstlenmiştir. Eserlerinde, halkın yaşamını etkileyen temel sorunları ele alarak bu sorunlarla yüzleşme ve çözüm bulma çabaları dikkati çekmektedir. Yazar, din istismarının ve batıl inançların yanı sıra toplumdaki sefalet, eşitsizlik, kadına değer verilmemesi, kaçakçılık, hırsızlık, haraç alma, cinayet, eğitimsizlik, rüşvet gibi daha pek çok olumsuzlukları gündeme getirir. O, bu yönüyle, Azerbaycan’da realizmin ve eleştirel realizmin en önemli ilk uygulayıcısı durumundadır (Uygur, 2007: 60). Ele aldığı temalar, toplumu hem eleştirmek

* Magasin fur die Literatur des Auslandes (1852, no: 98). XIX. yüzyılda Azerbaycan coğrafyasındaki Türklerin önemli bir kısmına Çarlık yönetiminin siyasi bir manipülasyonu olarak “Tatar” denilmekteydi. Batılı seyyahlar da bu adlandırmayı benimsemişler ve zaman zaman Türk yerine Tatar sözcüğünü kullanmayı tercih etmişlerdir.

hem de eğitmek amacıyla dikkatle seçilmiştir. Örneğin **“Kimyager”** piyesinde ticarete hile yapılmasını, büyüclük, falcılık gibi istismar vasıtalarını hicveder. Eser, halkın kolayca aldatılmasına vesile olan batıl inançların ve dinin istismar edilmesinin tehlikelerini gözler önüne serer. Bu tür inançların toplumu sömürüye açık hale getirdiğini vurgulayarak halkı bilinçlendirmeyi hedefler. **“Hacı Kara”** piyesinde ise ekonomik ve sosyal sorunlara dikkat çeker. Ahundzade, beylerin eşkıyalık ve kaçakçılıkla uğraşmak yerine üretime yönelmesi gerektiğini vurgular. Toprağın ekip biçilmesi, çalışkanlık ve dürüst kazanç gibi değerlerin toplumun ilerlemesi için şart olduğunu anlatır. Bu eser, toplumun kalkınmasında çalışmanın ve dürüstlüğün önemini işlerken, bireylerin sorumluluk bilincine sahip olmalarını öğütler. Ahundzade'nin bu tür eserleri, toplumun kendini eleştirme ve geliştirme fırsatı bulmasını sağlayarak maarifçi edebiyatın önemli bir parçasını oluşturur. Mizahi üslubu ve eleştirel bakış açısıyla kaleme aldığı bu eserler hem eğlendirici hem de öğretici bir işleve sahiptir. Realizme yaslanan yazarın realizm anlayışı karmaşık olay örgülerine dayalı değildir; aksine olaylar sade, anlaşılır ve doğrudan mesaj veren bir biçimde kurgulanır. Onun bu yalın hâli, basit bir piyes yazarı gibi algılanmasına yol açsa da olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini başarıyla ortaya koyması, eserlerinin önemini ve etkisini artırır. Diğer yandan Voltaire'in (1694-1778) fikirlerinden etkilenerek kaleme aldığı **“Kemal'üd-Dövlə Mektupları” (1865)** Doğu edebiyatında felsefi ve düşünsel eserler arasında ayrıcalıklı bir yer tutar. Mütfekkir bu eserinde hayali mektuplaşmalar vasıtasıyla felsefi ve dinî meseleleri ele alır. Hint şehzadesi **Kemalüddövlə** ile Fars şehzadesi **Celalüddövlə** arasında geçen bu mektuplaşmalar, yazarın inanç, yaratılış, din ve toplumla ilgili düşüncelerini ifade etmesi bakımından önem arz eder. Bu yönüyle Ahundzade, toplumsal eleştirilerini güçlü bir biçimde dile getirirken, "Kaleminden kan damlayan yazar" söylemine muhatap olur.

Hekayeti-Müsyö Jordan Hekimi-Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Caduküni-Meşhur (1850)

Ahundzade'nin kısa adı *Müsyö Jordan* olan bu piyesinde olay örgüsü Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde cereyan eder. Dört perdeli piyeste yer alan şahıs kadrosu araştırmalar yapmak üzere Paris'ten gelen bitkibilim uzmanı Müsyö Jordan ve evlerine konuk olduğu aile fertlerinden ibarettir. Piyeste bilim ve hurafe karşı karşıyadır. Aydınlanmanın, çağdaş hayatın ve bilimin merkezi olarak Paris görülür. Olay örgüsü toplumun çağdaş toplumlar seviyesine erişme çabaları ve buna direnen geleneksel yapı üzerine kurgulanmıştır. Müsyö Jordan nezaketi ile tüm ailenin sempatisini ve beğenisini toplamıştır. Sık sık Paris şehri ve Paris hayatıyla ilgili bilgiler vermektedir. Piyeste epizotlar hâlinde kadın haklarına ve kadının özgürlüğüne atıflar vardır. Paris kadınlarının yaşantısı somut örneklerle özendirilerek takdim edilir. Paris'te giyim-kuşam çeşitliliğinin ve zenginliğinin yanı sıra kadınların erkeklerle eşit olduğu vurgulanır.

Müsyö Jordan'ın Paris hayatıyla ilgili verdiği bilgiler üzerine, Şerefnişa Hanımın nişanlısı Şahbaz Bey Müsyö Jordan'la Paris'e gitmek ister. Orada Fransızca'yı öğrenmesi ve bilim tahsil etmesiyle ilgili planlamalar söz konusu olur.

Hatəmıxan ağa. Həkim sahib, eşidirəm ki, bizim Şahbazı Firəngistana aparırsan, bu necə sözdür?

Müsyö Jordan. Bəli, Hatəmıxan ağa, bu sözü mən özüm sizə deyəcəkdim; çünki heyfdir Şahbaz bəy kimi cavan və zirək və sahib-savad oğlan firəng dilini bilməyə; mən təəhhüd edirəm ki, onu Parisə aparıb, firəng dilini ona öyrədib yola salam; çünki firəng dilinə çox şövqi var, tez öyrənər. İndi də mənim ilə durub oturmaqdan bir para kəlimatı hifz edibdir. (Memmedov, 2005: 50).

Düğün hazırlıkları yapan ailenin kadın fertleri Şahbaz'ın oradaki kadınlardan etkileneceği ve geri dönmeyeceği kaygısıyla bu seyahati engellemek isterler, fakat Şahbaz'ı fikrinden döndüremezler:

Şəhrəbanu xanım (dəxi də bərk çıxırıb). Mən ondan da höccətəm! Qoymanam getsin! Əgər Şahbazı Parisə getməyə qoysam, bu ləçək çəngilərin ləçəyi olsun! (Əlini uzadır örpəyinə).

Şahbaz bəy (gülə-gülə, arxayın). Allahu əkbər! Əmidostum bilmirəm hansı qaravulları ilə məni dustaq edəcək?

Şəhrəbanu xanım (çığıra-çığıra). Görərsən; sən də öz bildiyindən, mən də öz bildiyimdən! (Memmedov, 2005: 54).

Dönemin Azərbaycan'ndaki kadın toplum hayatından uzak olmakla birlikte entrikalarla bir hayli iç içedir. Bu seyahati engellemek için Derviş Mesteli Şah aracılığıyla büyü yaptırmak isterler. Paris'in yıkılması durumunda Şahbaz bu seyahatten vaz geçmek zorunda kalacaktır. Mesteli Şah alışılmış esrarengiz tavır ve söylemlerle etkileyici bir görüntü sergilemeye çalışır. Beklenti, ümit, kuşku, kaygı, korku ve tehdit büyücü-müşteri ilişkisinin psikolojik yönünü oluşturur.

Məstəli şah. Xanım, məsələn, əgər Şahbaz bəyə əl vursam, lazım olar ki, onun bədəninə bir cin müsəllət edim ki, bu səfərin xəyalını onun başından çıxarsın. Amma olar ki, bu işdən o qorxsun, ağına rəxnə yetişsin, ya azarlasın, ya çollaq olsun, çünki çox uşaqdır, cavandır.

Şəhrəbanu xanım. Bıy, allahı sevirsən, baba dərviş, belə danışma, bu işlər tamam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözümüzdən uzaqlaşmasın. Necə olar ki, onun canına cin müsəllət olmağa razı olar!

Məstəli şah. Bu surətdə gərəkdir ki, divlərə ifritələrə əmr edim ki, Parisi xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yainki Mərrix ulduzuna hökm edim ki, müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi aparın olmasın. Bu işin bundan başqa heç çarəsi yoxdur. (Memmedov, 2005: 59).

Nitekim büyücü yüklü bir para karşılığında (100 altın), çizdiği bir daire içinde, tahta parçalarını birbirine tutturarak Paris evlerini simgeleyen bazı şekiller ortaya çıkarır ve büyücülük ritüelleri eşliğinde elindeki değnekle bunlara vurarak dağıtır ve bu hareketle Paris'in yıkıldığını müjdeler.

Məstəli şah. ... Xanım, gözünüz aydın olsun, Paris dağıldı! Razı oldunuzmu? (Memmedov, 2005: 65). Bu esnada Müsyö Jordan panik hâlinde evin dış kapısını yumruklamakta ve Paris'in yıkıldığını, mahvolduğunu haykırmaktadır. Bu haber karşısında büyücü Mesteli Şah, Şehrebanu Hanım ve kızı şaşkınlık ve gizli bir sevinç içinde, Paris'in büyüyle yıkıldığına inanmaktadırlar.

Müsyö Jordan Piyesinde Doğu ve Batı Kavramlarına Bakış

Müsyö Jordan piyesinin tarihsel arka planında Doğu ve Batı arasındaki ayrım, sadece coğrafi bir farkı değil, aynı zamanda kültürel, dinî ve toplumsal bir uçurumu ifade eder. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Azerbaycan gibi bölgelerde Batı'dan gelen yeni düşünce akımları ve bilimsel keşif ve icatlarla karşılaşan geleneksel Doğu toplumları bir değişim sürecine girmiştir. Batı'nın modernleşme, bilimsel devrim ve bireysel özgürlük anlayışları, Doğu'nun geleneksel değerleriyle çatışmaya başlamıştır. *Müsyö Jordan* piyesinde, bu çatışmanın en belirgin şekilde ortaya çıktığı yerlerden biri, Batı'nın temsilcisi olan Müsyö Jordan ve Doğu'nun geleneksel inançlarına sıkı sıkıya bağlı olan figürlerin etkileşimiyle şekillenen toplumsal yapılarıdır. Bu yapılarda kadının giyim tarzı ve sosyal hayatı üzerinden karşılaştırmalar yapılır ve Batıdaki kadının bireysel özgürlüğünden duyulan rahatsızlık dile getirilir.

Piyes, yazarın eleştirel ve mizahi yeteneğinin en parlak örneklerinden biridir. Eserde Doğu ve Batı toplumlarının sosyal yapılarına bakış Azerbaycan ve Fransa üzerinden yapılır. Böylelikle insanlık tarihindeki geleneksel ve modern düşünce arasındaki gerilimleri, bilgiye dayalı bir toplum ile inançlara dayalı bir toplum arasındaki farkları ortaya koymayı amaçlar. Bu bağlamda hem toplumsal sorunlara dikkat çeker hem de Doğu ile Batı arasındaki kültürel çatışmayı esprili bir şekilde ele alır.

Doğu ve Batı arasındaki toplumsal farklar sadece bilimsel ve kültürel düzeyde değil, aynı zamanda cinsiyet ve toplumsal eşitlik alanında da görülür. Batı'daki kadınların özgürlükleri, giyim-kuşam seçenekleri ve toplumsal hayattaki eşitlikleri, piyeste övgüyle sunulur. Paris'te kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmaları, modayı takip etmeleri Azerbaycan'daki geleneksel kadın rolüyle zıt bir biçimde ele alınır. Azerbaycan'daki kadınların toplumsal yaşamda daha geri planda yer alması dönemin toplumsal eleştirisinin bir parçasıdır. Piyesin kaleme alındığı dönemde Azerbaycan'da kadınlar, erkek egemen bir toplumda yaşadıkları için genellikle hukukî haklardan tam anlamıyla yararlanamıyorlardı. Evlilik, boşanma, miras gibi konularda kadınların hakları genellikle aile içindeki erkeklere, özellikle de babalarına ve eşlerine bağlıydı. Bu dönemde, kadınlar genellikle daha erken yaşta evlendiriliyor, aile içindeki rollerine odaklanıyorlardı. Ahundzade, Batı'nın kadın hakları konusundaki ilerlemelerini sergileyerek, Doğu toplumlarında kadının durumu ile karşılaştırma yapar.

Şərəfnisə xanım (tez yeriyib, əlin uzadıb hanasının dalısından bir neçə yarım səhifə kağız çıxardıb açır). Şahbaz, bu şəkilləri bəs mənə kim gətirdi? Bunları sən gətirib demədinmi ki, Paris qızlarının, gəlinlərinin şəkilləridir, gör Parisdə necə gözəl qızlar var? Bu qızlar, gəlinlər tamam üzləri açıq məclislərdə, yığıncaqlarda oğlanlar ilə bir yerdə oturub-dururlar? Hələ mən bu şəkilləri utandığımdan əmidostuma göstərməmişəm.

Şahbaz bəy. Bıy, Şərəfnisə, necə uşaq-uşaq danışırsan? Bu şəkillər müsyö Jordanın kitablarının içində idi. Müsyö Jordan kitablarını açıb baxanda gözü bunlara sataşdı, çıxardı, mənə verdi, apar adaxlına göstər və dedi ki, bu il Parisin qızları və gəlinləri belə paltar geyirlər. keçən il ayrı tövr paltarları var idi. Gələnlər il bir özgə qayda ilə paltar geyəcəklər. Hər il Parisdə libas geymək sayacağı dəyişilir. Mən də gətirdim sənə verdim; bundan gələsi nə var?

Şərəfnisə xanım. Bundan gələsi o var ki, sən bu qızların havasına yellənib uçursan, istəyirsən Parisə gedəsən! (Memmedov, 2005: 56-57).

Eserin ana teması, batıl inançların, cehaletin və din istismarının toplumu ne şəkildə etkilediyini ortaya koymaktır. Bireysel və toplumsal bilincin şəkillenmesinde geleneğin ve inancın rolüne vurgu yapılan eserde hemen her kavram Doğu ve Batı zihniyetlerine göre farklılık göstermektedir, hatta bir bakıma çatışma hâlinindedir. Eserde eğitim ve bilime bakışın yanı sıra kadının sosyal hayattaki yerinin toplumun bilinç düzeyiyle ilişkili olduğunun altı çizilir. Bu bağlamda Doğudan Batıya bakışta Batıdaki değerleri tahkir etme düşüncesi açığa çıkar.

Hatəmxan ağa. Bu saatda mən sənə qandırım, balam! Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Paris əhlindədir. Məsələn biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxırıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başı açıq otururlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alırlar, biz hər zada inanırıq, onlar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parisdə çox ər almaq. (Memmedov, 2005: 51).

Bilime ve modern düşünceye açık bir figür olan ve cehaletle mücadele edilmesi gerektiğini vurgulayan Müsyö Jordan, Doğu ve Batı zihniyetleri arasındaki farkı temsil eder. Piyesin bir bölümünde yaptığı bilimsel araştırmalar için “çer-çöp devşiriyor” (Memmedov, 2005: 47, 48) denilerek küçümsenmesi ise aradaki farkın apaçık tezahürüdür.

Hatəmxan ağa. Buyurun, həkim sahib! Sizin hər sözüünüz bizə xoşdur.

Müsyö Jordan (vüqar ilə). Hatəmxan ağa, mənəm qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parisə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsinə mütəvəccəh olub, firəng dilini və ülumunu bəqədri məqdur ona təlim edib, saniyə, onu kralımıza tanıdıb, burada mənəm haqqımda zahir etdiyiniz yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir bəxşeyiş alıb geri qaytaram... (Memmedov, 2005: 52).

Müsyö Jordan sözün davamında Carl von Linné (1707-1778), Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), John Bartram (1699-1777) gibi botanikçilerin yaptığı keşiflerden söz ederek bilimsel araştırmaların devamlılığının gerekli olduğuna vurgu yapar. Bu isimler Hatəmxan Ağa'nın hiç duymadığı, tamamen yabancı olduğu isimlerdir (Memmedov, 2005: 52-53).

Mesteli Şah ise halkın batıl inançlarını kullanarak çıkar sağlamaya çalışan istismarcı bir figür olarak Doğunun bir parçasını oluşturur. Ahundzade, bu figür aracılığıyla, halkı manipüle eden sahte din adamlarını ve batıl inançları hicveder. Aynı zamanda, Doğu toplumlarında bilim ve eğitime karşı olan direnci de eleştirir. Ahundzade'nin bu komedisi hem Doğu toplumlarının eleştirisi hem de modernleşme ve eğitim çağrısı açısından dönemin maarifçi anlayışını yansıtan önemli bir eserdir. Lucien Bouvat, Ahundzade'nin Fransa'da başlayan ve tüm Avrupa'yı sarsan 1848 ihtilaliyle ilişkilendirdiği bu piyesini güldürü unsurlarıyla birlikte, eğlenceli ve başarılı bulduğunu belirtir (1907: 267).

Paris'in Yıkılması Metaforu. XIX. yüzyıl Fransa'sı modern bir toplumun oluşumunda kritik bir döneme tanıklık etmektedir. Sanayileşme, toplumsal sınıflar arasında yeni dinamikler yaratırken, siyasi devrimler ve fikir akımları, demokrasi ve eşitlik gibi modern değerlerin yerleşmesine katkı

sağlamıştır. Ancak bu süreç, aynı zamanda yoğun çatışmaları ve toplumsal eşitsizlikleri de beraberinde getirmiştir.

1789 Fransız İhtilali Avrupa’yı ve imparatorlukları etkilemiştir. Ulus bilincinin oluşma süreci hızlanmış, uluslar kendi devletlerini kurma mücadelesine girmişler, sosyal tabakalar arasındaki hoşnutsuzluk yerini hak, hukuk, adalet ve eşitlik arayışına, isyanlara bırakmıştır. Ekonomik krizler, siyasi baskılar, sosyal eşitsizlik bu süreci tetiklemiş ve Fransız İhtilali’nin yine bütün Avrupa’yı etkileyen artçıları olmuştur. Demokratik talepler kapsamında 1830 ve 1848 ihtilalleri Fransa ve komşu devletlerde kralların devrilmesine, tahtların yıkılmasına, hatta yeni devletlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Avrupa’daki Fransa merkezli halk isyanlarını tetikleyen koşullar Rusya İmparatorluğu’nda da mevcut idi. Üstelik Rusya, çok etnikli bir yapıya sahipti ve bu durum, Çar’ın yönetimini zora sokuyordu. Ukraynalılar, Polonyalılar, Türk halkları ve Yahudiler gibi etnik gruplar sıklıkla Ruslaştırma politikalarına maruz kalıyordu.

Dolayısıyla Çarlık Rusya’sındaki halklarda büyük bir memnuniyetsizlik söz konusu idi. Halklar, sosyal, ekonomik ve politik açıdan büyük zorluklarla karşı karşıyaydı. Feodal yapının ağır baskısı, sınıfsal eşitsizlikler geniş halk kitlelerinin hayatını zorlaştırıyordu. Çarlık yönetimi altındaki halkın durumu, köylüler, işçiler ve soylular gibi katmanlar arasında ciddi farklılıklar gösteriyordu. Buna rağmen Çar I. Nikolay (1796-1855) aldığı katı askerî önlemlerle Avrupa’daki sarsıntılardan etkilenmedi ve monarşiyi sürdürdü. Bununla birlikte, potansiyel bir tehdit altında olduğunun bilinciyle sürekli teyakkuz hâlinde kaldı, hatta Fransız İhtilali’nden bahsetmek onunla ilgili bilgiler vermek yasaklandı. Ahundzade, Fransız İhtilali ile Mesteli Şah’ın büyüclüğünü bir araya getirerek bu sansürden sıyrılmayı başarmıştır (Adıgüzel, 2008: 26-27).

Piyeste, Paris’in yıkılması bir anlamda Rus Çarı’na yönelik bir tehdit olarak görülebilir. Halkların Çar idaresinden hoşnut olmadığını bilen Ahundzade’nin Fransız monarşisine karşı yapılan 1848 ihtilalinin, piyesin sonunda Çar yönetimi için en azından üstü örtülü bir uyarı vasıtası olarak kullanmış olabileceği uzak bir ihtimal olarak görünmüyor. Derin okuma sonucunda elde edilen netice ise I. Nikolay’ın tahtının yıkılması arzusunun metaforik bir söylemle dile getirilmiş olması ihtimalini kuvvetlendiriyor. Ancak bu yorumlar, piyesin daha çok toplumsal yapılar ve kültürel çatışmalar üzerine odaklandığı göz önüne alındığında, Paris’in yıkılmasının siyasal bir uyarı içerip içermediği konusunu muğlak bırakıyor. Yine de Batılılaşma ve Rus Çarı’nın otoritesine karşı duyulan tepkiyi içerdiği düşünüldüğünde, finaldeki Paris’in yıkılması, bu iki güçlü ögenin çatışması üzerine bir uyarı ya da eleştiri olarak algılanabilir.

Sonuç

Ahundzade bu eserinde Azerbaycan toplumunun modernleşme sürecinde karşılaştığı sorunlara ayna tutar. Piyesin temel mesajı, toplumların ilerlemesi için bilimsel bilginin ve akılcı düşüncenin benimsenmesinin kaçınılmaz olduğu yönündedir. Dolayısıyla bilim, kadın hakları ve dinî inançların doğru bir şekilde anlaşılması, batıl inançların istismar vasıtası olarak kullanılması gibi konular piyesin çerçevesini oluşturur. Piyeste şok finalin Paris’in yıkılması metaforu ile gerçekleşmesi hak ve hukuka dayalı adil ve katılımcı yönetimler arzusunun dışı vurumu anlamına gelmektedir. Öte yandan toplumu modernleşmeye teşvik eden ve cehaleti mizahi bir dille eleştiren eser, hem dönemin sosyal yapısını gözler önüne serer hem de güncelliğini koruyan temalarıyla evrensel bir eleştiri niteliği taşır.

Kaynakça

1. Adıgüzel, S. (2008). Mirza Fethali Ahundov’un Doğunun Aydınlanması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri. *Ankara, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri*, I. cilt, 21-36.
2. Akın, Ü. (2021). Azerbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme: Geçmişten Sovyet Dönemine Kadar. *OPUS. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(38), 5586-5630

3. Akpınar, Yavuz, (1980), Mirza Feth-Ali Ahund-Zade (Bütün Yönleriyle). (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
4. Akpınar, Y. (1994). *Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
5. Arif, M. ve Hüseyinov, H. (1944). *Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi II*. ZAAZF: Bakı
6. Caferov, C. ve Babayev, A. (1974). *Şerefli Yol*. Azərneşr: Bakı
7. Koç, E. (2022). *Azerbaycan Edebiyatında Tiyatro*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
8. Bouvat, L. (1907). Notes et Nouvelles. *Revue du Monde Musulman* (Tome I). Ernest Leroux, Editeur: Paris.
9. Magasin für die Literatur des Auslandes (1852, No: 98). Berlin.
10. Memmedov, N. (2005). *Mirza Feteli Axundzade. Eserleri*. 3 Cildde. 1 Cild. “Şerq-Qerb”: Bakı.
11. Qasımzade, Feyzulla, *XIX. Esr Azerbaycan Edebiyatı*, Maarif, Bakı, 1966, s. 254.
12. Rüstemov, T. (1986), *Matbuat ve Edebiyyat*, ADU, Bakı.
13. Uygur, E. (2003). Molière ve Ahundof Tiyatrosunda ‘Cimri’ Karakterleri Harpagon ve Hacı Kara. *Türkoloji Dergisi*, 16(2), 145-164.
14. Uygur, E. (2007). Mirze Feteli Ahundof’un Piyeslerinde Batıl İnanç Motifleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi-Turkish Journal of Social Research*. (Yıl 11, S. 1), 59-68.

İRAN’DA YAZILAN HAC SEYAHATNAMELERİNDE TÜRKÇE’NİN ÖNEMİ VE
GULAMRIZA ENZABİ’NİN HACNAME-İ ENZABİ ADLI TÜRKÇE ESERİNİN TANITIMI
VE İNCELENMESİ

Doç. Esra Doğan Turay

Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye

İran coğrafyası Türklerin tarihin her safhasında kendi dillerinde eserler verdiği topraklar olması hasebiyle edebi açıdan sıklıkla müracaat edilen bir araştırma alanı olagelmıştır. Burada kurulan Türk devletleri zamanında edebi türde birçok Türkçe eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında seyahatname türü eserler/eser bölümleri yok denecek kadar azdır. Bu tür içinde yer alan hac seyahatnameleri arasında Türkçe olarak yazılan bir hatırat İran İslam İnkılabına kadar maalesef henüz bulunamamıştır. Öte yandan hatıratlarını Farsça yazan çok sayıda Türk vardır. Bu eserler İran Türklerinin Hicaz topraklarına dair yolculuk, merasim ve ritüellerini anlattıkları muhteşem eserlerdir. Bu eserlerin her biri döneme şahitlik eden yapıtlar olarak hem edebi hem de tarihi kaynaklar anlamında temel yapıtlardır. İran’da seyahatname yazımının giderek arttığı Kaçarlar döneminde (1794-1925) yazılan çoğu hac hatıratı Türk kökenli devlet adamlarına aittir. Dönemin resmi dili olan Farsça ile yazılan bu eserler her ne kadar ana dilde yazılmamış olsa da bu hatıratlarda sıklıkla Türkçe kelime, atasözü ve şiirler yer almıştır. Bu çalışma İran İslam inkılabı öncesine kadar yazılan hac seyahatnameleri içinde Türk yazarları incelemekte, bu hatıratlardaki Türkçe unsurları ele almaktadır. Aynı zamanda İran İslam inkılabının ilk yıllarından itibaren Türkçe olarak yazılan ve dahi basılan hac seyahatnamelerini tanıtmaktadır. Çalışma Gulamrıza Enzabi’nin *Hacname-i Enzabi* adlı 21.08.1358/12.11.1979 da yazdığı ve cep boyutunda 149 sayfa olarak Merağa şehrinde basılan manzum eseri ışığında yapılmıştır. *Hacname-i Enzabi* yazara ait bir mukaddime ile başlamış, ardından dönemin din adamlarından biri olan Kerim Merağai’ye ait bir önsözle devam etmiştir. Eserde *Cidde’ye Varış* adlı giriş bölümdeki yol bilgileri ardından *Baki Kabristanlığı*, *Yesrib’e gidiş*, *Karın Kulu*, *Arafat*, *Meşar*, *Kurbangah’a Doğru* adlı başlıklar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İran, Merağa, Türkçe hac seyahatnameleri, Sefername, Harameyn*

Konu: *Bu makale Gulamrıza Enzabi’nin Hacname-i Enzabi adlı eser ışığında İran Edebiyatı içindeki seyahatnameler bağlamında Türkçenin yeri ve önemine değinir*

THE SIGNIFICANCE OF TURKISH IN HAJJ TRAVELOGUES WRITTEN IN IRAN
AND THE ANALYSIS OF GULAMRIZA ENZABI'S TURKISH WORK HACNAME-I
ENZABI

Assos. Prof. Esra Doğan Turay

Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye

The geography of Iran has been a significant area of research from a literary perspective, for it has served as a land where Turks have produced works in their own language throughout history. During the era of Turkish states established in this region, numerous literary works in Turkish were created. However, there is a notable absence of travelogue-type works or sections among these writings. Unfortunately, a memoir written in Turkish, among the pilgrimage travelogues in this genre, has yet to

be discovered prior to the Islamic Revolution of Iran. In contrast, many Turks have opted to write their memoirs in Persian. These works are impressive accounts in which Iranian Turks describe their journeys, ceremonies and rituals related to the Hejaz regions. Each of these writings serves as a testament to its era and holds significant value as both literary and historical sources. Most of the pilgrimage memoirs from the Qajar period (1794-1925), a time of increased travelogue writing in Iran, are authored by statesmen of Turkish descent. Although these works were written in Persian—the official language of the time—they frequently incorporate Turkish words, proverbs and poems.

This study examines the contributions of Turkish authors to pilgrimage travelogues written prior to the Islamic Revolution in Iran and explores the Turkish elements present in these memoirs. Additionally, it introduces pilgrimage travelogues that have been written and published in Turkish since the early years of the Islamic Revolution. The study is based on the verse work of Ghulam Reza Enzabi titled *Hacname-i Enzabi*, which was written on August 21, 1979 (21.08.1358) and published in the city of Meragha in a 149-page pocket-sized format. *Hajname-i Enzabi* opens with a preface by the author, followed by an introduction by Kerim Merağai, a cleric from that period. The work begins with information about the journey in a chapter titled “Arrival in Jeddah,” and proceeds with sections on “Baki Cemetery”, “Departure to Yathrib”, “Karin Kulu”, “Arafat”, “Mashar” and “Towards Kurbangah”.

Keywords: *Iran, Maraga, Turkish Hajj travelogues, sefername, Haremeyn*

Theme: *This article explores the significance and role of Turkish within the context of travelogues in Iranian literature, drawing on Ghulam Reza Enzabi's work titled Hacname-i Enzabi*

Giriş

Farsça yazımın edebi ve kültürel gelişiminde başrol oynayan Türkler bu alanda meydana getirdikleri eşsiz edebiyat ile tarih içinde göz dolduruşlardır. İran edebiyatında müstesna bir yere sahip olan seyahatname yazıcılığı, Kaçarlar döneminde (1215-1343/1794 -1925) zirveye çıkmış, bu alanda eser veren müellifler arasında Türkler başı çekmiştir. Kaçar devletinin bir Türk devleti olması göz önünde bulundurulduğunda bu dönemde Türkçe'nin yaygınlığı kolayca anlaşılacaktır.

Kaçarlar dönemi yazılan hac seyahatnamelerinin büyük çoğunluğu ana dili Türkçe olan şehzâdeler, devlet adamları, ulema ve tüccarlar tarafından kaleme alınmıştır. Türk asıllı soydaşlarımız tarafından oluşturulan bu külliyyat İran kültür ve edebiyat alanına renk katmıştır. Bu şahsiyetlerden bazıları şöyle sıralanır: 1212/1798 yılında hac yolculuğunu kaleme alan Tebriz asıllı Mirza Ebu Talip Han, 1253/1837 yılında hac seyahatini eserleştiren Fethali Şâh'ın otuz ikinci oğlu Keykavus Mirzâ, 1260/1844 yılında Sefername-i Mekke adlı eserini kaleme alan Şehzade Muhammet Mirza Kaçar, 1263/1846 yılında Mekke'ye sefer eyleyen Hacı Ali Han İtimadussaltana, 1264/1847 yılında Hicaz hatıratını yazan Bakü asıllı Abdürrahim Badkubei, 1300/1882 yılında Haremeyn'e harekete eden ve eserini manzum olarak kaleme alan Sultaniye'li Molla Nazım.

Hac seyahatini kayıt altına alan Türklere eserini 1279-80/1862-63 yılında yazan Fethali Şah'ın oğlu Şehzade Muhammet Seyfuddevle, 1279/1863 yılı haccı günlüğü tutan Kâçâr şehzadelerinden Feth Ali Şâh'ın oğlu ve Nihâvend hâkimi Sultan Murad Seyfuddevle, 1285/1868 yılında Tebriz'den yola çıkan Yakup Mirzâ Tebrîzî, 1292/1876 yılında hacca giden Abbas Mirzâ Nâibüssaltana'nın on beşinci oğlu Ferhad Mirzâ Mutemidüddevle, 1292/1875 yılında Mekke'ye ulaşan Muhammed Han Kâçâr'ın oğlu Muhammed Mirzâ Mühendis, 1296/1879 yılında Urumiye- Savcibulağı'ndan yola çıkan Muhammed Beg Savcibulağı, 1296-1297/1879-1880 yılında Hicaza'a ulaşan Şeyhiyye tarikatı Tebriz kolu temsilcisi Seyit Muhammed Rıza b. Abdülcelil Horasânî Hüseyinî Tabatabaî Tebrizî, 1297/1880 yılında sefer eyleyen Abbâs Mirzâ Nâibüsaltana'nın oğlu Sultan Murat Hisamüssaltana, 1297/1880 yılında hacı olan Ferhad Mirzâ Mutemidüddevle'nin kızı İsmetüssaltana, 1299/1883 yılında Hicaz'a giden Merağa ordu komutanı olan Urumiyeli Mirzâ Abdü'l-Hüseyin Han Afşar Urumî, 1316/1899

yılında Mekke'ye ulaşan Muzaffereddin Şâhın sadrazamı olan Hacı Mirzâ Ali Han Sadrazam Eminüddeve, 1317/1900 yılında Tebriz'den yola çıkan tacir Nâsirussaltana Mirzâ Nasrullah Tabatabâi Dîba da eklenebilir.

Yolculuğunu 1319/1902 yapan Hemedan ordu komutanı Hacı Abdullah Han Karagözlü, 1319/1902 yılı gerçekleştirdiği hac seyahatine Zencan'ın Hudabende köyünden başlayan bir çiftçi Abbas Mirzâ Begdili Cerîni, 1324/1906 yılında Tebriz'den Mekke'ye ulaşan Hacı Muhammed Tâkî Corapçı, 1326/1908 yılında Hicaz'a sefer düzenleyen Tebriz hâkimi Hacı Mirzâ Abdülcebbâr Han Nasirülmelik, 1328/1910 yılında yolculuk yapan Tebriz-Eher ulemasından Hacı Mir Ağa Nesibeşraf Eherî, 1331/1912 yılında sefer eyleyen Tâleganlı bir vaiz ve molla Ebü'l-Kelâm Mercanî Ayin Kelâyî, 1335/1916 yılı haccını gerçekleştiren Lutf Ali Han Eğlâyî, 1340/1921 yılında yolculuk yapan Ebher'in zengin simalarından Kazvînli âlim Seyit Muhammed Hüseyin Tegavî Kazvîni, 1340/1921 yılında seyahat eden Şamlu-Begdilü boyuna mensup bir Kaşkai Türkü olan Ayâz Han Perviz Şakirî Kaşkâi de bu alanda anılması gereken Türklerdir.(Turay,2023)

Yukarıda adı ve yolculuk tarihleri geçen tüm şahsiyetler Kaçarlar döneminin tanınmış simalarıdır. Bu meşhur şahsiyetler eserlerini dönemin dili olan Farsça ile kaleme almışlardır. Bu alanda İran'da özellikle meşrutiyet döneminde Türkçe yazılan eserlerin sayısı artsa da Türkçe bir hatırat ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Bunun muhtemel sebeplerinin başında Farsçanın dönemin resmi dili oluşu gelmektedir. Öte yandan hac seyahatin dini bir yükümlülük oluşu, tüm halkın anlayacağı, öğreneceği bir dille yazıma dikkat edilmesi, bu anlamda hissedilen sorumluluk hissi hatıratların Farsça olarak yazılmasına sebep gösterilebilir.

Bu eserler Farsça kaleme alınsa da Türkçe kelimeler sıklıkla kullanılmış, güzergâhların hemen hemen tamamı Osmanlı topraklarında geçen bu Türk yolcuların ana dillerine ilgisi baki kalmıştır. Payitaht İstanbul'a gelen İranlı hacılar bu şehri gezerken tarihi eserlerde Farsça hatla yer alan Şiirleri okumuş, kendilerini evlerinde hissetmişlerdir. (Nevruzi, 1401).

Bu eserler içinde en dikkat çeken İtimadussaltana'nın *Sefername* adlı hatıratıdır. Eserin birçok yerinde Türkçe kelimeler kullanılmış, açıklama dahi yapılmamıştır. Tuğra, yüzbaşı, yuha/yufka, bayrak, kusur, ekseriyet, barut, kıvam, zift, sur, iltica, matbaa, müsamaha, mağara, zaviye gibi kelimelerin haşiyede manası bile verilmemiştir. Bu bize eserin yazıldığı dönemde bu kelimelerin mütedavil olduğunu göstermektedir. Öte yandan kelimeler eseri günümüz Farsçasıyla yayına hazırlayan musahhihler tarafından günümüz Fars insanına yabancı olması hasebiyle dipnotta açıklanmıştır. Bu anlamda sadece bu eserler göz önüne alınarak Türkçe'nin dönemin dil ve edebiyatına tesiri üzerinde bir çalışma yapılabilir.

Bu eserler incelendiğinde müelliflerin kendilerinden farklı konuşan batı Türklerinin nasıl bir dile sahip olduklarına, ne tür ortak kelimeler kullandıklarına dair şaşılacak derecede ilgi ve alakaları olduğu hissedilir. İstanbul Türkçesinde kullanılan boğaz, fırtına, yangın gibi kelimeler üzerinde durulmuştur. Osmanlı devlet erkânı tarafından karşılanan Kaçar devlet adamları İstanbul lehçesini sevmiş, eserlerinde Türkçe Şiir ve atasözlerine yer vermişlerdir. (İtimadussaltana, 2022) Seyahatleri esnasında mütercim bulundurmayan devlet adamları Türkçe konuşmuştur.

Pehlevi dönemine (1921-1979) gelindiğinde hac hatıraları yine Farsça olarak yazılmış, maalesef Türkçe bir hatırat henüz günümüze ulaşmamıştır. (İsfahani, 1393). Öte yandan alana dair daha özel ve kapsamlı bir araştırma yapılması elzemdir. Pehlevi devletinin sona erdiği 1979 yılına gelindiğinde İran İslam inkılabının ilanı ardından Türkçe bir hac seyahatnamesi kaleme alınmıştır. Bu eser oldukça dikkat çekicidir. Zira elimizde mevcut olan ilk ve tek manzum hac hatıratı bu eserdir. Gulmarıza Enzabîpur'a ait bu yapıt *Hacnâme-yi Enzab* adını taşır.

Yazarın kendi imzası ve el yazısına sahip bu esere 2006 yılında sahaflarda raslanmıştır. Eserin Farsça tanıtımı için Cevat Muhaddisi'ye verilmiştir. Bu yolla eser Hac ve Vakıflar Bakanlığı tarafından yayımlanan *Mikat-i Hac* adlı dergide *Murur-i Ber Yek Sefernamey-i Hac Be Zeban-i Torki-yi Azerbaycani* adlı makale ile ilk defa yayımlanmıştır. (Muhaddisi,1384).Bu makale ardından yine aynı

kurumun bir yayını olan Danışname-i Hac adlı ansiklopedide madde olarak da çalışılmıştır. (Tahiri,1393) Eserin son sayfasında yazar manzumesine 1357 yılı olarak şemsi tarih düşmüş, bu tarih kameri olarak 1400 yılına tekabül etmiştir. Buna göre eser miladi olarak 1979 yılına denk gelir. Bu yıl İran İslam İnkılabı'nın ilan yılıdır. Cep boyutunda basılan eserin kapak yüzünde *Hacnâme-yi Enzab*, ‘‘Eser-i tab’’ *Gulamrıza Enzabîpur mutalahlis bi ‘‘Enzabî’’*, *İntişart-i Kitapfuruş-i Zakir Kerimi*, *Merağa*, *Siracbazar*, *120 riyal*, *Tebriz*, *Meydan-i Namaz*, *Çaphaney-i Nur*, *Telefon 49413* ibareleri yer alır. Eserin arka kapak sayfasında müellifin bir resmi ve onun altında ‘‘Bu eserim karınca adımı kadar da olsa, Sen Süleyman ol bunu kabul et’’ ibaresiyle Farsça bir Şiir yer alır.¹ *Hacnâme-yi Enzab* geç döneme ait bir eser olsa da varlığı ile sevindirici olmuş, bir boşluğu doldurmuştur. Bu çalışmayı adeta sürpriz bir şekilde karşımıza çıkan hatıratın tanıtımına hasretmiş bulunuyoruz. Çalışmada eser türü bağlamında değerlendirilecek, müellif hakkında bilgi verilecek, eserden alıntılarla kısa bir tanıtım yapılacaktır. Çalışma *Gulamrıza Enzabîpur* ve *Hac Yolculuğu*, *Hacnâme-yi Enzab* Adlı Eserin Değerlendirilmesi ve Eser Değerlendirmesi olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır.

1.Gulamrıza Enzabîpur ve Hac Yolculuğu. Hayatını Şebister ve Salmas civarında geçiren bir babanın oğlu olarak Hoy'da dünyaya gelen *Gulamrıza Enzabîpur* dindar ve vatansever bir Şiî'dir. Türk asıllı şair dönemin siyasi ve sosyal olaylarına oldukça duyarlıdır. Pehlevi dönemindeki din dışı uygulamalara son derece muhalif olan şair İslam inkılabının özlemi içindedir. İnkılabı coşku ile karşılar. *Enzabîpur* bir *tanzperdazdır*, yani mizah ustasıdır. Hac yolculuğunu anlattığı bu eserinde olayları anlatırken sıklıkla mizaha başvurur. Bu sayede bazılarını sıkıcı gelebilecek dini bir vazifenin şerhini bile okunası hale getirir. Şairin dönemin sosyal olaylarını mizah dili ile anlattığı hem Türkçe ve hem de Farsça Şiirleri vardır. (Şeyda, 1364) Bu Şiirlerini *Ber Bal-i Endişe* adını taşıyan diğer eserinde toplamıştır. (*Enzabîpur*, 1384). Şair Şiir yazmaya 1332/1943 yılında başlamıştır. Bu tarih göz önünde bulundurulduğunda 1358/1979 yılında manzum olarak yazdığı bu hac hatıratı onun olgunluk dönemine rast gelmektedir.

Gulamrıza Enzabî'nin Şiiri şüphesiz onun kişiliğini, ilmî ve entelektüel dünyasını yansıtmaktadır. Dini bütün bir zat olan bu şahıs *Hacnâme* adlı bu müstesna eserinde her bir hacımın İslam'ın izzet ve şerefini kendi zatında göstermesi gerektiğini ifade eder. Kendi soydaşlarına dair yüksek bir beklenti içine girer. Onlardan bu ibadete karşı hassas olmalarını istirham eder. Manzume bu sebeple tavsiye ve tembih dizeleriyle doludur. *Enzabî* Vahhabi düşüncesinin şekillendirdiği Suudi yönetimine ve bu yönetimin hac mihmandarlığına eleştirel bir yaklaşım sergiler.

Gulamrıza Enzabî Hicaz'a o dönemde yaygın şekilde kullanılan havayolu ile seyahat etmiş, Tahran'dan kalkan bir uçakla Cidde'ye varmış, ardından arabayla Medine'ye giderek bu şehirde ziyaretlerde bulunmuş, daha sonra da Mekke'ye geçerek hacını eda etmiştir. Buradan Cidde'ye dönen şair uçakla Tahran'a dönmüştür.

2. Hacnâme-i Enzab Adlı Eserin Değerlendirilmesi. *Hacnâme-yi Enzab* Kaçarlar dönemi yazılan bir hac hatıratı olarak İran edebiyatında sefername türüne dâhil edilir. Diğer taraftan bu manzume Osmanlı hac hatıraları içinde menasik² ve menazilname³ türü içinde değerlendirilebilir. Eser manzum olarak yazımından adının konulmasına, girişteki kısa menasike varıncaya kadar Osmanlı menazilname yazım türüne uygundur. Öte yandan eser besmele ile başlaması, ardından Allah'a hamd (hamdele) ve Resûlullah'a selamla (salvele) devam etmesi, tevhid ve münacaat bölümlerinin bulunması açısından İslâm kitap telif geleneğini devam ettirir. Bu anlamda bu kısa manzume, ait olduğu kültürün bir ürünüdür.

İran edebiyatında seyahatname yazımının ilk dönemlerden itibaren manzum olarak kaleme alındığı göz önünde bulundurulduğunda elimizdeki bu seyahatnamenin köklere dönüşün bir yansıması

¹ اگر هدیه کم بود زیای ملخ کرم نمابیز پرفتش سلمان باش

² Hac sırasında yerine getirilen ibadet ve kuralların anlatıldığı kısa eserler.

³ Hac seyahati esnasında takip edilen güzergâh üzerindeki menziller ve bu menziller arasındaki mesafeler hakkında bilgi veren kısa eserler.

olduğu düşünülür. İran’da hac hatratlarına genellikle *Sefernâme-i Mekke*, *Sefer-i Hac*, *Hacnâme*, *Ruznâme-i Sefer-i Hac*, *Tuhfet’ul Harameyn*, *Tezkirâti’t-tarik* gibi adlar verilmiştir. Enzabî manzumenin başlığını seçilirken mezkûr geleneğe uymuş, eserine *Hacnâme* adını vermiştir. Bu başlığı taşıyan birçok eser bulunmaktadır. (Semerkandi 1390; Muhtari, 1387; Tekâbi 1388).

Hac seyahatnamelerinin bazıları seyahat esnasında kaleme alınmış, bazıları ise alınan notların sefer akabinde temize çekilmesiyle oluşmuştur. Gulamrıza Enzabî’nin manzumesini sefer esnasında aldığı notları vatana dönüş sonrasında temize çekerek oluşturduğu anlaşılmaktadır. O manzumesinde menâsik bilgileri dışında ziyaretgâhlarla alakalı bilgiler de vermiş, yolculuk esnasında güzergâh ve uğranılan şehirlerin fizikî ve sosyal yapısına da değinmiştir. Fakat şair asıl olarak eserinde bir hacmın ahlaki açıdan ne düzeyde olması gerektiğine dair bir portre çizmiştir.

Manzume iki mukaddime ve 10 bölümden oluşmaktadır. Bölüm başlıkları Farsça olarak yazılmıştır. Bölümler Giriş, Cidde Menzili, Hacı Rehberleri, Baki Kabristanlığı, Şanlı Yesrib’in Eserleri, Vahdet Mevziisini Koruyalım, Karın Kulu, Arafat, Meşar, Kurbangah’a Yöneliş şeklinde isimlendirilmiştir. Manzume mesnevi tarzında, aruz vezninde yazmış, Şiirlerde *Müfteilün müfteilün failün* kalıbı kullanılmıştır. Şair Şiirlerinde bazı kelimelerin Farsçasını dipnot vererek açıklama ihtiyacı duymuş, bazı şahsiyetleri ise bizzat tanıtmıştır. Eserde çokça atasözü ve deyim kullanılmıştır. Sadî-i Şîrâzî (ö.1292) ve Nâsır Hüsrev’in (ö.1088) bazı Şiirlerinden alıntılar yapılmış, Şiirler Türkçeye çevrilmiştir.

Esere yakın dönemde yazılan bir başka hatıra Ali Naki Munzevi’ye (1389/2010) ait olan *Hacnâme* adı eserdir. Mensur olarak yazılan bu eser içerik olarak Gulamrıza Enzabîpur’un eseriyle benzerlik gösterir. (Munzevi, 1352). Bunun dışında eser, aynı dönemde yazılan ve Seyyit Hasan Ebtehi Horasani’ye (d.1314) ait olan *Şebhay-i Mekke* adlı hatıratla da içerik olarak örtüşmektedir. (Horasani, 1379) Düz yazı ile yazılan bu eser Horasani’nin 1350/1971 yılında Mekke’ye otomobil ile gerçekleştirdiği seyahat notlarını içerir. Gulamrıza Enzabîpur’un bu manzum hatıratı dışında yeni bir manzum esere ulaşmış bulunuyoruz. Bu eser de Azeri Türkçesi ile yazılmıştır. *Yalguz Kendim* adını alır. Eser henüz çalışılmamıştır. (Celali,1392).

3. Eser Değerlendirmesi. Manzume yazarın kendi mukaddimesiyle başlar. Şair besmele hamdele ve salvele ardından saadet kuşunun ikbaline konduğunu, Mekke’ye giderek Allah’ın lütfuna şamil olduğunu ifade eder. Yaratanın kendi evini görmeyi ona nasip ettiğini bildirir. Yazar İslam inkılabının kazanılmasının hemen ardından böyle kutsal bir yolculuğun kendisine nasip olduğu için çok mutludur. Bu başarıya bir şükran olarak *Hacnâme* adlı eserini kaleme aldığını söyler.

Enzabî eserinde hacıların *hamledâr* adlı rehberlerce kandırıldığını, hacıların kendi insanının düşmanı olan bu habis güruhun elinde adeta tutsak olduklarını, çoğunun hem madden hem de manen zarara uğratarak Mekke’ye götürülüp getirildiklerinden bahseder. Şair bunun ardından manzumeyi yazma sebebini açıklar. Eserinin hacıların uyandıran bir rehber olduğunu, bu eserden sonra bir daha kandırılmayacaklarını ifade eder. Hamledârların para ve şahsi menfaatler ötesinde hiçbir şey düşünmediklerini, bu eserin hacıların aydınlatan içerikte olduğunu söyler. Bu minvalde maksadına ulaşmak için Allah’tan yardım ister. Mukaddimedede şair sözlerini ibadetlerinin kabul olması duası ile bitirir.(Enzabî, 1358).

Şairin bu kısa mukaddimesi ardından başka bir mukaddime gelir. 6 ila 9. Sayfalar arasında yer alan bu bölüm eseri yayına hazırlayan Zahir Kerimi adlı bir şahsın takriz/takdim yazısı yer alır. *Takriz-i ez Kerim-i Merağî be Hacnâme-yi Ağa-yi Enzabî* adlı başlık altında yer alan bu takdim manzumdur. Yazarın övüldüğü, eserin önemine değinildiği bu bölümde hacıların hamledârlara köle olmaları gerektiği ifade edilir. Bu ibadetin ömürde bir kere yapıldığı, herkesin bu sebeple şahsi bir çaba içine girmesi gerektiği, bunun için de hacca gitmeden evvel bilgi edinilmesi gerektiğinin altını çizer. Kerimi, kendisinin de duadan eksik edilmemesini rica eder. Bu takdime düşülen tarih 1357/1977’dir. Bu tarihe bakılırsa yayın yılından iki yıl önce yazıldığı görülmektedir.(Enzabî, 1358).

Şair manzumenin giriş kısmında Allah’ın kendisine hamd eden kullarını bu dünyada nimetlendirdiğini ifade eder. Allah’ın zat ve sıfatlarından bahseder. Bu tevhit bölümü ardından münacat kısmına geçer. Haccının kabul olması için Allah’a yakarır. Ardından peygamber efendimize ve soyuna övgüler yağdırır. Burada Hz. Ali’den bahsederek velayetin onun hakkı olduğundan dem vurur. Kerbelâ hadisesinden bahsederek bu olayın Şiilik düşüncesinin temeli olduğunun altını çizer. Kerbelâ direnişinin haksızlığa karşı duruş felsefesini doğurduğunu anlatır. Şiiliğin dünyada berkarâr olması ümidi taşır. Bu ümitle sözlerine son verir. (Enzabî, 1358).

Eser *Agâz-i Matlab* yani konunun başlangıcı şeklinde tercüme edebileceğimiz bir başlıkla başlar. Müslüman olmanın şartlarından, ahlaki boyutundan bahseder. Hacı olmadan önce iyi bir insan olunması gerektiğinden dem vurur. Haccın kişiye kazandıracığı ruhi ve bedeni hasletlerden bahseder. Bu bölüm kişiyi hacca hazırlayan ahlaki ve manevi diğerlerin yer aldığı ahlak bölümüdür. Ardından hacı adayına en çok gerekli olan menâsik kısmına geçilir. Bu kısımda haccın erkânı, tavaf ve diğer tüm kaide ve kuralları açıklanır. Şair tavafın şartlarını şu dizelerle ifade eder.

Çeşme-i Zemzem’den alıp destmaz, Başlayasan poşt-i Makâm’da namaz
Hem Hacer’ül Esved’i bâ ihtiram, bus eyleyip ya edesen istilâm
Eyleyesen umreni evvel edâ, Say-i Safa Merve’ni ondan sonra
Sa’yda yâd’a salasan Hâcer’i, hervele halinde o hoş manzarayı
Taksir edip şükredesen Allah’a, zar ve melül yüz koyasan dergâha. (s.14)

Şair bu kısa menâsik ardından insanların birlikte hareket etmeleri neticesinde Kâbe’de büyük bir vahdete ulaştıklarını, herkesin kıblesinin ve zikrinin bir olduğunu, cümle âlemin tek bir renge büründüğünü, herkesin bir anda yürüyüşe başladığını, bu yürüyüşün İslam’ın en büyük gösteriş merasimi olduğunu ifade eder. Bu yüce birlikteliğin dünyada eşinin benzerinin olmayacağından bahseder. Şair, hacıların bu topraklara gelmeden önce bu ibadeti çok kolay zannettiklerini, haccın felsefesinin ise ancak yakinen görerek anlayabileceğini ifade eder. İnsanın kulluğu ancak burada öğrenebileceğinin altını çizer. (Enzabî, 1358).

Cidde’ye gelen hacıların gümrüğe alındığını, burada hacıların büyük sıkıntılar çektiğini söyler. Arabistan halkının hacılara davranış biçimlerini, İranlı hacıların gümrükteki taşkınlıklarını anlatır. İmam Humeyni’nin İslam âlemine getirdiği yeni anlayıştan bahseder. Harameyn’deki bazı tarihi binalar hakkında kısa bilgiler verir. Burada gördüğü bazı eksikliklerden bahseder.

Cidde’de kaldıkları sırada hacıların konaklama yerlerinden detaylı bir şekilde bahseder. Şair, şehirde şartların oldukça kötü olduğunu, hacıların yerde beton üzerinde yattıklarını, bu durum karşısında üzüntü ve sinirinden dilini ısırıldığını ifade eder. Soğuk ve toprak üzerinde hacıların boş yere bekletildiğini, insanların temel gıda, su gibi hayati öneme sahip maddelere bile ulaşamadıklarını ifade eder. Bu topraklara ayak basan hacıların paralarıyla rezil olduklarını, Harameyn’e hizmet eden insanların aslında kendilerinin hizmete muhtaç olduklarını dile getirir.

Haccın ev sahipliğini yapan Suudi yetkililerden mustarip olan şair Arapların cahilliğinden bahseder. Arabistan’ın tüm ihtiyacının yurt dışından karşılandığını, suyun dahi ülkeye şişelerle geldiğini yazar. Bu toprakların ürünü olan hurmanın dahi ziyan edildiğini, hacılar için ülke dışından sadır edildiğini ifade eder. Arapların Allah’ın suyunu hacılara yok bahasına sattıklarını, çarşıların Amerikan pazarlarına dönüştüğünü, ümmetin bedbaht bir halde bu malları alıp ülkelerine götürdüklerini yazar. Hacıların ahlaksızlıklarından bahseder. Kendi vatandaşlarına hıyanet eden hamledârların Araplarla birlik olup Acem hacıları soymaya devam ettiklerini bildirir. Yaşlı, çoluk çocuk demeden herkesi sıradan geçirdiklerini, kimseye merhamet etmediklerini anlatır. Bu anlatı mizahla birleştiğinde olağanüstü bir güzelliğe bürünür. İbretimiz sözlerin yer aldığı bu dizeler kolayca akılda kalacak şekilde, kafiyeli, etkileyici ve serttir. Enzabî, en çok da Vahhabilerin camide uyuduktan hemen sonra kalkıp abdest almadan namaz kılmalarına yanar. Bu davranışın dini bir dayanağı olmadığını söyler. Bölgede hijyen ve temizlik adına hiçbir adım atılmadığından bahseder. Harameyn’de gördüğü olumsuzlukları

daha fazla yazamayacağını, yazarsa sözün uzayacağını, bu konuda hiçbir ümidinin kalmadığını “Koy kutarn kavmi Arap el-ğaraz, Olmayacak ta be kıyamet avaz.” mısraı ile ifade eder.(s.19.)

İslam ümmetinin hac ibadeti esnasında Arapların elinde biçare ve esri olduğunu, görevlilerin hacılarla ilgilenmediğini, hastaların doktor göremeden oldukları yere yığılıp kalarak öldüklerini ifade eder. Her hacı adayının bu topraklara gelemeden evvel bu tür olumsuz şartları bilmesi gerektiğini ifade ederken “Fikri budur kalmaya nadan hacı, Gitmeye Allah yolunu gıygacı” i mısraını yazar. (s.34)

Enzabî, bazı İranlı hacıların daha telbiyenin ne olduğunu bilmeden ibadeti sonlandırdığını, ihramı doğru dürüst bağlayamadığını, şeytan taşlamının, Arafat'ta vakfeye durmanın ne demek olduğunu bilmeden evlerine döndüklerini ifade eder. Enzabî, Medine'de peygamberin yeşil türbesini gördüğünde yüreğinin bir kuş misali uçtuğunu söyler. Baki kabristanında hisleri zirve yapar. Vahhabilerin buradaki münakkaş kabir taşlarını ve türbeleri yerle bir ettiğini, taş taş üstünde bırakmadıklarını üzülen ifade eder. Bu duruma ziyadesiyle içerlenen şair, İranlı hacıların kabristanlığa sokulmamasını hazmedemez. Kısa bir süre sonra durumun değiştiğini, hacılar arasında yer alan büyük âlim Ayetullah Seyit Hasan Şirâzi'nin verdiği bahşişler sayesinde içeriye girebildiklerini anlatır. (Tahiri, 1393). Şii hacıların Baki ziyareti esnasında seslerinin ayyuka çıktığını yazar.

Şair Yesrib'i anlattığı bölümde Kuba Cami, Selman-ı Farisi Cami, Fatma Cami, Hz. Ali Cami, Zukibleteyn Cami, Beyt'ül Ehsan gibi ziyaretgâhlardan bahseder. Burada kaldıkları oteli anlatan Enzabî diğer ülke hacıların ikametgâhlarını yazmayı unutmaz. Arafat, Meşar, Müzdelife gibi mekânlardan bahseder. Özellikle burada yaşanan izdihamdan ve su kıtlığından bahseder. Abdest almanın zorluğundan, bazı zamanlarda imkânsızlığından bahseder. Bu zorluğu anlatacak kelime bulamaz.

Mina'da kurulan çadır kenti, hacıların gece şenliklerini uzun uzun anlatır. Kurbanğâhtan, kesilen etlerin heba oluşundan bahseder. Hacıların saçlarını kestiği ve traş olduğu alana ibretle bakar. Bu alanı olukça zarif tasvir eder. Kurban kesmeyi ve saç kısaltmayı tüm insanların Allah'a teslimiyetinin bir sembolü olarak kabul eder. Allah uğruna serden geçmek olarak nitelendirir. Kurbanı ise insanın kendi nefsinin kurban etmesi ile manalandırır. Şair haccın baştan sona sembolik bir ibadet olduğunu, bu sembollerin iyi anlaşılması gerektiğini şu dizelerle anlatır:

Her amelin felsefesi var garaz, Ta ola mahiyet-i insan avaz

Ger ne kuru çölde gece yatmağın, Ya taşı taş üstüne durup atmağın

Veçhi nedir olmasa hassiyeti, Pes bunların vardır yakın hikmeti. (s.55.)

Sonuç

İran edebiyatı literatürü içinde seyahatname türüne giren *Hacnâme-i Enzab* adlı bu eser Suudi yönetimi altındaki Hicaz'a eleştirel bir bakıştır. Şairin İran hacılarını sosyo- kültürel ve dini açıdan değerlendirdiği bu eser mizahi anlatımıyla ilgi çekicidir. Okurun bir çırpıda bitireceği bu kısa manzume İran İslam inkılabının ilk yılında Acem hacıların dünyalarına dair bir anlatı, ahlaki bir özeleştirmedir.

Kaynaklar

1. Celali, Hacı Gurban. (1392). *Yalguz Kendim, Mecmueyi Şiiri Torki Ve İnzimamı Sefername-yi Hac Gurban Celali*. İntişarat-i Giva
2. Enzabîpur, Gulamrıza. (1358). *Hacnâme-yi Enzab, Eser-i tab-i Gulamrıza Enzabîpur mutalahhli bi 'Enzabî'*. İntişarat-i Kitapfuruş-yi Zakir Kerimi.
3. Enzabîpur, Gulamrıza. (1384). *Ber Bal-i Endişe*, İntişarat-i Piri.
4. Goftegu Ba Gulamrıza Enzabî, *Mahname-yi Hoynigar Mecme-yi Hoyiha-yi Mukim-i Astan-i Tahran*, 8, s. 16-19.
5. *Hacnâme*, (1394). *Şanzdeh Sefernâme-yi Hac (Safevi Ve Gâcari-yi Diger)*. (Caferiyan, R. Ed.). İntişarat-i Delil-i Ma.
6. Horasani, Seyyit Hasan Ebtehi. (1379). *Şebhay-i Mekke*. İntişarat-i Batha.

7. Tahiri, S. M. (1393). Hacnâme-yi Enzab, *Danışname-i Hac Ve Haremeyni Şerifeyn*, 6. ss.709-711.
8. İsfahani, Ş. Ebazer Nasr. (1393). Fehrestvarey-i Sefernameha Ve Hatrat-ı Hacca-i İraniyan Asar-i Münteşir Şodey-i Ta Sali 1392, *Ayine-yi Pejuheş*, 25/ 14, ss.79-103.
9. İtimadussaltana, Hacı Ali Han. (2022). *Sefernâme Hacı Ali Han İtimadussaltana (Anadolu, Şam Ve Hicaz'a Seyahat)* (Turay, D.E. Ed.) Sonçağ.
10. Mercani Ayin Kelai, Ebul Gasım ve Mudiruddevle, Mirza Mahmud Han. (1377). *Do Sefernamey-i Hac, Ve Tafsil-i Sefername-yi Mekke-yi Muazzama*, (Caferiyan, R. Ed). Meşar
11. Muhaddisi, C. (1384). Murur-i Ber Yek Sefername-yi Hac Be Zeban-i Torki-yi Azerbaycani, *Migat-i Hac*, 52, ss..97-111.
12. Muhtari, Rıza. (1387). *Hacnâme*, Müellif Meçhûl, *Migât-i Hac*, 63, ss.100-132.
13. Munzevi, A. N. (1352). Hacnâme. *Kave* 11/45-46 ss. 26-35
14. Munzevi, A. N. (1352). Hacnâme. *Kave* 13/47-48, ss. 60-70
15. Mutemiduddevle, Ferhat Mirza. (1366) *Seferneme*. (Sefai, İ.N, Ed.). İntişarat-i Zuvvar.
16. Nevruzi, Y. (1401). Costari Der Vamvajeha-i Torki Der Zeban-i Muhaverey-İ Şiir-i Meşrute, *Neşriyye-yi Edebiyat Ve Zebanha-yi Mahalli-yi İranzemin*, 12/3,ss. 139-164.
17. *Semerkandi, Allahyar Sûfi Nakşibendî. (1390). Hacnâme*, Neşr-i Müverrih.
18. Şeyda, Yahya. (1364). Edebyat-ı Ocağ, (İraniyan-i Gayd-i Hayatta Olan Türkü Yazan Şairlerin in Tezkiresi) 1, s.438. Nobel Kitaphanesi.
19. Tebrizi, Seyyid Muhammed Rıza Tabatabai, (1386). *Hidayet'ul Huccac, Sefername-yi Mekke*. (Caferiyan, R. Ed). Neşr-i Muverrih.
20. Tekâbi, Hacı Selim Han. (1388). *Hacnâme*, (Caferiyan, R. Ed) Neşr-i Müverrih.
21. Turay, D.E. (2023). Farsça Yazılan Hac Sefernâmeleri Ve İran Hacılarının Güzergâhlarına Dair Bibliografik Bir Çalışma, (185-241.) *Hac Ve Hac Seyahatnameleri*, (Tamdağan, Z.G. Ed.). Nobel Yayınları
22. Urumi, Mirza Abdul Hüseyin Han Efşar. (1386). *Sefernamey-i Mekke-i Muazzama*, (Caferiyan, R. Ed). Neşr-i İlm.

TÜRKİYE İLE AZERBAIJAN ARASINDA BİR KÖPRÜ: AHMET KEMAL'İN BAKÜ'DEKİ FAALİYETLERİ

Furkan Abir

Marmara Üniversitesi, Türkiye

Yazar ve aydınların başlıca fonksiyonlarından biri kültür üretimi ve gelişimine katkıda bulunmalarıdır. Bu fonksiyon bazen onların ait oldukları topluma yönelik gerçekleşirken bazen de kültürler arası bir mahiyet kazanır. Azerbaycan ve Osmanlı toplumlarının asli unsurunu Türkler oluştursa da coğrafyanın, mezhebin, etkileşimde olunan toplulukların farklı olması çeşitli kültürel ayrılıklar yaratmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde modernleşme ve ulusçuluk düşüncelerinin iki toplumda da yavaş yavaş uyanmaya başlaması tarihsel süreçte ortaya çıkan kültürel ayrılıkların giderilmesine yönelik çabaları da beraberinde getirmiştir. Azerbaycan ve Osmanlı aydınları başta lisan ile edebiyat meseleleri olmak üzere birçok konuda fikir alışverişi yapmış, eğitsel faaliyetlerde bulunmuş; böylece Türkiye ile Azerbaycan arasında millî temelde bir köprü kurulmasının önünü açmışlardır. Çalışmamızda Türk edebiyat ve eğitim tarihinde ihmal edilse de hem Osmanlı Devleti hem de Azerbaycan'da geniş bir sahada faaliyet gösteren Ahmet Kemal'in iki toplum arasındaki kültürel etkileşime katkısından söz edilecektir. Ahmet Kemal'in Bakü'ye gelmesine sebep olan etkenlere yer verilerek Azerbaycan'da iletişim kurduğu -başta Hüseyinzade Ali Bey olmak üzere- önemli aydınlardan kısaca bahsedilecektir. Azerbaycan'ın kültür hayatında önemli yer tutan dönemin en önemli dergisi *Füyûzat*'ta Ahmet Kemal'in lisan, edebiyat, milliyet temalı yazıları bildirinin odak noktasını teşkil edecektir. Bunun yanında aydınının *Mehtap*, *Rebab*, *Şelale*, *Yeni Füyûzat* gibi yayın organlarında bu konulara ilişkin yazılarından da söz edilecektir. Bahsi geçen yazılardan bir kısmı makale yahut kitap formatında henüz yayımlanmamış olup Azerbaycan kütüphanelerinde yapılan arşiv taramaları neticesinde Doç. Dr. Mehdi Genceli tarafından tespit edilip okunmuştur. Dolayısıyla materyal orijinal niteliktedir. Ahmet Kemal'in Azerbaycan'da basın ve edebiyat faaliyetlerinin dışında giriştiği işleri açıklayarak bunların Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine katkısını tartışmak da bildirinin amaçları arasındadır.

Anahtar Kelimeler: *Ahmet Kemal, Hüseyinzade Ali Bey, Lisan, Edebiyat, Eğitim*

Konu: *Ahmet Kemal'in Bakü'deki edebiyat, basın ve eğitim faaliyetlerinin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine katkısı*

A BRIDGE BETWEEN TÜRKİYE AND AZERBAIJAN: AHMET KEMAL'S ACTIVITIES IN BAKÜ

Furkan Abir

Marmara University, Turkey

One of the main functions of writers and intellectuals is to contribute to the production and development of culture. This function is sometimes performed for the society to which they belong, and sometimes it acquires a cross-cultural character. Although Turks constituted the main element of Azerbaijani and Ottoman societies, the differences in geography, sect, and the communities with which they interacted created various cultural differences. In the 19th century, the ideas of modernisation and nationalism slowly began to awaken in both societies, which brought along efforts to eliminate the cultural differences that emerged in the historical process. Azerbaijani and Ottoman intellectuals exchanged ideas on many issues, especially on language and literature, and carried out educational activities, thus paving the way for the establishment of a bridge between Turkey and Azerbaijan on a national basis. In our study, although neglected in the history of Turkish literature and education, Ahmet Kemal's contribution to the cultural interaction between the two societies will be discussed. The factors that caused Ahmet Kemal to come to Baku will be mentioned and the important intellectuals he communicated with in Azerbaijan, especially Hüseyinzade Ali Bey, will be briefly mentioned. Ahmet Kemal's writings on language, literature and nationality in the most important journal of the period, *Füyûzat*, which has an important place in the cultural life of Azerbaijan, will constitute the focal point

of the paper. In addition, the intellectual's writings on these issues in publications such as *Mehtap*, *Rebab*, *Şelale*, *Yeni Füyûzat* will also be mentioned. Some of the aforementioned writings have not yet been published in the form of articles or books and have been identified and read by Assoc. Prof. Dr. Mehdi Genceli as a result of archive searches in Azerbaijan libraries. Therefore, the material is original. It is also among the aims of the paper to discuss the contribution of Ahmet Kemal to Turkey-Azerbaijan relations by explaining the works he undertook outside the press and literary activities in Azerbaijan.

Key words: *Ahmet Kemal, Hüseyinzade Ali Bey, Language, Literature, Education*

Theme: *The contribution of Ahmet Kemal's literary, press and educational activities in Baku to Turkey-Azerbaijan relations*

Giriş

Bir kişinin iki toplum arasında bağ kurması söz konusu olabilir mi? Türkiye ve Azerbaycan gibi aynı kökten gelen halklara sahip iki devletin aralarında kurulacak bir köprüye ihtiyacı olmuş mudur? Çalışmamızda en başta bu sorular üzerine düşünülecek, sonrasında Ahmet Kemal'in hayatından ve onu Bakü'ye sürükleyen faktörlerden söz edilerek söz konusu aydının Azerbaycan'daki faaliyetleri ele alınacaktır.

1-) Ahmet Kemal'in İstanbul Yılları

Yazar ve aydınların başlıca fonksiyonlarından biri kültür üretimi ve gelişimine katkıda bulunmalarıdır. Bu fonksiyon bazen onların ait oldukları topluma yönelik gerçekleşirken bazen de kültürler arası bir mahiyet kazanır. Azerbaycan ve Osmanlı toplumlarının asli unsurunu Türkler oluştursa da coğrafyanın, mezhebin, etkileşimde olunan toplulukların farklı olması çeşitli kültürel ayrılıklar yaratmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde modernleşme ve ulusçuluk düşüncelerinin iki toplumda da yavaş yavaş uyanmaya başlaması tarihsel süreçte ortaya çıkan kültürel ayrılıkların giderilmesine yönelik çabaları da beraberinde getirmiştir. Azerbaycan ve Osmanlı aydınları başta lisan ile edebiyat meseleleri olmak üzere birçok konuda fikir alışverişi yapmış, eğitsel faaliyetlerde bulunmuş; böylece Türkiye ile Azerbaycan arasında millî temelde bir köprü kurulmasının önünü açmışlardır. Bu aydınlardan biri kültür ve edebiyat tarihimizde ihmal edilmiş; daha doğru bir ifadeyle derinlemesine araştırılmamış olan Ahmet Kemal Akünal'dır.

30 Kasım 1873 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelen Ahmet Kemal, henüz dört yaşında iken babası Miralay Rasim Bey'i kaybeder. Dul kalan annesi çareyi abisi Serasker Yaveri Ferik İsmail Paşa'nın yanına sığınmakta bulur. Ahmet Kemal çocukluk yıllarını dayısının yanında geçirdikten sonra eğitim çağına geldiğinde dönemin en önemli okullarından Darüşşafaka'ya verilir. Bu okul onun kişiliğinin şekillenmesine büyük katkı sağlar. Kendisi de ilerleyen yıllarda mektebin niteliğini “Bizim zamanımızda Dârüşşafaka'nın idaresi Napoleon liseleri şeklinde askerî bir disipline tâbî'di”⁴ şeklinde açıklar. Ahmet Kemal'in okul yıllarında hürriyetçi eğilimler geliştirdiğini söylemek mümkündür. I. Meşrutiyet'in ve Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesinde etkili olan Midhat Paşa, Namık Kemal gibi bayrak adamlara henüz bu yıllarda başlayan bir hayranlığı mevcuttur. Dolayısıyla “93 Harbi” olarak adlandırılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra meclisin kapatılmasıyla başlayan istibdata ve bu istibdatın sorumlusu olarak gördüğü Sultan II. Abdülhamit'e karşı büyük bir düşmanlık taşımaktadır. 1893'te Darüşşafaka'dan sınıf birincisi olarak mezun olur. Bir taraftan Galata Postahanesi'nde çalışırken bir taraftan da Darüşşafaka'da öğretmenlik yapmaya başlar. Ahmet Kemal'in eğitimciliğe bu kadar erken başlaması ve bu karakterini ömrü boyunca sürdürmesi dikkat çekici bir husustur. Nitekim ilerleyen yıllarda Azerbaycan'daki faaliyetlerinde de eğitimin önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

⁴ M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akünal*, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s.5.

Ahmet Kemal’in edebî kariyeri açısından en önemli isim henüz Darüşşafaka’da iken tanıştığı İsmail Safa’dır. 1896’da Tevfik Fikret’in *Servet-i Fünun* mecmuasının başına geçip İsmail Safa’yı da bu edebî topluluğa davet etmesi Ahmet Kemal açısından da bir dönüm noktası olur. Artık o, edebî açıdan dönemin en kabiliyetli gençlerinden oluşan Servet-i Fünun topluluğuna mensuptur. *Servet-i Fünun* yazarları ortak sanat zevkinin yanı sıra hayata, devrin idaresine karşı da benzer duygu ve düşüncelere sahiptir.⁵ Ahmet Kemal’in, istibdat idaresinden memnun olmayan diğer yazarlarla sık sık toplantılara katıldığı bilinmektedir. Nefreti memleketin bütün fenalıklarından sorumlu tuttuğu Sultan Abdülhamit’in bayram selamlığında bizzat öldürmeyi düşünecek kadar büyüktür. Kendi ağzından bu fikri şöyle ifade eder: “Bu bayram bu işi sen görsen ve iki parmağının ucundan fırlayacak bir kurşunla ümmet-i Muhammed’e bir ıyd-ı necat ilân etsen olmaz mı?”⁶ Abdülhamit’in ölümünü bir “kurtuluş bayramı” olarak gören Ahmet Kemal’in satırları ile Fikret’in sonraki yıllarda padişahın son anda kurtulduğu başarısız bir suikast girişimi üzerine yazdığı “Bir Lahza-i Teahhur”⁷ adlı şiirindeki mısraları birlikte düşündüğümüzde dönemin genç aydınlarının idareye karşı duyduğu tiksinti net olarak anlaşılır.

Bu düşünceler ve faaliyetler Ahmet Kemal’i hükümet tarafından mimlenmiş bir şahsiyet hâline getirir. Önce yanlış bir jurnal yüzünden üç gün, bir süre sonra da “gizli bir cemiyete üye olmak” suçlamasıyla yedi ay gözaltında kalır. Ancak onun hayatında asıl dönüm noktasını teşkil eden üçüncü kez gözaltına alınışı olur. Bu gözaltının sebebi İngilizlerin 1899’da Afrika’da girdiği Boer Savaşı’yla ilgilidir. Aralarında Ahmet Kemal, İsmail Safa, Hüseyin Siret gibi isimlerin de bulunduğu bir grup genç “Sultan Abdülhamit’in İngilizlere karşı düşmanca siyasetini desteklemediklerini” ifade eden metne imzalarını atar. Durumun saraya bildirilmesi üzerine bu gençlerin birçoğu gözaltına alınır. Ahmet Kemal, Abdülhamit’e suikast planının öğrenildiğini zannederek ağır bir ceza alacağı beklentisiyle karakoldan tesadüfün de yardımıyla kaçar ve Atina’ya gider. Bu, onun 1908’de II. Meşrutiyet ilan edilene kadar sürecek gurbet günlerinin başlangıcıdır.

2-) Uzun Süren Gurbet ve Bakü’ye Gidiş

Ağustos 1901’de Atina’da *İcma-yı Ümmet* adında bir gazete çıkartmaya başlayan Ahmet Kemal, padişah ve hükümete yönelik muhalefetine bu gazete vasıtasıyla devam eder. Ancak Sultan Abdülhamit’in kendisini öldürteceğini düşünerek gazeteyi sekizinci sayısından itibaren kapatıp Mısır’a gider. Mısır’daki muhaliflerden umduğunu bulamayınca sırasıyla İtalya, Almanya ve Fransa’ya seyahat ederek Jöntürklerle irtibat kurar. Avrupa’da geçirdiği üç yıl onun özellikle medeniyet, eğitim ve terakki konularındaki fikirlerini olgunlaştırır. Samipaşazade Sezai’yle yaptığı görüşmeler neticesinde basın-yayın faaliyetlerinde bulunmak üzere tekrar Kahire’ye gitmeye karar verir. Bu kez Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa’dan yakın ilgi görür. *Doğruyol* gazetesinin edebî kısmının, *Hakayık-ı Şark* gazetesinin de Türkçe nüshalarının idaresini üstlenir. Bu gazetelerdeki yazıları Rus Çarlığı’nın Osmanlı Devleti’ne dönük emellerinin eleştirisinin yanı sıra milliyet, hürriyet ve terakki meseleleri üzerinedir. “Müzâheret-i Bahriyye” adlı yazısında “Hayât-ı tekâmülün cemâdâta bile sirâyet ettiği bu asr-ı terakkîde vâ-esefâ ki biz pek seri’ bir hareket-i rec’iyye ile mâzîye doğru yuvarlanıp gidiyoruz”⁸ tespitinde bulunur. 22 Mart 1906’da Ahmet Kemal *Doğrusöz* gazetesini çıkarır ve başyazarlığını da kendisi yapar. Bu gazetede “Veraset-i Saltanat” adlı yazısında işi cumhuriyet rejimi istemeye kadar götürmesi bardağı taşıran son damla olur. Osmanlı hükümetinin baskıları sonucunda hakkında soruşturma açılır ve Varna’ya kaçmak zorunda kalır.

Yazarın Azerbaycan macerasının başlangıcını bu hadise oluşturur. 29 Mart 1906’da Varna’dan, Azerbaycan’ın büyük aydınlarından Hüseyinzade Ali Bey’e bir mektup yazan Ahmet Kemal “geçmişten

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yay., İstanbul 1971.

⁶ M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akünal*, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s.19.

⁷ Dursaydı bir dakikacağz devr-i bî-sükûn/ Yahut o durmasaydı, o iklîl-i ser-nigûn/ Kanlarla bir cinayete benzeyen bu iş/ Bir hayr olurdu, misli asırlarca geçmemiş. Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, Çağrı Yay., 5.bsk., İstanbul 2015, s.306.

⁸ M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akünal*, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s.34.

beri uyanış ve ilerlemelerine hayran olduğu Kafkasya Müslümanlarının” arasında bulunmak istediğini belirtir.⁹ Hüseyinzade Ali Bey ise şahsen tanışmadığı fakat fikren yakınlık içinde olduğu bu yazar ve öğretmeni memnuniyetle Bakü’ye davet eder.

Bu noktada 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan matbuatının genel durumundan kısaca bahsetmekte fayda var. Azerbaycan’da basın-yayın faaliyetleri 1905 yılına kadar Çarlık Rusyası’nın sıkı denetimi ve sansürü altındadır. 1905’te Japonlarla yaşanan savaşta Rusya’nın aldığı çok ağır yenilgi iç siyasi dinamikleri de değiştirmiş ve meclisli sisteme geçilmiştir. Bunun neticesinde basın-yayın faaliyetleri üzerindeki denetim ve sansürün de eskiye göre oldukça gevşediğini söylemek mümkündür. Ahmet Kemal Akünal hakkında önemli bir monografi kaleme alan Kayahan Özgül, 1905’te sansürün kalkışından sonra Azerbaycan matbuat hayatının büyük bir canlılık kazandığını; 1875-1905 yıllarını kapsayan otuz yıllık süre içerisinde Azerbaycan’da sadece 5 Türkçe gazete yayımlanabilmişken 1905-1920 yılları arasındaki on beş yıllık sürede yayımlanan gazete ve dergi sayısının seksen altıyı bulduğunu ifade eder.¹⁰ Bu yayın organlarının en önemlilerinden biri Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in desteğiyle; Hüseyinzade Ali ile Ahmet Ağaoğlu’nun idaresinde çıkan *Hayat* gazetesidir. Bu gazete Türkler arasında “dilde birlik” ilkesinin savunucusu konumundadır. Ancak politik mahiyetteki yazılar ve Ermeni baskısı sebebiyle 1906’da kapatılır. Hacı Zeynelabidin Tağıyev ve Hüseyinzade Ali Bey ise pes etmez, *Hayat* gazetesinin devamı niteliğindeki; fakat daha çok kültür, edebiyat ve dil meselelerini ön plana alan *Füyûzat* mecmuasını neşre başlarlar. “Kafkasya Türklerinin intibahında mühim rol oynayan ve aynı zamanda millî tefekkürü inşa eden bir mektep”¹¹ özelliği gösteren bu mecmua Ahmet Kemal’in Azerbaycan’daki faaliyetleri için de bir başlangıç noktası teşkil eder.

Ahmet Kemal’in *Füyûzat*’a katılışı dergi idaresinin 25 Mayıs 1907’de yayımladığı “Yeni Kalem Yoldaşımız” adlı yazıyla duyurulur. Bu yazıda *Füyûzât* dergisinin okuyuculardan büyük bir rağbet gördüğü ve dergi idaresinin “mecmuayı bir kat daha kesb-i tekemmül” ettirmek üzere Osmanlı Türklerinin “en muktedir muharrir ve şairlerinden” Ahmet Kemal Bey’i Bakü’ye davet ettiği vurgulanır.¹² Yeni yazarın okuyucuya her yönüyle tanıtılması için onun İstanbul’da doğup Darüşşafaka’da okuduktan sonra aynı okulda öğretmenlik görevinde bulunduğu, *Sabah* ve *Servet-i Fünûn* gazetelerindeki yazılarıyla edebiyatın yenileştirilmesine ve ilerlemesine Tefvik Fikret, Cenap Şahabettin, İsmail Safa, Ali Ekrem Bolayır, Hüseyin Suat, Hüseyin Siret, Süleyman Nesip gibi önemli yazarlarla beraber hizmet ettiği belirtilir. Verilen bu bilgi Osmanlı-Türk edebiyatındaki yenileşmenin ve bu gelişimi gerçekleştiren isimlerin Azerbaycan basınında uzun süredir dikkatle takip edildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bunun yanında, dönemin aydınları, meşrutiyetçi fikirler ve Sultan Abdülhamit arasındaki çatışma da üstü kapalı olarak yansıtılır. Nitekim Ahmet Kemal Bey de yedi-sekiz sene önce “hürriyet-i fikr ü vicdânî sevgiyle Osmanlı bürokratiyasının tarz-ı sakîm-i idâresine tahammül edemeyerek” yabancı topraklara göçmek zorunda kalmıştır. Ancak o, yabancı topraklara göç etse de vatanseverliği dolayısıyla milletin faydası için yayınlar yapmaya devam etmiştir ki bunların da en bilineni Mısır’da çıkardığı *Doğru Söz*’dür. Bu ifadeler dergi yönetiminin Osmanlı Devleti’ndeki idareye karşı bakışını açıkça yansıtır. *Füyûzât*, Ahmet Kemal’e kucak açma sebebini şöyle özetler: “*Füyûzât*’ın gaye-i âmâlî zaten doğru sözlerle neşr-i feyz-i hakikat olduğundan doğru söz söyleyenler dokuz köyden değil a, doksan köyden bile koğulsalar yine onlara kemâl-i meyl ü muhabbetle âğuş-ı iştîyâkı açacağı tabiidir”.¹³

3-) Bakü’deki Basın-Yayın ve Eğitim Faaliyetleri

Ahmet Kemal, derginin 17. sayısındaki “Felsefe-i Perişan” başlıklı şiiriyle *Füyûzat*’a resmen katılmış olur. Dergide yayımlanan ilk yazısı “Simurg’un Kanatları Altında”dır. Bu yazı Ahmet Kemal’in

⁹ Age., s.54.

¹⁰ Age., s.52.

¹¹ Mehdi Genceli, “Ey Dost-ı Bîvefâ”, *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, Bengü Yay., Ankara 2018, s. 401.

¹² M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akünal*, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s.56.

¹³ Age., s.56.

Füyûzat'taki digər yazılarında da değineceği meseleleri açıklayıcı mahiyet taşıdığından içeriğinden kısaca bahsedilecektir.

Yazar, 20. asrın başlarını “gaflet ve esaret devrinin sonunun başlangıcı” olarak niteler. Bu tanım, Tanzimat'tan beri Osmanlı aydınlarının ve edebiyatçıların üzerinde ısrarla durduğu iki kavramın zihinlerde iyice yerleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yeni Osmanlılar ülkenin kötü gidişine sebep olarak gördükleri Tanzimat bürokrasisini eleştirirken onların istibdadına karşı Avrupa'dan esinlendikleri hürriyet kavramını kullanır. 1877/78 Osmanlı-Rus savaşından sonra başlayan II. Abdülhamit istibdadı ise Tanzimat'tan sonraki nesle hürriyetin âdeta hava, su gibi hayati bir ihtiyaç olduğunu hissettirir. Ahmet Kemal bu neslin temsilcisi olarak dünyada ve özellikle Türklerin yoğun yaşadığı coğrafyalardaki hürriyetçi teşebbüslere sempatiyle bakar. Başlayan yeni dönem elbette Azerbaycan'da da esarete karşı hürriyetin; gaflet ve cehalete karşı da bilginin, aydınlığın zaferi olacaktır.

19. asır aydınlarının pozitif bilimlere olan mutlak inancı Ahmet Kemal'de de göze çarpar. Bilim, terakki ve hürriyet arasında sarsılmaz bir bağ kurar; hem Osmanlı hem Azerbaycan Türklerinin varoluşunun bu kavramlardan geçtiğini vurgular. İyi bir gözlemci olan Ahmet Kemal, Bakü'ye geldikten sonra buradaki siyasi, sosyal hayatı ve basının bunlar üzerindeki etkisini inceler. Bakü'de takdire şayan bir uyanış hareketinin bulunduğunu; *Füyûzat ve İrşad* dergilerinin bu harekete katkıda bulunarak sağlam bir gelecek yaratma hususunda ciddi rol oynadığını belirtir. Hem matbuatta hem de hususi hayatta edebiyattan, din ve siyasete kadar samimi eleştiriler yapıldığını belirten yazar, bu durumdan oldukça memnun görünür. Bu husus onun, “asar-ı rahmet”in, “ihtilaf-ı rey-i ümmetten” çıktığını¹⁴ ve “barika-i hakikat”in, “müsademe-i efkârdan” doğduğunu¹⁵ söyleyen üstadı Namık Kemal'in fikirlerine bağlılığının göstergelerinden biridir.

Ahmet Kemal bu eleştiri ve tartışmaları olumlu bulmakla birlikte gördüğü yanlışlara da dikkat çeker. Onun özellikle üstünde durduğu hususlar inatçılık ve tarafgirliktir. İnatçılık bağnazlığa, tarafgirlik ise doğru ve yanlış ayırt edememeye sebep olur. Yine de tartışma ve eleştiri kültüründeki eksikler onu umutsuzluğa sevk etmez. Gelişiminin henüz başlangıcında olan toplumları yeni uyanmış bir insana benzetir. Yeni uyanan bir insanda görülen sersemlik ve dengesizlik gelişimine yeni başlamış bir toplumda da görülebilir. Ancak bu mahmurluk ve sersemlik zamanla geçer, vücut normale döner. Ahmet Kemal'e göre uyku hâlinin sebebi istibdattır; çünkü toplumu hasta ederek tembelleğe sürükler. Hürriyet ise tenkit, tartışma kısacası hareketlilik anlamına gelir ve uyanışı temsil eder.

Ahmet Kemal, Bakü'de matbuat hayatında en hararetli şekilde tartışılan meselenin “lisan” olduğunu; bunun İstanbul'da da uzun bir süre gündemi meşgul ettiğini, hatta aydınların sansürden fırsat buldukça hâlâ bu konu üzerinde münakaşa ettiklerini belirtir. Kendisinin İstanbul'un matbuat âleminde yirmi seneden beri bir hayli tecrübesi olduğunu; bu yüzden *Füyûzât*'ta “İmtihân-ı Edebî” başlıklı bir tenkit bölümü açacağını; tenkitlerinde üsluba yer vermekle birlikte eserlerin manasını da mantık, ruh bilimi ve estetik açısından değerlendireceğini ifade eder. Ahmet Kemal'in *Füyûzât*'taki diğer yazılarının da burada bahsettiğimiz hususların uygulamaları ve çeşitlemeleri olduğunu söyleyebiliriz.

Füyûzât'ın 13 Kasım 1907'de *Hayat Gazetesi*'nin akıbetine uğraması Ahmet Kemal'e uzun süredir uzak kaldığı öğretmenlik mesleğine dönüş için imkân sağlar. Azerbaycan'da fazlaca himayesini gördüğü Zeynelabidin Tağıyev vasıtasıyla Bakü yakınlarındaki bir okula müdür olarak atanır. İstanbul'da Darüşşafaka'daki eğitim tecrübesi onun bu okulda geçirdiği zaman diliminde de başarılı işlere imza atmasını sağlar. Faaliyetlerinin neticesini kendi ağzından üç maddede özetler:

- 1-) Gençler ve bilhassa çocuklar Osmanlı Türkçesi konuşmaya başladılar.
- 2-) Talik bozması olan yazılar yerlerini tamamen rikaya terk etti.
- 3-) Şiilik, Sünnilik yüzünden birbirine el vermeyen halkın çocukları bir arada okumaya başladı.¹⁶

¹⁴ “Durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i millette/ Çıkar âsâr-ı rahmet ihtilâf-ı re'y-i ümmetten”. Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, Dergâh Yay., 27.bsk., Eylül 2010, s.40.

¹⁵ Namık Kemal, “Barika-i Hakikat Müsâdeme-i Efkaradan Çıkar”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri I*, Haz. İsmail Kara- Nergiz Yılmaz Aydoğdu, Dergâh Yay., 2. Bsk., İstanbul 2019.

¹⁶ M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akınal*, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s.66.

Türkiye’de 23 Temmuz 1908’de Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesi üzerine Ahmet Kemal’e yurda dönüş yolu açılır. Bakü’de bir süre daha okul müdürlüğüne devam ettikten sonra İstanbul’a döner. Ancak Azerbaycan’daki faaliyetleri ve bölgeyi tanınması Rusya’ya karşı bir ileri karakol oluşturmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti için onu Kafkasya’da daha kullanışlı hâle getirmiştir. Cemiyetin önemli isimleri Talat ve Cavit Beylerden destek sözü alır ve tekrar Bakü’ye gider. İkinci Bakü macerasındaki ilk faaliyetlerini şöyle tarif eder: “...Kafkasya’ya döndüm ve eski mektebime davet edildim. Bu sefer halka gece kursları açtım ve çok rağbet gördü. Halk ile artık Osmanlıca-Azerbaycanca arasında bir lisanla konuşuyorduk. Bu iki lisanı telif ederek onlara Füyuzat-ı Kıraat isminde bir de kitap yazdım”.¹⁷ Eğitimin yanında basın-yayın faaliyetlerine de devam ederek başta Ahmet Ağayev’in neşrettiği *Güneş* olmak üzere çeşitli dergi ve gazetelerde yazar. Bu yazılarında da en fazla ele aldığı mevzu lisan meselesidir.

1911 yılı Ahmet Kemal’in hayatında başka bir dönüm noktasını teşkil eder. Azerbaycan üzerindeki baskısını iyice artıran Çarlık yönetimi, “Türk Birliği” için çalıştığı suçlamasıyla yazarı tutuklar. Beş ay meşhur Bayıl Hapishanesi’nde kalan Kemal, sonrasında idam edilmek üzere Tiflis’e sevk edilir.¹⁸ Kendisi bu yolculuğu şu şekilde tarif eder: “Açlık, sefalet, sonu olmayan ihtiyaçların yoksunluğu içinde Türkleri uyandırmak, işte bu benim emelimdi. Rusya’da Çar idaresi beni tutukladı, ellerime kelepçeleri vurarak Sibirya’ya giden trenlerden kırk kişilik bir vagona koydu. Bir kuru ekmek, bir bardak suyla yirmi dört saatimi geçirerek günler, haftalar ve aylarca yolculuk ettim. Çünkü tren her gün gitmiyor, istasyonlarda günlerce kalyordu”.¹⁹

Canını İsmail Hakkı Paşa ve Hariciye Nazırı Rifat Paşa’nın devreye girmesiyle kurtarsa da Ahmet Kemal’in Kafkasya macerası artık sona erer. Hakkındaki idam hükmü “Rus topraklarından uzaklaştırılma” şeklinde değiştirilir ve İstanbul’a döner. Çalışmanın konusunun dışına çıkmış olacağından Ahmet Kemal’in Türkiye’ye döndükten sonraki faaliyetlerinden bahsedilmeyecektir.

Sonuç

Türk edebiyat tarihinin ihmal edilmiş şahsiyetlerinden biri olan Ahmet Kemal Akünal’ın Bakü’deki çalışmaları Türkiye ve Azerbaycan arasında özellikle dil, kültür ve edebiyat alanlarındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Nitekim Muallim Cevdet 20. yüzyılın başlarına kadar Bakü ve İstanbul arasında fikrî ve ilmî açıdan hiçbir münasebet olmadığını; ilişkileri başlatanların kendisi, Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Kemal’den oluştuğunu; onları da Hacı Zeynelabidin Tağyev’in himaye ettiğini ifade eder. Öncülerin yolunu açtığı bu ilişkiler ilerleyen yıllarda gelişmiş, Azerbaycan ile Türkiye’nin aydınları daha sıkı münasebetler geliştirerek iki ülkede de millî bilincin gelişmesine yönelik çalışmalarda bulunmuşlardır.

Kaynakça

1. M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akünal*, Kitabevi Yay., İstanbul 2010.
2. Mehdi Genceli, “Ey Dost-ı Bîvefâ”, *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, Bengü Yay., Ankara 2018.
3. Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri 1 Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, Dergâh Yay., 27.bsk., İstanbul 2010.
4. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yay., İstanbul 1971.
5. Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1*, Haz. İsmail Kara-Nergiz Yılmaz Aydoğdu, Dergâh Yay., 2. Bsk., İstanbul 2019.
6. Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, Çağrı Yay., 5.bsk., İstanbul 2015.

¹⁷ Age., s.69.

¹⁸ Mehdi Genceli, “Ey Dost-ı Bîvefâ”, *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, Bengü Yay., Ankara 2018, s.403.

¹⁹ M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akünal*, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s.72.

AUDIOVİZUAL REKLAMLARDA ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI NİTQİN INKİŞAFINA MANE TÖRƏDƏN AMİL KİMİ

Dos. Gülarə Əmirova

AR Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitirinq Mərkəzi, Azərbaycan

Azərbaycan dilinin tətbiq olunduğu sahələrdən biri də reklam sahəsidir. Kommersiya və biznes fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi olan reklamlar hazırda bir çox üsullarla təqdim olunur: açıq məkanda, dövrü mətbuatda, çap məhsullarında, internet resurslarında, nəqliyyat vasitələri üzərində və s. Bu gün tez-tez rast gəldiyimiz reklam formalarından biri də televiziya məkanında yayımlanan audiovizual reklamlardır. Monitirinq nəticələri göstərir ki, reklamlar hazırlanarkən onların cəlbəedici və mənfəətqətirən olması üçün bütün müasir texniki vasitələrdən istifadə edildiyi, yayımın məzmun, müddət və vaxt baxımından müəyyən standartlara uyğunlaşdırıldığı halda, reklam mətnlərində dövlət dilinin qorunması, ədəbi dilimizin normalarının gözlənilməsi məsələsinə bir o qədər ciddi yanaşılır.

“*Uşaqlar üçün nurofendə* biz [anliyrıq] ki, sağlam *uşaqlar aktiv uşaqlardır*”.

“Uşağınız oynayır, biz isə uşaqlar üçün [nurfenlə] ağrı və qızdırmaya qarşı mübarizə aparırıq”.

Məlumdur ki, dilimizdə “q” samiti ilə bitən şəkilçilər söz sonunda, eləcə də samitlə başlayan digər şəkilçi və ya sözdən əvvəl işləndikdə [x] kimi tələffüz olunur. Məsələn, *saçaq [saçax], daraq [darax], bolluq [bollux] dayanacaqda [dayanaxda], [oyuncax] (dükanı)* və s. Bu qaydaya əsasən, “anlayırıq” feilinin sonundakı birinci şəxsin xəbərlilik şəkilçisi -ıq yox, -ıx kimi tələffüz olunmalı idi: [anliyrıx].

Digər orfoepik qüsurlar isə “uşaqlar” sözünün tələffüzü ilə bağlıdır. Mövcud orfoepiya normalarına əsasən, qapalı hecalı Azərbaycan mənşəli çoxhecalı sözlərin sonundakı q samiti [x] kimi tələffüz olunur. Məsələn, *balıq [balıx], qonaq [qonax], otaq [otax], yanacaq [yanacax]* və s. Qaydaya əsasən, belə sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və ya söz işləndikdə də q samiti [x] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *qonaqsan [qonaxsan], balıqçı [balıxçı], açıq - [açıx] (qapı), pambıq [pambıx] (kolu)*, və s. Nümunədəki “uşaq” sözünə samitlə başlayan -lar şəkilçisi artırıldığı üçün sonundakı “q” samiti “x” kimi tələffüz edilməli idi. Sözlərin doğru tələffüz forması belə olacaq: [uşaxlar].

Növbəti nitq qüsuru “ilə” qoşmasının şəkilçilənmiş formasının yazıldığı kimi tələffüz edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, normaya əsasən “ilə” bağlayıcısı və qoşmasının şəkilçilənmiş -lə² forması [-nan], [-nən] kimi tələffüz olunmalıdır. Beləliklə, reklam mətnini səsləndirən şəxs bu sözü [nurfenlə] yox, [nurfennən] kimi tələffüz etsəydi, orfoepik normanın tələblərini də gözlənmiş olardı.

Açar sözlər: *reklam, audiovizual reklam, ədəbi dil normaları, orfoepik qüsurlar*

Mövzu: *Audiovizual reklamlarda ədəbi dil normalarının pozulması nitqin inkişafına mane törədən amil kimi*

VIOLATION OF LITERARY LANGUAGE NORMS IN AUDIOVISUAL ADVERTISING AS A FACTOR HINDERING SPEECH DEVELOPMENT

Assoc. professor Gulara Amirova

Monitoring Center under the State Language Commission of the Republic of Azerbaijan,
Azerbaijan

One of the areas where the Azerbaijani language is applied is the advertising sector. Advertising, an integral part of commercial and business activities, is currently presented through many methods: in outdoor spaces, print media, printed materials, online resources, on vehicles, etc. One of the forms of advertising that we frequently encounter today is audiovisual advertisements broadcast on television. Monitoring results show that when creating advertisements, all modern technical tools are utilized to

ensure they are attractive and profitable, and that the content, duration, and timing of the broadcasts adhere to certain standards. However, the issue of preserving the state language and adhering to the norms of our literary language in advertising texts is not taken as seriously.

Keywords: *advertising, audiovisual advertising, literary language norms, phonetic errors.*

Theme: *The Language of Audiovisual Advertisements.*

Giriş

Azərbaycan dilinin tətbiq olunduğu sahələrdən biri də reklam sahəsidir. Kommersiya və biznes fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi olan reklamlar hazırda bir çox üsullarla təqdim olunur: açıq məkanda, dövrü mətbuatda, çap məhsullarında, internet resurslarında, nəqliyyat vasitələri üzərində və s. Bu gün tez-tez rast gəldiyimiz reklam formalarından biri də audiovizual reklamlardır.

Audiovizual reklam müasir dövrün televiziya, internet, sosial media və kinoteatrlarda yayımlanan ən təsirli reklam növlərindən biridir. Digər reklam növlərindən fərqli olaraq bu növ “reklamda diqqəti cəlb etməyin və saxlamağın əsas üsulları dinamiklik, kontrastlıq və intensivlikdir. Dinamiklik, audiovizual reklamın əsas üstünlüyüdür, çünki insan hərəkət edən obyektləri statik olanlara nisbətən daha tez fərq edir və onları daha yaxşı yadda saxlayır” (Кондратская, с. 390.) Bu mənada audiovizual reklamlar vizual və səs elementlərinin vəhdəti ilə məhsulları tanıtmaq, xidmətlər haqqında məlumat verməklə geniş auditoriya kütləsinin diqqətini cəlb etməyi hədəfləyir.

Audiovizual reklamın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- **vizual təsir:** dinamik görüntülər, rənglər, qrafika və personajlarla mesajın gücləndirilməsi.
- **səs elementləri:** yaddaqalan musiqi, nitq və səs effektləri ilə emosional təsir yaratmaq.
- **qısa və təsirli məzmun:** məhdud zaman ərzində maksimum məlumatı ötürmək üçün yaradıcı yanaşma.

Təhlillər göstərir ki, reklamlar hazırlanarkən onların cəlbedici və mənfəətgətirən olması üçün bütün müasir texniki vasitələrdən istifadə edildi, yayımın məzmun, müddət və vaxt baxımından müəyyən standartlara uyğunlaşdırıldığı halda, reklam mətnlərində dövlət dilinin qorunması, ədəbi dilimizin normalarının gözlənilməsi məsələsinə bir o qədər ciddi yanaşılır.

Nurofen dərmanı ilə bağlı hazırlanmış reklam çarxından götürülmüş nümunədə bunu aydın görmək mümkündür:

“**Uşaqlar** üçün nurofendə biz **[anlyırıq]** ki, sağlam **uşaqlar aktiv uşaqlardır**”.

“Uşağımız oynayır, biz isə uşaqlar üçün **[nurafenlə]** ağrı və qızdırmaya qarşı mübarizə aparırıq”.

Məlumdur ki, dilimizdə “q” samiti ilə bitən şəkilçilər söz sonunda, eləcə də samitlə başlayan digər şəkilçi və ya sözdən əvvəl işləndikdə **[x]** kimi tələffüz olunur (Orfoepiya normaları, 2021). Məsələn, *saçaq [saçax], daraq [darax], bolluq [bollux], dayanacaqda [dayanacaxda], [oyuncax] (dükanı)* və s. Bu qaydaya əsasən, “anlayırıq” feilinin sonundakı birinci şəxsin xəbərlilik şəkilçisi -ıq yox, -ix kimi tələffüz olunmalı idi: **[anlyırıx]**.

Digər orfoepik qüsurlar isə “uşaqlar” sözünün tələffüzü ilə bağlıdır. Mövcud orfoepiya normalarına əsasən, qapalı hecalı Azərbaycan mənşəli çoxhecalı sözlərin sonundakı **q** samiti **[x]** kimi tələffüz olunur. Məsələn, *balıq [balıx], qonaq [qonax], otaq [otax], yanacaq [yanacax]* və s. Qaydaya əsasən, belə sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və ya söz işləndikdə də **q** samiti **[x]** kimi tələffüz olunur. Məsələn: *qonaqsan [qonaxsan], balıqçı [balıxçı], açıq - [açıx] (qapı), pambıq [pambıx] (kolu)* və s. Nümunədəki “uşaq” sözünə samitlə başlayan -lar şəkilçisi artırıldığı üçün sonundakı “q” samiti “x” kimi tələffüz edilməli idi. Sözü doğru tələffüz forması belə olacaq: **[uşaxlar]**.

Nurofen dərmanının reklamı ilə bağlı rast gəlinən digər nitq qüsuru “**ilə**” qoşmasının şəkilçilənmiş formasının yazıldığı kimi tələffüz edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, normaya əsasən “ilə” bağlayıcısı və qoşmasının şəkilçilənmiş -la² forması [-nan], [-nən] kimi tələffüz olunmalıdır (Orfoepiya

normaları, 2021). Beləliklə, reklam mətnini səsləndirən şəxs bu sözü [nurafenlə] tələffüz etdiyinə görə orfoepik normanın tələblərini pozmuşdur.

Bəllidir ki, televiziya kanallarında nümayiş etdirilən reklam çarxlarının əksər hissəsi xarici ölkələrdə hazırlanmış mətnlərin tərcümə olunmuş variantlarıdır. “Belə tərcümələrin keyfiyyətinin yüksək olmadığını tez-tez müşahidə etmək mümkündür. Bu, bir neçə amillə bağlıdır: audiovizual tərcümə və məzmunun səsləndirilməsi prosesinin mürəkkəb texnoloji proses olması; bu istiqamətdə çoxsaylı “fanat” studiyalarının yaradılması və qeyri-peşəkar həvəskar tərcüməçilərin fəaliyyəti, eləcə də audiovizual tərcümənin nəzəri əsaslarının kifayət qədər işlənməməsi” (Malënova, 2017). Milli telekanallarda nümayiş etdirilən reklam çarxlarının tərcümə prosesində mütəxəssislər mətnin vizual görüntüsü ilə məzmununu uyğunlaşdırmağa çalışsalar da, təəssüf ki, bir çox hallarda onun dilinə lazımı diqqəti ayıra bilmir, bəzi söz və ifadələrin hərfi tərcüməsindən istifadə etməklə ədəbi dil normalarını pozurlar:

“Səhərin həzzi çılğın bir gündən əvvəl”.

Nümunədə “gün” sözünün təyini kimi işlədilmiş “çılğın” sözü uğurlu seçilməyib, daha doğrusu, hərfi tərcümə edilməklə leksik normanın pozulmasına səbəb olub. Belə ki, dilimizin lüğət tərkibində “coşqun, odlulu, alovlu, dəlicəsinə”, həmçinin “qızğın, azğın, azğınca” kimi mənaları ifadə edən həmin söz (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006) cümlənin ümumi məzmununa uyğun gəlmir. Nümunədəki “bir gündən əvvəl” ifadəsi də təsvir olunan vizual görüntü ilə uyğunlaşmır. Belə ki, cümlə quruluşundan belə aydın olur ki, sanki “səhərin həzzi” adlandırılan qəhvə reklam çarxının qəhrəmanları tərəfindən həmin gün deyil, ondan bir gün əvvəl içilib. Əslində isə söhbət aktiv, dinamik bir günün başlamasından əvvəl içilən qəhvədən gedir. Yəni buraxılan sözləri bərpa etsək, fikir daha anlaşılan olacaq:

“Səhərin həzzi dinamik bir günə başlamazdan əvvəl”.

Məlumdur ki, təqlidi sözlər bədii əsərlərin dilində, xüsusən uşaq ədəbiyyatında üslubi rəngarənglik, ifadəlilik yaratmaq məqsədilə istifadə edilən vasitələrdəndir. Reklamın dilində də bu vasitələrdən faydalanmaq bədii təsir yaratmaq baxımından olduqca əlverişlidir. Lakin bu qəbildən olan sözlərin istifadəsi zamanı dilimizin fonetik, leksik-morfoloji xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalı, onlar şifahi və yazılı nitqə düzgün tətbiq edilməlidir.

Bəzən reklam mətnlərini hazırlayan reklamçılar və onları səsləndirən aktyorlar qeyd edilən məqamları nəzərə almırlar. Məsələn,

“Fanta. Qabarcıqların **fişiltısına təslim ol!**”

“Xrutka”. Sevinclə **xırçıldayırıq**, yaxşı qidalanıırıq”.

Birinci nümunədəki “**fişiltıya təslim ol!**” ifadəsi üslubi baxımdan qüsurludur. Müəllif reklam çarxında təqdim edilən vizual görüntüyə uyğun olaraq və Azərbaycan dilinin leksik imkanlarından daha yaradıcılıqla istifadə etməklə aşağıdakı cümlələrdən birini işlədə bilərdi: “Qabarcıqların fişiltısından zövq al” və ya “Qabarcıqların fişiltısından ləzzət al”, “Qabarcıqların fişiltısını dinlə”, “Qabarcıqların fişiltısından fezyab ol” və s.

Qarğıdalı lopalarının reklama həsr olunmuş ikinci nümunədə isə reklam qəhrəmanının nitqində “xırçıldamaq” feilinin insanlara şamil edilməsi kobud nitq qüsurudur. Belə ki, “xırç” təqlidi sözdən -ilda sözdüzəldici şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş “xırçıldamaq” feili əsasən cansız əşyaların, yəni iki bərk cismin bir-birinə toxunması nəticəsində səsin çıxmasına səbəb olan hərəkəti ifadə edir. Deməli, insan özü xırçıldaya bilməz, yediyi qidamı xırçıldada bilər.

Nümunəni aşağıdakı formada redakt etmək mümkündür:

“Qarğıdalı lopaları. Sevinclə **xırçıldadıırıq**, yaxşı qidalanıırıq”.

Bəllidir ki, televiziya reklamlarında məhsul və xidmətlər haqqında məlumat tamaşaçılara audiovizual formada təqdim olunur. Reklam çarxlarındakı görüntü və səsləndirilmə ilə yanaşı, reklam

olunan məhsulun müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən yazılar da ekranda görünür. Bu yazılarda da orfoqrafik normanın tələblərinin lazımı səviyyədə gözlənilmədiyini görmək mümkündür:

“Nescafe. Öz dünyanı **yarat**”

“Nestle. Zərif olduqda daha **dadlıdır**”

“City Qarden Nərimanov. Xəyallarındakı mənzilə bir addım **qalıb**.”

Təqdim edilən nümunələrdəki səhv cümlələrin sonunda punktuasiya işarələrindən olan nöqtənin buraxılması ilə bağlıdır. Belə ki, dilimizin qaydalarına görə, məzmununda sual və emosional çalar olmayan nəqli cümlələrin sonunda nöqtə işarəsi qoyulur. Reklam mətnlərində cümlə sonunda bu işarənin qoyulmaması, bununla da ədəbi dilin ən sadə orfoqrafik qaydalarından birinə əməl olunmaması kopirayterlərin nöqtənin işlənmə məqamlarını bilməmələrindən deyil, onların ana dilinə sevgisinin azlığından və məsuliyyətsizliyindən xəbər verir.

Audiovizual reklamlar canlı və dinamik təsir yaratmaqla məlumatı estetik və cəlbedici şəkildə geniş auditoriyaya təqdim edir. Müasir həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilən reklamlar yalnız biznes və kommersiya məhsulu deyil, həm də insanların təfəkkürünə, düşüncəsinə birbaşa təsir göstərməyi bacaran güclü bir vasitədir. Bu baxımdan reklam mətnlərinin dili Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına cavab verməli və üslubi cəhətdən də qüsursuz olmalıdır. Lakin bir çox hallarda ədəbi dil normalarının gözlənilmədiyi və çoxsaylı nitq qüsurlarının yer aldığı audiovizual reklamların geniş yayılması və kütləviləşməsi cəmiyyətin ümumi dil mədəniyyətinin, o cümlədən dil daşıyıcılarının düzgün nitq vərdişlərinin inkişafına bir sıra mənfi təsirlər göstərir. Həmin təsirləri aşağıdakı kimi şərh etmək mümkündür:

Nitq mədəniyyətinin pozulması: reklamlarda tez-tez rast gəlinən normadankənar söz və ifadələr, düzgün qurulmamış cümlələr dil daşıyıcılarının ədəbi dilə uyğun danışmaq vərdişlərinin formalaşmasına mane olur.

Ədəbi dil normalarına laqeyd yanaşma: reklamların kütləvi təsir gücü ilə normadankənar söz və ifadələr, yanlış tələffüzlər cəmiyyət arasında tədricən qəbul edilir. Bu isə dil qaydalarına qarşı etinasızlıq yaradır.

Leksik normanın zəifləməsi: reklamlarda təkrarlanan stereotip ifadələr və jarqonlar dil daşıyıcılarının söz ehtiyatını daraldır, zəngin və rəngarəng ifadə vasitələrindən istifadəni azaldır.

Gənc nəsil arasında yanlış dil modellərinin formalaşması: reklamların təsiri altında böyüyən uşaqlar və yeniyetmələr düzgün nitq qaydalarını öyrənmək əvəzinə eşitdikləri nümunələri mənimsəyirlər.

Nəticə

Qeyd olunan problemlərin qarşısını almaq üçün reklamların hazırlanması prosesində ədəbi dil normalarına ciddi riayət edilməli, peşəkar dilçilərin rəyi nəzərə alınmalı, ictimai nəzarət mexanizmləri gücləndirilməlidir. Həmçinin media qurumları və reklam agentlikləri arasında maarifləndirmə işləri genişləndirilməli, cəmiyyətin dil mədəniyyətinin qorunmasına yönəlik təşəbbüslər dəstəklənməlidir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 175 №-li 18 iyun 2021-ci il tarixli qərarı
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s. 477
3. Кондратская В.Л., Жукова А. Методы влияния аудиовизуальной социальной рекламы. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 25 (64) №1. Часть №2. С.390.
4. Малёнова Е.Д. Теория и практика аудиовизуального перевода: отечественный и зарубежный опыт. Коммуникативные исследования. Выпуск 2, с.33

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TÜRKİYƏ ALI MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏŞKİLİ VƏ TƏDRİSİ METODİKASI

Dos. Xatirə Yusifova

Xəzər Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Türkiyə universitetlərində üç mərhələdə tədris edilir. Birinci mərhələdə “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” kursu xalqımızın, təxminən, 2000 illik ədəbiyyatı tarixini əhatə edir. Kursda ana dilli, o cümlədən ərəb və fars dilli ədəbiyyatımızın yaranması, inkişaf mərhələləri, ayrı-ayrı dövrlərin qısa icmalı, habelə hər dövrün tanınmış ədəbi abidələri və görkəmli ədəbi şəxsiyyətləri barədə söhbət açılır. Dövrə aid konkret mətnlərin təhlili vasitəsilə haqqında söhbət gedən dövrün estetik tələbləri, yaradıcılıq metodu, üslubları barədə tələbələrə bilik verilir. Yekunda tələbələr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim dövrlədən başlamış XVII əsrə qədərki dövrün ədəbi şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılıqları haqqında ümumi məlumat əldə edir, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin konkret əsərləri ilə tanış olur, ədəbiyyat tariximizin növbəti mərhələsini daha yaxşı mənimsəmək üçün elmi baza qazanır.

İkinci mərhələdə XVII əsrdən başlamış XIX əsrin II yarımadaq Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinə, əsas yaradıcı simalarının yaradıcılığına diqqət yetirilir. Məqsəd XVII əsrdən XIX əsrin II yarımadaq olan dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını tarixi ardıcılıqla öyrənmək üçün tələbələrə yardımçı olmaq, konkret bədii mətnlərin təhlili ilə bu mərhələdə ortaya çıxan yeni ədəbi meyllər barədə tələbələrə məlumat vermək, ədəbiyyat tariximizin gələcək dövrlərini mənimsəmək üçün onlarda elmi baza formalaşdırmaqdır.

Üçüncü mərhələdə isə “XIX əsrin II yarımadaq və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı” xalqımızın ədəbiyyatı tarixində çox mühüm və zəngin bir dövrü əhatə edir. Yeni dövr ədəbiyyatının yaranması, inkişaf mərhələləri, xarakterik xüsusiyyətləri, habelə bu dövrün görkəmli ədəbi şəxsiyyətləri, mühüm bədii nümunələri barədə söhbət açılır. Məqsəd Azərbaycanın yeni dövr ədəbiyyatının təşəkkül və inkişaf meylləri barədə tələbələrə bilik vermək, həmin dövrdə yaradılmış ədəbiyyatı mənimsəmək, bu dövrün görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərinin həyatı və yaradıcılığı ilə tələbələrə tanış etməkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, qədim, ədəbiyyat tarixi, Türkiyə*

Mövzu: *Türk xalqları coğrafiyasında Azərbaycan dili və ədəbiyyatına dair araşdırmalar*

METHODOLOGY OF ORGANIZING AND TEACHING AZERBAIJAN LITERATURE IN TURKISH UNIVERSITIES

Assoc. Prof. Khatira Yusifova

Khazar University, Azerbaijan

The history of Azerbaijan literature is taught in three stages at Turkish universities. In the first stage, the course "Ancient and Medieval Azerbaijan Literature" covers approximately 2000 years of the literary history of our people. The course discusses the emergence of our native language, including our literature in Arabic and Persian, its stages of development, a brief overview of individual periods, as well as well-known literary monuments and prominent literary figures of each period. Through the analysis of specific texts from the period, students are provided with knowledge about the aesthetic requirements, creative methods and styles of the period in question. At the end, students gain general information about the lives and works of literary figures of Azerbaijan literature from the most ancient times to the 17th century, become familiar with the specific works of individual literary figures and gain a scientific basis to better understand the next stage of our literary history.

In the second stage, attention is paid to the development directions of Azerbaijan literature from the 17th century to the second half of the 19th century, as well as the work of its main creative figures. The goal is to help students study the development of Azerbaijan literature in historical sequence from the 17th century to the second half of the 19th century, to inform students about the new literary trends that emerged at this stage through the analysis of specific literary texts is to form a scientific basis in them to master future periods of our literary history.

The third stage, “Azerbaijan Literature in the Second Half of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century,” covers a very important and rich period in the history of our people's literature. The emergence, stages of development and characteristic features of modern literature are discussed, as well as prominent literary figures and important artistic examples of this period. The goal is to provide students with knowledge about the formation and development trends of modern Azerbaijani literature, to master the literature created during that period and to familiarize students with the lives and work of prominent literary figures of this period.

Keywords: *Azerbaijan literature, ancient, literary history, Turkiye*

Theme: *Research on the Azerbaijani language and literature in the geography of Turkic peoples*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı türk dünyasının ən köklü və zəngin ədəbiyyatlarından biridir. İki min illik bir tarixi mirasa sahib olan Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı həm də Azərbaycanın tarixinin, mədəniyyətinin və dilinin inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycan ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrlərə qədər bir çox görkəmli ədəbiyyat nümayəndələri yetişdirmişdir. Onların əsərləri yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün türk dünyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk dünyası ilə ortaq dəyərlərə, mədəniyyətə və ənənələrə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən müxtəlif dövrlərin ədəbi cərəyanları, mədəni təsirlər və tarixi hadisələrdən ilham alaraq zəngin bir irs yaratmışdır. *“Ayrı-ayrı milli-mənəvi dəyərlərin bir araya gəldiyi dünya ədəbiyyatının tərkib hissələri (milli ədəbiyyatlar) arasında əlaqələr qarşılıqlı mədəni mübadilə və zənginləşmə üçün nə qədər faydalı olsa da, eyni kökdən qaynaqlanan söz-düşüncə sənətinin budaqlarının bağlılıq münasibətlərinin araşdırılması, hər şeydən əvvəl, soy kökü unutmamaq, genetik yaddaşı oymaq və gələcək nəsillərə ötürmək baxımından olduqca əhəmiyyətli nüanslardandır”* [2, s.28]. Bu səbəbdən Azərbaycan ədəbiyyatı yalnız milli bir ədəbiyyat olmaqla qalmır, həm də türk dünyası üçün dəyərli bir xəzinə hesab edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə universitetlərində tədris edilməsi Azərbaycan və Türkiyə arasında olan sıx mədəni və tarixi əlaqələrin təbii nəticəsidir. Məlumdur ki, hər iki ölkənin ədəbi və mədəni əlaqələri ortaq, eyni zamanda çox dərin köklərə malikdir. Belə bir fon Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə universitetlərində geniş və sisteməlik şəkildə tədris olunmasına imkan yaratmış, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və tanınması üçün akademik platformaların yaranmasına zəmin hazırlamışdır. *“1992-ci ildən bu günə qədər Azərbaycan Türkcəsinin tədrisində mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Azərbaycan Türkcəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında kitablar, tezislər və tərcümə əsərləri meydana çıxmışdır. Bu çalışmaları Azərbaycan və Türkiyə arasındakı elmi və mədəni sahələrdəki 70 illik fasilənin aradan qaldırılmasına başlanmışdır”* [12, s.279].

Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi Türkiyə universitetlərində türk dünyası mədəniyyəti və ədəbiyyatını anlamaq və inkişaf etdirmək məqsədilə xüsusi metodik yanaşmalarla həyata keçirilir. Bu yanaşmalar Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini və inkişaf mərhələlərini araşdırmaqla yanaşı, tələbələrə bu ədəbiyyatın tarixi, yaradıcılıq metodları haqqında geniş biliklər təqdim edir. Məqsəd həm də Azərbaycan ədəbiyyatını türk ədəbiyyatının mühüm bir hissəsi olaraq tanımaq və tələbələrin bu sahədə nəzəri və praktiki biliklərini artırmaqdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə ali məktəblərində təşkili və tədrisi metodikası

Türkiyə universitetlərində Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi müxtəlif proqramlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Türkiyə universitetlərində Azərbaycan ədəbiyyatı Türk dili və ədəbiyyatı fakültəsinin Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümündə tədris edilir. Qeyd edək ki, Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümü əsasən Cənub-Şərq (Türkiyə/Uyğur) türk ləhcələri və ədəbiyyatları əsas ixtisası, Şimal-Qərb (Kıpçak) türk ləhcələri və ədəbiyyatları əsas ixtisası, Şimal-Şərq (Saha (Yakut), Cənub-Qərb (Oğuz) türk ləhcələri və ədəbiyyatları əsas ixtisası, Tuva, Hakas, Altay) türk ləhcələri və ədəbiyyatları əsas ixtisası, Çuvaş türk ləhcəsi və ədəbiyyatı əsas ixtisası şəklində ayrılır. Azərbaycan ədəbiyyatı Cənub-Qərb (Oğuz) türk ləhcələri və ədəbiyyatları əsas ixtisası bölməsində tədris edilir [6].

Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi üçün vahid bir proqramın olmaması, universitetlərin tədris planlarına və akademik strukturlarına bağlıdır. Hər universitet öz proqram və kurslarını özü müəyyən edir. Bəzi universitetlərdə Azərbaycan ədəbiyyatına dair xüsusi dərslər və seminarlar təklif olunur, digərlərində isə bu mövzu ümumi türk dünyası ədəbiyyatları çərçivəsində tədris edilir. Məsələn, Ərciyəs Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı fakültəsinin Türk dili və ədəbiyyatı bölümündə "Çağdaş türk ləhcələri" adlı dərslər çərçivəsində tədris edilir. Universitetin rəsmi saytında dərslərin məqsədi "*Azərbaycan türkcəsi və Azərbaycan haqqında ümumi məlumatların verilməsi, nümunə mətnlər vasitəsilə Azərbaycan türkcəsinin səs və forma xüsusiyyətlərinin tədris edilməsi, oğuz qrupu türk ləhcələrindən biri olan Azərbaycan türkcəsinin öyrədilməsi*" kimi təqdim olunur [5]. Dərs nəzəri şəkildə tədris edilir. Əsas dərslər vəsaiti olaraq A.B.Ərcilasunun "Türk Lehçeleri Grameri (Akçağ Yayınları, Ankara, 2007)" vəsaitindən istifadə edilir. Bundan başqa, A.Buran, E.Alkaya "Çağdaş Türk Lehçeleri", A.B.Ərcilasun "Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri", E.Məmmədov "Azərbaycan ədəbiyyatının inciləri", İ.Abdullayev "Döşümlər məktubları" adlı kitablar da qaynaqlar arasında göstərilir. Dərs proqramına isə Azərbaycan dilinə aid kiril və latın qrafikalı mətnlərin oxunması, Molla Vəli Vidadi, Aşiq Ələsgər, şair Nəbi Bərdi, Hüseyn Arif və Molla Cümənin şeirlərindən, İlham Abdullayevin qısa hekayələrindən nümunələr salınmışdır. Qiymətləndirmə yarımil daxili qiymətləndirmənin uğura töhfə faizi (40%) və yarımil sonu imtahanının uğura töhfə faizi (60%) əsasında həyata keçirilir. Ümumilikdə təhsil yükü 74 saat təşkil edir və 3.00 AKTS kredit verilir. Qeyd edək ki, burada dərslərin təşkilində seminar və təqdimat (sunum), layihələr üçün ayrıca saatlar müəyyən edilməmişdir.

Ege Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinin Çağdaş türk ləhcələri bölümündə tədris edilən Azərbaycan ədəbiyyatı dərslərinin təhsil yükü isə 90 saat təşkil edir və dərslərin AKTS krediti 3.00-dır [<https://ebp.ege.edu.tr>]. Dərslərin təşkili nəzəri şəkildə aparılır. Tələbələrin stajı ilə bağlı isə heç bir məlumat verilməmişdir. Qiymətləndirmə yarımil və final imtahanları olmaqla iki mərhələdə həyata keçirilir.

Ankara Universitetinin Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümündə bakalavr səviyyəsində müasir türk dillərindən iki dil seçilir. Universitetin rəsmi internet sahifəsində qeyd olunur ki: "*Bölüm proqramında yer alan standart türk ləhcələrindən ikisini tələbələrimiz, təhsil aldıkları birinci yarımillərin başlanğıcında, dərslər qeydiyyatı zamanı bölüm müəllim heyəti tərəfindən keçirilən bölüm təqdimat proqramı sonra məsləhətçilərinin rəhbərliyi altında, istək və meyllərinə əsasən seçib müəyyən edirlər*" [6].

Qeyd edək ki, Türkiyə ali məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi xalq ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat, müasir ədəbiyyat nəzəriyyəsi, tarixi və mədəniyyət baxımından xüsusi bir sistemə əsaslanır. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi Türkiyədə bir neçə fərqli istiqamət üzrə həyata keçirilir:

1. **Azərbaycan xalq ədəbiyyatı:** Türkiyədəki ali məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində xalq ədəbiyyatı mühüm bir yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatının tam mənzərəsini başa düşmək üçün bu mərhələ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrün tədrisi tələbələrə Azərbaycan ədəbiyyatının xalqdan qaynaqlanan tərəflərini tanımağa, eyni zamanda xalq şeiri və nağıl, dastanlar kimi ənənəvi ədəbiyyat formalarını öyrənməyə imkan verir. Xalq ədəbiyyatının ən tanınmış janrları, dastanlar, nağıllar, epik janrlar üzərində xüsusi dərslər keçirilir. Bu janrların hər birinin xüsusiyyətləri, mövzuları,

təqdimat tərzləri tələbələrə izah olunur. Bu dövrün tədrisi zamanı “Dədə Qorqud” dastanı, “Koroğlu” dastanı kimi böyük epik nümunələr üzərində dərslər keçirilir.

İstanbul Universitetinin çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümünün bakalavr programında Azərbaycan xalq ədəbiyyatının tədrisi məqsədi bu şəkildə izah edilir: “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələrinə diqqət yetirərək, onların ümumi türk xalq ədəbiyyatında tutduğu yerdən bəhs ediləcək; Anonim və anonim olmayan Azərbaycan xalq ədəbiyyatı məhsullarından nümunələr öyrədiləcəkdir” [9]. Dərsin tədrisində isə aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

Açıqlama: Açıqlama metodu dərsin əsasını təşkil edən və tələbələrin mövzunu daha dərindən başa düşmələrini təmin edən bir üsuldur. Müəllim Azərbaycan xalq ədəbiyyatının müxtəlif nümunələrini, xüsusilə anonim və anonim olmayan nümunələri geniş şəkildə izah edir. Bu zaman dastanların, nağılların, atalar sözlərinin təhlili təqdim olunur. Eyni zamanda xalq ədəbiyyatının şifahi və yazılı ənənələri arasındakı fərqlər və əlaqələr tələbələrə aydın şəkildə çatdırılır.

Proyeksiya ilə sunum: Bu metod dərslərin vizual olaraq təqdim olunmasını təmin edir. **Proyeksiya vasitəsilə dərsin mövzusu** əyani şəkildə tələbələrə göstərilir. Dədə Qorqud dastanı, Koroğlu dastanı, Azərbaycanın xalq nağılları, xalq şeirləri kimi nümunələr təqdim edilir.

Sual-cavab: Sual-cavab metodu dərs zamanı tələbələrin aktiv iştirakını təmin etmək üçün geniş istifadə edilir. Bu metod tələbələrin **müstəqil düşünmə** və **öz fikirlərini irəli sürmə** bacarıqlarını inkişaf etdirir [9].

Düşünürük ki, interaktiv tədris metodlarından istifadə Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi dərslərdən başqa, bu metodlar tələbələrin fəal iştirakını və dərsə daha dərindən cəlb edilməsini təmin edir. Müasir texnologiyalardan (videolar, interaktiv təqdimatlar, onlayn platformalar, elektron kitablar və digər rəqəmsal resurslar) istifadə etmək tələbələrə ədəbiyyatı daha dinamik şəkildə öyrənməyə imkan verir. Məsələn, bir ədəbiyyat əsərinin ekran versiyasını izləmək və ya əsərdən bəhs edən onlayn diskussiya və forumlarda iştirak etmək tələbələrin dərin təhlil etməsini asanlaşdırır. Tələbələrə ədəbiyyat əsərlərinə əsaslanaraq yazılı və ya şifahi təqdimatlar hazırlamaq, dram və ya şeir parçaları yazmaq kimi yaradıcı tapşırıqlar vermək onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Tələbələrin ədəbiyyat əsərləri ilə bağlı fikirlərini paylaşa biləcəyi sosial media platformaları və forumlar vasitəsilə sinifdən kənar müzakirələr təşkil etmək faydalı ola bilər. Bu cür müzakirələr tələbələrə müxtəlif fikir və baxış bucaqlarını anlamağa kömək edir və onları daha geniş sosial və ədəbi mühitlə tanış edir.

Qafqaz Universitetinin çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümündə isə Azərbaycan xalq ədəbiyyatının tədrisi “Azərbaycan ədəbiyyatında yazılı və şifahi ədəbiyyatın növləri. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tərkib hissələri. Şifahi ədəbiyyatın mərhələləri. Şifahi ədəbiyyatın yazılı ədəbiyyatla əlaqəsi” [12] istiqamətində həyata keçirilir.

Atatürk Universitetinin Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları fakültəsində də təhsilin beşinci və altıncı semestrində Azərbaycan xalq ədəbiyyatı müqayisəli metodla tədris edilir. Universitetin rəsmi saytında dərsin proqramı bu şəkildə təqdim edilir: “*Dastan, əfsanə, nağıl, xalq hekayəsi və xalq şeirindən ibarət olan xalq ədəbiyyatı nümunələri oxunacaq və Anadolu'dakı formaları ilə müqayisə ediləcək.*” [1].

2. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik dövrü: Bu mərhələ Azərbaycan ədəbiyyatının ənənəvi klassik dövrünün tədrisini əhatə edir. Klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatının əsasını təşkil edən böyük şair və yazıçıların — Xaqani Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və digərlərinin əsərləri üzərində fokuslanır. Bu dövrün tədrisi tələbələrə Azərbaycan ədəbiyyatının klassik əsərlərinin təhlilini, həmçinin həmin dövrün ədəbiyyatının estetik və fəlsəfi əsasları ilə tanış olma imkanı yaradır. Müəllimlər bu dövrün əsərlərini ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirərək, şeir və nəsr janrlarını, məcazlar, simvolizm və metaforaları dərindən öyrədirlər.

Türkiyənin Qafqaz Universitetinin Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümündə Azərbaycan ədəbiyyatının klassik dövrünün dərs proqramı belə təqdim olunur: “*Nizami Gəncəvidən əvvəlki*

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının nümayəndələri, Xəqani Şirvaninin ədəbi irsi, Məhsəti Gəncəvinin rübailəri, Xatib Təbrizinin şeirləri və Qətran Təbrizinin divanı.”; “Azərbaycan ədəbiyyatı Nizami Gəncəvi dövrü. Nizaminin ədəbi şəxsiyyətinin ədəbiyyatda yeri. XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Qazı Burhanəddinin həyatı və tuyuqlar. Nəsiminin həyatı və ədəbi şəxsiyyəti və “Divan”ı.”; “Füzulinin ədəbi şəxsiyyəti. Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənəsi. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqifin ədəbi şəxsiyyəti.” [11].

3. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı: **Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının** tədrisi, xüsusən **sosial, siyasi və mədəni dəyişikliklər, modernləşmə** və **postmodernizm** kimi məsələlər üzərində cəmlənir. Müasir dövrün **nəfis şeir** və **proza** nümunələri, həmçinin **tərcümə ədəbiyyatı** və **ədəbi tənqid** bu dərslərdə müzakirə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı Türkiyə universitetlərində müəyyən mərhələlərə bölünərək tədris olunur. Bu tədris Azərbaycan ədəbiyyatının müasir dövrünü və inkişafını anlamağa kömək edən əsas aspektlərə fokuslanır. Ədəbiyyatın tədrisi zamanı aşağıdakı mərhələlərə diqqət yetirilir:

a) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox modernləşmə, ictimai-siyasi düşüncə, fəlsəfi və ideoloji dəyişikliklərə dair mövzulara xüsusi diqqət yetirilir. Bu dövrün tədrisi əsasən ədəbiyyatın **inkişafı, reallıqlar** və **modernləşmə** prosesləri ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Tələbələr bu dövrün **klassik şeir, mədəni irs** və **dram əsərləri** ilə tanış olurlar.

Ankara Universitetinin Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümündə bu dövrdəki Azərbaycan ədəbiyyatının əsas nümayəndələri arasında **Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Firidun bəy Köçərli** və **Rəşid bəy Axundov** kimi şair və yazıçıları yer alır [7]. Bu tədris **XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının** ideoloji və bədii cəhətlərini, həmçinin həmin dövrün **sosial-siyasi şəraitini** və ədəbi yeniliklərini anlamağa kömək edir.

Qeyd edək ki, Ankara Universitetinin Dil və Tarix-Coğrafiya fakültəsində Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümü beş əsas ixtisasa ayrılır. Cənub-Qərb türk dialektləri və ədəbiyyatları əsas ixtisasında çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı tədris edilir. Dərs programında dərslərin məqsədi bu cümlələrlə ifadə edilir: *“20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatını xronoloji bir cəhətdə tələbələrə öyrətmək və cəmiyyət-ədəbiyyat əlaqəsi üzərində şərhlər və müzakirələr aparmaq”* [7]. Burada müasir Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşma və inkişaf prosesi müqayisəli metodla izah edilir. Dövrün ədəbi axınları, yazar və şairləri haqqında məlumat verilir. Şeir, dram və nəsr nümunələri oxudulur.

Ege Universitetində bakalavr səviyyəsində tədris edilən Türk dünyası ədəbiyyatlarına giriş adlı dərslərin programına *“Türk dilinin tarixi inkişafı, müasir Türk şivələri, Azərbaycan coğrafiyası və siyasi tarixi, müasir Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, həmçinin modernləşmənin ilk təmsilçiləri və əsərləri haqqında məlumat”* daxildir [8]. Bu mövzular Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi xüsusiyyətləri, həmin dövrdə yaranan ədəbi əsərlərin tənqidi dəyərləndirilməsi, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ilk təmsilçiləri və onların yaradıcılığı, eləcə də Güney Azərbaycan ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri kimi mühüm məsələləri əhatə edir. Burada həmçinin Sovet dövründəki ədəbi axınların və ideologiyaların ədəbiyyata təsiri, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının yeni üslublarının və janrlarının inkişafı, həmçinin Güney Azərbaycan ədəbiyyatının dil və mədəniyyət baxımından fərqlilikləri geniş şəkildə təhlil olunur.

Pamukkale Universitetinin magistratura dərəcəsinə Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümündə Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı tədris edilir. Dərslərin məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülünü, ədəbi dövrlərini müəyyənləşdirmək, önəmli şəxsiyyətləri və onların əsərlərini öyrətməkdir [10].

Atatürk Universitetinin Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümündə müasir Azərbaycan ədəbiyyatı üçüncü və dördüncü semestrlərdə tədris edilir. Üçüncü semestr Azərbaycan ədəbiyyatı dərslərində 18-20-ci əsrlər arası Azərbaycan ədəbiyyatı, dördüncü semestrə isə Sovet dövrü və müstəqillik sonrası Azərbaycan ədəbiyyatı, əsasən, önəmli şəxsiyyətlər, əsərlər və dövrlər üzrə tədqiq

edilir. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli yazıçı və şairlərinin mətnləri orijinal formalarından oxunaraq Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilir [1].

Dicle Universitetinin Çağdaş türk ləhçələri və ədəbiyyatları bölümündə Azərbaycan ədəbiyyatı “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” adı ilə tədris edilir. Dərs proqramı isə iki əsas hissədən ibarətdir:

1. Başlanğıcdan 18-ci əsrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bu bölmədə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişafı müxtəlif dövrlər üzrə öyrənilir:

- a) Başlanğıcdan 14-cü əsrin sonuna qədər Azərbaycan ədəbiyyatı
- b) XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı
- c) XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı
- d) Müasir Azərbaycan ədəbiyyatına keçid dövrü

2. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Bu bölmə Azərbaycan ədəbiyyatının müasir dövrə qədərki inkişafını əhatə edir:

- a) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına ümumi baxış
- b) Azərbaycanda yenilik hərəkatları
- c) XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı
- d) Azərbaycanda teatrın yaranması və inkişafı
- e) XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı
- f) Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı
- g) XX əsrdə Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat
- h) Azərbaycanda mətbuat fəaliyyəti [11].

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində əsasən mətn analizi və kritik təhlil metodlarından geniş istifadə olunur. Bu yanaşma tələbələrə ədəbiyyatın formal və məzmun aspektlərini dərin şəkildə başa düşmək, əsərlərin strukturunu və dilini təhlil etmək imkanı yaradır. Eyni zamanda bu metodlar vasitəsilə tələbələr sosial, mədəni və siyasi təsirlərin ədəbiyyata necə təsir etdiyini analiz edərək ədəbi əsərlərin daha geniş kontekstdə mahiyyətini dərk edirlər. Nəticədə tələbələr yalnız ədəbiyyatın sənətkar yanaşmalarını deyil, həm də onun cəmiyyətə və tarixə olan təsirini kritik şəkildə qiymətləndirə bilirlər.

Türkiyə universitetlərində Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi ilə yanaşı, bakalavr və magistratura səviyyəsində tələbələrə Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə dissertasiya mövzuları da təqdim edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədəki tədqiqatlar 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Konqresində müzakirə edilən məsələlərdən ilham alınaraq inkişaf etmişdir [4, s.44]. Ədəbiyyat sahəsində aparılan dissertasiya tədqiqatlarında əsasən son dövr Azərbaycan ədəbiyyatına dair işlərin üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur. Həmçinin Azərbaycan yazıçılarından Anar Rızayev və onun əsərləri tematik tədqiqatlarda ən çox diqqət çəkən mövzulardan biri olmuşdur [3, s.46]. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə hələ də Azərbaycan ədəbiyyatına geniş və çoxşaxəli yanaşma ilə yanaşılmamışdır. Bu boşluqların

aradan qaldırılması yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə yeni və daha dərindən yanaşmalar gətirməklə kifayətlənməyəcək, eyni zamanda həmin sahədə aparılan elmi araşdırmaların keyfiyyətini artıracaq və bu sahənin nəzəri və praktik cəhətdən zənginləşməsinə səbəb olacaqdır. Hesab edirik ki, bu proses tədqiqatların daha geniş və hərtərəfli perspektivlərə yönəlməsini təmin edərək Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrləri, janrları və üslubları barədə daha dolğun və ətraflı elmi nəticələr əldə edilməsinə imkan yaradacaqdır. Beləliklə, həm Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına, həm də bu sahədəki elmi müzakirələrin daha yüksək səviyyəyə çatdırılmasına mühüm töhfələr verəcəkdir.

Nəticə

Türkiyənin iyirmiye yaxın ali təhsil müəssisəsində Çağdaş türk dili və ədəbiyyatları bölümü çərçivəsində Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi bakalavr, magistratura və doktorantura səviyyələrində həyata keçirilir. Bu tədris proqramı tələbələrə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini, inkişafını və müxtəlif dövrlərini öyrətməklə yanaşı, həm də müasir dövrün ədəbiyyatını, əsas ədəbiyyatşünaslarını və onların əsərlərini dərinlən araşdırmağa imkan verir. Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin ənənələrini və unikal xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün həm nəzəri, həm də praktiki yanaşmalar tətbiq olunur. Bu, tələbələrə yalnız ədəbiyyatın mədəniyyət və cəmiyyətlə əlaqəsini anlamağa deyil, eyni zamanda müxtəlif dövrlərdəki ədəbi yenilikləri və trendləri analiz etməyə də şərait yaradır. Bu universitetlər arasında Ankara Universiteti, Atatürk Universiteti, Hacettepe Universiteti, Qazi Universiteti, Qafqaz Universiteti, Dicle Universiteti, Pamukkale Universiteti, Ege Universiteti, Niğde Universiteti, Cümhuriyyət Universiteti və Bartın Universiteti kimi nüfuzlu təhsil ocaqları da yer alır. Bu universitetlərdə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi deyil, həm də Azərbaycan mədəniyyəti, tarixi və dilinin dərinlən öyrənilməsi məqsədinə xidmət edən xüsusi proqramlar mövcuddur. Bu sahədə tədrisin aparılması türk dünyası ilə əlaqələrin möhkəmlənməsinə, mədəniyyətlərəarası dialoqun inkişafına və akademik əməkdaşlığın artmasına töhfə verir. Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi tələbələrə türk dünyasının ortaq irsini daha yaxından tanımağa və bu irsə əsaslanaraq yeni akademik yanaşmaları inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Hesab edirik ki, Türkiyə universitetlərində Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə seminarlar, mühazirələr və beynəlxalq konfransların təşkil edilməsi, həm tələbələrə, həm də müəllimlərə bu sahədəki yeni tədqiqatlar, nəzəri yanaşmalar və ədəbi inkişaf barədə geniş məlumat əldə etmək imkanı yaradacaqdır. Belə tədbirlər Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatları arasında daha dərin əlaqələrin qurulmasına, elmi əməkdaşlığın güclənməsinə və iki ölkə arasında ədəbi mübadilənin intensivləşməsinə şərait yaradacaqdır. Nəticədə, həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə daha geniş şəkildə tanınması və tədrisi mümkün olacaq, bu sahədəki akademik müzakirələr zənginləşəcək və daha çox elmi tədqiqatın aparılmasına şərait yaranacaqdır. Bundan başqa, Azərbaycanlı mütəxəssislər, yazıçılar tərəfindən virtual mühazirələrin keçirilməsi tələbələrə ədəbiyyat sahəsində daha geniş perspektivlər qazandırar. Bu seminarlar həmçinin tələbələrə birbaşa mütəxəssislərə suallar vermək və yeni ədəbiyyat tədqiqatları ilə tanış olmaq imkanı verir.

Ədəbiyyat

1. atauni.edu.tr/cagdas-turk-lehceleri-ve-edebiyatlari/
2. Bədəlova, T. (2021, sentyabr 11). Türk dünyasına səslənən “Qardaş qələmlər”in Nizami Gəncəvi sayı . Ədəbiyyat qəzeti, ss. 28-29.
3. Doğan, M.N. Türkiye’de Azerbaycan Edebiyatı hakkında Yapılan Lisansüstü Tezlerin içerik Analizi. Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, Vol 13, No.3, 2021, s.37-47
4. Duymaz, Ali (2013). M. Fuat Köprülü’nün Azerbaycan folkloru ve edebiyatıyla ilgili çalışmalarına bir bakış. AKAD. 1 (1), 43-47
5. <https://dbp.erciyes.edu.tr/Program/Learn.aspx?Learn=zp0sQuDuF08=http://www.dctf.ankara.edu.tr/ogrenci-isleri/akademik-birimler/cagdas-turk-lehceleri-ve-edebiyatlari-bolumu-2/>

6. <https://acikders.ankara.edu.tr/course/info.php?id=3774>
7. <https://ebp.ege.edu.tr>
8. <https://ebs.istanbul.edu.tr>
9. <https://ebs.pusula.pau.edu.tr>
10. <https://www.dicle.edu.tr/tr/birimler/cagdas-turk-lehceleri-bolumu/sayfalar/cagdas-turk-lehceleri-ve-edebiyatlari-bolumu-ders-icerikleri-5652>
11. <https://www.kafkas.edu.tr>
12. Musalı, V. Türkiye’de Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Eğitimi ve Öğretimi: Sorunlar ve Öneriler / 100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi (1918’den Günümüze Azerbaycan), Türkiye/Eskişehir. 2019. s.271-280

TÜRK ÖĞRENCİLERİN AZERBAIJAN TÜRKÇESİ ÖĞRENİMİNDE KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR VE ÇÖZÜM YOLLARI

Doç. İlkin Gulusoy

Kafkaz Üniversitesi, Türkiye

Türkiye üniversitelerinin Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde eğitim gören öğrenciler, Azerbaycan Türkçesi gramerini öğrenirken çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorluklar genellikle morfoloji ve sentaks alanlarında yoğunlaşmaktadır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasındaki gramer farkları, öğrenciler arasında çeşitli sorunlara yol açmaktadır.

Bu farklardan bazıları aşağıda özetlenmiştir:

Şekilbilgisi Konuları

- **Ekler ve Kelime Grupları:** Türkiye Türkçesinde ekler genellikle ayrı bir konu olarak ele alınırken, Azerbaycan Türkçesinde ekler kelime gruplarıyla birlikte öğretilmektedir.
- **Sayılar ve Sıfatlar:** Türkiye Türkçesinde sayılar sıfatlar içinde ele alınırken, Azerbaycan Türkçesinde sayılar ayrı bir kelime grubu olarak incelenir.
- **Yardımcı Kelime Grupları:** Azerbaycan Türkçesinde yardımcı kelime grupları detaylı şekilde öğretilirken, Türkiye Türkçesinde edatlar ve diğer kelime gruplarının sınıflandırılması genellikle eksik açıklanır.

Sentaks Konuları

- **Cümle Öğeleri:** Azerbaycan Türkçesinde cümle öğeleri birinci ve ikinci dereceli öğelere ayrılırken, Türkiye Türkçesinde böyle bir ayırım yapılmamaktadır.
- **Cümle Tahlili:** Azerbaycan Türkçesinde cümle öğeleri amacına ve tonlamasına göre türlere ayrılırken, Türkiye Türkçesinde bu sınıflandırma farklı şekilde yapılır ve tonlama genellikle göz ardı edilir.
- **Cümle Türleri:** Azerbaycan Türkçesinde basit ve birleşik cümle türleri, Türkiye Türkçesinden tamamen farklıdır. Basit cümleler özne ve yüklem bulunup bulunmamasına göre dörde ayrılırken, birleşik cümleler tabesiz ve tabeli mürekkep cümleler olarak ikiye ayrılır ve tabeli mürekkep cümlelerin türleri daha detaylı bir şekilde sınıflandırılır.

Sonuç ve Öneriler

Türk öğrencilerinin Azerbaycan Türkçesi öğreniminde karşılaştıkları sorunların çözümü için Azerbaycanlı ve Türk dilbilimcilerin ortak gramer çalışmaları yapmaları ve uygulamalı ders kitapları hazırlamaları gerekmektedir. Bu ortak çalışmalar, her iki dilin gramer yapılarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ve gramer konularında karşılaşılan zorlukları hafifletecektir.

Anahtar sözcükler: Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, öğretim, dilbilgisi, lehçe

Konu: Azerbaycan dilinin devlet dili ve tadrisi dili kimi öyrədilməsi

PROBLEMS ENCOUNTERED BY TURKISH STUDENTS IN LEARNING AZERBAIJANI TURKISH AND SOLUTIONS

Assoc. Prof. İlkin Gulusoy

Caucasus University, Turkey

Students studying in the departments of Contemporary Turkic Dialects and Literatures at Turkish universities face various challenges while learning Azerbaijani Turkish grammar. These difficulties are primarily concentrated in the fields of morphology and syntax. The grammatical

differences between Turkish and Azerbaijani Turkish lead to various problems for students. Some of these differences are summarized below:

Morphology Topics:

- **Suffixes and Word Groups:** In Turkish, suffixes are generally treated as a separate topic, while in Azerbaijani Turkish, suffixes are taught alongside word groups.
- **Numbers and Adjectives:** In Turkish, numbers are considered within adjectives, whereas in Azerbaijani Turkish, numbers are examined as a separate word group.
- **Auxiliary Word Groups:** In Azerbaijani Turkish, auxiliary word groups are taught in detail, while in Turkish, the classification of prepositions and other word groups is often inadequately explained.

Syntax Topics:

- **Sentence Elements:** In Azerbaijani Turkish, sentence elements are divided into primary and secondary elements, while no such distinction is made in Turkish.
- **Sentence Analysis:** In Azerbaijani Turkish, sentence elements are classified according to their function and intonation, whereas in Turkish, this classification is done differently, and intonation is often overlooked.
- **Sentence Types:** Simple and compound sentence types in Azerbaijani Turkish differ significantly from those in Turkish. Simple sentences are categorized into four types based on the presence or absence of a subject and predicate, while compound sentences are divided into "non-subordinated" and "subordinated" compound sentences. The types of subordinated compound sentences are classified in more detail.

Conclusion and Recommendations: To solve the problems faced by Turkish students in learning Azerbaijani Turkish, Azerbaijani and Turkish linguists need to collaborate on grammar studies and prepare practical textbooks. These joint efforts will enhance the understanding of the grammatical structures of both languages and ease the difficulties encountered in grammar topics.

Keywords: *Azerbaijani Turkish, Turkish, teaching, grammar, dialect.*

Theme: *Teaching Azerbaijani as a State Language and a Language of Instruction*

Giriş

Son dönemlerde çağdaş Türk lehçelerinin gramer özelliklerinin geniş ve kapsamlı şekilde araştırılması yaygınlaşmıştır. “Bu, bir taraftan, uzun yıllar farklı sebeplerden dolayı birbirinden uzaklaşmış Türk halklarının yaklaşma isteğine bağlıysa, diğer taraftan dilbilimcilerin Türk dilleri ailesinin aynı kökten gelmiş olduğunu ve bir bütün hâlinde varoluşunu dünya dilbilimine kanıtlama isteği ile ilgilidir.” (Gulusoy, 2019: 81).

Aynı dil grubuna ait olmalarına rağmen, Türkiye vatandaşı öğrenciler Azerbaycan Türkçesi gramerinin öğreniminde çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorluklar özellikle morfoloji ve söz dizimi gibi dilbilgisi alanlarının öğretimi sırasında belirgin hale gelmektedir. Türkçenin gramerine aşina olan öğrenciler, Azerbaycan Türkçesi şekil bilgisinin ve söz diziminin farklı ilke ve yöntemlerle öğretilmesi gerektiğinde, bazı kavramları anlamakta güçlük çekmektedirler.

Azerbaycan Türkçesi söz dizimini öğrenmek isteyen öğrenciler, bu alanın henüz yeterince ayrıntılı bir şekilde incelenmemiş olmasıyla karşı karşıya kalmaktadır. Türkiye Türkçesi söz diziminin diğer Türk lehçeleriyle kıyaslandığında, Türkiye’deki dilbilimciler tarafından yeterince derinlemesine araştırılmadığı görülmektedir.

Her iki dilde de cümlelerin yapı, anlam ve işleyiş açısından çeşitli kategorilere ayrıldığı bilinmesine rağmen, bu konunun hala güncel bir sorun teşkil ettiği görülmektedir. Bu güncellik, Azerbaycan ve Türkiye dilbilimcilerinin bir araya gelerek ortak çalışmalar yürütmesini ve bu sorunların çözümüne yönelik iş birliği yapmasını zorunlu kılmaktadır. Özellikle her iki dilin gramerini (şekil bilgisi ve söz dizimini) kapsamlı ve karşılaştırmalı bir şekilde açıklayan uygulamalı kitapların hazırlanmasına acil ihtiyaç duyulmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinin morfolojik yapısına dair kitaplarda, genellikle morfolojinin tanımı, araştırma konusu, kök ve eklerin özellikleri, temel ve yardımcı kelime gruplarının düzenlenme biçimleri ardışık bir şekilde sunulur. Bu tür çalışmalarda önce kelime gruplarının yapısal türleri ve morfolojik özellikleri detaylı bir şekilde açıklanır. Buna karşılık, Türkiye Türkçesi gramerine dair yazılan eserlerde benzer bir tutarlılık görülmeyebilir. Türkiye Türkçesiyle ilgili eserlerde öncelikle yapım ve çekim eklerine odaklanılır. Yapım eklerinin isim, sıfat veya diğer kelime türlerine ait yeni sözcükler oluşturduğu açıklanır. Daha sonra isim, sıfat, zarf, zamir, fiil, edat, bağlaç ve ünlem gibi kelime türlerinin özelliklerine yer verilir.

Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi tarafından hazırlanan Türk Dili kitabında şu ifade yer alır: “Türkçede sözcükler geleneksel olarak isim, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, ünlem ve fiil olmak üzere sekiz türde toplanmaktadır” (Akalm ve diğerleri, 2012: 129). Azerbaycan Türkçesinde ise kelime türleri on bir gruba ayrılır. Prof. Dr. G. Kazımov, bu durumu şöyle açıklar: “Sözcükler, gramer anlamlarına, morfolojik unsurlarına ve söz dizimine göre farklı gruplara ayrılır. Bu sınıflandırmada leksik ve gramatik anlamlar ile morfolojik unsurlar esas alınır; sentaks ise yardımcı unsur olarak kabul edilir” (Kazımov, 2010: 37). Kelime grupları, temel ve yardımcı olmak üzere ikiye ayrılır. Leksik anlam taşıyan kelimeler temel gruplarda yer alırken, yardımcı gruplardaki kelimeler leksik anlamdan uzaktır (Hüseynzade, 2007: 16). Azerbaycan Türkçesinde yardımcı kelime grupları ayrıntılı şekilde öğretilir ve kelimelerin bu gruplara dahil edilme nedenleri açıklanır. Buna karşılık, Türkiye Türkçesinde bu kelimeler genellikle “edatlar” adı altında toplanır ve bağlaç, ünlem ya da diğer kelime gruplarına dahil edilmelerinin gerekçeleri detaylandırılmaz. Türkiye Türkçesinde bu tür bir ayrımın yapılmaması ve sınıflandırma prensiplerinin net olmaması, öğrenciler açısından zorluk yaratmaktadır. Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi gramer çalışmalarındaki bu farklılıklar, öğrenciler için öğrenme sürecini etkileyen temel etkenlerden biridir. Oğuz grubundaki bir dilde bir kelime grubuna veya birkaç kelime grubuna dâhil edilen bir sözcüğün diğer dilde tamamen farklı bir gruba dâhil edilmesi, bu şaşkınlığın temel nedenlerinden biridir.

Söz Dizimi Araştırmalarında Farklılıklar

Söz dizimi konularında da benzer bir durum söz konusudur. Türkiye Türkçesinde cümlelerin sınıflandırılmasında dilbilimciler arasında fikir ayrılıkları ve terim karmaşası dikkat çekerken, Azerbaycan Türkçesi gramerinde bu terimlerin daha net ve tek bir sistem üzerinden kullanıldığı görülür. Örneğin, Prof. Dr. Muharrem Ergin’in Dilbilgisi (Ergin, 1987: 694-704), Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu’nun Türkçenin Grameri (Banguoğlu, 1984: 520-575), Prof. Kaya Bilgegil’in Türkçe Dilbilgisi (Bilgegil, 1984: 54-73), Prof. Dr. Vecihe Hatipoğlu’nun Türkçenin Söz Dizimi (Hatipoğlu, 1982: 143-178) ve Prof. Dr. Leyla Karahan’ın Türkçede Söz Dizimi (Karahan, 1993: 61-72) gibi eserlerinde cümlelerin farklı terimlerle sınıflandırıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki bu çeşitlilik, Azerbaycan Türkçesini öğrenen öğrenciler için karışıklığa neden olmaktadır. Söz dizimi konularının öğreniminde karşılaşılan temel problemler şu şekilde sıralanabilir:

İsim ve sıfat tamlamaları arasındaki farklılıklar: Türkçede "isim tamlaması" ve "sıfat tamlaması" olarak öğretilen kelime birleşmeleri, Azerbaycan Türkçesinde "ismi söz birleşmeleri" başlığı altında incelenir. Ayrıca, Azerbaycan Türkçesinde sıfat tamlamasını oluşturan birinci kelime, cümlede ayrı bir öge olarak ele alınır.

Cümle öğelerinin tahlil yöntemi: Azerbaycan Türkçesinde cümle öğelerinin sayısı beş olup, birinci ve ikinci dereceli olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Bunlardan tayin adlanan cümle ögesi Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde cümle öğelerinin ifade biçimleri, Türkiye Türkçesindeki ifadelerle her zaman örtüşmez. Örneğin, "Siz dostum Ahmet'i tanıyor musunuz?" cümlesi Türkiye Türkçesine göre özne, nesne ve yüklemden oluşurken, Azerbaycan Türkçesine göre özne, tayin (sıfat), nesne ve yüklemden oluşur.

Birleşik cümle türlerinin farklılığı: Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümle "tabesiz mürekkep cümle" (sıralı birleşik cümle) ve "tabeli mürekkep cümle" (bağlı birleşik cümle) olmak üzere ikiye

ayrılır. Tabeli mürekkep cümleler, cümle öğelerinin isimlerine uygun olarak beş alt türe ayrılır ve toplamda on beş farklı türü içerir. Türkiye Türkçesinde ise birleşik cümlenin 3 türü vardır, ki’li birleşik cümleler, iç içe birleşik cümleler ve şart cümlesi.

Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin morfolojik ve söz dizimsel yapıları bakımından önemli farklılıklar olmamakla birlikte, Türkiye Türkçesini konu alan dil kitaplarının farklı yazım yöntemleri, her iki dilin gramer yapılarındaki yakınlığı tam anlamıyla görmeyi engellemektedir. Bu durum, Türk öğrencilerin Azerbaycan Türkçesini öğrenme ve kavrama süreçlerinde zorluklar yaratmaktadır. Azerbaycan Türkçesinin gramatik yapısını ele alan eserlerde her detayın açıklanması, bazı öğrenciler için zorluk oluşturabilir. Ancak, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bilgilerin kısa ve öz bir biçimde verilmesi, öğrencilerin zihinsel karışıklıklarını önleyebilir. Yine de, öğrencilerin mezuniyet sonrasında kariyerlerinde bu iki dilin uzmanı olacaklarını düşündüğümüzde, dilin gramerinin detaylı bir şekilde öğretilmesinin ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin gramerlerine dair yazılan eserlerin dikkatlice incelenmesi ve ders sürecinde bu dillerin gramatik yapılarının karşılaştırılması gerektiği açıktır. Öğrencilere bu farklılıkları doğru bir biçimde aktarabilmek için her iki dilin gramatik kurallarına hâkim olmak, öğrencilerin dikkatini iki dil arasındaki farklılara yöneltmek ve bu farkları karşılaştırmalı bir şekilde öğretmek gerekmektedir. Azerbaycan Türkçesinin herhangi bir özelliği anlatılırken, mutlaka Türkiye Türkçesinden de örnekler verilmeli ve her iki dildeki bu özelliklerin kendine özgü yönleri ele alınmalıdır. Ayrıca, dilbilimcilerin konu hakkındaki görüşleri paylaşılmalı, ardından öğrencinin bu bilgiyi ne kadar kavradığı sorgulanmalıdır.

Sonuç

Azerbaycan Türkçesinin gramatik yapısının Türkiye'deki öğrencilere en verimli şekilde öğretilmesi ve karşılaşılan problemlerin çözülmesi için Azerbaycanlı ve Türkiyeli dilbilimcilerin ortak gramer çalışmaları yapmaları ve uygulamalı ders kitapları hazırlamaları büyük önem taşımaktadır. Yukarıda belirtilen sorunlar yalnızca Azerbaycan Türkçesini öğrenen Türkiye'deki öğrencilerin değil, aynı zamanda Türkiye Türkçesini öğrenen Azerbaycanlı öğrencilerin de karşılaştığı ortak problemlerdir.

Kaynakça

1. Akalın, Halûk, Türk, Vahide, Eker, Süer., Aslan Demir, Sema, Türk Dili- I, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir, 2012, s. 129.
2. Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, Baha Matbaası, İstanbul, 1984, s. 520-575.
3. Bilgegil, Kaya, Türkçe Dilbilgisi, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1984, s. 54-73.
4. Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1987, s. 694-704.
5. Hatipoğlu, Vecihe, Türkçenin Sözdizimi, AİD DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 143-178.
6. Hüseyinzade Muhtar, Müasir Azerbaycan Dili, Morfologiya, "Şerg-Gerb", Bakü, 2007, s. 16.
7. Karahan, Leyla, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1993, s. 61-72.
8. Kazımov, Gezenfer, Müasir Azerbaycan Dili, Morfologiya, "Elm ve Təhsil", Bakü, 2010, s. 37.
9. Yaman, Ertuğrul, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 36.
10. Gulusoğlu, İ. (2019) “Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Şart Cümlesine Dair”, Türkiyat Mecmuası, c. 29/1, s. 81-92.

O‘ZBEK VA OZARBAYJON SEHRLI ERTAKLARINING QIYOSIY TADQIQI

Dr. Jamila Asqarova Baxodirovna

**O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti,
O‘zbekiston**

Maqolada o‘zbek va ozarboyjon xalq sehrlı ertaklaridagi obrazlar va sehrlı buyumlar qiyosiy tadqiq etilgan. Ikki xalq ertaklari strukturasiidagi mushtaraklik va farqli tomonlar, yetakchi obrazlarning o‘xshashligi hamda o‘ziga xos jihatlari, badiiyati va ularning atributlari matnlar misolida qiyosiy aspektida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ertak, obraz, sehrlı buyumlar, motiv, syujet, qiyosiy tahlil

Mavzu: *Ozarbayjon adabiyoti qiyosiy adabiyotshunoslik kontekstida*

A COMPARATIVE STUDY OF UZBEK AND OZARBAYON MAGIC TALES

Jamila Asgarova Bakhodirovna

**Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Institute of Uzbek language,
literature and folklore, Uzbekistan**

The article compares images and magic objects in Uzbek and Azerbaijani folk fairy tales. In a comparative aspect, using the example of texts, the similarities and differences in the structure of two folk tales, similarities and features of the main characters, artistry and their qualities are analyzed.

Keywords: fairy tale, image, magic objects, motive, plot, comparative analysis

Theme: *Azerbaijani literature in the context of comparative literary studies*

Kirish

O‘zbek va ozarbayjon xalqlari o‘rtasidagi do‘stlik, qardoshlik rishtasi mustahkam tarixiy ildizga ega. Madaniyat, til, adabiyot va folklor an‘analariining o‘xshashligi ikki xalq o‘rtasidagi do‘stlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xalq og‘zaki ijodi millat hayoti va tafakkurining badiiy qomusidir. Folklorning ushbu xususiyati, ayniqsa, eposda ko‘zga yaqqol tashlanadi. Dunyo xalqlari og‘zaki adabiyotining sara epik namunalari orasida “Qo‘rqut ota kitobi” g‘oyat mashhur. Turkiy xalqlarning mushtarak adabiy merosi bo‘lmish bu muhtasham asardagi har bir hikoyat mustaqil asar bo‘lib, barcha hikoyatlarni ularda qatnashuvchi personajlar, eng avvalo, zukko baxshi-shoir Qo‘rqut ota obrazi birlashtirib turadi.

O‘zbek va ozarbayjon xalqlari xalq ertaklarining syujet, motiv hamda obrazlar tasvirida ham musharaklik mavjud. Bu ayniqsa, sehrlı ertak qahramoni kal bilan bog‘liq ertaklarda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

“Erinaman kal”, “Negiz uzuk” nomli o‘zbek xalq ertaklari hamda “Do‘stlik siri” “Sehrlı uzuk” kabi ozarboyjon ertaklarida bosh qahramon kal obrazida namoyon bo‘ladi.

“Kal folklorida, xususan o‘zbek xalq doston va ertaklarida mehnatkash xalq vakili sifatida kurashuvchi qahramon obrazi. Feodalizm jamiyatida o‘ta xo‘rlangan, behunar, farosatsiz hisoblangan Kal o‘zining donoligi, aql-farosat sohibligi, xalq qayg‘usida kurashuvchilarga hamdard va hamnafasligi

bilan xalq ommasining mehrini qozongan o‘lmas qahramon. “Qunduz bilan Yulduz” dostonida Janjalkal, “Ravshan” dostonida Aynoq, Jaynoq, Ersak va Tersak, ertaklarda Kal, xalq dramasida Polvonkachal²⁰ obrazlari aynan kal bo‘lsa-da, aqlilik ularning bosh xususiyatidir.

G‘.Jalolov kal obrazi haqida quyidagilarni qayd etadi: “Kal obrazi hayotiy-satirik ertaklarda ham uchrab, ularda doim hukmron tabaqa vakillarini fosh etuvchi sifatida ko‘zga tashlanadi. ... Kal obrazining ertaklarga kirib kelishi ham uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi. U magik qarashlar bilan bog‘liqdir²¹”.

K.Imomovning ta‘biri bilan aytganda, kal-zukko, hozirjavob, so‘zamol, sho‘x komik qahramon. Uning ertak syujetida paydo bo‘lishi tinglovchida quvnoq kulgi yaratadi²².

E.Tursunov turk mo‘g‘ul xalqlari folkloridagi kal obrazining genezisi masalasini yoritib ekan, shunday deydi: “Tazsha (ya‘ni kal) g‘ayritabiiy xususiyatlarga ega bo‘lgan magik kuch sohibi, u tabiat hodisalariga ham g‘ayrioddiy ravishda ta‘sir ko‘rsata oladigan obraz”²³.

M.Baxtin kal obrazini antik niqob kultiga bog‘liq deb ta‘riflaydi. Olimning fikricha, “bu yerda eng muhimi inson obrazining to‘g‘ridan to‘g‘ri emas, ko‘chma mohiyat, tom ma‘noda kinoyadan iborat ekanidir. Albatta mazkur holat metamorfoza bilan bog‘liq”²⁴.

V.Proppning ta‘kidlashicha, initsiatsiya marosimida bosh va sochlarga ham ta‘sir o‘tkazilgan. Ta‘sir ikki xil bo‘lib: soch olingan yoki o‘stirilgan, ammo o‘stirilgan sochlar yechish mumkin bo‘lmagan maxsus bosh kiyim ostiga yashirilgan. Kal obrazi initsiatsiya marosimi bilan genetik aloqador²⁵.

O‘zbek xalq sehrli ertaklarida kal obrazi ikki xil tasvirlanadi. Birinchisi, tilla kokillarini yashirish maqsadida boshiga teri kiygan soxta kal bo‘lsa, keyingisi omad qushi boshiga qo‘nib, dangasaligi fonida aqligi yashiringan haqiqiy kal obrazidir. Birinchi kal o‘zining kuchi va kimligini niqoblash maqsadida atayin kal tusiga kirsas, ikkinchisining aqliligiga sabab aynan boshida tuki yo‘qligidir.

“Zar kokilli yigit”²⁶ ertagi qahramoni oltin sochli yigit egniga yirtiq-yamoq chopon kiyib, boshiga tullagan bir telpakni bostirib, zar kokilini yashirib yuradi. Ertak so‘ngida malikaga uylanib, yurt so‘raydi.

“Erinaman kal”²⁷ ertagidagi bosh qahramon yigit kampirning erinchoq kal o‘g‘li bo‘lib, harakatlari noaniq, ko‘pincha ahmoq, dangasa xarakterda namoyon bo‘ladi. Ertakda kallik, erinchoqlik qahramon xususiyatlarini bekituvchi niqob vazifasida keladi va podsho buyrug‘i – yetti boshli yalmog‘izni yengib, malikaga uylanadi. “Hunar o‘rgangan kal”²⁸ ertagida ham kal kampirning o‘g‘li bo‘lib, g‘alvirda suv olib kelishni eplagan uchun kallapaz uni shogirdlikka oladi. Undan dunyoda yo‘q barcha hunarlarni o‘rgangan uchun ertak so‘ngida malikaga uylanadi.

Tahlil qilingan ertaklarning birinchisida qahramonning magik qudrati zar kokilida bo‘lsa, keyingilarida aynan kal boshlik uning kuchini belgilab kelmoqda. Bu holni G‘.Jalolov shunday izohlaydi: “Sehrli-fantastik ertaklarda kal obrazi bir planli emas. Ba‘zan go‘zal kelishgan shahzodaning boshiga teri kiyib kal bo‘lib kelishini ko‘ramiz. Bu hol ibtidoiy jamoa davridagi kishilarni initsiatsiya qilish bilan bog‘liqdir, chunki initsiatsiya qilish vaqtida kishilarni hayvonlar terisiga ham o‘raganlar. Ana shuning qoldig‘i, ko‘rinishi sifatida ertak qahramoni boshiga teri kiyib ma‘lum kishilarga o‘zini tanitmay, muayyan narsalardan saqlanib harakat etadi”²⁹.

²⁰ Зарифов Х. Жажжи таджикотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995. – №5. – Б. 71.

²¹ Жалолов Г. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 69.

²² Имомов К. Эртаклар. Ўзбек фольклори очерклари. II жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 101.

²³ Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытвой сказки. – Алма ата: Наука, 1973. – С. 170-173.

²⁴ Бхтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. – Тошкент: Академнашр, 2015. – Б. 139.

²⁵ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1986. – С. 138.

²⁶ “Сумбул куш”. Ўзбек халқ ижоди ёлдорликлари 100 жилдлик. XIX жилд. – Тошкент: Г.Фулом номидаги НМИУ, 2021. – Б. 114.

²⁷ O‘sha manba. – B. 363.

²⁸ O‘sha manba. – B. 368.

²⁹ Жалолов Г. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 69.

Soch bilan bog‘liq magik-e‘tiqodiy qarashlar tug‘ilish, nikoh va o‘lim kabi inson umrining asosiy bosqichlarini tashkil etuvchi barcha yirik marosimlarning asosiy udumlari tarkibiga singgan. “Sochsiz boshga nisbatan aqllilik, donolik belgisi sifatida talqin qilinishi sochga nisbatan turlicha qarashlar hukmronligini anglatuvchi dalillardan biridir. Folklor janrlarida kal (boshida tuki yo‘q erkak kishi) obrazi jismonan zaif, lekin aqlan o‘tkir, dono, bilimdon va uddaburon qiyofada tasvirlanadi”³⁰.

Soch magiyasi haqidagi qadimgi tasavvur-tushunchalarning o‘zbek xalq qo‘shiqlaridagi badiiy talqinini o‘rgangan A.Musaqulov: “Soch magiyasi bosh kabi osmon g‘oyasi bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun og‘zaki ijodda soch juda qudratli kuch sifatida talqin qilinadi... Magiya hodisasiga ko‘ra, soch jonli va qudratlidir”³¹.

Natija

Taniqli udumshunos J.Frezer qadimgi insonlarning sochda boshning ruhi mujassam deb qarab, sochni qirqishga, uni olovga tashlashga qo‘rqanliklari haqida ma‘lumot beradi³². Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarida, xususan, sehrli ertaklar sujetida g‘aroyib soch motivi keng tarqalgan va turli poetik vazifalarda badiiy talqin etiladi. Epik asarlarda tilla kokilli bolalar, zar kokilli malikalar, uzun sochli pari qizlar obrazi alohida e‘tiborni tortadi. Ularning kelib chiqishiga soch kultiga aloqador mifologik qarashlar ta‘sir ko‘rsatgan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarida, xususan, sehrli ertaklar sujetida soch kultiga bog‘liq holda shakllangan maishiy-magik marosimlar va ishonchlarning izlari o‘ziga xos badiiy ko‘rinishlarda saqlanib qolgan.

Adabiyotlar

1. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. – Тошкент: Академнашр, 2015. – Б. 139.
2. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 69.
3. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 69.
4. Зарифов Х. Жажжи тадқиқотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995. – №5. – Б. 71.
5. Имомов К. Эртаклар. Ўзбек фольклори очерклари. II жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 101.
6. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 109.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1986. – С. 138
8. Расулова З. Ўзбек халқ сеҳрли эртакларида “ғаройиб буюмлар” (спецификаси, генезиси ва бадияти): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2012. – Б. 66.
9. “Сумбул куш”. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари 100 жилдлик. XIX жилд. – Тошкент: Ғ.Ғуллом номидаги НМИУ, 2021. – Б. 114.
10. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. – Алма ата: Наука, 1973. – С. 170-173.
11. Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. – С. 263-266.

³⁰ Расулова З. Ўзбек халқ сеҳрли эртакларида “ғаройиб буюмлар” (спецификаси, генезиси ва бадияти): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2012. – Б. 66.

³¹ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 109.

³² Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. – С. 263-266.

TÜRKİYE’DE AZERBAIJAN EDEBİYATI VE KÜLTÜRÜ’NÜN ÖĞRENİMİNDE KARŞIYA ÇIKAN ZORLUKLAR VE İZLENİLEN YÖNTEMLER

Dr. Könül Gulusoy

Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Türkiye’de Öğrenciler Azerbaycan Edebiyatı ve Azerbaycan Kültürünün öğreniminde bazı güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Bunlar dilsel ve tarihi-kültürel olmak üzere iki ana başlığa ayrılmaktadır. Dilsel zorluklar daha çok sesbilgisi ve anlam bilgisi düzeyinde tarihi-kültürel zorluklar ise her iki milletin gelenek ve görenekleri, yaşam tarzının özgünlüğü ile bağlantılı olarak ortaya çıkan farklılıklardır.

Sonuç ve Öneriler Türk öğrencilerin Azerbaycan Edebiyatı ve Azerbaycan Kültürü’nün öğreniminde karşılaştıkları sorunları gidermek adına Türk ve Azerbaycanlı bilim insanlarının alanda karşılaştırmalı araştırmalara ağırlık vermesi ve ortak bilimsel yayınlar yapması gerekmektedir. Bu araştırmalar konuların daha kolay ve anlaşılır bir şekilde kavranmasını sağlarken, aynı zamanda her iki milletin tarih, edebiyat ve kültürünün daha geniş kütleye hitap etmesini sağlayacaktır.

Anahtar sözcükler: *Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Kültürü, öğretim sorunları*

Konu: *Azerbaycan Edebiyatı ve Kültürü’nün öğrenimi.*

CHALLENGES AND METHODS IN THE STUDY OF AZERBAIJANI LITERATURE AND CULTURE IN TURKEY

Phd. Konul Gulusoy

Kafkas University, Turkey

In Turkey, students face some difficulties in learning Azerbaijani Literature and Culture, which can be categorized into two main areas: linguistic and historical-cultural challenges. Linguistic difficulties primarily relate to phonology and semantics, while historical-cultural challenges arise from the differences related to the unique traditions, customs, and lifestyles of both nations.

Conclusion and Recommendations To address the issues faced by Turkish students in learning Azerbaijani Literature and Culture, Turkish and Azerbaijani scholars should prioritize comparative research and produce joint academic publications. These studies will facilitate a clearer and more accessible understanding of the subjects while also broadening the appeal of the history, literature, and culture of both nations to a wider audience.

Keywords: *Azerbaijani Literature, Azerbaijani Culture, Teaching Issues*

Theme: *Learning Azerbaijani Literature and Culture.*

Giriş

Türkiye’de Azerbaycan Edebiyatı ve Kültürü dersleri akademik olarak Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerinde (Güney-Batı (Oğuz) grubunda) lisans, yüksek lisans ve doktora seviyelerinde okutulmaktadır. Özellikle Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğrencileri lisans eğitimi aldıkları zaman 4 sene boyunca Edebiyat ve Kültür dersi görmekteyizler. Edebiyat dersleri en eski dönemden çağdaş ve en yeni döneme doğru ilerlerken Azerbaycan Kültürü ana hatlarıyla verilmektedir. Öğrenciler Azerbaycan Halk Edebiyatı ve Klasik Edebiyatın, Azerbaycan Kültürünün öğreniminde bazı güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Bunlar dilsel ve tarihi-kültürel olmak üzere iki ana başlığa

ayrılmaktadır. Dilsel zorluklar daha çok sesbilgisi (Azerbaycan Türkçesinde yer alan bazı harflerin ə, q, x Türkiye Türkçesinde karşılığının olmaması) ve anlam bilgisi (okuduğunu anlama açısından her iki dilin benzer olduğu kadar farklı kelime dağarcığına sahip olması, terimler vb.) düzeyinde görülmektedir. Tarihi-kültürel zorluklar ise her iki milletin gelenek ve göreneklere, yaşam tarzının özgünlüğü ile bağlantılı olarak ortaya çıkan farklılıklardır.

Birinci sınıf Halk Edebiyatı derslerinde öğrencilerin inançlar, efsunlar, fallar, mevsim folkloru, özellikle Nevruz bayramında yapılan törenler ve söylenen nağmeler, güneş çağırma töreninde söylenen Godu Nağmeleri, emek nağmelerinden Sayaçı Sözleri ve Holavarlar, Meydan Gösterilerinden Cıdır Temâşaları ve bu gibi birçok konunun öğreniminde zorluk çektiği görülmüştür. Örneğin farklı durumlar karşısında yapılan falların okutulması zamanı hem kavramsal hem de kültürel farklılık açısından konunun öğrenilmesinde güçlük yaşanmaktadır. Fallar konusu işlendiği zaman Azerbaycan’da Nevruz bayramı zamanı uygulanan fallar üzerinde özellikle durulur. Bunun sebebi Azerbaycan’da bayram esnasında fal bakmanın gelenek haline gelmesi ve bu tür konuların öğretiminde toplum hassasiyetinin göz önünde bulundurulmasıdır.

Nevruz Falları konusu işlenirken ilk başta öğrencilerin dikkatini konu üzerine çekmek ve aktif öğrenmeni sağlamak (Sarıgöz, 2013: 101) için tartışma öğretim yöntemine başvurulur. Bunun için “Fala İnanıyor Musunuz?” yâda “Hiç Fal Baktırdınız Mı?”, “Fal Nedir?”, “Niçin İnsanlar Fal Baktıramaya İhtiyaç Duyarlar?” gibi sorular sorularak öğrenciler için bir “tartışma alanı” oluşturulur. Fal kavramı öğrencilerin fikirleri alınarak açıklanır. Eski çağlardan bu yana insanlığın “gerek kendisiyle gerek çevresiyle ilgili bilinmezleri anlayıp keşfetmeye, istikbalin neler getireceğini önceden öğrenmeye” (Aydm, 1995: 138) olan merakı, geleceği tahmin etmekle olası bir tehlike veya zorluğu defetme isteğine dayanan kadere hükmetme/kaderi yönlendirme arzusu üzerinde durulur. Fal bakmanın bütün kültürlerce yaygın olduğu, falın aynı zamanda bir halk kültürü uygulaması olduğu Nevruz Falları üzerinden aktarılır. Bunlar arasında en yaygını “Qulaq Falı” falıdır. Kelimenin açıklanması yapılarak Azerbaycan’ın bazı bölgelerinde bu geleneğin “Qapı Pusma³³/Kapı Dinleme” olarak adlandırıldığı genç yaşlı demeden birçok kişinin niyet ederek (bayram öncesi Salı günü akşam saatlerinde) komşulara gitmesi ve niyetlerini burada konuşulan sohbetlere dayanarak yorumladığı anlatılır. Bu anlattıklarımıza ek olarak kısa belgesel videolarından yararlanılarak öğrencilerin konuyu daha kalıcı bir şekilde öğrenmesi sağlanır.

Bayram esnasında bekâr ve nişanlı kızlar tarafından yapılan yaygın fallardan biri de Vesfi-Hal’lardır. Bu fal şekli hakkında bilgi verilirken “Vesfi-Hal” kavramı açıklanır. Vesfi’nin tarif etmek, iltifat etmek ve övmek anlamlarına gelen ve falın uygulanışını anlatan bir kavram olduğu anlatılır (Çamenzaminli, 2005: 67). Daha sonra vesfi-hal’in uygulanış şekli: bayram akşamı genç kızların bir odaya toplanarak her kesin birer takımsu su dolu kâseye bıraktığı (literatürde dilek taşı olarak nitelendirilir) ve kâsenin üzeri kapatılarak, bir yönetici seçildiği, bu yöneticinin mani çağırarak takıları çıkardığı, takı sahibinin istikbalini söylenen maniye dayanarak yorumladığı aktarılır. Şansına aşk, kavuşma, vuslat konulu maniler çıkan kızların başına veya sağ koluna şal bağlanır. Kızın nişanlısı veya sevgilisi “bağlama ehvalatı”ni duyunca kızlar için şeker, lokum, meyve gibi ikramlıklar gönderir. (Abdulla, 2004: 83-84) Bu fal çeşidi öğrencilerin isteğine bağlı olarak daha çok uygulamalı veya gösteri yönteminden faydalanarak anlatılır. Uygulamalı anlatım zamanı fal için gerekli olan eşyalar (kâse, su, takı ve örtü) sınıfa getirilerek bir ön hazırlık yapılır (resim 1-6). Fal esnasında söylenecek manilerin çıktısı alınarak öğrencilere dağıtılır. Falda rol üstlenmek isteyen öğrenciler tahtaya çağrılarak fal uygulanır. Burada öğrencilerin bir fal çeşidini uygulayarak öğrenmesi başarılı sonuçlar vermektedir. Bunun sebebi uygulamalı/işbirlikçi öğretim yöntemlerinin öğrenci/öğrenen merkezli olması, öğrencilerin aktif rol üstlenerek deneyime bağlı bir öğrenim gerçekleştirmeleridir. (Kadim, 2010: 5) Bu da kendi beraberinde kolay ve kalıcı öğrenimi sağlar. Uygulamalı öğretim aynı zamanda öğrenimi sıkıcı

³³ Pusmaq burada gizlice dinlemek anlamında

olmaktan uzaklaşırarak ona eğlenceli bir boyut kazandırmakta, yorulmadan öğrenmeni sağlayarak öğrencileri eğitime teşvik etmektedir. Vesfi-Hal esnasında söylenilen maniler örnekleri ders esnasında sırayla her kese okutulur.

“Göyde bir guzu gördüm,
Tükü gırmızı gördüm,
Açdılar cennet gapısını,
Sevdiyim gızı gördüm.”

Ağ at gelir enişden,
Sinebendi gümüşden,
Bize de nasib olsun,
Heybedeki yemişden.

Güzgünü atdım bayıra,
Şövgü şefegi çayıra.
Yığılın gohum gardaş
İşimiz dönüb xeyire. (Çəmənzəminli, 2005: 303-304)

“Göyde ulduz olaydım,
Can gülüm, can-can
Hoşbeht bir gız olaydım,
Can gülüm, can-can!
Yar gapını döyende,
Can gülüm, can-can!
Evde yalgız olaydım,
Can gülüm, can-can!” (Abdulla, Babayev, 2008: 17)

Bu zaman manilerin doğru okunmasına dikkat edilir, şiirlerde geçen “sinebend, heybe, güzgu, bayır, şövgü şefeg, gohum” gibi anlaşılması zor kelimelerin açıklanması yapılarak öğrenim kolaylaştırılır. Vesfi-Hal, sadece bir fal olmanın ötesinde, birçok farklı unsuru birleştiren bir kültürel gelenek ve oyun olarak tanımlanabilir. Azerbaycan kültüründe önemli bir yer tutan bu gelenek, hem sosyal bir etkileşim biçimi hem de halk arasında kadere, insan hayatına ve ilişkilerine dair derin anlamlar taşıyan bir uygulamadır. Vesfi-Hal’ın özünü oluşturan "sözlerin yorumu", bu geleneğin temel yapı taşlarından biridir ve halk arasında güçlü bir söz inancı, söze duyulan saygı ve insanların kaderlerinin ve itibarlarının, söyledikleriyle özdeşleştirilmesi gibi önemli kültürel değerleri yansıtır. En sonda soru-cevap yöntemi ile konu yeniden tekrar edilerek kalıcı öğrenim sağlanır. Godu ve Emek nağmelerinin okutulması esnasında öğrencilere yabancı kalan kelimeler (godu, dodu, hemiraşı, gızıl gün, şişlik, saya, öküz, hodag vb.) açıklanır. Meydan oyunlarının anlatımı zamanı ise Azerbaycan’da özel günlerde yapılan Cıdır temaşaları üzerinde durulur, Cıdır kavramının at yarışlarının genel ismi olduğu ve buraya atlarla yarış yapma, at üzerinde kılıç oynatma, silahla hedef vurma ve yine at üzerinde farklı akrobasi hareketlerin dâhil olduğu anlatılır. (Nəbiyev, 2004: 303-304) Türkiye’de de geçmişten günümüze özel gün ve bayramlarda Cirit yarışlarının yapıldığı, Osmanlı padişahlarının bu oyuna büyük önem verdiği anlatılır. Kısa belgesel ve görsellerden yararlanılarak bu oyunda iki rakip takımın belirlenmesi ile takımların karşı tarafa “cirit sopası” adlanan ağaç dalını atması ve binicilerin birbirini kovalayarak oyunu sürdürmesi anlatılır. (Türkmen, Kaya, 2020: 22) Azerbaycan’daki Cıdır temaşaları ile Cirit oyunları arasında farklılıklar olduğu üzerinde durularak yaşana bilinecek anlam karmaşasının önüne geçilir.

İkinci sınıfta okutulan klasik edebiyat dersleri Azərbaycan'da X-XI. yüzyıllardan XVIII. yüzyıla kadar devam eden edebi süreci kapsamaktadır. Burada hem dilsel hem de tarihi-kültürel açıdan zorluklar yaşanmaktadır. Dilsel olarak Klasik Edebiyatta çok sayıda Arapça ve Farsça sözcüklerin yer alması ve kullanımda olmayan eski kelimelerin bulunması bu metinlerin öğrencilere yabancı kalmasını göstermek mümkündür. Tarihi-kültürel açıdan bakıldığında ise metinlerin edebi sanatlardan yoğun bir şekilde yararlanılarak yazılması, konuların günümüze uzak kalması anlam karmaşası yaratmakta ve metinlerin yorumlanmasını aksatmaktadır. Adı geçen durumlarda öğrenimi kolaylaştırmak için anlaşılmayan kelimeler sözlüklerden yararlanılarak açıklanır. Öğrencilere dönemin tarihi kültürel yapısı hakkında bilgiler verilerek metinlerin bu bağlamda yorumlanması sağlanır.

Öğrencilere klasik edebiyat öğretilirken ilk başta Arapça ve Farsça yazılan Azerbaycan edebiyatı anlatılır. XIII. yüzyıla kadar Azerbaycan edebiyatının Farsça yazılmasının tarihi ve sosyal sebepleri üzerinde durularak, X-XIII. yüzyıllara arasında Farsçanın Doğuda “bir devlet ve edebiyat dili” (Rəsulzadə, 1991:15) olduğu vurgulanır, Batıda ise bu misyonu Fransızcanın üstlendiği ve bu geleneğin XVIII. asra kadar sürdüğüne değinilir. (Rəsulzadə, 1991: 15) Farsça yazan şairler arasında N. Gencevi'nin hayatı ve eserleri üzerinde daha geniş durularak, öğrencilere şairin eserlerinin ana teması, insan şahsiyeti ve erdemleri olduğu anlatılır. N. Gencevi Hamse'de insanın en güzel sıfatlarının adalet, merhamet, iffet ve sevgi olduğunu vurgulanır. Bu temalar, onun şiirlerinde sürekli olarak tekrarlanır ve Nizami, insanın içsel dünyasını, karakter yapısını anlamaya çalışarak, bu değerlerin toplumsal huzurun temeli olduğunu savunur. Bu konular şairin eserleri eşliğinde öğrencilere aktarılır. Nizami'nin Türkçe yazmış olduğu eserleri günümüze ulaşmasa da şairin eserlerinde "Türk" kavramı, daha çok güzellik, ismet, adalet ve yiğitlik gibi erdemlerle özdeşleşmiştir. Bu durum şairin eserlerinden örnekler verilerek öğrencilere aktarılır. (Örneğin “Sırlar Hazinesi” eseri: İkinci Halvetin Semeresi, Garı İle Sultan Sencer'in Hikâyeti, “Leyla ile Mecnun” eseri: Destanın Başlangıcı, Leyli'nin Ehvalı Hakkında, “Hüsrev ve Şirin” eseri: Mehin Banu'nun Şirin'e Öğüt Vermesi. vb.)

XIII. yüzyıl ana dilli eserlerin meydana çıktığı bir dönemdir ve bu da öğrencilerin çevri değil orijinal eserleri okuyarak öğrenme ve yorumlama sürecini başlatmaktadır. Bilindiği gibi şiir sadece şairin duygu, düşünce edebi zevkini ihtiva etmekle kalmaz, yazıldığı dönemin tarihi, siyasi ve kültürel manzarasını da yansıtır. Buna ek olarak Doğuda IX. yüzyıldan itibaren tasavvuf düşüncesinin şekillenmesi ve zamanla bir edebiyat-şiir anlayışına dönüşmesi bu dönem yazılan şiirlerin öğrenilmesi ve yorumlanmasını zorlaştırmaktadır. Bunun önüne geçebilmek ve klasik edebiyatın öğrenilmesini kolaylaştırmak adına derslerde yer-yer tasavvuf düşüncesi, tasavvufun edebiyatı- şiiri (gazel, kaside) etkilemesi üzerinde durularak öğrencilere bu konuda bilgi verilir. Tasavvufi simgeleri ve temaları öğrencilere öğretmek için çeşitli kaynaklar önerilmektedir. Örneğin: A. Gölpmarlı'nın “100 Soruda Tasavvuf” (1985), A. Azmi Bilgin'in “Türk Tasavvuf Edebiyatı Makaleleri” (2020), Y. Babayev'in “Teriget Edebiyatı: Sufizm, Hürufizm” (2007) Bu gibi eserler, tasavvufun temel öğretileri hakkında öğrencilerin daha derinlemesine bilgi sahibi olmalarını sağlar. Bazen bu kitaplardan belli bölümler seçilerek öğrenciler ödevlendirilir. Aynı zamanda klasik şiiri doğru bir şekilde anlayabilmek için derslerde mutlaka sözlükler bulundurulur. Özellikle M. Adilov'un editörlüğünde hazırlanmış olan “Klasik Azerbaycan Edebiyatında İşlenen Ereb ve Fars Sözlüğü” (I, II Cilt, 2005) ikici sınıf Azerbaycan Edebiyatı derslerinde el kitabı olarak kullanılır. Bununla birlikte gazel ve kasidelerde en sık kullanılan tasavvufi simgeleri (ebru, buse kâbe kavseyn, mâh, afitab, ağıyâr, mürşit, mürit, saki, ney, meyhane, harabat vb.) yine tasavvuf sözlüklerine dayanarak açıklanır.

Men ölsem sen büti-şengül, sürahi, eyleme gül-gül.
Ne gül-gül? Gül-güli bade. Ne bade? Badeyi-ehmer.

Tutuşmayınca der ateş belürmez hısleti-enber.
Ne enber? Enberi-suziş. Ne suziş? Suziş-mecmer. (Babayev,2009:19,20)

Heç kimse Nesimi sözünü keşf ede bilmez,
Bu, guş dilidir, bunu Süleyman bilir ancag.

Ne sün’i-paki-yezdansan, a dilber?
Müsevversen, müenbersen, münevver! (Nəsimi, 2004: 28, 203)

İşaret gıldığunca bir nezer şah,
Önünde Şümrü Mervan derdederdir.

Şahi-Merdanın, Alinin aliyem,övladiyem,
Zülfügarü tacü Düldül uş bu nişan mendedir. (Xətai, 2005: 51, 56)

Mişki-Çin avare olmuşdur veteninden men kimi,
Gansı şuhun, bilmezem, zülfi-perişanın sever.

Ey Füzuli, dehr Zalinin firibinden sağın,
Olma gafil, er kimi terpen, işin merdane tut!

Hakı-sağər, Cemü Cemşiddir, ey piri-müğan,
Haber et sakiye kim, tutmaya sağər küstah! (Füzuli, 2005:108, 76, 93)

Yukarıdaki şiir parçalarında yer alan “Büti-şengül, Amber, Süleyman, Yezdan, Mervan, Zülfikar, Düldül, Miski-Çin, Zal, Cemü Cemşid” ve bu gibi kadim ve orta asır dini inançlarını, kültür ve yaşamını simgeleyen birleşmeler divan edebiyatında sık-sık karşılaşılan birleşmelerdir ve bu birleşmeler şiirlerin öğrenimini zorlaştırmaktadır. Bu durumlarda ilk başta gazellerin açıklaması verilirken anlaşılması güç olan kelime grupları tarihi-kültürel açıdan incelenir. Daha sonra öğrencilerin bu kavramları araştırmaları istenir. Örneğin öğrenciler gazelerde sık-sık geçen “misk ve amber” kavramalarının hem tarihi-kültürel hem de edebi açıdan araştırmaları konusunda ödevlendirilir ve konuyu güvenilir kaynaklardan (ansiklopedi, bilimsel makale ve kitaplar) araştırarak sunum yapmaları istenir. Öğrenciler araştırma esnasında misk ve amberin tarihi kültürel arka planını oluşturarak bu maddelerin nasıl elde edildiği, hangi zamanlarda ve hangi toplumlarda değerli kabul edildiği üzerinde durur, daha sonra gazelerde misk ve amberin metafor olarak kullanılmasının sebepleri, divan edebiyatındaki işlevleri ve, bu kavramların aşk, güzellik, değer ve saflık gibi temalarla ilişkisini ele alırlar. Bu tür araştırmalar, öğrencilerin hem divan edebiyatına hem de tarihi-kültürel bağlamlara dair derinlemesine bir anlayış geliştirmelerine olanak tanır. Ayrıca, tarihsel ve edebi metinlerin iç içe geçmiş anlam dünyalarını çözümleyerek, eski şiirlerin modern okuyucular tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlar.

Klasik edebiyat derslerinde, özellikle İmadeddin Nesimi'nin hayatı ve eserlerine yönelik kapsamlı bir yaklaşım benimsenir. Nesimi'nin hayatı, doğum yeri ve doğum tarihi gibi temel biyografik bilgilerle başlar. Ardından, Nesimi'nin kullandığı çok sayıda müstear isim ve bu isimlerin tarihi ve siyasi bağlamda anlamı ele alınır. Nesimi'nin Hurufilik düşüncesiyle olan ilişkisi, bu düşüncenin şekillendiği dönemdeki etkileri ve Nesimi'nin Fazlullah Naimi'ye olan bağlılığı üzerinde de durulur. Şairin seyahat ettiği şehirler Bakü, Ankara, Anadolu, Bağdat ve bu seyahatlerin arkasındaki nedenler detaylandırılır. Nesimi'nin idam edilmesi üzerinde durularak, olayın sebepleri açıklanır. Ayrıca İ. Nesimi'nin Türkçe divanının önemli analizi yapılarak şairin “Azerbaycan edebiyatında ana dilinde yaranan felsefi şiirin esasını koyduğu” (Araslı, 1972: 5) şiirlerinden örnekler verilerek anlatılır. Şairin Hurufilik düşüncesini sade ve anlaşılır bir dil ile ifade etmesi, bu düşüncenin halk arasında yayılmasına olanak sağlamıştır. Şairin gazelleri, özellikle işgal ve istibdat altındaki halkın sesi haline gelmiştir. Nesimi'nin idamı, onun

kâfir ilan edilmesi ve bu süreçteki tarihi gelişmeler de öğrencilerin dikkatine sunulur. Nesimi'nin eserlerinin ana kaynağının Kuran ve hadisler olduğu vurgulanır.

Nesimi'nin eserlerine dair daha derinlemesine bir anlayış kazanabilmek için, YouTube platformunda yer alan belgeseller, örneğin Agil Melikov'un "Mende sığar iki cahan, men bu cahana sığmazam..." konuşması ve Hasan Seyidbeyli'nin 1973 yapımı "Nesimi" filmi izletilir. Ayrıca, şarkıcı Sami Yusif'in Nesimi'nin gazellerine yaptığı besteler de öğrencilere dinletilerek şairin eserleriyle kurdukları bağ güçlendirilir. Bütün bu etkileşimli ders materyalleri, Nesimi'nin hem edebi mirasının hem de felsefi düşüncesinin öğrenciler tarafından daha derinlemesine anlaşılmasını sağlamak amacıyla kullanılır. Nesimi'nin gazelleri, özellikle "Sığmazam" redifli gazeli, tasavvuf ve edebiyat açısından incelenerek, öğrencilerin bu metinlere dair analitik bir bakış açısı kazanmaları sağlanır.

Klasik edebiyat derslerinde önemli bir diğer tema, Şah İsmail Hatay'i'nin hayatı ve eserleridir. Şah İsmail, divan edebiyatında "nefes"leriyle tanınan ve Azerbaycan edebiyatına büyük katkı sağlamış bir sultan şairidir. Şah İsmail'in Azerbaycan klasik edebiyatına en önemli katkılarından biri, halk üslubunu ve âşık şairi tarzını divan edebiyatına dâhil etmesidir. Bu katkı, Qasımlı (2002: 51) tarafından "klasik poeziyaya halk üslubunu- âşık şairi tarzını getirmek hüneridir" şeklinde vurgulanmaktadır. Orta çağda folklor edebiyatı, genellikle edebi değeri düşük, taşra tarzında söylenmiş koşuklar ve söylenceler olarak kabul edilmiştir. Ancak Hatay'i'nin hece vezniyle ve halk tarzında yazdığı şiirler, divan edebiyatı ile halk edebiyatının kaynaşmasına zemin hazırlamış, klasik edebiyatın âşık tarzı şiir yazma geleneğini pekiştirmiştir. Hatay'i'nin şiirlerini akıcı ve sade bir Türkçe ile yazması, günümüzde de eserlerinin geniş bir okur kitlesi tarafından rahatça okunmasını ve anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu özellik, öğrencilerin klasik edebiyatla ilgili çalışmalarında da önemli bir kolaylık teşkil etmektedir.

Ancak, Şah İsmail'in hayatı ve eserleri konusunda yapılan derslerin bazı zorlukları da bulunmaktadır. Özellikle, Şah İsmail'in tarihi-siyasi portresi, onun öğrenilmesini güçleştiren faktörlerden biridir. Şah İsmail, Şii inancına bağlı olarak çeşitli dini ve siyasi kararlar almış, Osmanlı İmparatorluğu'nda baş gösteren Tekeli-Türkmen ayaklanmalarından ve Osmanlı-Safevi savaşlarından sorumlu tutulmuştur. Bu tarihi olaylar, Şah İsmail'in hayatını ve edebi mirasını daha derinlemesine anlamak için önemli bir bağlam sunar. Öğrencilerin bu konuyu doğru bir şekilde kavrayabilmeleri için, tarihi kaynakları incelemeleri önerilmektedir. Özellikle, Turfan Gündüz'ün "Osmanlılar, Safeviler, Kızılbaşlar" (2015), "Son Kızılbaş Şah İsmail" (2020), Selâhattin Tansel'in "Yavuz Sultan Selim" (1969) ve Oktay Efendiyev'in "Azerbaycan Safevi Devleti" (2018) gibi eserler, öğrencilerin Şah İsmail'in tarihi ve siyasi bağlamını anlamalarına yardımcı olacak kaynaklardır.

Bu bağlamda, öğrencilere bu kaynaklar üzerinden ödevler verilerek, konuyla ilgili sunumlar yapmaları istenmektedir. Kaynak araştırması ve sunumlar, öğrencilerin Şah İsmail Hatay'i'ye dair tutumlarını değiştirir ve şairin eserlerinin öğrenimini kolaylaştırır. Tarihi ve edebi bağlamda daha sağlam bir anlayışa sahip olan öğrenciler, Hatay'i'nin şiirlerini ve edebi mirasını daha derinlemesine kavrayabilmekte ve bu eserlerin klasik edebiyat içindeki yerini daha net bir şekilde görebilmektedirler.

M. Fuzûlî Klasik Türk edebiyatının en büyük şairidir. Şairin eserleri, sadece Türk edebiyatı için değil, aynı zamanda Fars ve Arap edebiyatı için de büyük bir öneme sahiptir. Fuzûlî'nin edebi mirası, hem içerik hem de biçim bakımından derinlikli olup, çağdaşlarından ve sonraki kuşaklardan büyük takdir görmüştür. Ancak, Fuzûlî'nin şiir dilinin yoğun anlam yükleri, zengin söz sanatları ve derin felsefi sorgulamaları, öğrencilerin şiirlerini anlamada ve takdir etmede karşılaştıkları zorlukları artırmaktadır. Bu nedenle, Fuzûlî'nin edebi kişiliği ve eserleri, klasik Azerbaycan edebiyatı derslerinde genellikle iki-üç hafta boyunca ayrıntılı olarak işlenmektedir. Fuzûlî'nin biyografisi, klasik edebiyat derslerinde genellikle şairin hayatına dair ilginç ve tartışmalı noktalarla (doğum tarihi, doğum yeri, ailesi, künyesi, devlet erkânı ile ilişkileri vb.) başlar. Asıl ismi Mehmed olan şairin "Fuzûlî" gibi (çok ve lüzumsuz konuşan, aynı zamanda faziletli anlamına da gelen) bir müstear isim seçmesi Farsça divanına dayanarak anlatılır. Fuzûlî'nin bu ismi seçmesinin, onun şiirlerinde derin bir felsefi düşüncesinin ve mistik bir anlayışın izlerini taşımasıyla ilişkili olduğu vurgulanır.

Fuzûlî'nin şiirleri, içerik ve biçim bakımından son derece zengin ve derindir. Şairin şiirleri genellikle tasavvufi öğelerle yoğrulmuştur ve bu şiirlerde derin bir sufizm ve panteizm izleri görülür. Şairin, aşk, aşkın metafizik boyutu, insan ruhunun Tanrı'ya olan yolculuğu gibi temalar etrafında şekillenen şiir dili, bazen oldukça soyut ve anlamca yoğun olabilir. Bu durum, Fuzûlî'nin gazelleri ve diğer şiir türleri hakkında öğrencilerde "çok zor" ve "anlaşılmaz" gibi ön yargılar oluşmasına sebep olabilir. Öğrencilerin bu şiirlere olan mesafesini kırabilmek için, şairin şiir dilinin nasıl yapılandığı ve ne tür derin anlamlar taşıdığı hakkında bilgiler veren ek kaynaklardan yararlanılır. Bunlara Samet Elizade “Şah Beyitler”, Mir Celal “Füzulinin Poetik Hususiyetleri” (1940), “Füzuli Senetkarlığı” (1958), Mehmet Fuat Köprülü “Fuzûlî Hayatı ve Eseri” (1924), E. J. Wilkinson Gibb “Osmanlı Şiir Tarihi” (1999) eserleri örnek gösterilebilir.

Fuzûlî'nin eserlerinin daha iyi kavranabilmesi için derslerin zenginleştirilmesi ve destekleyici materyallerin kullanılması büyük bir önem taşır. TRT Avaz ve TRT Belgesel gibi mecralarda yayınlanan Fuzûlî'nin hayatı ve şiirleri üzerine yapılan belgeseller, öğrencilerin şairin yaşamı ve eserleri hakkında daha derin bir anlayış geliştirmelerine yardımcı olabilir. Bu tür materyaller, öğrencilerin Fuzûlî'nin şiirlerini anlamada karşılaştıkları zorlukları aşmalarına yardımcı olabilir.

M. Fuzûlî, yalnızca bir şair değil, aynı zamanda derin bir düşünür, âlim, âşık ve arif olarak da tanınır. Bu çok yönlü kişiliği, onun edebi eserlerine farklı katmanlar eklemiş ve Türk, Fars ve Arap edebiyatları üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Şairin öğrencilere bu yönüyle sunulması, şiirlerin daha anlaşılır hale gelmesini ve Fuzûlî'nin eserlerine dair doğru bir kavrayış geliştirilmesini sağlar. Fuzûlî şiirlerinde adeta bir filozof ressam gibi benzetmeler yaratır. Şairin benzetmelerindeki mükemmel uyum, kullanılan imgeler ile anlam arasında güçlü bir ilişki kurar ve her iki ögenin bir arada uyum içinde çalışmasını sağlar. (Elizade, 1995: 10, 12) Bu özellik öğrencilere şairin eserlerinden örnekler verilerek anlatılır. Ayrıca şairin şiirlerinde aşk teması detaylı incelemeye tabi tutulur.

Azerbaycan Kültürü dersleri, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümünde eğitim gören üçüncü sınıf öğrencilerine verilen bir derstir. Bu dersin amacı, Azerbaycan kültürünü öğrencilerine genel hatlarıyla tanıtmak ve bu kültürün temel unsurlarını derinlemesine incelemelerini sağlamaktır. Dersin ilk haftalarından itibaren, öğrenciler Azerbaycan kültürüne dair temel kavramlar ve medeniyet anlayışlarıyla tanıştırılmaktadır. Öğrencilere, Azerbaycan medeniyetinin binlerce yıllık bir geçmişi olduğu ve bu medeniyetin hem Orta Asya'dan hem de Anadolu'dan gelen kültürel etkileşimlerle şekillendiği aktarılmaktadır. Bu dersler, özellikle Azerbaycan'ın maddi kültür öğeleri üzerine yoğunlaşarak, öğrencilerin kültürle ilgili algılarını derinleştirmeyi hedeflemektedir. Ders boyunca, öğrenciler Azerbaycan kültürünün farklı unsurlarını detaylı bir şekilde incelemektedir. Bu unsurlar arasında kale ve anıtlar, milli giysiler, geleneksel danslar, el sanatları, halı sanatı, müzik kültürü ve milli müzik aletleri bulunmaktadır. Öğrenciler, her bir kültürel ögenin tarihsel gelişimini, kullanılan materyalleri, şekilsel özelliklerini ve kültürel anlamını öğrenmektedir.

Örneğin, Azerbaycan milli giysileri konusu işlendiğinde, erkek ve kadın giyimlerinin genel yapısı, tasarımı ve en çok tercih edilen kumaşlar üzerine detaylı bilgiler verilmektedir. XVIII. yüzyılda Azerbaycan'da hanlıkların kurulması ile birlikte giysilerin çeşitlenmesi ve her bir hanlık yönetiminin kendine özgü giyim kültürünü şekillendirmesi de ele alınmaktadır. (Əfəndiyev,1960:11) Erkek ve kadın baş giyimlerinin yapım aşamaları ve kültürel anlamı öğrencilerle paylaşılmaktadır. Özellikle geleneksel Azerbaycan başörtüsü olan Kelağa'nın halk arasındaki önemi ve bu giyim türünün taşıdığı simgesel değerler de vurgulanmaktadır. Öğrencilerin kültürle ilgili yeni terim ve kavramlarla tanışacakları için, bu terimlerin öğrenilmesine özel bir dikkat gösterilmektedir. Azerbaycan'ın geleneksel dansları da dersin önemli bir parçasıdır. Azerbaycan halk oyunları, bu kültürün en eski ve köklü öğelerinden biri olup, öğrenciler bu dansların tarihsel ve kültürel bağlamını incelemektedir. Özellikle bu dansların Kafkasya ve Türk dünyasındaki benzerlikleri ve bu benzerliklerin kültürel etkileşimlerle nasıl şekillendiği anlatılmaktadır. Dersin bir diğer önemli unsuru halı sanatı ve el sanatlarıdır. Burada, Türklerin en eski halı örneği olan Pazırık halısı ile konuya başlanır. Pazırık halısının üzerindeki

motiflerin Azərbaycan ve Türk halılarına nasıl ilham verdiği detaylı bir şekilde ele alınır.(Deniz, 2005:89) Öğrenciler, halı sanatının hem sanatsal hem de kültürel boyutlarını öğrenirken, bu sanatın Azerbaycan'daki yeri ve önemi üzerine de derinlemesine bilgi sahibi olmaktadır.

Dersin genel yapısı, öğrencilerin Azerbaycan kültürüne dair geniş bir bilgi yelpazesi edinmelerini amaçlayan bir şekilde kurgulanmıştır. Gösteri dayalı materyaller, kültürel objeler ve görsel kaynaklar aracılığıyla dersler daha etkili ve somut hale getirilmektedir. Bu durum öğrencilerin derse olan ilgisini artırmakta ve teorik bilgileri pratikle pekiştirmelerine olanak tanımaktadır.

Sonuç

Türk öğrencilerin Azerbaycan halk edebiyatı, kültürü ve klasik edebiyatı hakkında kapsamlı bilgiler sunarken, derslerde karşılaşılan dilsel ve kültürel zorlukları aşmak için bir dizi etkili öğretim yöntemine başvurulmaktadır. Bu yöntemler, hem öğrencilerin bilgiyi anlamalarına yardımcı olmakta hem de Azerbaycan'ın kültürel ve edebi mirasını derinlemesine öğrenmelerini sağlamaktadır. Azerbaycan halk edebiyatı derslerinde uygulamalı yöntemlere yer verilmekte, öğrencilerin bu kültürel pratiklere dair daha somut bir anlayış geliştirmeleri sağlanmaktadır. Klasik edebiyat derslerinde dilsel zorlukların yanı sıra, dönemin kültürel ve tarihi bağlamları da açıklığa kavuşturulmaktadır. Şairlerin eserleri üzerinden işlenen tasavvufî temalar, edebi sanatlar ve toplumsal değerler üzerine yapılan analizler, öğrencilere bu metinlerin derinliklerini anlamada yardımcı olmaktadır. Azerbaycan Kültürü dersi ise öğrencilerin Azerbaycan'ın tarihi, sanatı, geleneksel yaşam biçimleri ve kültürel simgeleri hakkında derinlemesine bilgi edinmelerini sağlarken, aynı zamanda bu kültürün diğer Türk halkları ile olan etkileşimlerini anlamalarına da olanak tanımaktadır. Ayrıca Azerbaycan Edebiyatı ve Azerbaycan Kültürü'nün öğreniminde karşılaştıkları sorunları gidermek adına Türk ve Azerbaycanlı bilim insanlarının alanda karşılaştırmalı araştırmalara ağırlık vermesi ve ortak bilimsel yayımlar yapması gerekmektedir. Bu araştırmalar konuların daha kolay ve anlaşılır bir şekilde kavranmasını sağlarken, aynı zamanda her iki milletin tarih, edebiyat ve kültürünün daha geniş kitleye hitap etmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Araslı, H. (1972). İmadəddin Nəsimi (Həyat və Yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
2. Aydın, M. (1995). “Fal” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:12, s.138-139
3. Babayev, Y. (2009). XIII-XIV Əsrlər Ana Dilli Lirik Şeirimizin İnkişaf Yolu. Bakı, Elm və Təhsil.
4. Nəsimi, İ. (2004). Seçilmiş Əsərləri. İki Cildə I Cild. Bakı, Lider Nəşriyyatı.
5. Füzuli, M. (2005). Seçilmiş Əsərləri. Altı Cildə I Cild. Bakı, Şərq-Qərb.
6. Sarıgöz, O. (2013). Sınıfla ve Grupla Tartışma Yöntemlerinin Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Akademik Başarılarına Etkisi. *Electronic Journal of Vocational Colleges-December/Aralık*
7. Çəmənəminli, Y.V. (2005). Əsərləri. Üç Cildə III Cild. Bakı, Avrasiya Press
8. Abdulla, B. (2004). Arxaiq Folklor Janrları. Azərbaycan Edebiyatı Tarixi I, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Edebiyat İnstitutu, Bakı, Elm. S.67-98
9. Abdulla, B. Babayev, T. (2008). Novruz Bayramı Ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb
10. Rəsulzadə, M.Ə. (1991) Azərbaycan Şairi Nizami. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
11. Kadim, M. (2010). Öğretim İlke ve Yöntemleri. <https://www.studocu.com/row/document/sirnak-universitesi/biology/ogretim-ilke-ve-yontemleri-ders-notlari/92620716> (erişim tarihi: 15.12.2024)
12. Türkmen, M. Kaya, A. (2020). Osmanlı'dan Günümüze: Atlı Cirit Oyunları. *Sporda Bilimsel ve Akademik Yaklaşımlar 6*, Gece Kitaplığı, Aralık, Çankaya Ankara. S.1-29
13. Nəbiyev, A. (2004). Meydan Tamaşaları. Azərbaycan Edebiyatı Tarixi I, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Edebiyat İnstitutu, Bakı, Elm. S.303-310
14. Xətai, Ş.İ. (2005). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb

15. Qasımlı, M. (2002). Şah İsmail Xətayinin Poeziyası. Bakı, Elm
16. Əlizadə, S. (1995). Şah Beytlər. Bakı, Azərnəşr.
17. Əfəndiyev, R. (1960). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
18. Deniz, B. (2005). Anadolu Türk Halı Sanatının Kaynakları. Sanat Tarihi Dergisi, Sayı XIV-1 s.79-103

Vesfi-Hal'ın Yapım Aşamaları

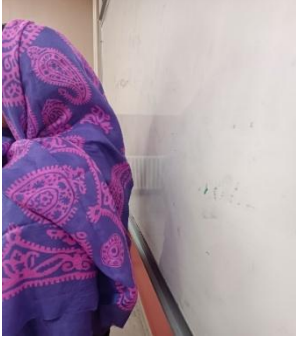
Resim 1



Resim 2



Resim 3



Resim 4



Resim 5



Resim 6



**AZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARI PERSONAJLARININ NİTQİNDƏ
KOMMUNİKATİV STRATEGİYALAR**

Dos. Könül Həbibova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Nağllar bir çox xalqların mədəniyyətində və ədəbiyyatında mühüm yer tutur. Onlar yalnız əyləndirmir, həm də mənəvi və mədəni dəyərlərin ötürülməsi vasitəsi kimi xidmət edir. Nağlların maraqlı tərəflərindən biri də personajların məqsədlərinə çatmaq üçün nitqi davranışlarında istifadə etdikləri manipulyasiyalardır. Bu elmi araşdırma çərçivəsində nağllarda nitq manipulyasiyasının əsas özəyini təşkil edən kommunikativ strategiyaların təhlil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan xalqının dəyərli şifahi xalq yaradıcılığı irsindən olan “Məlikməmmədin nağılı”, “Cırtıdan”, “Göyçək Fatma” nağllarından olan nümunələr əsasında nağıl mətnlərinin əsas qayəsini təşkil edən ideoloji məzmunun kommunikativ strategiyalara yansımaları və bununla da milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində intralingvistik və ekstralingvistik elementlərin xalq yaddaşında hansı prinsiplər əsasında funksionallaşmasının müəyyən edilməsi tədqiqat qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biridir.

Nitqi manipulyasiya müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün başqa bir insanın düşüncələrinə, hisslərinə və davranışlarına gizli şəkildə təsir etmək üçün dil materialı, elementi və vasitələrindən məharətlə istifadə etməyi özündə ehtiva edir. Nağllar kontekstində nəzərdən keçirilən dil materialları əsasında qarşıda dayanan məqsədə çatmaq üçün hiylə, yalan, inandırma, qururlanmaq və şəxsiyyət mövqeyinin müdafiəsi, xeyirxahlıq və digər strategiyalardan daha çox istifadə edildiyi müşahidə edilir. Tədqiqat çərçivəsində adları yuxarıda qeyd edilən nağlların dialoq nitqi əsasında toplanmış dil materialları təsviri-müqayisəvi metod əsasında təhlil edilərək bir neçə nitqi strategiya müəyyən edilmişdir. Bunlar arasında inandırma və arqumentasiya çox vaxt personajların fikirlərini və ya davranışlarını dəyişdirmək üçün istifadə olunur. Araşdırmanın nəticələrinə istinad demək olar ki, nağllarda nitqi manipulyasiya yalnız süjet formalaşdıran element kimi xidmət etmir, həm də oxucuların mənəvi və emosional qavrayışı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir, bəşəri dəyərlərin “yaxşı” və “pis” olaraq iki qütbə cəmlənməsi nəticəsində yaxşı və pis arasındakı fərqi aşılayır.

Nitqi manipulyasiya süjeti formalaşdırmağa və əxlaqi dəyərləri təlqin etməklə nağıl mətnlərinin kompozisiyasında mühüm amil kimi dəyərləndirilməlidir. Nağllarda nitqi manipulyasiyaya söykənən kommunikativ strategiyaların tədqiqi insan ünsiyyətinin və şəxsiyyətlərarası nitqi təsirin mədəni və psixoloji aspektləri haqqında maraqlı nəticələr ortaya qoyur.

Açar sözlər: *Kommunikativ strategiya, Nitqi təsir, Azərbaycan xalq nağllarının dili, Manipulyasiya, Mətn kompozisiyası*

**COMMUNICATIVE STRATEGIES IN THE SPEECH OF CHARACTERS IN
AZERBAIJANI FOLK TALES**

Assoc. Prof. Konul Habibova

Nasimi Institute of Linguistics of ANAS, Azerbaijan

Fairy tales hold a significant place in the culture and literature of many nations. They not only entertain but also serve as a means of transmitting moral and cultural values. One of the interesting aspects of fairy tales is the manipulations used by characters in their speech behaviors to achieve their goals. This scientific research aims to analyze the communicative strategies that constitute the core of speech manipulation in fairy tales. Based on examples from the valuable oral folklore heritage of the Azerbaijani people, such as “The Tale of Malikmammad,” “Jyrtan,” and “Beautiful Fatma,” this study

intends to examine how the ideological content that forms the essence of fairy tale texts is reflected in communicative strategies and determine on what principles the intralinguistic and extralinguistic elements function in the people's memory in transmitting national, moral, and universal values from generation to generation.

Speech manipulation involves skillfully using language material, elements, and tools to secretly influence another person's thoughts, feelings, and behaviors to achieve certain goals. In the context of fairy tales, it is observed that strategies such as deception, lying, persuasion, boasting, and the defense of personal stance, as well as kindness, are frequently used to achieve the intended goals based on the language materials considered. Within the framework of this research, language materials gathered from the dialogue speech of the aforementioned fairy tales were analyzed using a descriptive-comparative method, and several speech strategies were identified. Among these, persuasion and argumentation are often used to change characters' thoughts or behaviors. According to the results of the research, it can be said that speech manipulation in fairy tales not only serves as an element that forms the plot but also has special importance for the moral and emotional perception of readers, as it instills the difference between good and evil through the polarization of universal values into “good // well” and “bad // worse.”

Speech manipulation should be regarded as an important factor in the composition of fairy tale texts, shaping the plot and imparting moral values. The study of communicative strategies based on speech manipulation in fairy tales reveals interesting results about the cultural and psychological aspects of human communication and interpersonal speech influence.

Keywords: *Communicative Strategy, Speech Influence, Language of Azerbaijani Folk Tales, Manipulation, Text Composition*

Giriş

Manipulyasiya fenomeni dilçilikdə birmənalı şəkildə şərh edilmir. İlk öncə qeyd edək ki, nitqi manipulyasiya dedikdə, biz cox ciddi, amma qətiyyənlə fərqi varmıdır? psixolinqvistik hadisə nəzərdə tuturuq. Nitqi manipulyasiya ünsiyyətdə olan bir şəxsin qarşı tərəfi istədiyi şəkildə yönləndirmək və öz məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif dil vasitələrindən istifadə etməsidir. Manipulyasiya zamanı danışan şəxs qarşı tərəfi müəyyən məlumatları qəbul etməyə, müəyyən reaksiyalar verməyə və ya qərarlar qəbul etməyə məcbur etmək üçün bilavasitə və ya dolaylı üsullardan yararlanır. Bu, dinləyicinin düşüncələrinə və emosiyalarına təsir etmək üçün məlumatların seçici təqdimatı, yanlış məlumatlandırma və ya duyğusal təsir vasitəsilə həyata keçirilə bilər. E.Saunders qeyd edir ki, “manipulyasiyanın çox bəsit bir səbəbi vardır ki, bu da mənfəətdir” [9] Təbii ki, genişplanlı bir hadisə olmaqla manipulyasiyanın nitqdə fərqli taktika və strategiyaları ilə qarşılaşırıq. Lakin bütün bunlar bir məqsədə xidmət edir: qarşı tərəfin qərarlarını və ya davranışlarını idarə etmək. “*Manipulyasiya sosial psixoloji fenomen və ya təsir olmaqla özündə digər insanların düşüncə tərzini, onların davranışlarını, gizli aldatma və güc tətbiq etmə taktikası ilə dəyişdirməyə yönəlmiş məqsədyönlü hərəkətləri birləşdirən bir anlayışdır. Bu tərif təbii ki, qələizdir və adətən ümumi anlamda istifadə olunur. Daha sadə dildə desək, idarə edən insanın mənafeyinə uyğun şəkildə digər bir insanın gizli idarə olunması prosesidir.*” [2]. Psixoloq F.Camalova manipulyasiyanı ailə və ya iş həyatında insanlar arasında formalaşan mənfə psixoloji təsir kimi qələmə verir. Rus dilçiliyində bu psixolinqvistik nitq hadisəsinə münasibət sərgiləyən N.İ.İlyuxin nitqi təsir zəminində baş verən manipulyasiyanı “kommunikativ manipulyasiya” adlandırır və qeyd edir ki, “*kommunikativ manipulyasiya şəxsiyyətlərarası ünsiyyət prosesində kommunikaqlar tərəfindən həyata keçirilən kommunikaqlar təsir növlərindən biridir. Kommunikativ manipulyasiya “nadürüst” taktika və ünsiyyət vasitələrinin istifadəsi ilə xarakterizə olunur, çünki onun əsas məqsədi nitqi təsirə məruz qalanın şüurunda dəyişikliklər etmək və ya onu bir vasitə kimi istifadə etmək üçün onun qavrayışına təsir etməkdir. “Nadürüst” taktika və ünsiyyət vasitələri insanın psixoloji və emosional vəziyyətinin istismarına əsaslanan taktikalardır*” [11, s. 1463].

Buradan görüldüyü kimi, N.İ.İlyuxin “kommunikativ manipulyasiya”nı gizli motivli mənfə nitqi təsir növü kimi səciyyələndirir. M.L.Usenko da öz araşdırmalarında “manipulyasiya” terminini

“humanitar sahədə ən açıq peyorativ termin” [13, s.461] kimi, yəni mənfi çalarla yüklənmiş bir anlayış kimi təqdim edir. Lakin manipulyasiya hər zaman neqativ nəticələr doğurmur. Qeyd edilməlidir ki, manipulyativ nitqi strategiyalar məişətdə və gündəlik həyatımızda daha tez-tez rast gəlinir. Uşaqların tərbiyəsində, düzgün qərarların alınmasında və s.-də yerində istifadə edilən uğurlu manipulyativ nitqi strateji gedişlər olduqca müsbət nəticələrə gətirib çıxara, hətta ən dərin münaqişələrə belə, son qoya bilər.

Nitqi manipulyasiyasının əsas elementləri kimi bunlar qeyd edilir: “1) *Məqsədyönlülük* — manipulyasiya həmişə müəyyən bir məqsəd güdür: inandırma, davranışın dəyişdirilməsi və ya yeni baxışların formalaşdırılması; 2) *Məxfilik*: manipulyator kommunikativ ünsiyyət zamanı öz həqiqi niyyətlərini açıqlamır və nitqi təsirə məruz qalan şəxs bu niyyətlərdən xəbərsiz olur; 3) *Dil vasitələrindən məharətlə istifadə*. Bu nitqi manipulyasiyada əsas rol oynayır, çünki o, mesajların ötürülməsi, emosiyalara və qarşı tərəfin düşüncələrinə təsir etmək üçün əsas verbal vasitə kimi çıxış edir” [6, s.186].

Nitqi manipulyasiya fenomeni, onun tərfi və tətbiq sahələri dərin psixolinqvistik analiz tələb edir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, manipulyasiya qarşı tərəfin qərarlarını və ya davranışlarını idarə etmək məqsədilə müxtəlif dil vasitələrindən istifadə etməyə əsaslanır. N.İ.İlyuxinin “kommunikativ manipulyasiya” anlayışı isə bunu daha da konkretləşdirərək, onun ünsiyyət zamanı fərqli taktikalara əsaslandığını vurğulayır. Bu taktikalarda əsas hədəf qarşı tərəfin psixoloji və emosional zəifliyindən yararlanaraq onun davranış və ya düşüncə modelini dəyişməkdir. Bu taktikaların fərqli nitqi stratejiyalarda manipulyasiya məqsədi ilə dil komponentləri və elementləri ilə bir arada istifadəsi manipulyativ nitqin təsir gücünü artırır və onun müxtəlif sosial, mədəni və psixoloji kontekstlərdə tətbiqi üçün geniş imkanlar açır. Beləliklə, nitqi manipulyasiya həm nəzəri, həm də tətbiqi linqvistiklərin diqqət mərkəzində duran çoxşaxəli bir mövzu kimi öz əhəmiyyətini qoruyur. Məhz bu yanaşma əsasında çıxış edərək, qeyd etmək istərdik ki, bu məqalə çərçivəsində təqdim edilən bu elmi araşdırmanın əsas məqsədi Azərbaycan xalq nağıllarında nitqi manipulyasiya fenomenini araşdırmaq, onun psixolinqvistik xüsusiyyətlərini və sosial, mədəni kontekstlərdə təsir mexanizmlərini müəyyən etməkdir. Məqalə, xalq nağıllarındakı qəhrəmanların dil vasitəsilə manipulyativ strategiyaları necə qurduqlarını və bu strategiyaların onların məqsədlərinə çatmasında oynadığı rolu təhlil edir. Həmçinin, manipulyativ nitqin yalnız mənfi təsir deyil, bəzən tərbiyəvi və müsbət nəticələr doğura biləcəyini göstərmək məqsədi güdülür. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıda dayanan vəzifələr aşağıdakılardır:

— Azərbaycan xalq nağıllarında manipulyativ nitq strategiyalarının istifadəsini təhlil etmək və bu strategiyaların dil komponentləri ilə necə əlaqəli olduğunu göstərmək.

— Xüsusi nümunələr əsasında manipulyativ nitqi strategiyaların linqvistik təhlilini aparmaq.

— Sosial və ailə dəyərlərinə əsaslanan manipulyativ nitq nümunələrinin təsir gücünü qiymətləndirmək.

— Nitqi manipulyasiyanın fərqli kontekstlərdə, o cümlədən mənfi və müsbət təsirlər yarada bilən situasiyalarda tətbiqini müəyyənləşdirmək.

Metod və materiallar. Bu araşdırmada Azərbaycan xalq nağıllarında nitqi manipulyasiya fenomenini öyrənmək üçün linqvistik təhlil və mətn təhlili dilçiliyin təsviri və təsviri-müqayisəli metodlarına əsaslanır. İlk növbədə, manipulyativ nitqin psixolinqvistik xüsusiyyətlərini araşdırmaq məqsədilə nəzəri materiallar, o cümlədən nitqi manipulyasiya haqqında mövcud elmi ədəbiyyat təhlil edilmişdir. Təhlil zamanı kommunikativ strategiyalar, dil vasitələrinin seçimi və sosial-emosional təsirin nitqdəki rolu üzərində dayanılmışdır. Nümunələrin araşdırılması prosesində əsas diqqət manipulyativ nitqin məqsədyönlülüüyü, məxfiliyi və dil vasitələrindən istifadəsi kimi elementlərin təhlilinə yönəlmişdir.

Material olaraq Azərbaycan xalq nağıllarından seçilmiş mətnlər, xüsusilə “Cırtan”, “Göyçək Fatma” və “Şahzadə və Məleykə xatun” kimi məşhur nağıllar istifadə edilmişdir. Bu nağılların seçilməsi onların zəngin linqvistik materiala malik olması və manipulyativ nitq strategiyalarının aydın şəkildə

müşahidə olunması ilə əlaqədardır. Araşdırmada hər bir nağıldakı dialoqlar, qəhrəmanların nitq strukturları və dilin manipulyativ funksiyaları nəzərdən keçirilmişdir. Bu yanaşma vasitəsilə xalq nağıllarında dil vasitəsilə manipulyativ təsirin necə həyata keçirildiyi və onun sosial-mədəni mühitdə oynadığı rol müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın əsas hissəsi. Azərbaycan xalq nağılları zəngin mədəni irsə malikdir və bu nağıllar vasitəsilə cəmiyyətin dəyərləri, sosial münasibətləri və əxlaqi qaydaları nəsildən-nəslə ötürülür. Nağılların personajları, xüsusən də “Cırtdan” kimi məşhur nağıl qəhrəmanları, öz nitqlərində xüsusi kommunikativ strategiyalardan istifadə edirlər. Bu strategiyalar qəhrəmanın qarşılaşdığı müxtəlif vəziyyətlərdə onun məqsədlərinə çatmaq üçün tətbiq etdiyi nitqi davranış üsullarını ehtiva edir.

Azərbaycan xalq nağıl qəhrəmanı olan Cırtdan obrazı balaca, cılız, lakin ağıllı və məharətli bir qəhrəman kimi tanınır. Onun nitqi sadə görünsə də mənə daşıyan kommunikativ üsullarla doludur. Məsələn,

“Qarı uşaqları çağırıb hərəsinə bir parça yağ yaxmacı verdi. Cırtdanı da onlara tapşırırdı.

Yolda Cırtdan özünü yerə vurub getmədi, yoldaşları dedilər: -Ay Cırtdan, niyə gəlmirsən?

Cırtdan dedi:

— Nənəm məni sizə tapşırıb, məni dalınıza alıb aparın.

Yoldaşları onu növbə ilə dallarına alıb, meşəyə gətirdilər.

Uşaqlar başladılar odun yığmağa. Gördülər ki, Cırtdan yığmır. Dedilər:

— Ay Cırtdan, sən niyə odun yığmırsan?

Cırtdan cavab verdi:

— Nənəm məni sizə tapşırıb, mənə də yığın.

Uşaqlar ona da odun yığdılar. Sonra hər kəs öz odununu şələ bağlayıb dalına aldı.

Gördülər Cırtdan oturub baxır. Ona dedilər:

— Ay Cırtdan, sən niyə odununu götürmürsən?

Cırtdan cavab verdi:

— Nənəm məni sizə tapşırıb, mənim odunumu da götürün.

Uşaqlar ələcsiz qalıb, onun da odununu dallarına götürdülər.” [3, s.5].

Nümunə olaraq gətirilən bu parçada Cırtdan, “nənəm məni sizə tapşırıb” ifadəsini təkrarlayaraq, digərlərini özünə xidmət etməyə məcbur edir. Bu ifadə Cırtdanın yoldaşlarında məsuliyyət hissi yaradır, çünki “tapşırmaq” sözü onlara Cırtdanı qorumaq və ona kömək etmək kimi bir vəzifə yükləyir.

Elmi ədəbiyyatda bu “Ben Franklin təsiri” adlandırılır və mahiyyəti belə izah edilir: “*Bu metod daha çox, bir insanla yeni münasibət qurduğunuz zaman və ya xoşunuza gələn qarşı cinslə münasibət qurmaq istədiyiniz zaman istifadə olunur. İlk olaraq o insandan rədd etməyəcəyi bir yaxşılıq istəyin. Bunu etdiyi zaman həmin şəxs sizə yardım etdiyi üçün və sizinlə olan münasibətə “investisiya” qoyduğu üçün şüuraltında özünü “yardıma ehtiyacı olan birinə yardım edən yaxşı bir insan” kimi düşünməyə nəticələnir və bu yaxşılıqı etməsinə səbəb olan sizi daha çox düşünməyə başlayır*” [8].

Bu mətn parçasında Cırtdanın hər vəziyyətdə eyni cümləni təkrar etməsi digər uşaqların davranışını yönləndirmək üçün təsirli olur. Bu, dilin təkrar vasitəsilə manipulyativ təsir yaratmaq gücündən istifadə olunmasıdır. Təkrar həm də digər uşaqların Cırtdanın dediklərinə qeyd-şərtsiz itaət etməsilə nəticələnir.

Bundan əlavə, ictimai dəyərlərin də qabardılması xüsusi nitqi strateji gediş kimi dəyərləndirilə bilər. Hər bir ailədə xüsusi nüfuza malik olan, ağbirçək hesab edilən “nənə”nin qeyd edilməsi uşaqların şüuraltında sosial və ailə dəyərlərinə olan hörmət hissini oyadır, bu da onların Cırtdanın tələblərinə uyğun davranmalarına təkan verir. Bu, dilin sosial normativləri manipulyasiya üçün istifadə olunmasının bir nümunəsidir.

Bu baxımdan mətndə dilin manipulyativ ampuada istifadə olunduğu açıq şəkildə görünür, çünki Cırtdan, sadəcə, nitq aktları vasitəsilə digər uşaqların davranışını istiqamətləndirir və onları öz xeyrinə manipulyasiya edir.

“Göyçək Fatma” nağlında da oxşar nitqi strategiyalara rast gəlinir. Məsələn:

“Yel onun əlçimini götürüb bir bacadan saldı. Fatma evə girib gördü ki, burada bir heybətli qarı oturub, alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy. Qarı qabağına bir qurbağa qoyub onu sıgallayır. Bu, divanası idi.

Fatma qarıya baş əyib dedi ki, mənim əlçimimi ver.

Qarı dedi:

“Gəl başıma bax, sonra verim.”

Fatma onun başına baxanda gördü ki, ilan-qurbağa ilə doludur.

Qarı soruşdu:

“Mənim başım yaxşıdı, ya ananın başı?”

Fatma cavab verdi ki, səninki yaxşıdır.

Qarı soruşdu:

“Bu qurbağa göyçəkdir, yoxsa insan?”

Fatma dedi:

“Könül sevən göyçəkdir.”

Fatmanın sözləri qarıya xoş gəldi. Qarı onun əlçimini verdi” [4, s.6].

Bu parçada nitqin manipulyativ strategiyası, əsasən “məcburi razılaşma” və “təsdiqə yönəltmə” üsullarına əsaslanır. Div anası olan qarı Fatmanı öz dedikləri ilə razılaşmağa vadar edir və manipulyativ suallar vasitəsilə ona məcburi seçimlər təqdim edir.

Qarı Fatmadan öz başının anasının başından daha yaxşı olduğunu təsdiqləməsini istəyir. Bu sual manipulyativdir, çünki Fatmanı həqiqi düşüncəsindən asılı olmayaraq qarını razı salacaq cavab verməyə məcbur edir. Daha sonra isə qarı qurbağanın göyçəkliyini soruşur və Fatmanın verdiyi “könül sevən göyçəkdir” cavabı qarını razı salır. Burada Fatmanın cavabı qarının xoşuna gəlmək üçün uyğunlaşdırılmışdır.

Bu məqamla bağlı nitqin illokusiyası haqqında da müəyyən fikirlər irəli sürmək olar. Məsələn, V.V.Dementyev dolayı direktiv illokutiv nitq aktı ilə manipulyasiya aktı arasında sərhəd xətti çəkərək qeyd edir ki, manipulyasiyada ifadə forması “*qarşı tərəfə danışanın həqiqi niyyətinin signalını verməmək üçün şüurlu şəkildə seçilir*” [10, s.140]. “*Əgər dolayı direktiv illokutiv akt halında xahiş xahiş olaraq qalrsa, manipulyasiya halında isə qarşı tərəf elə davranır ki, guya heç bir xahiş mövcud deyil*” [10, s.140]. Əgər manipulyasiyanı qarşı tərəfə təsir göstərərək onu müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirməyə məcbur etmək məqsədi ilə bir təsir növü kimi nəzərdən keçirsək, dolayı nitq aktı, özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərinə malik olsa da, kommunikativ manipulyasiya üçün bir vasitə kimi çıxış edə bilər.

Bu yanaşmanı “Göyçək Fatma” nağlının təhlilinə tətbiq etdikdə, qarının sualları vasitəsilə manipulyasiyanın dolayı direktiv illokutiv nitq aktı şəklində ifadə olunduğunu görmək mümkündür. Qarının “*mənim başım yaxşıdı, ya ananın başı?*” sualı, Fatmanın öz fikrini sərbəst şəkildə bildirməsindən çox, qarının xoşuna gələcək cavabı verməyə yönəlmişdir. Burada manipulyasiya “*müəyyən edilmiş cavab gözləntisi*” yaratmaq vasitəsilə həyata keçirilir və qarşı tərəfin müstəqil qərar qəbul etmə azadlığı məhdudlaşdırılır. Eyni zamanda, qarının digər sualı, “*bu qurbağa göyçəkdir, yoxsa insan?*” manipulyativ nitqin digər bir formasını nümayiş etdirir. Fatmanın verdiyi “*könül sevən göyçəkdir*” cavabı, qarının emosional gözləntilərini qarşılayaraq, onun təyin etdiyi kontekstdə razılıq yaratmağa xidmət edir.

Bu cür manipulyativ suallar və cavablar arasında qarşılıqlı əlaqə nağlın kommunikativ məzmununu dərinləşdirir və qarışıq emosional vəziyyət yaradır. Qarının sualları, bir tərəfdən, onun səlahiyyətli mövqeyini gücləndirir, digər tərəfdən isə Fatmanı məcburi şəkildə öz seçimini onun istəyinə uyğunlaşdırmağa məcbur edir. Bununla da manipulyasiya aktının məqsədli bir strategiya olduğu bir daha təsdiqlənir. Nağıldakı bu tip nitqi strategiyalar, həmçinin, ictimai və mədəni kontekstin manipulyativ nitq vasitələrinin formalaşmasında necə mühüm rol oynadığını göstərir. Bu isə, nəticə

etibarilə, nağılların təkə əyləncə deyil, həm də sosial davranış modellərini öyrədən mühüm vasitə olduğunu vurğulayır.

Bəzən manipulyativ nitqi strategiyalarda uğursuzluq və ya “bumeranq” (əks-təsir) effekti də müşahidə edilir. Məsələn, *“Bir az yol gedəndən sonra gördülər ki, Cırtdan geridə qalıb ağlayır. Dedilər:*

— *Ay Cırtdan, niyə ağlayırsan?*

Cırtdan cavab verdi:

— *Yorulmuşam. Nənəm sizə yağ yaxmacı verdi...*

Yoldaşları onun sözünü ağzında qoydular. Onlardan biri Cırtdana acıqlandı:

— *Pis öyrənərsən. Daha səni dalımıza götürən deyilik!*

Cırtdan əlacsız qalıb yoldaşlarının dalınca getməyə başladı.” [3, s.6]

“Cırtdan” nağılının bu parçasında linqvistik çərçivədə manipulyasiya uğursuz olduğu üçün maraqlı bir təhlil aparmaq olar. Cırtdanın istifadə etdiyi dil strukturları əvvəlki mətnə manipulyativ şəkildə uğurla istifadə edildiyi halda, bu mətn parçasında bu taktika təsirsiz qalır. Çünki yenidən istifadə edilmiş yersiz təkrar monotonluq yaradır. Göründüyü kimi, burada da Cırtdan yenə də *“nənəm sizə yağ yaxmacı verdi...”* ifadəsi ilə manipulyasiyaya çalışır. Ancaq əvvəlcə istifadə etdiyi manipulyativ strategiya burada yenidən tətbiq edildikdə təsirini itirir. Bu hal manipulyativ məqsədlə nitqdə dil elementlərinin təkrar istifadəsinin necə təsirsiz qalacağını və monotonluğun uğursuzluğa səbəb olmasını göstərir.

Digər bir tərəfdən, bundan öncəki parçada uşaqlar sosial təzyiq altında Cırtdanın tələblərini qəbul edirdilər. Lakin bu mətn parçasında strateji mövqedə yerdəyişmə müşahidə edilir. Uşaqlar Cırtdanın əsas nitqi taktikasını aşkar etməklə onunla eyni səviyyədə razılaşmaqdan imtina edirlər. Bu, ictimai kontekstin dil manipulyasiyasına təsirini göstərir. Bu planda uşaqlardan biri Cırtdanın davranışına açıq şəkildə reaksiya verir və ona acıqlanır (*“Pis öyrənərsən. Daha səni dalımıza götürən deyilik!”*). Bu, dilin manipulyativ məqsədlə istifadəsinin əks reaksiya doğura biləcəyini ortaya qoyur. Bu halda Cırtdanın manipulyasiya cəhdləri uşaqların ona qarşı çıxmasına səbəb olur, nəticədə onun manipulyasiyası uğursuzluğa düşür. Deməli, nitqi manipulyasiya yalnız müəyyən şərtlərdə təsirli olur və zamanla təsirini itirə bilər.

Bu nağılda sual-cavab strukturu əsasında da manipulyativ strategiyalardan istifadə olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu nitqi strateji gedişlər daha çox nağılda Cırtdanla Div arasında baş verən söhbət zamanı istifadə edilir. Uşaqların həqiqətən də yatıb-yatmamasını yoxlamaq üçün Divin nitqində istifadə edilən *“Kim yatmış, kim oyaq?”* [3, s.10] sualı, ilk baxışdan sadə bir yoxlama kimi görünür. Bu sual Divin məqsədini (uşaqları yemək) dolayısı ilə həyata keçirmək üçün məlumat toplamaq məqsədi daşıyır. *“Hamı yatmış, Cırtdan oyaq.”* [3, s.11] cavabı isə manipulyativ yüklüdür. Bu cavabı ilə Cırtdan Divin diqqətini öz üzərinə çəkməklə digər uşaqları qorumağa çalışır, yeni səpkili ünsiyyətə keçid təklif edir. Bunun əsasında yaranan söhbətin gedişində Cırtdan Divin suallarına cavab olaraq gecələr yuxuya getməsi üçün əsas şərtləri sadalayaraq ona müəyyən göstərişlər verir: *“Nənəm mənə hər gecə qayğanaq bişirərdi”* [3, s.11], *“Hər gecə nənəm mənə çaydan xəlbirlə su gətirərdi”* [3, s.13]. Bu göstərişlər nitq səviyyəsində manipulyativ təsir aşılayaraq Divin hərəkətlərini idarə edir. Bu strategiya nitqdə konkret göstərişlər və ya tələblərin başqasının davranışını yönləndirmək üçün necə istifadə olduğunu göstərir. Bunu “tək çarə” prinsipi də adlandırırırlar. Bu strategiyanın əsas mahiyyəti bu mərhələlərlə izah edilir: *“1. Problem yarat; 2. Reaksiyaları ölç; 3. Həll üçün köməyin səndə olduğuna inandır və kömək istəməsinə səbəp ol; 4. Həlli ver və kömək et”* [8]. Göründüyü kimi, burada bir neçə taktikadan ibarət olan strategiyadan və ya taktiki gedişlər sistemindən bəhs etmək olar.

Əslində nitqi strategiyada taktiki gedişlər dedikdə, buraya yalnız sözlərlə qurulmuş və dərin təsirə malik “ağıllı sözlər” aid edilmir, bu sərəya həm də manipulyasiya subyektinin davranışlar sistemi daxildir. *“İnsan, situasiya və eksperiment faktorları psixologiyada ön plana çıxır və nitq fəaliyyətinə də*

bu prizmadan baxılır” [7, s.18.]. Bu fikri bir daha təsdiqləməklə demək olar ki, davranışla nitq bir-birini tamamlayanda manipulyativ təsirin gücü daha da yüksək olur:

Nitqində “tək çarə” strategiyasından [8] istifadə edən Cırtan hər iki halda da Divin diqqətini yayındırır və vaxt qazanır. İfadələrin zahiri məqsədi Cırtanın ehtiyaclarının təmin edilməsi kimi görünür, lakin əsl məqsəd Divi uzaqlaşdırmaq və qaçış üçün fürsət yaratmaqdır.

Digər bir nümunəyə də nəzər yetirək:

“Şah, gözünün ağı-qarası oğlunu nə səbəbə öldürürsən, heç kəsə məlum deyil. Əgər onu nahaqdan öldürsən, sonra peşiman olacaqsan, el sənə töhmət eləyəcək. Sən onu mənə bağışla, günahından keç: ayrı bir ölkəyə sürgün elə. “Gözdən iraq, könüldən qıraq”, — deyərlər. Öldürsən, səndə ürək dağı qalacaq. Sürgün də elə ölüm kimi bir şeydir.

Padşah vəzirin sözü ilə oğlunun ölümündən keçdi, onu sürgün elədi...” [1, s.56].

Bu nümunədən görüldüyü kimi, vəzir şaha artıq yaxşı və hərtərəfli düşünülmüş təklif verir, bunun isə daha təsirli alınması üçün əslində bir-birindən mənaca kəskin surətdə fərqlənən “ölüm” və “sürgün” sözlərini sinonim kimi (Sürgün də elə ölüm kimi bir şeydir.) bir arada təqdim edir və tam manipulyativ təsiri yaratmış olur. Bu planda M.L.Novikova haqlı olaraq qeyd edir ki, “güclü ekspressiv konnotasiyalara malik, emosional çalar daşıyan sözlər manipulyasiyanın ən mühüm göstəricilərindən biridir” [12, s.241].

Bu baxımdan vəzirin “ölüm” və “sürgün” anlayışlarını sinonim kimi təqdim etməsi manipulyativ strategiyanın nitqdəki emosional təsir elementləri ilə necə qurulduğunu nümayiş etdirir. Vəzir bu ifadələrlə padşahın diqqətini oğlunun ölümünün emosional ağırlığından yayındıraraq, sürgünün daha məqbul bir alternativ olduğunu vurğulamağa çalışır. Bu cür yanaşma, manipulyativ nitqin emosional təsir vasitələrindən necə effektiv istifadə etdiyini göstərir.

Bununla yanaşı, ümumilikdə, vəzir padşahın qərarını dəyişdirmək üçün bir neçə manipulyativ taktikadan istifadə edir. Əvvəlcə o, padşahın emosional zəifliyinə təsir edir, onun peşmanlıq və elin töhməti ilə üzvləşə biləcəyini vurğulayaraq günahkarlıq hissini oyadır. Sonra isə “*gözdən iraq, könüldən qıraq*” ifadəsi ilə oğlunu öldürmədən cəzalandırmağın mümkünlüyünü təklif edir, alternativ həll yolu göstərir. Bununla da vəzir padşahın qərarını yumşaltmaq üçün həm məntiqə, həm də emosionala yönəlmiş manipulyativ bir strategiya tətbiq edir. Nəticədə vəzirin məqsədinə nail olması, manipulyasiyanın təsirli olduğunu göstərir.

Nəzəri cəhətdən bu məqamla bağlı elmi ədəbiyyatda qeyd edilir ki, “*Kommunikativ manipulyasiya, gizli motivlərin mövcudluğu ilə yanaşı, həyata keçirilən neqativ təsirin açıq xarakteri ilə də səciyyələnir. Şəxslərarası münasibətlər kontekstində manipulyasiya ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən növbə ilə və ya paralel şəkildə, vəziyyətdən və ifadənin kontekstindən asılı olaraq həyata keçirilir. Neqativ təsir, yalnız sosial üstünlüklərə deyil, həm də psix-emosional vəziyyətə əsaslanan bir gücə sahib olan subyekt tərəfindən həyata keçirilir. Kommunikasiya iştirakçıları manipulyasiya xarakterli nitq münasibətlərinə könüllü şəkildə daxil olurlar, çünki kommunikativ manipulyasiya məcbur etmə vasitəsi deyil, təsir vasitəsi kimi çıxış edir*” [13, s.459].

Bu baxımdan “Şahzadə və Məleykə xatun” nağılındakı nümunə manipulyativ nitqin təsirli tətbiqini nümayiş etdirir. Vəzirin padşah üzərindəki manipulyasiyası həm onun emosional vəziyyətindən, həm də sosial nüfuzundan istifadə edir. Əsas diqqət padşahın öz övladını itirməyin peşmanlığını hiss etməsi ehtimalına yönəldilir. Bu, manipulyasiyanın neqativ təsir elementini ortaya qoyur, çünki padşah öz emosional zəifliyinə görə qərar qəbul etməyə sövq edilir. Vəzir, eyni zamanda, padşaha alternativ həll yolu göstərərək, cəzalandırma ehtimalını “sürgün” anlayışı ilə yumşaldır. Bu, manipulyasiyanın təsir vasitəsi kimi necə effektiv işlədiyini göstərir.

Vəzirin nitqi həm də gizli motivləri əks etdirir. O, padşahın qəzəbini yatırmaqla, həm öz təhlükəsizliyini, həm də sarayın sosial balansını qorumaq məqsədi güdür. Manipulyasiyanın bu formada istifadəsi, N.İ.İlyuxinin “nadürüst” taktika kimi xarakterizə etdiyi yanaşmaya uyğun gəlir, çünki vəzir qarşı tərəfin (padşahın) qavrayışına təsir göstərərək onun qərar qəbulunu istədiyi istiqamətə yönəldir.

Bu, manipulyativ nitqin təkcə şəxslərarası münasibətlərdə deyil, həm də sosial və idarəetmə kontekstində necə güclü bir alət ola biləcəyini nümayiş etdirir.

Beləliklə, manipulyasiya yalnız məcburi təsir vasitəsi deyil, eyni zamanda, emosional zəifliklərdən və məntiqi arqumentlərdən istifadə etməklə qarşı tərəfi istənilən qərarı qəbul etməyə yönəldə bilən təsirli kommunikativ strategiyadır. “Şahzadə və Məleykə xatun” nağlında bu nümunə, nitqi manipulyasiya ilə bağlı nəzəri bilikləri genişləndirir və onun tətbiqi mexanizmlərini daha yaxşı anlamağa imkan yaradır. Bu yanaşma Azərbaycan xalq nağıllarının təkcə mədəni dəyər olaraq deyil, həm də psixolinqvistik araşdırmalar üçün zəngin bir mənbə kimi əhəmiyyətini vurğulayır.

Nəticə

Nitqi manipulyasiya dil vasitəsilə qarşı tərəfi yönləndirmək və onun düşüncə və davranışlarına təsir etmək üçün istifadə edilən nitqi strategiyalardan ibarət psixolinqvistik hadisədir. Nitqi manipulyasiya ilə müşayiət olunan kommunikativ ünsiyyət prosesi məlumatların seçkin təqdimatı, duyğusal təzyiq və ya sosial normativlərdən istifadə vasitəsilə həyata keçirilir. Manipulyasiyanın əsas məqsədi manipulyatorun öz maraqlarını təmin etməkdir, lakin bu, həmişə mənfəətə səbəb olmaya bilər. Araşdırma göstərir ki, manipulyativ nitq insanlararası ünsiyyətdə həm fərdi, həm də sosial səviyyədə davranışların və qərarların idarə edilməsində mühüm rol oynayır.

Nağıllar, manipulyativ strategiyaların tətbiqi baxımından zəngin material təqdim edir. Araşdırma göstərir ki, manipulyativ nitqin effektivliyi kontekstdən və qarşı tərəfin reaksiyasından asılıdır. Manipulyativ strategiyalarının uğurlu olduğu hallarla yanaşı, uğursuzluqla nəticələndiyi hallar da mövcuddur.

Nitqi manipulyativ texnikalar sərgiləyən xalq nağıllarının dili kiçik yaşlı nəsə başqalarının davranışlarını və qərarlarını necə yönləndirməyi aşılamaqla onlarda dünyagörüşünün və nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında müstəsna rol oynayır. Bununla yanaşı, nağıllar cəmiyyətin dəyərlərinin və sosial münasibətlərin əsaslarını formalaşdırmağa da kömək edir. Bu nağılların tərbiyəvi əhəmiyyətini və nitq inkişafında oynadığı rolu vurğulayır. Nağıllar vasitəsilə şüuraltı şəkildə öyrədilən bu strategiyalar gələcəkdə uşaqların daha effektiv ünsiyyət qurmasına və sosial münasibətlərdə uğur qazanmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq nağılları. Bakı: Qanun. Əli və Nino, 2017, 383 s.
2. Camalova, F. Münasibətlərdə manipulyasiya. 29 iyun, 2024. [Elektron mənbə]: URL: <https://gencaile.az/masibetlerde-manipulyasiya-mutexassis-yazir/> (müraciət olunma tarixi: 07.10.2024).
3. Cırtanın nağılı. Bakı: Gənclik., 1982, 16 s.
4. Göyçək Fatma. Bakı: Altun kitab, 2009, 12 s.
5. Həbibova, K.Ə. Nitqdə manipulyasiya (müxtəlif sistemli dillərin materiaları əsasında psixolinqvistik araşdırma). Bakı: Elm və təhsil, 77 s.
6. Həbibova, K. Речевая манипуляция как новый термин в современной лингвистике // Terminologiya məsələləri, — 2024, № 2, — s. 186-192
7. Məmmədov E., Həsənova A. Nitq mədəniyyəti / E.Məmmədov, A.Həsənov. — Bakı: Qanun, — 2007. — 232 səh.
8. Muradlı, M. Manipulyasiya [Elektron mənbə]: URL: <https://prezi.com/p/gqt3yvxsmjnd/manipulyasiya/> (müraciət olunma tarixi: 02.09.2024)
9. Saunder, E. What is manipulation. [Electronic resource]: URL: <https://az.psychiclog.com/10787462-what-is-manipulation> (müraciət olunma tarixi: 27.08.2024).
10. Дементьев В. В. Непрямая коммуникация и ее жанры / В.В.Дементьев. — Саратов: Изд-во Саратовского университета, — 2000. — 239 стр.

11. Илюхин, Н. И. Характерные черты коммуникативной манипуляции (на материале английского телесериала) / Н. И. Илюхин // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Т. 16, № 5. – С. 1458-1464.
12. Новикова М.Л. Лингвосомиотические особенности медиатекста: вербальные маркеры манипуляции // Современный медиатекст и судебная экспертиза: междисциплинарные связи и экспертная оценка: сб. науч. работ по итогам Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 12–13 окт. 2023 г.). — Москва: РУДН им. Патриса Лумумбы, 2023. — С. 238–245.
13. Усенко, Н. М. Термин «вербальная манипуляция» в современных коммуникативных исследованиях: объем понятия // Коммуникативные исследования. – 2024. – Т. 11, № 3. – С. 449-462. – DOI 10.24147/2413-6182.2024.11(3).449-462.

OXU TƏLİMİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN NİTQ VƏ TƏFƏKKÜNÜN İNKİŞAF ETDİRMƏYİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Könül Şxəliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan

Kiçik yaşlı məktəblilərin Azərbaycan dilinin tədrisində əsas məqsəd onlarda rəhbərlik nitqi təkmilləşdirmək, ana dilində düzgün yazı, oxu və nitq mədəniyyətinə yiyələndirməkdir. Bütün bunlarla bərabər dilin tədrisi zamanı şagirdlərin təfəkkürü inkişaf edir, dünyagörüşü genişlənir və inkişaf edir. Şagirdlərdə düzgün nitq vərdişləri yaranır, danışıq qabiliyyəti formalaşır. Eyni zamanda ana dilinə sevgi və məhəbbət hissləri aşılır, mənəvi, əxlaqi cəhətdən onları kamilləşdirir. Oxuyub-anlama kiçik yaşlı məktəblilərdə mətni anlamaq, təhlil etmək, şərh etmək və öz fikirləri ilə ifadə etmək bacarığıdır. Bunun da əsası ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili və oxu dərslərində qoyulur. Məhz bunun sayəsində şagirdlər digər fənlərin də məzmununun mənimsənilməsinə kömək olur. Çünki oxuyub-anlama bacarıqları ibtidai sinif şagirdlərin yeni məlumatları əldə edir, onlarda anlayıb-qavrama qabiliyyətini inkişaf etdirir. Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif mətlərin oxunması sayəsində lüğət ehtiyatı da inkişaf edir. Müxtəlif mövzular öyrənilməsi, yeni biliklərin əldə edilməsi onların gələcək işdə və həyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərə dərstdə öyrənilənləri daha yaxşı başa düşməyə, diqqətini toplamağa və təlim prosesində daha fəal iştirak etməyə imkan verir. Oxuduğunu başa düşmək üçün mətdəki sözləri yaxşı başa düşmək mütləqdir. Zəngin lüğət ehtiyatına malik olmaq üçün kiçik yaşlı məktəblilərə ibtidai siniflərdən başlayaraq diqqət ayırmaq lazımdır. Şagirdlər lüğəti təlim vasitəsilə öyrənə bilsələr də, adətən gündəlik təcrübə və oxuma yolu ilə sözlərin mənasını dərk edirlər. Uşaqları müxtəlif sözlərlə tanış etmək faydalıdır ki bu da onların lüğət ehtiyatını artırır. Müxtəlif mövzularda tez-tez söhbətlər etmək, yeni sözlər və anlayışlar təqdim etmək, söz oyunları və zarafatlar onların lüğət bacarıqlarını artırmaq üçün əyləncəli bir yol ola bilər. Təlim prosesində müxtəlif mətnləri oxumaq lüğəti yaxşılaşdırmaq üçün təsirli bir yoldur. Eyni zamanda ucadan oxuyarkən, müəllim tanış olmayan sözlərə fasilə etməli və onların izahlarını verməlidir. Eyni zamanda kiçik yaşlı məktəbliləri tək oxumağa da təşviq etmək lazımdır. Onlar yeni sözün tərifini eşitmədən belə onun mənasını çıxarmaq üçün kontekstdən istifadə edə bilərlər. Beləliklə, şagirdlərin nitq ehtiyatının inkişafında müəllimlərin böyük rolu var. Onlar qəsdən öyrətmək və açıq təlimat vermək üçün cəlbədiciləşən sözlər seçə bilərlər. Bundan əlavə, onlar söz oyunlarını dərslərinə daxil etməklə söhbətlərə başlaya və yeni sözləri öyrənməyi cəlb edə bilərlər.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili təlimi, şagird, müəllim, nitq, təfəkkür.*

Mövzu: *Azərbaycan dilinin dövlət dili və tədris dili kimi öyrədilməsi*

EFFECTIVE WAYS TO DEVELOP STUDENT SPEECH AND THINKING IN THE PROCESS OF READING TRAINING

Konul Shkhalieva

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

The main goal of teaching the Azerbaijani language to young schoolchildren is to improve their communicative speech, to master the culture of correct writing, reading and speaking in their native language. Along with all this, during language teaching, students' thinking develops, their outlook expands and develops. Students develop correct speech habits and develop speaking ability. At the same time, feelings of love and affection are instilled in the mother tongue, it improves them spiritually and morally. Reading comprehension is the ability of young school children to understand, analyze, interpret and express their own ideas. The basis of this is laid in the Azerbaijani language and reading classes in primary classes. Thanks to this, students are helped to master the content of other subjects. Because the

reading and comprehension skills of elementary school students acquire new information and develop their comprehension ability. Vocabulary also develops thanks to the reading of various texts in Azerbaijani language classes. Studying various topics and acquiring new knowledge play an important role in their future work and use in various areas of life. Reading comprehension skills allow students to better understand what is learned in class, concentrate and participate more actively in the learning process. Understanding the words in the text is a must in order to understand what is being read. In order to have a rich vocabulary, it is necessary to pay attention to young school children starting from elementary grades. Although students can learn vocabulary through instruction, they usually understand the meaning of words through daily practice and reading. It is useful to introduce children to different words, which increases their vocabulary. Frequent conversations about different topics, introducing new words and concepts, puns and jokes can be a fun way to improve their vocabulary skills. Reading different texts during the learning process is an effective way to improve vocabulary. At the same time, while reading aloud, the teacher should pause at unfamiliar words and give their explanations. At the same time, it is necessary to encourage young schoolchildren to study alone. They can use context to infer the meaning of a new word even without hearing its definition. Thus, teachers have a great role in the development of students' speech reserve. They can deliberately choose catchy words to teach and provide clear instruction. Additionally, by incorporating word games into their lessons, they can start conversations and engage in learning new words.

Keywords: *Azerbaijani language training, student, teacher, speech, thinking.*

Theme: *Teaching the Azerbaijani language as the state language and teaching language*

Giriş

Nitq və təfəkkürün formalaşdırılması problemi ibtidai sinif şagirdlərinin ana dili dərslərində oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi yolu ilə formalaşır. İbtidai sinif şagirdlərinin psixoloji yaş xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlərini nəzərə alınması vacibdir. Həmçinin oxu bacarıqlarına olan şagirdlərin ibtidai sinifdən başlayaraq tənqidi təfəkkür texnologiyasının tətbiqi üçün əsasən dərslər prosesində müxtəlif növ sənədlərin, o cümlədən yeni texnologiyaların mənimsənilməsi və davamlı öyrənmə qabiliyyətinin mənimsənilməsi üçün şagirdlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin daha yüksək səviyyəsinə çatmasına şərait yaradır. Buna görə təhsil prosesi daim modernləşdirilir, yeni tədris metod və texnologiyalarının tətbiqi nitq və təfəkkürün inkişafı texnologiyası hazırda orta məktəb təhsilində xüsusi diqqət yetirilir. Şüurlu oxu prosesində şagirdin təfəkkür fəaliyyəti spesifik səciyyə daşıyır. Mətnin məzmunu ilə real varlıq arasındakı əsas əlaqəni o, yalnız şüurlu fəaliyyəti prosesində görə bilir. (1, 37) Çünki şüurlu oxu fəal intellektual əmək olmaqla, mürəkkəb zehni fəaliyyət prosesidir. O şagirdlərdən müxtəlif əməliyyatları, fəaliyyətin müxtəlif üsullarını şüurlu surətdə işə tətbiq etmək bacarıqları tələb edir.

Nitq və təfəkkür bacarıqlarının inkişafı oxumağı və yazmağı öyrənmək yolu ilə bir sıra texnika və strategiyaların köməyi ilə müəllim şagirdlərin müstəqil, şüurlu fəaliyyətini təmin edəcək bir təhsil prosesi qura bilər ki, bu da öz nailiyyətlərinə nail olmaq yolunda təhsil məqsədlərini təyin edəcək. Bu texnologiya xüsusi yanaşma tələb edir, dil dərslərində müəllim buna xüsusi olaraq fikir verməlidir. A.V. Brushlinsky və O.K. Tixomirov iddia edir ki, “düşünmə kimi müəyyən edilə bilən sosial cəhətdən şərtləndirilmiş, nitqlə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olan, insanın hissiyyat biliklərindən praktik fəaliyyət əsasında yaranan, mahiyyətcə yeni bir şeyin müstəqil axtarışı və kəşfi zehni prosesi həddindən çox-çox kənara çıxır”. Anlama dedikdə nə başa düşülür? Bu məsələ barədə pedaqoqların, psixoloqların müxtəlif fikirləri mövcuddur. “Anlaşılan odur ki, onu başqa cür ifadə etmək mümkün olsun”(Yusifov, 2019). “Anlama cisim və hadisələrin idrakın tələblərinə cavab verən, onu ödəyən əlaqələrini dərk etməkdir” (3).

Anlayaraq oxumanın (buna şüurlu oxu da demək olar) məqsədi əsərin məzmununu maksimum tam, dəqiq mənimsəmək və onu başa düşüldüyü şəkildə ifadə etməkdir. Bu işə diqqətli oxu və təhlil vasitəsilə mümkündür. Əgər insan düşünərək oxuyursa, onun təxəyyülü mütləq fəaliyyətdədir və fəal şəkildə daxili obrazla qarşılıqlı əlaqədədir. Bu zaman oxucu özü, əsər və ətraf mühitlə əlaqə yaradır.

Psixoloqların nöqteyi-nəzərincə, anlama prosesində təsəvvür və təfəkkür, emosiya və iradə, maraq və s. psixi proseslər fəallaşır (3).

Tədqiqatçı T.G.Eqorov oxu bacarıqlarının inkişafında bir neçə mərhələni müəyyən edir: (4)

Səslərin (hərflərin) mənimsənməsi.

Hecanın oxunması.

Sintetik oxu texnikasının formalaşması.

Sintetik oxu.

Oxuyub-anlama üzrə işin təşkilində məqsəd şagirdlərin oxuduqları məlumatdakı əsas faktları seçərək müstəqil şəkildə əsas ideyanı müəyyən etmək, ümumiləşdirmək, məntiqi cəhətdən hadisələri dərk etmək və s. bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Tədris ili ərzində mütəmadi olaraq bu bacarıqların formalaşması üçün kompleks və məqsədli şəkildə aparılan işlər şagirdlərə həyati bacarıq olan oxuyub-anlama səriştəsi qazandıracaqdır. Oxuyub-anlama düşüncə və təhlil qabiliyyətlərini təkmilləşdirərək stimullaşdırır. Şagird oxuduğunu anladıqdan sonra onun şəxsi mövqeyi, tənqidi yanaşması, yaradıcı təfəkkürü və s. aktivləşməyə başlayır. Şagirdlər oxuyub-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün metakognitiv biliklərini işə salmalıdırlar. Lüğət bazası zəngin olan şagirdlərə verilmiş mətni anlamaq daha rahatdır. Buraya həm də onlara tanış olmayan sözlərin mənasını müəyyən etmək üçün kontekst açar sözlərdən istifadə strategiyaları daxildir. Bu, şagirdlərə deyilənləri və ondan nə öyrənməli olduqlarını anlamaq üçün mətnlə qarşılıqlı əlaqədə olmağa kömək edir. Şagirdlər mətni anlamaq bacarıqlarına malik olduqda, onlar müəllifin dedikləri ilə bağlı suallara cavab verə, məna və məzmunu ümumiləşdirə, əvvəlki biliklər arasında məlumatı birləşdirə bilərlər. Bir sözlə, bu onlara hərfi qavrayışdan kənara çıxmağa və daha yüksək düşüncə səviyyəsinə keçməyə kömək edir.

Təfəkkürün bir neçə təsnifatı var düşüncə, xüsusilə məntiqi, yaradıcı, vizual-obrazi, nəzəri və s. Məntiqi təfəkkür sayəsində insan mürəkkəb problemləri həll etmək, konkret məqsədlər qoymaq, prioritetləri düzgün müəyyənləşdirmək və yaradıcı, düzgün inkişafı ilə insanın yeni bir şey formalaşdırmaq, ixtira etmək kimi qabiliyyətləri formalaşır. Təfəkkür növlərinin hər biri düşüncə proseslərinin birləşməsinə təmsil edir. Bununla belə, nitqlə təfəkkür ayrılmaz şəkildə bir-birilə bağlıdır, müstəqil axtarış prosesidir və əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Ümumiyyətlə, kiçik yaşlı məktəblilərin nitq təfəkkürünü müxtəlif yollarla inkişaf etdirmək olar. Əsasən dil dərslərində oxu prosesini xüsusilə qeyd etmək olar. Oxumaq düşüncə prosesidir. Uğurlu oxucu həmişə nə haqqında oxuduğunu bilir. O, oxuduğunu başa düşməsi üçün təhlil edir, bu anlayış əldə olunmazsa, o, şüuraltı olaraq fərqli oxu strategiyası seçir, mətni başa düşməyə çalışır. Oxu bacarıqlarının inkişafı prosesi dil öyrənmə prosesinin mühüm hissəsidir. Oxumağın məqsədi vizualdır, şagirdlərin qrafik işarələrin tanınması və yazılı dili anlamaq üçün ana dilində uğurla oxumaq üçün tək cə fonetik bacarıqları deyil, həm də leksik, qrammatikanı yaxşı bilmək vacibdir ki, bu dilin dilin tərkib hissəsidir.

Oxumağı öyrənmək ana dili öyrənməyin ilk mərhələlərindən biridir. Müasir təhsil proqramına görə, şagirdlər ibtidai siniflərdən başlayaraq ana dilində oxu bacarıqları əsas qoyulur. Müasir təhsil standartları aşağıdakı oxu tələblərinə fikir verilir:

ibtidai siniflərdə şagirdlərin ana dilində ucadan qısa mətnlərin oxunması;

dil qaydalarına xüsusi diqqət yetirilir (fonemlərin tələffüzü və intonasiya qaydaları);

şifahi qaydalara riayət etməklə ucadan oxumaq və ifadəli vurğu;

öyrənilənləri ehtiva edən sadə mətnləri başa düşərək səssiz oxumaq (az sayda tanınmadığı sözlərdən ibarət mətnlər);

mətnə lazımi təfərrüatlı məlumatın axtarılması (yer, hərəkət vaxtı, təfərrüatlar, əsasın görünüşü və ya xarakteri ilə bağlı qəhrəman).

Hazırda ibtidai təhsilin tədris proqramına oxu texnikasının daxil edilməsi ilə əlaqədar şagirdlərə ana dilində oxu texnikasının yiyələnməsi mühümdür. Kiçik yaşlı məktəblilərin Azərbaycan dilinin tədrisində əsas məqsəd onlarda rabitəli nitqi təkmilləşdirmək, ana dilində düzgün yazı, oxu və nitq mədəniyyətinə yiyələndirməkdir. Bütün bunlarla bərabər dilin tədrisi zamanı şagirdlərin təfəkkürü

inkişaf edir, dünyagörüşü genişlənir və inkişaf edir. Şagirdlərdə düzgün nitq vərdişləri yaranır, danışıq qabiliyyəti formalaşır. Eyni zamanda ana dilinə sevgi və məhəbbət hissləri aşılır, mənəvi, əxlaqi cəhətdən onları kamilləşdirir.

Oxuyub - anlama kiçik yaşlı məktəblilərdə mətni anlamaq, təhlil etmək, şərh etmək və öz fikirləri ilə ifadə etmək bacarığıdır. Bunun da əsası ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili və oxu dərslərində qoyulur. Məhz bunun sayəsində şagirdlər digər fənlərin də məzmununun mənimsənilməsinə kömək olur. Çünki oxuyub - anlama bacarıqları ibtidai sinif şagirdlərin yeni məlumatları əldə edir, onlarda anlayıb - qavrama qabiliyyətini inkişaf etdirir. Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif mətlərin oxunması sayəsində lüğət ehtiyatı da inkişaf edir. Müxtəlif mövzular öyrənilməsi, yeni biliklərin əldə edilməsi onların gələcək işdə və həyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərə dərstdə öyrənilənləri daha yaxşı başa düşməyə, diqqətini toplamağa və təlim prosesində daha fəal iştirak etməyə imkan verir.

Oxuduğunu başa düşmək üçün mətndəki sözləri yaxşı başa düşmək mütləqdir. Zəngin lüğət ehtiyatına malik olmaq üçün kiçik yaşlı məktəblilərə ibtidai siniflərdən başlayaraq diqqət ayırmaq lazımdır. Şagirdlər lüğəti təlim vasitəsilə öyrənə bilsələr də, adətən gündəlik təcrübə və oxuma yolu ilə sözlərin mənasını dərk edirlər. Uşaqları müxtəlif sözlərlə tanış etmək faydalıdır ki bu da onların lüğət ehtiyatını artırır. Müxtəlif mövzularda tez-tez söhbətlər etmək, yeni sözlər və anlayışlar təqdim etmək, söz oyunları və zarafatlar onların lüğət bacarıqlarını artırmaq üçün əyləncəli bir yol ola bilər.

Təlim prosesində müxtəlif mətnləri oxumaq lüğəti yaxşılaşdırmaq üçün təsirli bir yoldur. Eyni zamanda ucadan oxuyarkən, müəllim tanış olmayan sözlərə fasilə etməli və onların izahlarını verməlidir. Eyni zamanda kiçik yaşlı məktəbliləri tək oxumağa da təşviq etmək lazımdır. Onlar yeni sözün tərifini eşitmədən belə onun mənasını çıxarmaq üçün kontekstdən istifadə edə bilərlər. Beləliklə, şagirdlərin nitq ehtiyatının inkişafında müəllimlərin böyük rolu var. Onlar qəsdən öyrətmək və açıq təlimat vermək üçün cəlbədicilərin seçmələri. Bundan əlavə, onlar söz oyunlarını dərslərinə daxil etməklə söhbətlərə başlaya və yeni sözləri öyrənməyi cəlb edə bilərlər.

Nəticə

Biliklərin əldə edilməsi: oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərin yeni məlumatları əldə etmək və anlamaq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Onlar oxumaqla müxtəlif mövzuları öyrənə və bu biliklərdən gələcək işlərində və həyatlarında istifadə edə bilərlər. **Öyrənmənin asanlaşması:** oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərə dərstdə öyrənilənləri daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Onların oxuma və anlama bacarıqları yaxşılaşdıqda, şagirdlərin diqqəti daha yaxşı olur, dərsi daha yaxşı izləyir və təlim prosesində daha fəal iştirak edir. **Tənqidi düşüncə:** oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərin tənqidi düşüncə bacarıqlarını da inkişaf etdirməyə kömək edir. Bura mətnləri təhlil etmək, müxtəlif variantları qiymətləndirmək, dəlillərə əsaslanaraq nəticə çıxarmaq və məntiqi nəticələrə gəlmək kimi bacarıqlar daxildir. Bu, şagirdlərə problemi daha yaxşı həll etmə və qərar vermə bacarıqları qazanmağa imkan verir. **Ünsiyyət və natiqlik bacarıqları:** oxuyub-anlama şagirdlərə fikirlərini aydın və effektiv şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Mətnlər üzərində düşüncə və anlama bacarıqları inkişaf etdikcə, şagirdlərin yazılı və şifahi ünsiyyət bacarıqları daha yaxşı olur. Bu, onların digər insanlarla ünsiyyət qurmalarını, fikirlərini ifadə etmələrini və başqalarının fikirlərini başa düşmələrini asanlaşdırır. **Ömürboyu təhsil:** oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərə həyatları boyu davamlı olaraq bilik əldə etmək və özünü inkişaf etdirmək imkanı verir. Yaxşı oxuyub-anlama bacarığı olan insanlar kitablar, məqalələr, hesabatlar və digər mənbələr vasitəsilə davamlı olaraq yeni məlumatları öyrənməyə davam edirlər. **Müvəffəqiyyəti artırır:** oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərə imtahanlarda və akademik fəaliyyətlərində uğur qazanmağa kömək edir. Mətnləri başa düşmək və onları effektiv şəkildə şərh etmək şagirdlərə test və tapşırıqlarda daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. **Dərindən öyrənmə qabiliyyətinin formalaşması:** Oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərə hər

hansı materialı daha dərindən dərk etməyə imkan verir. Mətnləri təhlil edərək və kontekstdə anlayışları dərk etməklə, sadəcə məlumatı yadda saxlamaq əvəzinə, şagirdlər məlumatı daha yaxşı qavrayırlar. Bu, öyrənmənin davamlılığını artırır. Bütün öyrənmə sahələrində istifadə edilə bilər: Oxuyub-anlama bacarıqları bütün öyrənmə sahələrində tətbiq olunur. Riyaziyyat, təbiət, texniki və sosial elmlər, ədəbiyyat kimi hər hansı bir kursun məzmununu başa düşmək və tətbiq etmək üçün oxuma və anlama bacarıqları lazımdır. Buna görə də, müvəffəqiyyətli olmaq üçün şagirdlərin bu bacarıqları inkişaf etdirmələri vacibdir”. Təhsil sistemində şagirdlərin oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün prioritetlərin müəyyən edilməsi vacibdir. Lakin, icbari təhsil sistemində kurrikulumlar üzrə müəyyən olunmuş digər bilik və bacarıqların da formalaşdırılmasına eyni dərəcədə diqqət ayrılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Rəhimov A.N. İbtidai siniflərdə ifadəli oxunun təşkili. Bakı, 1982.
2. Yusifov, M. (2019). Nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 432 səh. 9
3. <https://azedu.az/az/news/68667-sagirdlereoxuyub-anlamabacariqlarine-ucun-vacibdirserh>
4. İbadova, B. (2016). Oxu nitq fəaliyyətinin növü kimi. Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, №1, səh.32-35
5. Ozen, M. (2014). Metinleri ekrandan okumanın anlam kurma üzerine etkisi. “The Journal of Academic Social Science Studies”, №24.
6. Yegorov T.G. (1953). Psikhologiya ovladeniya navykom chteniya. Moskva, 264 str

МАКСУД ШЕЙХЗАДЕ И ЕГО ВКЛАД В ПОПУЛЯРИЗАЦИЮ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Доц. Мукаддас Камилова Гаппаровна, доц. Аманлыкова Нафиса Рахматуллаевна,
Атамухамедова Гузал Сабирджановна
Ташкентского государственного транспортного университета, Узбекистан

Максуд Шейхзаде — выдающийся представитель узбекской и азербайджанской литератур, который оставил глубокий след в развитии литературного диалога между народами Средней Азии и Кавказа. Его творчество сыграло важную роль в популяризации азербайджанской литературы, а его многогранная деятельность — как поэта, переводчика и драматурга — оказала огромное влияние на развитие культурных связей между Азербайджаном и Узбекистаном. В статье рассматриваются жизненный путь и творческое наследие Шейхзаде, а также его вклад в развитие азербайджанской литературы в узбекском культурном контексте.

Ключевые слова: *Максуд Шейхзаде, азербайджанская литература, многогранная деятельность, литературный диалог, культурные связи*

Тема: *Исследования по азербайджанскому языку и литературе в географии тюркских народов*

MAKSUD SHEIKHZADEH AND HIS CONTRIBUTION TO THE POPULARIZATION OF AZERBAIJANI LITERATURE

Assoc. Mukaddas Kamilova Gapparovna, Assoc. Amanlykova Nafisa Rakhmatullaevna,
Atamukhamedova Guzal Sabirjanovna

Tashkent State Transport University, Uzbekistan

Maksud Sheikhzade is an outstanding representative of Uzbek and Azerbaijani literatures, who left a deep mark on the development of literary dialogue between the peoples of Central Asia and the Caucasus. His work played an important role in the popularization of Azerbaijani literature, and his multifaceted activities - as a poet, translator and playwright - had a huge impact on the development of cultural ties between Azerbaijan and Uzbekistan. The article examines the life and creative heritage of Sheikhzade, as well as his contribution to the development of Azerbaijani literature in the Uzbek cultural context.

Keywords: *Maksud Sheikhzade, Azerbaijani literature, multifaceted activities, literary dialogue, cultural ties*

Theme: *Research on the Azerbaijani language and literature in the geography of Turkic peoples*

Kirish

Максуд Шейхзаде (1908–1967), родившийся в Азербайджане и большую часть своей жизни проживший в Узбекистане, является одной из самых ярких фигур в истории как азербайджанской, так и узбекской литератур. Его имя связывают с процессом укрепления культурных и литературных связей между двумя республиками. Шейхзаде активно способствовал популяризации азербайджанской классической и современной литературы в Узбекистане, переводил произведения на узбекский язык и создавал собственные произведения, в которых переплетались традиции обеих литератур.

Его деятельность в качестве переводчика и литературного деятеля позволила широкому кругу узбекских читателей ознакомиться с богатым культурным и литературным наследием

Азербайджана. В статье подробно рассматриваются основные аспекты деятельности Максуда Шейхзаде, его вклад в развитие литературы, а также влияние его трудов на развитие межкультурного диалога.

Максуд Шейхзаде родился 25 августа 1908 года в городе Шамахи, Азербайджан. В молодости он получил хорошее образование, что позволило ему глубоко проникнуться литературными и культурными традициями региона. Однако в 1930-х годах он оказался в Узбекистане, где прошли его творческие годы. Именно в Ташкенте Шейхзаде развернул свою литературную деятельность и стал активным участником узбекской культурной жизни.

Шейхзаде не только творил на узбекском и азербайджанском языках, но и выступал в качестве переводчика и посредника между двумя культурами. Он внес огромный вклад в развитие узбекской литературы, переводя на узбекский язык произведения азербайджанских классиков, таких как Низами, Физули, Вагиф и Сабир. Его переводы стали важным элементом культурного обмена между народами.

Кроме того, Шейхзаде активно развивал узбекскую драматургию, привнося в нее элементы азербайджанского литературного наследия. Его работы, как поэта и драматурга, отличались глубоким проникновением в национальные темы, богатством художественных средств и философским осмыслением жизни.

Одним из главных аспектов деятельности Максуда Шейхзаде было его стремление познакомить узбекского читателя с азербайджанской литературой. Его переводы произведений классиков азербайджанской литературы на узбекский язык стали важным этапом в распространении азербайджанской культуры в Узбекистане. Шейхзаде не просто переводил тексты, но старался передать тонкость и глубину поэтического мышления азербайджанских поэтов, сохраняя при этом их национальный колорит.

Среди его переводов особое место занимают произведения Низами Гянджеви. Шейхзаде приложил огромные усилия для популяризации творчества этого великого поэта в Узбекистане, переводя на узбекский язык его произведения и тем самым делая их доступными для широкого круга читателей. Особое внимание в его переводах уделялось поэмам «Хосров и Ширин» и «Лейли и Меджнун», которые стали классикой восточной литературы и получили признание среди узбекских читателей.

Кроме Низами, Максуд Шейхзаде перевел на узбекский язык произведения Физули, которые также пользовались популярностью в Узбекистане. Переводы Физули отличались особой глубиной и лиричностью, что позволило узбекскому читателю лучше понять традиции азербайджанской поэзии.

Помимо своей переводческой деятельности, Максуд Шейхзаде активно занимался драматургией и поэзией. В его произведениях прослеживаются темы национальной идентичности, философские размышления о смысле жизни и социальной справедливости. Его произведения, написанные на узбекском языке, внесли значительный вклад в развитие узбекской литературы.

Одна из наиболее известных его пьес — «Джалалиддин Мангуберди», посвященная героическому полководцу и последнему правителю Хорезмского государства, борющемуся с нашествием монголов. Эта пьеса стала символом патриотизма и любви к Родине, получив широкое признание в Узбекистане. Через образ Джалалиддина Шейхзаде проводит тему национального самосознания, борьбы за свободу и независимость, что было особенно актуально в годы его творчества.

Как поэт, Шейхзаде писал о человеческих страданиях, духовных поисках и стремлении к справедливости. В его стихах встречаются как лирические, так и философские мотивы, которые подчеркивают его глубокое понимание человеческой природы и жизни. Его поэзия

переплетается с традициями восточной классической поэзии, но при этом приобретает новые формы и темы, актуальные для современного читателя.

Максуд Шейхзаде был не просто литератором и переводчиком, но и культурным мостом между двумя народами. Его деятельность способствовала укреплению культурных связей между Узбекистаном и Азербайджаном, что особенно важно в контексте их общего исторического и культурного наследия. Он сыграл ключевую роль в том, чтобы азербайджанская литература стала неотъемлемой частью культурной жизни Узбекистана.

Его переводы произведений азербайджанских классиков на узбекский язык не только способствовали популяризации азербайджанской литературы, но и расширили кругозор узбекских читателей, познакомив их с богатой культурной традицией Азербайджана. Кроме того, его собственные произведения, в которых он органично соединял традиции двух народов, показали важность межкультурного диалога и обмена.

Natija

Максуд Шейхзаде — это фигура, чье творчество стало ярким примером литературного и культурного диалога между Азербайджаном и Узбекистаном. Его многогранная деятельность как поэта, переводчика и драматурга внесла огромный вклад в популяризацию азербайджанской литературы и укрепление культурных связей между двумя народами. Благодаря его трудам, азербайджанская литература получила заслуженное внимание в Узбекистане, а его произведения оставили неизгладимый след в узбекской культуре.

Наследие Максуда Шейхзаде продолжает вдохновлять современных литераторов и исследователей, показывая, что культурный обмен и взаимопонимание между народами через литературу могут стать важным шагом на пути к укреплению дружбы и сотрудничества.

Литературы

1. Абдуллаев, А. (2017). Азербайджанский язык и его влияние на тюркские языки Центральной Азии. Ташкент: Издательство "Узбекистан".
2. Халилов, Э. (2019). Литература Азербайджана: традиции и современность. Баку.
3. Нигматов, Х. (2018). Культурные связи Узбекистана и Азербайджана: исторические аспекты и современное состояние. Ташкент: Институт востоковедения.
4. Алиев, З. (2020). Тюркское литературное наследие: от древности до современности. Баку: Издательство "Наука".
5. Ризаев, И. (2021). Языковое и культурное разнообразие в Центральной Азии: вызовы и перспективы. Ташкент: Издательство "Фан".
6. Байрамова, Л. (2016). Азербайджанская поэзия и её влияние на узбекскую литературную традицию. Баку: Издательство "Театр".
7. Джафаров, М. (2015). Изучение азербайджанского языка в Узбекистане: проблемы и решения. Ташкент: Научно-исследовательский институт.
8. Курбанова, Г. (2022). Культурный обмен между Узбекистаном и Азербайджаном в XXI веке. Баку: Издательство "Образование".

O‘ZBEK VA OZARBAYJON OG‘ZAKI IJODIDAGI MUSHTARAKLIK

(Topishmoqlar misolida)

Dots. Munis Jo‘rayeva

Fənlər Akademiyası, Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu, Özbəkistan

Turkiy xalqlar o‘zining g‘oyat qadimiy madaniyati va serqirra ijodiy salohiyati bilan jahon tamadduni taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan. Ayniqsa, bebaho folklor namunalari bugungi kunda ham nomoddiy madaniy meros sifatida keng tadqiq etilib, targ‘ib qilinib kelinyapdi. Zero, folklor asarlari namunalarini to‘plash va o‘rganish ajdodlarimiz ma‘naviy olamining naqadar yorqinligi va tafakkur darajasining yuksakligini yana bir bor namoyon etadi. Xalq badiiy tafakkurining nodir durdonasi sanalgan topishmoqlar uzoq yillardan buyon avloddan-avlodga o‘tib, o‘zining ta‘limiy-tarbiyaviy ahamiyatini saqlab kelmoqda. Ushbu maqolada umumturkiy folklorshunoslikda ahamiyatga ega bo‘lgan topishmoq janri tarixini o‘rganilishi, xususan, “Kodeks kumanikus” qo‘lyozmasidagi topishmoqlarga oid ba‘zi ma‘lumotlar berilgan. Yillar davomida deyarli o‘zgarishga uchramay yashab kelayotgan o‘zbek va Ozarbayjon xalqlari topishmoqlarining tarixiy asoslari mushtarak ekanligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, topishmoq, turkiy xalqlar, «Kodeks kumanikus», qiyosiy-tipologik, tarixiy-tadrijiy.

Mavzu: *Ozarbayjon adabiyoti qiyosiy adabiyotshunoslik kontekstida*

COOPERATION IN UZBEK AND AZERBAIJAN ORAL CREATION

(in the example of riddles)

Assoc. Prof. Munis Jo‘rayeva

Academy of Sciences, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Uzbekistan

The Turkic peoples, with their ancient culture and enormous creative potential, made a great contribution to the development of world civilization. Even today, particularly valuable works of folklore are widely researched and promoted as intangible cultural heritage. After all, collecting and studying samples of folklore works once again shows the brilliance of the spiritual world of our ancestors and the high level of thinking. Folk riddles are one of the oldest genres of folk oral creativity. Riddles, which are considered a rare pearl of folk artistic thinking, have been passed down from generation to generation for many years and retain their educational and educational significance. In this article, the study of the history of the riddle genre, which is important in all-Turkish folklore, in particular, some information about the riddles in the "Codex Kumanikus" manuscript is given. The commonality of the historical foundations of the mysteries of the Uzbek and Azerbaijani peoples, living for many years practically without changes, is highlighted.

Key words: *folklore, riddle, Turkic peoples, Codex Cumanicus, comparative-typological, historical-evolutionary*

Theme: *Azerbaijani literature in the context of comparative literary studies*

Kirish

Keyingi o‘ttiz yillikda turkiy xalqlarning boy ma‘naviy merosi, ayniqsa, turli-tuman janrlardan iborat og‘zaki badiiy ijod durdonalarini dunyo xalqlarining badiiy madaniyati kontekstida tahlil qilish natijasida ajdodlarimiz poetik tafakkurining umumjahon sivilizatsiyasida tutgan munosib o‘rnini

belgilash imkoni yuzaga keldi. Ajdodlarimiz badiiy dahosining bebaho durdonalariga aylangan folklor asarlari ko'p yillar mobaynida bitmas-tuganmas ruhiy-ma'naviy quvvat manbai bo'lib kelishi bilan birga, yosh avlod tarbiyasida muhim amaliy ahamiyat kasb etuvchi nodir manba ham hisoblanadi. Ana shu bebaho nodir manbalardan biri xalq topishmoqlari sanaladi. Jahon folklorshunosligida topishmoqlarning folklor janri sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari, voqelikni metaforik nutq vositasida ifoda etish tamoyillari, topishmoqlar tasnifi, struktur-semantik tabiati va badiiyati yuzasidan ko'plab ilmiy tadqiqotlar yaratilgan bo'lib, ularda dunyoning deyarli barcha xalqlari folklorida mavjud bo'lgan topishmoqlarning folklor janrlari tizimida tutgan o'rni va poetik transformatsiyasi qonuniyatlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratilgan.

Ma'lumki, azal-azaldan turkiy xalqlarning tili, dini, urf-odat va marosimlari, qadriyat va an'analari mushtarak bo'lib, davrlar o'tishi bilan ayrim o'ziga xosliklar shakllangan. Qadimdan yonmayon yashagan turkiy xalqlarning folklori ham o'zaro ta'sir va adabiy aloqalar natijasida taraqqiy etgan, bir-birini boyitgan. Bilamizki, turkiy xalqlar folklorining eng qadimiy namunalari bevosita jonli og'zaki ijro orqali bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, ajdodlarimiz badiiy tafakkurining ko'hna namunalari yunon, xitoy, fors-tojik va arab tilida bitilgan yozma manbalar, zardo'shtiylikning mo'tabar kitobi «Avesto», shuningdek, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari, O'rta asrlarda yaratilgan ko'plab adabiy, ilmiy va ma'rifiy asarlardan o'rin olganligi xarakterlidir. Shuning uchun ham u yoki bu folklor janrining shakllanish jarayoni va tarixiy-tadrijiy rivoji masalasini o'rganishda yozma manbalar orqali saqlanib qolgan qadimgi folklor materiallari muhim ilmiy qiymatga ega. Zero, topishmoqlarning to'planishi va ommalashtirilishi tarixi xususida so'z yuritganda ham yozma manbalardan joy olgan topishmoq janriga mansub folklor materiallarini nazardan soqit qilmaslik kerak bo'ladi.

Topishmoq turkiy xalqlar folklorining eng qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biridir. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida topishmoq terminining «tabuzug'» atamasi keltirilganligi ham shu fikrni tasdiqlaydi. Garchi bu manbada biror topishmoq matni mavjud bo'lmas-da, «tabuzug' tabuzdim», ya'ni «Men undan bir topishmoqni so'radim»[1, 429.] birikmasining qayd etilishi XI asrda topishmoq aytish an'anasi keng rivojlanganligidan dalolat beradi. XIII-XIV asrlarga oid yozma manbalardagi folklor materiallari esa o'rta asrlardayoq topishmoqlarni to'plash va ommalashtirishga kirishilganligini ko'rsatadi. Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarida keltirilgan «Qamug' to'nlar yigna birla tikilur, azinlarni o'rtar, ammo o'zi yolang qolur»[2, 118.] jumlasini tahlil qilgan atoqli olim H.Zarifov bu o'rinda javobi «igna» bo'lgan «Hammaga to'n tikadi, o'zi yalang'och qoladi» topishmog'i o'z ifodasini topgan deb hisoblaydi.[3, 91.] Bizningcha, ushbu manbadagi «kendu chirog' mengizlik o'zi yonar, o'zgalarga yorug'luq berur» jumlasini ham aslida chiroq haqidagi topishmoqning hikmatga aylantirilgan talqinidir.

Turkiy xalqlar topishmoqlarining shakllanishi va rivojlanishini o'rganishda turkolog olimlar tomonidan «Kodeks kumanikus» nomi bilan atalgan XIII-XIV asrlar yozma yodgorligida keltirilgan folklor materiallari muhim ilmiy qiymatga ega. Chunki bu asar turkiy xalqlarning topishmoqlari jamlangan eng qadimiy yozma manba bo'lib, unda keltirilgan jumboqlarning deyarli barchasi bugungi turkiy xalqlar folklorida saqlanib qolganligi bois, topishmoq janrining tarixiy taraqqiyotini tadqiq etishga qaratilgan ilmiy izlanishlar o'z-o'zidan ana shu manbaga suyanib ish ko'rishni taqozo etadi.

«Kodeks kumanikus» italyan va nemis missionerlari tomonidan qipchoq lahjasida so'zlashuvchi turkiy qavmlardan yozib olingan til materiallari asosida Qrimdagi Solxat (bu joy hozirgi kunda «Eski Qrim» deb yuritiladi) qishlog'ida 1294-1295 yillarda yaratilgan. Qadimgi qipchoq lahjasiga oid 1300 so'zni o'z ichiga olgan bu asar tuzilishiga ko'ra, «lotincha-forscha-kuman(qipchoq)cha lug'at» hamda «kuman(qipchoq)cha-nemischa lug'at» bo'lib, «qo'lyozmaning asl nusxasi bugungi kunda Venesiyadagi Marchana milliy kutubxonasida DXLIX (№549) katalog raqami bilan ro'yxatga olingan, u №1597 xona raqami bilan saqlanadi[4, 13.].

Peterburg universitetining tarix-filologiya fakultetida o'qigan V.V. Radlov «Kodeks kumanikus»dagi lug'aviy birliklarni tadqiq etishga kirishib, shu asosda «kuman» (qipchoq)lar tili

xususida nazariy xulosalar chiqarishga harakat qilgan[5, 48]. U 1886 yilda bu asarni nemis tiliga tarjima qilib, bir yildan keyin nashr ettirgan[6, 2-5]. Shundan keyin «Kodeks kumanikus»da topishmoqlar mavjudligi A.N. Samoylovich[7, 86-89] va S.E. Malov[8, 347-375] kabi olimlar tomonidan qayd etilgan. 1932 yilda turk olimi N.Osim «Kodeks kumanikus»dagi olti topishmoqni turk tiliga tarjima qilib, nashr ettirdi[9, 381-383]. 2000 yilda «Kodeks kumanikus»ning faksimile nashrini amalga oshirgan[10, 87] rumin olimi V.Drimbaning ayrim tadqiqotlarida ham topishmoqlar tahlilga tortilgan. 2004 yilda qadimgi qipchoq yozma yodgorliklarining tadqiqotchisi A.Garkavesning «Kodeks kumanikus»ga bag'ishlangan tadqiqoti nashr etildi[11, 85]. Asarning rus tilidagi to'la nashri 2006 yilda atigi 350 nusxada chop ettirildi[12, 88].

Turkiy xalqlarning tili va folklorini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladigan bu asarda qayroq, turna, uzangi, kirpi (tipratikan), kema, pichoq, it va boshqa narsalar to'g'risidagi 47 ta topishmoq keltirilgan. «Kodeks kumanikus»dagi bu topishmoqlar jahon folklorshunosligida «kuman topishmoqlari» deb nomlanadi. «Kodeks kumanikus»dagi topishmoqlarning o'ziga xos xususiyatlari va ularning turkiy xalqlar folkloridagi variantlarini qiyosiy tadqiq etishga ilk bor e'tibor qaratgan olim A.Inondir. U o'zining «Kodeks kumanikus»dagi topishmoqlarga doir» nomli maqolasida ushbu manbadagi olti topishmoqni tahlil qilgan[13, 353-358]. 1966 yilda amerikalik olim A.Titsening «kuman topishmoqlari»ni turkiy xalqlar folklori bilan qiyoslab o'rganishga bag'ishlangan tadqiqoti chop ettirildi [14, 158]. Bu asarda «Kodeks kumanikus»dagi topishmoqlarning turkiy xalqlar folkloridagi ko'plab namunalari qiyoslangan. O'zbek olimlaridan “Kodeks kumanikus” qo'lyozmasidagi topishmoqlar haqida ilk bor M.Jo'rayeva tadqiqotlar olib borgan. Uning “Kodeks Kumanikus”ta bilmecelear ve Özbek folklorundeki şekilleri”[15, 25-32] nomli maqolasida qo'lyozmadagi topishmoqlarning hozirgi o'zbek folkloridagi shakllari o'rganilgan. Bundan tashqari, uning 2017-yilda himoya qilgan “O'zbek xalq topishmoqlarining genezisi”[16, 18-27] nomli filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasida ham qo'lyozmadagi topishmoqlar va ularning o'zbek tilidagi parallel shakllari tadqiq qilingan. Endilikda o'zbek olimi B.Jafarovning “Kodeks kumanikus”ga bag'ishlangan tadqiqotlari yuzaga keldi. B.Jafarov “Kodeks kumanikus” qo'lyozmasi ustida salmoqli tadqiqotlar olib borgan. Olim o'z tadqiqotlari davomida qo'lyozma matnini o'rganib, undagi topishmoqlarning o'zbek tilidagi tabdillarini amalga oshirgan. Olim aynan shu qo'lyozma asosida 2017-yilda “Kodeks Kumanikus” – turkiy xalqlar yozma obidasi”[17] mavzusida filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, 2023-yilda “Kodeks kumanikus” hamda “Tarjumon turkiy va ajamiy va mo'g'uliy va forsiy” qo'lyozmalarining qiyosiy tahlili” [18] mavzusida filologiya fanlari doktori dissertatsiyalarini himoya qilgan.

Ozarbayjonlik I.Guliyev o'zining "Codex Cumanicus"da bæzi kuman tapmacalari (orijinal, transliterasiya, tærcümæ væ izahlar)”[19] nomli maqolasida kÛlæzmadagi bæzi bir topishmoqlarning transliteratsiyasi va ozarbayjon tilidagi tarjimasi haqida to'xtalغان. O'n oltita noaniq bo'lgan jumboqlarning aniq o'qilishi va ozarbayjon tilidagi mukammal tarjimasini bayon etgan.

«Kodeks kumanikus» turkiy xalqlarning mushtarak yozma yodgorligi bo'lib, undagi folklor materiallari qozoq, boshqird, ozarbayjon, tatar, turkman va boshqa ko'plab turkiy xalqlar og'zaki badiiy ijodiga bevosita daxldor hisoblanadi. Zero, «kuman topishmoqlari»ning aksariyati turkiy xalqlar orasida hozirga qadar saqlanib kelmoqda»[20, 87]. Aynan shu topishmoqlar barcha turkiy xalqlar adabiyotidagi topishmoq janriga oid ilk to'plam hisoblanadi. «Kodeks kumanikus»dagi topishmoqlar barcha turkiy xalqlar topishmoqlari rivojida ma'lum darajada muhim rol o'ynaganini etirof qilish mumkin. Mazkur maqolada qo'lyozmadagi topishmoqlar bilan birgalikda o'zbek va Ozarbayjon topishmoqlari badiiy matnlarining tadrijiy rivoji davomidagi o'zgarishlari, o'xshash va farqli xususiyatlari borasida fikrlarimizni bayon etmoqchimiz.

Ma'lum bo'lishicha, o'zbek va Ozarbayjon xalq topishmoqlari orasida XIII-XIV asrlardan buyon o'zining poetik shaklini deyarli o'zgartirmasdan, aynan saqlanib kelayotgan namunalar anchaginani tashkil etar ekan. «Kodeks kumanikus»ning 1966 yilda amerikalik olim A.Titse tomonidan chop ettirilgan[21, 158] namunasida «VI» raqami ostida tavsiflangan «Ак к'йæмæниң айзу æок»

topishmog‘ining javobi «ol jumurtka» deyilgan. O‘zbek folklorida mazkur topishmoqning «Oq quymonning og‘zi yo‘q» (tuxum) tarzidagi shakli mavjud. Topishmoq matnida qo‘llanilgan «quymon» so‘zi tuxumga un va moy aralastirib pishiriladigan taom nomi bo‘lib, buxoroliklar shevasida uning «quymon», «chimchaquymon» kabi turlari tayyorlanadi. Bu atama adabiy tildagi «quymoq» leksemi bilan o‘zakdosh so‘zdir.

Ozarbayjon folklorida esa mazkur topishmoqning ikkita shakli uchraydi: *Ağ günbez, qapisi yox.* (yumurta). 2) *Ağca motal, ağzi yox* (yumurta)[22]. Ozarbayjonlardagi kuman topishmog‘i elementlarini saqlagan birinchi topishmoqda o‘xshatilayotgan obyekt gumbazga, ikkinchisida esa motal (pishloq) saqlash uchun hayvon terisidan tayyorlanadigan idishga qiyoslanmoqda.

Ammo ushbu qadimiy topishmoqning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan metaforik nutqda taom ma‘nosini bildiruvchi so‘z asosga olingan emas. Chunki tilshunos olim S.E.Malov «Kodeks kumanikus»dagi mazkur topishmoqni rus tiliga tarjima qilish jarayonida «к‘үж» elementini «shakl», «forma» tarzida tushungani uchun jumboqni «По виду белас кост, но без соска» deb o‘g‘irgan[23, 355]. Folklorshunos X.Maxmutov esa «к‘үжmä» so‘zi ko‘chmanchi turkiylar hayotida muhim rol o‘ynagan «o‘tov» ma‘nosida qo‘llanilgan bo‘lishi kerak deb hisoblaydi[24, 88]. Taniqli olim V.Bang ushbu so‘zni «күй-менинг» tarzida o‘qishi xato ekanligini qayd etgan Abdulqodir Inonning yozishicha, «көйме» so‘zi eski boshqird tilida (ertak va hikoyatlarda anglatgan ma‘nosiga ko‘ra) usti qubbasimon aroba shaklidagi kelin chodiri ma‘nosida qo‘llanilgan.

Tuxum haqidagi topishmoqlarning o‘zbek folklorida qayd qilingan «*Oq o‘tov, og‘zi butov*», «*Mening bir o‘tovim bor, oynasi, eshigi yo‘q*», «*Oy dalada oq o‘tov, Og‘zi, burni yo‘q o‘tov*» [25, 71] kabi namunalari ham ana shu qadimiy jumboq matni asosida yuzaga kelgan. Ko‘rinadiki, javobi «tuxum» bo‘lgan topishmoq o‘zining tarixiy taraqqiyoti davomida nomi yashirin tutilgan predmet (tuxum)ning rang belgisi (oq), shakli (o‘tovsimon, gumbazsimon shaklga egaligi) hamda teshigi yo‘qligi («og‘zi yo‘q») kabi xususiyatlari bugungi kunga qadar o‘zbek va Ozarbayjon xalq topishmoqlarida o‘zgarmasdan saqlanib qolgan.

«Kodeks kumanikus»da “Jazda jawli kajiš jahir. (Ol: jilandır)” ya‘ni «Tekislikda yog‘li (semiz) musht yotir» topishmog‘i XXVIII tartib raqami bilan keltirilgan bo‘lib, uning javobi «ilon» deb sharhlangan. Shunga o‘xshash topishmoqlar o‘zbek folklorida ham mavjud: “*Yer tagida ho‘l gavron*”, “*Yer tagida ola gavron*”, “*Yer tagida yog‘li qamchi*”, “*Yer tagida moyli qayish*”, “*Yer ostida sariq qayish*”, “*Yer ostida hom qayish*”, “*Yo‘l ustida uzun arg‘amchi*”, “*Ko‘prik ostida yog‘li xasib*”, “*Yer tagida sakcha go‘sh*”, “*Yer ustida uzun arg‘amchi*”, “*Yer tagida oltin bosh*”[25, 65]. Ozarbayjon folklorida ilon haqidagi topishmoqlar o‘zbek folkloridagi namunalarga juda o‘xshash. Ayniqsa, ilonning shakli jihatdan qayishga, qamchiga o‘xshatilgan. O‘xshash xususiyati bilan obrazlashda nisbatan qayishga o‘xshatilishi qadimiydir. Ahamiyat berilsa, ikkala xalq topishmog‘ida va qo‘lyozmada o‘xshatilgan predmet ya‘ni “qayish” so‘zi aynan bir xil berilgan. Ilonning joyi ham ikkala xalq topishmog‘ida bir xil, “*er ostida*”, “*yo‘l ustida*”: “*Yer altidan oxlov gedər*”, “*Yer altinda yağli qamçı, Suyu içər damci-damci*”, “*Yol üstə yağun oxlov*”, “*Jol üsd əjayli qajış*”[22,74]. Ko‘rinadiki, yuqoridagi topishmoqlarda obyekt yer ostida, yo‘l ustida ekani tasvirlangan, quman topishmog‘ida bu narsa *jazda*- so‘zi bilan berilgan. Bizningcha, mazkur so‘z tekislik, dala, dasht ma‘nolarini beradi va topishmoqda ilonning yashaydigan, doxil bo‘ladigan joyi bilan bog‘liqligi keltirilgan. Qo‘lyozmadagi bu jumboq javobi ilon bo‘lgan o‘zbek va Ozarbayjon xalq topishmoqlarining shakllanishi uchun badiiy asos vazifasini o‘tagan.

Natija

«Kodeks kumanikus»dagi aksariyat jumboqlar bugungi kunda ikkala xalq folklorida aynan yoki ba‘zi bir komponentlari o‘zgaragan holda uchraydi. Genetik jihatdan turkiy xalqlar folkloridagi jumboqlar, jumladan o‘zbek va Ozarbayjon xalq topishmoqlari umumiy negizga ega. «Kodeks kumanikus»da keltirilgan topishmoqlarning ikkala xalq og‘zaki badiiy ijodida qayd etilgan variantlarini

qiyosiy tahlil qilish esa topishmoqlar o‘zining tadrijiy rivoji davomida an’anaviy badiiy qurilishi va poetik vositalarini asosan turg’un holda saqlab kelganligini ko‘rsatadi. Ayrim o‘rinlarda ularning funksional tabiatlari o‘zgargan bo‘lsa, ko‘p hollarda quman topishmoqlari shakli o‘zgarmagan. Aytish mumkinki, «Kodeks kumanikus»dagi topishmoqlar barcha qardosh xalqlar topishmoqlari rivojlanishida muhim poydevor vazifasini o‘tagan. Bu yozma manbada keltirilgan topishmoqlarni qiyosiy-tarixiy jihatdan tadqiq etish turkiy xalqlar topishmoqlarining genezisi, tipologiyasi va badiiy evolyusiyasini yoritishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т.1. – Тошкент: Фан, 1960.
2. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990.
3. Зарифов Ҳ. Ҳаммани кийинтиради // Пўлкан шоир / Ўзбек халқ ижоди бўйича текширишлар. 4-китоб. – Тошкент: Фан, 1976.
4. Жафаров Б. “Кодекс куманикус” – қадимги туркий обида. – Тошкент: Баёз, 2017.
5. Радлов В.В. О языке куманов по поводу издания куманского словаря // Записки Императорского АН. Т.48. – СПб., 1884. – №4.
6. Радлов В.В. Кодекс куманикус (Das türk. Sprachmaterial des Codex kumanicus). – Петербург, 1887.
7. Самойлович А.Н. К истории и критике Codex Cumanicus // Доклады Российской Академии наук. – М., 1924. №4-5.
8. Малов Е.С. К истории и критике Codex cumanicus // Известия Академии наук. Отделение гуманитарных наук. – М., 1930. – №5.
9. Asim N. Kırçak Türkçesine dair // Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası. – Ankara, 1932. D.1. B.4.
10. Drimba V. Codex Cumanicus: Édition diplomatique avec facsimilés. – Bucarest: Editura Enciclopedică, 2000.
11. Гаркавец А. Codex cumanicus. Кыпчако-половецкие тексты XIII-XIV вв. – Алматы: Дешт-и-кыпчак баур, 2004.
12. Кодекс куманикус: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV вв. / Подготовил А.Н.Гаркавец. – М.: Русская деревня, 2006.
13. Inan A. Codex Cumanicus bilmeçelerine dair // A.Inan. Makaleler ve incelemeler. I. – Ankara: Turk tarih kurumu basimleri, 1987.
14. Titse A. The Koman Riddles and Turkic Folklore // University of California Press. – Berkeley and Los Angeles, 1966.
15. Curayeva M. “Kodeks Kumanikus”ta bilmeçeler ve Özbek folklorundeki şekilleri.// Turk Dunyasi Dncelemeleri Dergisi Journal of Turkish World Studies, XI/1 (yaz 2011), – 25-32s
16. Жўраева М. Ўзбек халқ топишмоқлари генезиси: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. –Т.2017.
17. Жафаров Б. “Кодекс Куманикус”–туркий халқлар ёзма обидаси: Филология фанлари бо‘йича фалсафа доктори (PhD) дисс.. –Т, 2017.
18. Жафаров Б. “Кодекс Куманикус” ҳамда “Таржумон туркий ва ажамий ва мўғулий ва фарсий кўлёмаларининг қиёсий таҳлили: Филология фанлари доктори (DSc) дисс.. –N, 2023.
19. Guliyev I. "CODEX CUMANICUS"DA BƏZİ KUMAN TAPMACALARI (orijinal, transliterasiya, tərcümə və izahlar) Filoloji məsələlər. Bakı, 2022, №12.

20. Махмутов Х. Татарские параллели куманских загадок // Советская тюркология. – Баку, 1971. – №3.
21. Titse A. The Koman Riddles and Turkic Folklore // University of California Press. – Berkeley and Los Angeles, 1966.
22. Seyidov N, Tapmacalar.Serq-Qerb. Baku- 2004.
23. Малов Е.С. К истории и критике Codex cumanicus // Известия Академии наук. Отделение гуманитарных наук. – М., 1930. – №5.
24. Махмутов Х. Татарские параллели куманских загадок // Советская тюркология. – Баку, 1971. – №3.
25. Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи: Хусаинова З. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

NİZAMÎ GENCEVÎ VE “SİRLAR HAZİNESİ”

Prof. Nimet Yıldırım

Atatürk Üniversitesi, Türkiye

Nizamî'nin beş mesnevisinden ilki Mahzenü'l-esrâr Senâi-yi Gaz-nevî'nin Hadîka'sı tarzında daha yenilikçi bir formatta, daha güçlü ve daha şairane bir dilde kaleme alınmış; ince düşünceler, örneklemeler, mecazlar, ustaca betimlemelerle dolu tasavvufi-felsefî bir eserdir. Penc Genc'in ilk mesnevisi Mahzenü'l-esrâr 2260 beyit olarak 570-572/1174-1176 yıllarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kılıç Arslan'a bağlı Erzincan hükümdarı Fahreddin Behram Şah adına kaleme alınmıştır. Şair Mahzenü'l-esrâr'ı yazarken kırk yaşının üzerindedir. Eser Farsça yazılmış mesnevilerin temel metinlerden ve en önemlilerinden biridir. Vaazlar, hikmet dolu sözler yanında öğütlere de yer veren Mahzenü'l-esrâr didaktik ve öğüt içerikli bölümlerden oluşur. Ni-zamî'nin diğer eserlerinden oldukça farklı ve bütünüyle tasavvuf ko-nulu bir manzumudur.

Anahtar Kelimeler: *Nizami Gencevi, Mahzenü'l-esrâr*

Konu: *Azerbaycan edebiyatı*

NİZAMÎ GENCEVÎ AND “TREASURY OF SECRETS”

Prof. Nimet Yıldırım

Atatürk University, Turkey

The first of Nizami's five mesnevis, Mahzenü'l-esrâr, is written in a more innovative format, in a stronger and more poetic language, in the style of Sanaî-yi Gaznevî's Hadîka; it is a mystical-philosophical work full of subtle thoughts, examples, metaphors, and masterful descriptions. Penc Genc's first mesnevis, Mahzenü'l-esrâr, was written in 570-572/1174-1176 in the name of Fahreddin Behram Shah, the ruler of Er-zincan under Kılıç Arslan of the Anatolian Seljuk State. The poet was over forty years old when he wrote Mahzenü'l-esrâr. The work is one of the basic texts and the most important of the mesnevis written in Persian. Mahzenü'l-esrâr, which includes sermons and words of wisdom as well as advice, consists of didactic and advisory sections. It is a poem entirely about Sufism, quite different from Nizami's other works.

Key Words: *Nizami Ganjavi, Mahzenü'l-esrâr*

Theme: *Azerbaijani literature*

Giriş

Büyük bilge, sufi ve dâhi şair Genceli Nizamî, hem lirik şiirde hem sufi ve hem de kahramanlık şiirlerinde yaratıcı üstün bir yetenektir. İlk şiirlerini söylediği günlerden günümüze dek eserleriyle hep doruklarda yer almış eşsiz bir dehâdır. Sufiliği ve tasavvufteki yüce makamıyla “Şeyh Nizamî” olarak da bilinen Nizamî, Azerbaycan ve Türk edebiyatlarında, Farsça yazılmış edebiyatta bundan da öte bu sınırları aşarak dünya edebiyatlarında ilk kez kendisinin oluşturduğu ve şiirlerinde kullandığı kelimeler ile özgün ve olağanüstü bir tarz yaratmıştır. Bu yüzden edebiyatta çok özgün bir yere sahip, özellikle “hamse” türünde en yüce makama erişmiş bir bilge şairdir. Onun beşli mesnevilerindeki şairliğine, söz sanatlarındaki başarılarına, ifade tarzına, sözünün ve ifadelerinin gücüne erişen kimse olmamıştır. Başta Azerbaycan, Anadolu, İran, Hindistan olmak üzere çok geniş coğrafyalarda bu büyük söz ustasının

eserleri elden ele dolaşmış, geniş kitlelerce okunmuş ve büyük şairler tarafından örnek alınarak aynı ya da benzeri konularda eserlerine çok sayıda nazireler yazılmıştır.

Azerbaycan ve Türk dünyasının fesahat ve belagat ustası Nizamî, bütün edebiyat otoritelerinin görüş birliğiyle mesnevi yazar şairlerin öncüsü, romantik aşk, kahramanlık anlatıları ve tasavvuf konulu eser dallarında şairlerin en önde gelenidir. Nizamî'nin kendisinden sonra Farsça yazar şairler ile genel olarak Doğu edebiyat dünyası başta olmak üzere edebiyat ve şiir üzerindeki etkileri derin olmuştur. Özellikle romantik aşk konulu mesnevilerindeki özgün, üstün ve eşsiz özelliklerinden dolayı onu geride bırakacak birisi bir yana, onunla boy ölçüşebilecek hiçbir yetenek görülmemiştir.

Hamuru aşk ile, en yüce ve kutsal duygularla yoğrulmuş bir yürek taşıyan Nizamî, hayatı boyunca dünyevi takımlardan uzakta kalmayı başarmış, yüreğindeki aşk ateşi hiç sönmemiş, alevlenerek artmıştır. İşte eserlerinde görülen aşk, sevgi ve erdem esintileri de yüreğindeki bu aşk ateşinin dışa yansımalarıdır.

1. *Mahzenü'l-Esrâr*

Genceli Nizamî'nin (ö. 1209) beş mesnevisinden ilki *Mahzenü'l-esrâr*, Gazneli Senaî'nin (ö. 1131) *Hadikatül-hakika*'sı tarzında, daha yenilikçi bir formatta, daha güçlü ve daha şairane bir dilde kaleme alınmış; ince düşünceler, özgün ve etkili örnekleme, mecazlar, ustaca betimlemelerle dopdolu tasavvufi-felsefi bir eserdir.

Nizamî'nin *Mahzenü'l-esrâr* adlı mesnevisi, Gazneli Senaî ile başlayan tasavvuftaki vahdet temasını doruklara taşımış bir eser olarak tasavvuf tarihindeki yerini almıştır. Söz konusu eserlerle birlikte iki ayrı tür şiir artık ayrılma imkânları olamayacak bir şekilde bir tek kulvarda birleşmiş; bir kısmı “tasavvufi”, bir diğer kısmı da “vaaz ve öğüt” türü çok sayıda didaktik ya da öğüt içerikli önemli eserin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu dalda birinci türde Mevlana Celaluddîn ile Feridüddîn-i Attâr, ikinci türde de Sadî-yi Şirazî en doruktaki yapıtların ustaları olmuşlardır.³⁴

Nizamî, bütün edebiyat otoritelerinin görüş birliğiyle mesnevi yazar şairlerin öncüsü, efsane yazarlarının en önde gelenidir. Onun *Mahzenü'l-esrâr*'na yüzlerce nazire yazılmış, ancak bu nazirelerden hiç birisi onun derecesine erişememiştir. Metni alabildiğine zor anlaşılır olmasından dolayı *Mahzenü'l-esrâr* için birçok büyük şair ve edebiyat otoritesi tarafından açıklamalar ve şerhler de yazılmıştır.³⁵

İlk kez kendisinin kullandığı sözcükler, tamlamalar, mazmunlar, terimler ve şiir konuları onun bütün bu alanlarda bir öncü, bir mucit olarak bilinmesini sağlamıştır. Özellikle beşli mesnevileri yazıldığından bu yana bu alanda eser veren bütün şairlere örnek olmuştur. Büyük şairler onun şairliğini, tarzını örnek almış ve onu izlemişler, *Beş Mesnevi*'sini taklit ederek eserlerini yazmışlardır. Bir diğer açıdan bakıldığında bir mesnevide, *Mahzenü'l-esrâr*'nda beş ayrı naat yazar ilk şairdir. En önemli özellikleri arasında, hikmet ve felsefe konularını manzum olarak anlatan; kaside türü şiirleri övgü, abartı ve anlamsız yüceltmelerden arındıran ilk şair olması da yer almaktadır.

Penc Genc'in (*Beş Hazine*) ilk hazinesini oluşturan *Mahzenü'l-esrâr* formatı ve içeriği açısından diğer mesnevilerinden tamamen farklıdır. *Mahzenü'l-esrâr*, ne bir aşkın serüvenini, ne de dünyanın bir hükümdar tarafından ele geçirilmesini anlatmaktadır. Bir hikâye, masal ya da destan da değildir. Bu açıdan beşli mesnevilerdeki diğer hazinelerle hiçbir benzerliği yoktur. Onlarla ortak noktası yalnızca Nizamî'nin yazım tarzındaki düşünceleri ve mesnevi türünde olmasıdır. Bu kitap, beşlideki diğer dört kitapla şekil açısından bir birlik göstermese de bu onun, dil ve anlam açısından onlardan uzak ve ayrı olduğu anlamına gelmez. Tam tersine *Mahzenü'l-esrâr*'ın yazılmasının asıl amacı şair, Nizamî'den daha çok hekim, bilge ve Şeyh Nizamî'nin ahlaki düşüncelerini içsel bir bağlılıkla okuyuculara aktarmaktır. İşte bu noktadan yola çıkarak ona dinsel eksenli kutsal bir kitap diyebiliriz. Nizamî, *Mahzenü'l-esrâr*'da şiir diliyle tasavvuf düşüncesini, inancı, ahlaki ve dünya görüşünü başkalarına telkin etme amacı taşır.

³⁴ Hermann Ethé, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, s. 154.

³⁵ Muhammed Ali-yi Terbiyet, *Dânişmendân-i Âzerbaycân*, s. 546-47.

Bilge şair ilahi bilgeliğin sırlarına ermiş, bütün bu sırları bu eseriyle bir hazine biçiminde eren gönüllere emanet etmiştir. ³⁶

Bu eserinde, düşüncelerini, gizemli, gizli hikâyeler, örnekler ve şairce teşbihlerle aktaran ve her şeyi tek bir varlıkta gören ulu bir pir ile karşılaşırız. Bu ulu mürşit, her zamanki gibi kitabını Allah’a bir övgü ve yakarıyla, kutsal bir mesajla açar. İslam’ın Tanrı hakkındaki temel inancında da olduğu gibi Nizami’ye göre; “Tüm varlıklar ondandır: zayıf toprak onun görkemli sancağı altına sığmaz. Biz onun varlığıyla yaşarken, o kendi gücüyle vardır. Varlığına dair hiçbir görüntü veya şekil yoktur. Kimseye benzemez, değişmez, ölmez. O, sonsuzdur. Hepimiz ölümlüyüz, bir tek sonsuz varlık o. Ulu olan, kutsal olan bir tek o. ³⁷

Onun böylesine ulu bir kişiliği ve usta şairliğini fark edip kendisine saygılarını sunan ilk hükümdar Behram Şah’tır. *Mahzenü’l-esrâr* Erzincan hükümdarı Fahreddin Behram Şah adına kaleme alınmıştır. İbn Bibî’nin aktardığına göre Fahreddin Behram Şah, bu değerli hediye karşılığında Nizamî’ye beş bin dinar ve çok değerli hediyelerle yüklü bir deve kervanı hediye etmiştir. Behram Şah’ın daveti üzerine onun sarayına gitmek istemiş, ancak güvenlik sorunu nedeniyle bu seferini gerçekleştirememiş, *Mahzenü’l-esrâr*’ını onun adına tamamlayarak kendisine göndermiştir. ³⁸

Selçuklular devrinde XI-XIII. yüzyıllarda Erzincan, Kemah, Divriği ve Karahisar şehirlerinin bulunduğu bölgeyi yönetmiş olan Türk hânedanı Mengüçüklü Beyliği, Malazgirt savaşından sonra Büyük Selçuklu Devleti sultanı Alparslan’ın kumandanlarından Mengüçük Gazi tarafından kurulmuştur. Fahreddin Behram Şah’ın 1165 yılında Erzincan’da beyliğin başına geçtiği bilinmektedir. Behram Şah’ın babasının adı Davud, dedesinin adı İshak idi. Davud daha önce Erzincan’ı idare etmiş olmalıdır. Fahreddin Behram Şah, kaynaklarda “Melik” unvanı ile anılan üçüncü Erzincan beyidir. Bir parasında da “Emîrü’l-ümerâ” unvanı görülür. Mengüçüklü hânedanın en tanınmış beyi olan Fahreddin Behram Şah akıllı, dürüst, ahlaklı, adaletli, şefkatli ve cömert bir hükümdar olarak tanınmış, bundan dolayı kendisine her yerde saygı gösterilmiştir. Selçuklu tarihçisi İbn Bibî, bu Mengüçüklü beyinin özelliklerini saydıktan sonra melikliği esnasında Erzincan’daki düğün ve yaslara katıldığını, katılmadığı zamanlarda da para ve yemek gönderdiğini, kışın kuşların ve vahşi hayvanların yemeleri için dağlara ve kırlara yiyecekler koydurduğunu yazar. Behram Şah, II. Kılıcarslan’ın damadı olduğu gibi bazı Selçuklu hükümdarlarının da kayınbabası idi. ³⁹

Fahreddin Behram Şah’ın daha sonraki Selçuklu sultanları ile ilişkileri de iyiydi. Kızı Melike Hatun’u 1213 yılından önce Selçuklular’dan Erzurum Hükümdarı Muğisüddin Tuğrul ile evlendiren Fahreddin Behram Şah, diğer kızı Selçuk Hatun’u da Selçuklu Hükümdarı I. İzzeddin Keykâvus’a verdi. Bu kıza annesi Selçuklu hânedanından olduğu için Selçuk Hatun adı konmuştur. Fahreddin Behram Şah, 1225 yılında vefat etti. Rivayete göre Erzincan civarındaki Aşağı Ula köyü yakınında bulunan kitabesiz türbe Fahreddin Behram Şah’a aittir. ⁴⁰

Şair *Mahzenü’l-esrâr*’ı yazarken kırk yaşlarındadır. Eser Farsça yazılmış mesnevilerin temel metinlerden ve en önemlilerinden biridir. Vaazlar, hikmet dolu sözler yanında öğütlere de yer veren *Mahzenü’l-esrâr* didaktik ve öğüt içerikli bölümlerden oluşur. Nizamî’nin diğer eserlerinden oldukça farklı ve bütünüyle tasavvuf konulu bir manzumedir. ⁴¹

2. Mahzenü’l-esrâr’ın konusu

³⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, Bakı 2011, s. 144.

³⁷ Şibli-yi Numanî, *Şi’rü’l-‘Acem*, II, 228-29; Ağâ Bozorg Tehrânî, *ez-Zerî‘a ilâ Tesânîfi’ş-Şî‘a*, Necef-Beyrut 1357-1397 hk. I-XXVI, IX/4, 1308; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, s. 145.

³⁸ Saîd-i Nefisî, *Divân-i Kasâid ve Çezeliyyât-i Nizâmî-yi Gencevî*, s. 10; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, s. 83.

³⁹ Faruk Sümer, “Mengüçüklüler”, *DİA*, XXIX, 139.

⁴⁰ Faruk Sümer, “Mengüçüklüler”, *DİA*, XXIX, 140.

⁴¹ Muhammed Ali-yi Terbiyet, *Dânişmendân-i Âzerbaycân*, s. 546-47; Browne, *Ez Senâi Tâ Sa’dî*, s. 95; Hermann Ethé, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, s. 72; Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 701-702.

Nizamî, ilk mesnevisi *Mahzenü'l-esrâr*'da tasavvufi, ahlaki-felsefi konuları ele almaktadır. Özellikle Senaî'nin *Hadika*'sını örnek alarak, üstün şairlik yetenekleriyle onun tarzını daha yücelere, doruklara erdirtirerek, yenilikler ekleyerek bu eserini yazmıştır. İnce düşüncelerini, olağanüstü betimlemeleri, özenle seçilmiş örnekler ve örnek hikâyeleri, mecazlar, istiareler, şairsel bakış açısı, eşsiz teşbihler, özgün sözcükleri ve özgün bezekleriyle sunmakta, alabildiğine zor ve anlaşılması güç temaları üstün şairlik yetileriyle erginliğin doruklarına erişmiş söz sanatları becerisiyle en olgun dizelerle ve şiirin erginliğiyle dillendirmektedir.⁴²

Mahzenü'l-esrâr'ın konuları tamamıyla ilk kez ele alınan ve özgün bir tarzda işlenen temalardan oluşur. Nizamî'nin bu eserinde kullandığı bahir de, vezin de hem efsane anlatılarında hem de mesnevi kalıbında bir ilktir. Nizamî'den önce hiçbir şair bu bahir ve vezinde mesnevi yazmamıştır. Eserin içeriği de özgün, tamamıyla büyük ve güçlü Nizamî'nin duyguları, düşünceleri, yaratıcılığı ve üstün şairlik yetenekleriyle dillendirdiği konulardan oluşur:⁴³

من که سراینده این نوگم
باغ ترا نغمه سرا بلبلم

در ره عشقت نفسی می زخم
بر سر کویت جرسی می زخم

عاریت کس نپذیرفته ام
آنچه دلم گفت بگو گفته ام

شعبده تازه برانگیختم
هیکلی از قالب نو ریختم

صبح روی چند ادب آموخته
پرده ز سحر سحری دوخته

مایه درویشی و شاهی در او
مخزن اسرار الهی در او

بر شکر او ننشسته مگس
نی مگس او شکر آلود کس

نوح درین بحر سپر بفرگند
خضر درین چشمه سیو بشکند

Taptaze güle şarkı besteleyen ben
Bağının nağmeler şakıyan bülbülüüm ben

Aşkının yolunda nefes alır veririm ben
Mahallenin başında zil çalarım hep ben

Kimseden bir ödünç söz, asla almadım ben
Yüreğim neyi de dediye, onu dedim ben

Yeni bir tarz ile bu büyütlü sözleri söyledim ben

⁴² Jan Rypka, *Tarih-i Edebiyat-i İrân*, I, 386.

⁴³ Hasan Vahid-i Destgirdî, *Gencine-i Gencevi*, Tahran 1318 hş., s. Giriş, MZ.

Yeni bir kalıpla alımlı yeni bir heykel yarattım ben

Sabah vakti ona nice zaman edep öğrettim ben
Seherin büyüyle bir büyülu perde diktim ben

Dervişliğin de hükümdarlığın da özü onda
Tanrı'nın sırlarının hazinesi onda

Konmamış onun şekerine hiçbir yabancı arı
Hiçbir yabancı şekerden bal ummaz benim arım

Bu denizde teslim olur Nuh bile
Bu pınarda testisini yere çalar Hızır bile ⁴⁴

Nizamî *Mahzenü'l-esrâr*'ı gençlik çağlarında kaleme almıştır. Bunu kendisi eserlerinde birkaç yerde açıklamamış olsaydı, herkes onun bu eseri olgunluk ve erginlik, yaşlılık çağında, *Hüsrev ile Şirin* ve *Heft Peyker*'i de gençlik döneminde yazdığını düşünürdü. ⁴⁵

Nizamî'nin Farsça olarak kaleme aldığı eserlerinde bu edebiyata derin etkisi kendisini çok seven bir şairler ve yazarlar grubunun oluşmasına, onu üstün yetenekleriyle öne çıkarıp övmelerine de neden olmuştur. Şibli-yi Numanî onunla ilgili şunları söyler: “*Nizamî, hikmet ve felsefe konularını ilk kez şiire taşıyan, kaside şiirlerini övgülerden ve anlamsız abartılı sözlerden arındıran şairdir.*”⁴⁶

Nizamî'nin eserlerinde en çok ele aldığı ve önemle üzerinde durduğu konu ahlaktır. Önemli ölçüde ahlak temasını ele alan *Mahzenü'l-esrâr* dışındaki eserleri de ahlak ile ilgili konularla dopdoludur.

Şiirde ve şairlikte en ince ve en yüce değerlerden biri de insani duyguları öne çıkarmaktır. Nizamî bu değerleri öylesine yüce makamlara erdirmiştir ki; şiir tarihinde Firdevsî'den başkası onunla bu konuda yarışamaz. Firdevsî, insanın coşkularından iç dünyasından ve duygularından söz ederken neredeyse tamamı bilinen, yaygın duyguları dillendirir.⁴⁷ Ancak Nizamî engin düşünce ve hayal gücüyle alabildiğine ince, derin anlamlı ve kimselerin hayal edemediği, dillendirmediği inceliklerden söz eder. Nizamî'nin eserleri arasında ilk didaktik mesnevisi *Mahzenü'l-esrâr*'dır. Özellikle eserin ikinci bölümünde bu özelliği öne çıkar; hikmet, ahlak ve tasavvuf boyutlarıyla iç içe örgülenmiş bir anlatım dikkat çeker. Nizamî'nin ünlü eseri *Mahzenü'l-esrâr*'ı kaleme almaya başladığı günlerde zühd ile sufiliğe olan derin ve yoğun ilgisi, hayatının sonlarına doğru *İskendernâme*'yi yazmaya başladığı günlerde de aynı şekilde ve hiç eksilmeden onun dünyasında varlığını sürdürmekteydi. ⁴⁸

Nizamî'nin şiirlerinde dikkat çeken en önemli temalardan biri de aşktır. İlk eseri *Mahzenü'l-esrâr*'da aşk kuşu henüz yumurtlama çağındadır. Orada aşk sözü henüz “Ebcet” okuma aşamasındadır. Şair şöyle der:

اول کاین عشق پرستی نبود

در عدم آوازه هستی نبود

Önceleri dünyada bu aşk sevdası yoktu

Yokluklar içerisinde, varlıktan bir ses yoktu ⁴⁹

Bu aşama, tam da sufilerin ilk mektebe başladıkları çağ, aşkın hem varlığın başlangıcı hem de sonu olduğu çağdır. Hafızası oldukça güçlüdür ve söz sanatlarındaki dehâsı ve üstün zekâsıyla bu duyguları kendilerinden bilgi ve feyiz aldığı hocalarından daha güzel bir ifadeyle dillendirmiştir. Ancak kuru bir

⁴⁴ Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 12 “Der Makâm ve Mertebet-i in Nâme”, Beyitler: 3-8.

⁴⁵ Hasan Vahîd-i Destgirdî, *Gencîne-yi Gencevî*, s. Giriş, MZ.

⁴⁶ Şibli-yi Numanî, *Şi'rü'l-'Acem*, I, 229.

⁴⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, s. 115.

⁴⁸ Zerrinküb, *Hikâyet Hemçonân Bakî*, s. 188.

⁴⁹ Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm 20: “Der Âferiniş-i Âdem”.

zahit aşamasından kurtulup ergin ve pişkin bir sufi aşamasına gelinceye, “Aşkın Yedi Şehri”ni gezinceye kadar uzun bir yol vardır önünde. Ona göre aşk; iki insanın buluşma halkası, insan ile doğa arasındaki bağlar değildir. Tam tersine aşk, yaratılışın mihrabı, varlık evreninin merkezi ve odak noktasıdır. ⁵⁰

3. Mahzenü'l-Esrâr'ın içeriği

2258 beyitten oluşan *Mahzenü'l-esrâr* iki bölüm olara düzenlenmiştir.

Birinci Bölüm:

- * Sözü'nün Başı; Tevhid
- * Birinci Münacat/Tanrı'nın Siyaseti ve Kahrı
- * İkinci Münacat/Tanrının Bağışlaması
- * Ulu Peygamber'in Övgüsü
- * Peygamber'in miracı
- * Peygamber'e Naatlar (4 Naat)
- * Fahreddin Behram Şah Hükümdar'ın Övgüsü...
- * Hükümdara Hitap ve Saygı
- * Bu Kitabın Makamı ve Değeri
- * Sözü'nün Erdemi ve Üstünlüğü
- * Şiirin Düzyazıdan Üstünlüğü
- * Gecenin Rengi ve Gönlü Tanıma
- * **Halvetler:**
- * Gönlün Terbiyesi
- * Gece Eğlencesi

İkinci Bölüm: Makamlar/Makaleler:

- * Âdem'in Yaratılışı
- * Umutsuz Hükümdarın Rüyası ve Bağışlanması
- * Adalet ve İnsafı Koruma
- * Nuşirevan'ın Veziriyle Hikâyesi
- * Dünyanın Halleri
- * Süleyman ile Köylü Hikâyesi
- * Halkı Gözetmek
- * Yaşlı Kadın ile Sultan Sencer Hikâyesi
- * Yaşlılık Halleri
- * Kerpiç Kesen Yaşlımın Hikâyesi
- * Varlıkların Değeri
- * Köpek, Avcı ve Tilki Hikâyesi
- * İnsanın Hayvanlardan Üstünlüğü
- * Feridun ile Ceylan Hikâyesi
- * Yaratılış

⁵⁰ Celal Halîki-yi Mutlak, “Nizâmî-yi Gencevî”, *DZEF*, VI, 512.

- * Yemişçi ile Tilki
- * Dünyanın Sıkıntılarından Kurtulma
- * Tövbesini Bozan Zahit Hikâyesi
- * Dünyanın Vefasızlığı
- * İleri Görüşlü Mubedin Hikâyesi
- * Dünyaya Veda
- * Birleriyle Çekişen İki Bilgenin Hikâyesi
- * Dünyayı Yerme
- * Hacı ile Sufi Hikâyesi
- * Gafletin Yerilmesi
- * Zalim Hükümdar İle Doğru Sözlü Adamın Hikâyesi
- * Cimrilerin Yerilmesi
- * Genç Şehzade ile Yaşlı Düşman Hikâyesi
- * Meslekte Hızlı İlerleme
- * Yaralı Çocuğun Hikâyesi
- * Hakka Tapmak, Halvetlere Çekilmek
- * Şeyh ile Mürid Hikâyesi
- * İkiyüzlülerin Yerilmesi
- * Cemşid ile Sırdaşı Hikâyesi
- * Ahireti Karşılama
- * Harun Reşid ile Berberinin Hikâyesi
- * Zamane Çocuklarının Yaramazlıkları
- * Bülbül ile Doğan Hikâyesi
- * Kitabın Sona Ermesi

جنیش اول که قلم برگرفت
حرف نخستین ز سخن درگرفت

پرده خلوت چو بر انداختند
جلوت اول به سخن ساختند

تا سخن آوازه دل در نداد
جان تن آزاده به گل در نداد

چون قلم آمد شدن آغاز کرد
چشم جهان را به سخن باز کرد

بی سخن آوازه عالم نبود
این همه گفتند و سخن کم نبود

در لغت عشق سخن جان ماست
ما سخنیم این طلال ایوان ماست

خط هر اندیشه که پیوسته‌اند
بر پر مرغان سخن بسته‌اند

Kalem sözden aldı gücünü ilk hareketiyle
Söz idi kalemin ilk yazdığı kelime ⁵¹

Halvet perdesi aralanınca varlığın
İlk cilvesi, tanığı söz oldu yaradılışın

Alımlı bir ses ile seslenmedikçe gönle
Girmedir can topraktan yaratılmış tene

Gidip gelmeye başlayınca kâğıt üzerinde kalem
Açtı dünya gözünü söz idi ilk görülen

Ne değeri ne sesi olurdu dünyanın olmadan söz
Ne kadar söylense de hiç eksilmedi asla söz

Aşkın sözlüğünde canımız bizim söz
Tenimiz bir yıkık ayvanımız, biz ise söz

Nerede bir düşünce bir fikir varsa, Uçurur götürür onu söz kuşu ulağı makamına ⁵²
Sanatkâr bilge, ârif bir zahit, yıldızbilimci, fıkıh bilgini, musikişinas, tarihçi, coğrafyacı, maharetli bir hekim, söz ustası, Azerbaycan’ın büyülu söz söyleyen şairi, gizlilikler evreninin aynası Genceli Nizamî tamamen bir düşünür gözüyle, mesnevi şiir kalıbını akıllıca düşüncelerini dillendirmek için seçmiş, tılsımlı kalelerin burçlarındaki sanatkârlığını sözün olanca gücüyle eşsiz sırlarını açmak için kullanmıştır. Buradaki asıl amacı da güzellik burçlarından, erginlik doruklarından gelecek mesajlarını gelecek kuşaklara aktarmaktır. Nizamî, şairliğinden söz ederken şöyle der: “Bu dünyada söz söyleme sanatının en üstün makamı Yusuf oğlu İlyas’a verilmiştir”⁵³:

گر دل دهی ای پسر بدین پند
از پند پدر شوی برومند

زین فن مطلب بلند نامی
کان ختم شده است بر نظامی

در شعر مپیچ و در فن او
چون اکذب اوست احسن او

⁵¹ “Bir şeyi istediğinde, O’nun buyruğu “ol!” demektir; hemen olurur.” *Kur’ân*, Yasin: 82.

⁵² Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü l-esrâr*, Bölüm 13, Beyitler: 1-7.

⁵³ Bihrûz-i Servetiyân, “Râz u Remz-i Sohen Der Âsâr-i Âyine-yi Çayb, Nizamî-yi Gencevî, *Mecmua-yi Makâlât-i Nizâmî-yi Gencevî*, Tebriz 1372 hş., I, 327-28.

Kulak verirsen bu öğüde a oğul!
Babanın öğüdünden alırsın payını a oğul!
Dolaşma şiir çevresinde, uğraşma şiirle

En yalanı, en güzel olanıdır şiirin
Bu meslekten bekleme ad san, ululuk işi
Şiir söylemek bir tek Nizamî'nin işi ⁵⁴

Kaynakça

1. Ağâ Bozorg Tehrânî, *ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi 'ş-Şî'a*, Necef-Beyrut 1357-1397 hk. I-XXVI.
2. Celal Halkî-yi Mutlak, “Nizâmî-yi Gencevî”, *Dânişnâme-yi Zebân-i Fârsî/DZEF*, Tahran 1395 hş. VI, 512-518.
3. Edward Granville Browne, *Ez Firdevsî Ta Sa'dî* (çev. Fethullâh-i Muctebâyî), Tahran 1373 hş.
4. Faruk Sümer, “Mengücüklüler”, *DİA*, XXIX, 140.
5. Hasan Vahîd-i Destgirdî, *Gencîne-i Gencevî*, Tahran 1318 hş.
6. Hermann Ethé, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî* (çev. Rızâzâde-yi Şafak), Tahran 2536 şş.
7. Jan Rypka, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân* (çev. Kerîm-i Keşâverz), Tahran 1370 hş.
8. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, Bakı 2011.
9. Muhammed Alî Terbiyet, *Dânişmendân-i Âzerbâycân* (yay. Ğulâmrızâ Tabâtabaî-yi Mecd), Tahran 1377 hş.
10. Nizâmî-yi Gencevî, Mahzenü'l-esrâr, Bölüm 20: “Der Âferiniş-i Âdem”.
11. Nizâmî-yi Gencevî, Mahzenü'l-esrâr, Bölüm: 12 “Der Makâm ve Merte-bet-i in Nâme”, Beyitler: 3-8.
12. Said-i Nefisî, *Divân-i Kasâid ve Ğzeliyyât-i Nizamî-yi Gencevî*, Tahran 1363 hş.
13. Şiblî-yi Numanî, *Şi 'rü'l-'Acem/Târîh-i Şi 'r ve Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1335 hş. I-V.
14. Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât Der Îrân*, Tahran 1371 hş. I-V.

⁵⁴ Nizâmî-yi Gencevî, *Leylâ ve Mecnûn*, Bölüm: 9, Beyitler: 12-14.

İSMAYIL ŞİHLİ’NİN DELİ KÜR’Ü İLE YAŞAR KEMAL’İN İNCE MEMED’İNİ BİRLİKTE OKUMAK: KÜLTÜREL BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Dr. Nihan Abir Kurt

Türk-Alman Üniversitesi, Türkiye

Azerbaycan ve Türk edebiyatının iki usta kalemi İsmayıl Şihli ve Yaşar Kemal neredeyse aynı yıllarda birer roman yayımlarlar. İsmayıl Şihli’nin *Deli Kür*’ü, Azerbaycan halkının yaşayışını, ağılığı, töreyi, kadın-erkek ilişkilerini, din ve eğitimi merkeze alırken Yaşar Kemal de *İnce Memed*’te Çukurova bölgesindeki halkın dertlerini, ağılık ve törenin insanların kaderini etkileyen yönlerini, kadın-erkek ilişkilerini, toplumsal aksaklık ve haksızlıkları anlatır. İki ülkenin edebiyatında da ses getiren bu eserler farklı coğrafyaları anlatsa da ortak bir kültürel zemine sahiptir. Bu bildiride İsmayıl Şihli’nin *Deli Kür*’ü ile Yaşar Kemal’in *İnce Memed*’i birlikte okunacak Azerbaycan ve Türkiye’de ortak olan folklorik öğeler, ilişkiler, dertler, sevinçler, başkaldırılar tespit edilecektir. Bununla birlikte iki coğrafyada farklılık gösteren noktalara da temas edilecek, bunların tarihsel ve toplumsal bağlamı irdelenerek iki ülkenin aynı yıllarda ne gibi süreçlerden geçtiği incelenecektir. İki romanın toplumsal söyleyişlere, kültürel ve folklorik öğelere ne şekilde yer verdiği, yazarların bunlardan yararlanma biçimleri ve bu öğelerin roman sanatına katkısı incelenerek Azerbaycan ve Türk edebiyatında iz bırakmış bu iki romanın Türk kültürü ve coğrafyasındaki yerleri araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İsmayıl Şihli, Yaşar Kemal, Deli Kür, İnce Memed, folklor*

Konu: *Azerbaycan ve Türk edebiyatının iki önemli romanı Deli Kür ve İnce Memed’in kültürel benzerlik ve farklılıklarının tespit edilmesi*

READING ISMAYIL SIHLI’S DELİ KÜR AND YAŞAR KEMAL’S INCE MEMED TOGETHER: CULTURAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Phd. Nihan Abir Kurt

Turkish-German University, Turkey

İsmayıl Şihli and Yaşar Kemal, two masters of Azerbaijani and Turkish literature, published one novel each in almost the same years. While Ismayıl Şihli’s *Deli Kür* centers on the life of the Azerbaijani people, the aghas, customs, relations between men and women, religion and education, Yaşar Kemal’s *Ince Memed* depicts the troubles of the people in the Çukurova region, the aspects of aghas and custom that affect the fate of people, relations between men and women, social failures and injustices. Although these works, which have impacted the literature of both countries, describe different geographies, they have a common cultural ground. In this paper, Ismayıl Şihli’s *Deli Kür* and Yaşar Kemal’s *Ince Memed* will be read together and the folkloric elements, relations, troubles, joys, revolts common to Azerbaijan and Turkey will be identified. In addition, the points that differ in the two geographies will also be touched upon, their historical and social context will be analyzed and the processes that the two countries went through in the same years will be examined. How the two novels include social discourses, cultural and folkloric elements, how the authors make use of them and the contribution of these elements to the art of the novel will be analyzed and the place of these two novels, which have left their mark in Azerbaijani and Turkish literature, in Turkish culture and geography will be investigated.

Key words: *İsmayıl Şihli, Yaşar Kemal, Deli Kür, İnce Memed, folklor*

Theme: This study aims to determine the cultural similarities and differences between *Deli Kür* and *Ince Memed*, two important novels of Azerbaijani and Turkish literature.

Giriş

İsmayıl Şıhlı ve Yaşar Kemal'in opus magnumları kabul edilen *Deli Kür* ve *İnce Memed*'in başarısı, halkın yaşantısını dönemin tarihî olaylarıyla harmanlayan olay örgüleri kadar Türk coğrafyasının kültürel öğelerini başarılı biçimde yansıtmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Neredeyse aynı yıllarda yazılan bu romanlarda hem maddî kültür hem de manevî kültür öğelerine bolca yer verilmiş, bunlar söz konusu eserlerin şekillenmesinde ve destansı bir yapıya ulaşmasında başat rol oynamıştır.

İsmayıl Şıhlı, *Deli Kür*'ü 1957-1966 yılları arasında yazar ve roman 1968'de kitap olarak neşredilir. Yaşar Kemal'in bir nehir roman oluşturan dört ciltlik *İnce Memed* serisinin ilk kitabı ise 1953-54 yıllarında tefrika edilir ve 1955'te kitap olarak yayımlanır, serinin ikinci kitabı 1969, üçüncü kitabı 1985, dördüncü kitabı ise 1987'de basılır. Bu nehir romanın uzun yıllara yayılan yayımlanma süreci kültürel sürekliliği ve değişimleri göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Bu yazıdaki karşılaştırmada ağırlıklı olarak *İnce Memed I* kullanılmış olup kültürel sürekliliği vurgulaması bakımından gerektilse *İnce Memed*'in serideki diğer kitaplarına da yer verilmiştir. Yazımızda sözü geçen romanların özetleri şu şekildedir:

Deli Kür, zengin şahıs kadrosuna sahip, dört bölümden oluşan bir romandır. Çarlık Rusya'sı döneminde Kür Nehri kıyısındaki Göytepe köyünde olup bitenlerin merkezde olduğu romanın ana karakteri Cahandar Ağa'dır. Onun etrafında kümelenen diğer roman karakterleri eşleri Zernigar ve Melek, oğulları Şamhal ve Eşref, kız kardeşi Şahnigar, kızı Salatın, düşmanı Allahyar'dır. Bunlarla birlikte roman içinde önemli rol oynayan diğer kişiler Ahmet, Aleksey Osipoviç, Petrov, Semyonov, Kipiani ve Molla Sadık'tır.

Göytepe Köyü'nün ağası ve en zengin insanı olan Cahandar Ağa, Zernigar Hanım ile uzun yıllar süren mutlu sayılabilecek bir evliliğe sahiptir. Çiftin Şamhal ve Eşref adında iki yetişkin oğlu, Salatın isimli yetişkin kızları vardır. Cahandar Ağa bir gün başka bir köyde gördüğü evli bir kadın olan Melek'e âşık olur, onu kaçıtır ve Zernigar'ın üstüne kuma olarak getirir. Buna karşı çıkan oğlu Şamhal babası ile büyük bir kavga eder ve Şamhal evden ayrılır. Zernigar ise bu duruma çok üzülür, bir süre o evde yaşamaya devam etse de sonrasında o da evden ayrılır. Evi terk eden ve kendine yeni bir ev kuran Şamhal, arkadaşı Çerkez'in kız kardeşi Güleser'i kaçıtır. Bunu duyan Cahandar Ağa çok öfkelenir çünkü Güleser, Koca Dayı olarak bilinen fakir bir balıkçı/kayıkçının kızıdır. Cahandar Ağa'nın kaçırdığı Melek'in, kocası Allahyar ise Cahandar Ağa'ya düşman olur ve ondan intikam almak için türlü planlar kurmaya başlar. Allahyar önce Cahandar Ağa'nın kızı Salatın'a ateş eder ama vuramaz. Sonra Cahandar Ağa'nın otlarını yakar. Sonrasında ise köyde Cahandar Ağa'yı sevmeyen Molla Sadık ile iş birliği yaparak Salatın'ı kaçıtır, ancak Salatın hiçbir zarar görmeden eve dönmeyi başarır.

Deli Kür romanının birbirine dolanan iki ana kolu vardır. Bu kollardan birinin merkezinde Cahandar Ağa ve ailesinin yaşadıkları vardır. İkinci kolun merkezinde ise oğlu Eşref dolayısıyla yine Cahandar Ağa'ya bağlanan eğitim, toprak, Rusların Türklere olan baskısı ve eğitimdeki uygulamaları gibi meseleler vardır. Bu kolun olay örgüsü ise şu şekilde ilerler:

Göytepe köyüne bir yol yapımı ile başlayan süreçte hukuk fakültesinden kovulmuş Ahmet adlı biri gelir. Köylüler başta Ahmet'i benimsemezler ancak onun köydeki çocuklara okuma yazma öğretmeye başlaması ve bir tür öğretmen görevi üstlenmesi köylülerin ona alışmasını sağlar. Ahmet'in okuma yazma öğrettiği çocuklardan biri de Cahandar Ağa'nın oğlu Eşref'tir. Eşref, Ahmet'ten aldığı ilk eğitiminden sonra Petersburg'a okumaya gider. Burada Rusların Türklere uyguladığı baskının yoğun olduğunu görürüz. Eğitim sisteminin, muhbirliğin, sebepsiz yere cezalandırmaların ve görevden almaların yarattığı huzursuzluk ve hukuksuzluk ortamı romanda başarıyla çizilir. Nitekim Eşref'te okunması yasak olan bir kitabın bulunması onun cezalandırılmasına sebep olur. Eşref'in çok yakın olduğu, eski bir mahkûm olan öğretmenleri Kpiannin tutuklanır, okul müdürü görevden alınır. Askerler Göytepe'ye Ahmet'i ve Cahandar Ağa'yı tutuklamaya gelirler. Cahandar Ağa askerlere teslim olmaz. Kaçarken atıyla birlikte Kür'e düşer ve ölür. Roman Cahandar Ağa'nın çocukları Şamhal ve Eşref'in

Kür Nehri kıyısındaki konuşmasıyla sona erer. Şamhal eve döner. Eşref ise yolunun başka olduğunu söyler (Şihli, 2009).

İnce Memed I'in olay örgüsü ise kısaca şöyledir:

İnce Memed, Çukurova'nın Dikenlidüzü'nde beş köyün ağası olan Abdi Ağa'nın Değirmenoluk köyünde annesi Döne ile yaşamaktadır. Babası İbrahim'in erken vefat etmesiyle Memed, Abdi Ağa'nın zalimliğine karşı çocuk yaşından itibaren savunmasız kalır. Henüz on bir yaşındayken Çukurova'ya gitme hayaliyle ağır şartlarda çalıştırıldığı köyden kaçır ancak Çukurova'ya ulaşamayarak kendi köylerine yakın bir yerde Süleyman adlı iyi kalpli birinin yanında himaye görür. Memed'in yerini öğrenen Abdi Ağa onu köye geri getirir ve zulmünü daha da artırır. Yıllar geçer Memed'in yaşı on sekize varır. Bir gün arkadaşıyla kasabaya iner ve burada ağaların olmadığını öğrenir. Böylece Memed'in zihnine “ağasız köy” fikri yerleşir. Memed, âşık olduğu Hatçe'nin Abdi Ağa'nın yeğeni Veli'ye zorla verilmesiyle onu kaçıtır ve Çukurova'da bir köye yerleşip ırgatlık yaparak geçinme hayaliyle Hatçe'yle köyden kaçır. Ancak Abdi Ağa ve Veli onların peşini bırakmaz, Memed ve Hatçe'nin izini sürerek onları yakalarlar. Çıkan kargaşada Memed Veli'yi öldürür, Abdi Ağa ise yaralanır. Memed kaçarken Abdi Ağa Hatçe'yi ele geçirmeyi başarır ve yeğenini Hatçe'nin öldürdüğünü söyleyerek onu hapse attırır. Memed ise dağa çıkar ve Deli Durdu'nun eşkiya çetesine katılır. Zamanla eşkiyalıkta ün salar ve kendi çetesini kurar. Bu sürede Hatçe hapisanede Iraz adında bir kadınla yoldaşlık yapar ancak ikisi için de ağır cezaya nakledilme kararı verilir. Ağır cezaya nakledilmek üzere yola çıkan Hatçe ve Iraz'ı Memed çetesiyile birlikte kaçıtır. Üçü iki yıl boyunca dağlarda saklanarak yaşar. Bu sırada Memed'in Hatçe'den bir oğlu olur ve adını Memed koyarlar. Askerler Memed'i rahat bırakmaz, sürekli onu ve Hatçe'yi yakalamak için baskınlar yapar. Bu baskınların birinde çıkan çatışmada Hatçe vurularak ölür, Iraz bebeği alır ve Çukurova'ya götürmek üzere yola çıkar. Memed ise kasabaya gidip Abdi Ağa'yı öldürür ve atını dağlara sürerek ortadan kaybolur (Kemal, 2002).

1. *Deli Kür* ve *İnce Memed I*'de Coğrafya ve Kültürel Öğeler:

Bu iki romanı karşılıklı okumaya başladığımızda dikkatimizi çeken ilk şey tabiat ve coğrafya tasvirleri olur. İki romanın da ilk satırları olayların cereyan edeceği bölgeyi ve o bölgede hususiyet gösteren, romanda bir karakter olarak yer alan coğrafi öğeyi betimleyerek başlar. *Deli Kür*'de bu öğe Kür Nehri ve Göytepe Köyü, *İnce Memed I*'de ise Toros Dağları ve Çukurova'dır:

Deli Kür'ün ilk satırları şöyledir:

“Göytepe köyünün dahmaları Kür'ün kıyısı boyunca sepelenmişti. Bu yıl yağmur çok yağdığından otlar zamanından önce yeşillenmiş, yazın ılık nefesini duyduktan sonra ise topraktan fişkirip çıkmıştı. Daha nisan ayı sona ermemiş, bu çevresinde çit, duvar gibi şeylerin bulunmadığı köy bahçeleri, harman yerleri, ahır ve samanlıkların üstü, hatta evlerin damları bile yeşillenmişti. Bahçeleri birleştirip toprak yola çıkan, sonra da sahildeki çimenliği enine boyuna kesip Kür'e inen patikaları ot basmış, köyün üst tarafındaki tepelerin rengi değişmişti. Yıl kurak geçtiğinden bahar gelmeden sararıp solan alanlar bu yıl çiçeklerle donanmıştı. Yalnız köyün yakınından geçip Tiflis'e doğru uzanan kır yolu önceki gibi beyazlığı ile dikkat çekse ve bazı yerlerde taşların arasından ot çıkarsa da doğanın bu genel uyumuna boyun eğmek istemiyor, dereli tepeli yamaçları aşır ufukta gözden yitiyordu. Her şey eskisi gibiydi. Bahçe ve evlerde ocaklar tüter, hayvanlar bağırarak Kür'e girerler, gelinlik kızlar suya inerlerdi. Çatak kuyruklu kırlangıçlar süzülüp göğüslerini çiçeklere dokundurur, Kür'e dalıp su içer, sonra da cıvıdayarak yavrularının yanına geri dönerlerdi. Toprakten güçlükle seçilen kara damların arasında tek tük göze çarpan taş evlerin kiremitli damlarındaki sığırcıklar yine önceki gibi gagalarını şakırdatıp şarkı söylüyorlardı...” (Şihli, 2009, s. 11).

İnce Memed I ise şu şekilde başlar:

“Toros dağlarının etekleri ta Akdeniz'den başlar. Kıyıları döven ak köpüklerden sonra doruklara doğru yavaş yavaş yükselir. Akdeniz'in üstünde daima, top top ak bulutlar salınır. Kıyıları dümdüz, cilalanmış gibi düz killi topraklardır. Killi toprak et gibidir. Bu kıyıları saatlarca içe kadar deniz kokar,

tuz kokar. Tuz keskindir. Düz, killi, sürülmüş topraklardan sonra Çukurova'nın bükleri başlar. Örülmüşçesine sık çalılar, kamışlar, böğürtlenler, yaban asmaları, sazlarla kaplı, koyu yeşil, ucu bucağı belirsiz alanlardır bunlar. Karanlık bir ormandan daha yabani, daha karanlık!

Biraz daha içeri, bir taraftan Anavarzaya bir taraftan Osmaniyeyi geçip İslahiyyeye gidilecek olursa geniş bataklıklara varılır. Bataklıklar yaz aylarında fıkır fıkır kaynar. Kirli, pistir. Kokudan yanına yaklaşılmaz. Çürümüş saz, çürümüş ot, ağaç, kamış, çürümüş toprak kokar. Kışınsa duru, pırıl pırıl, taşkın bir sudur. Yazın otlardan, sazlardan suyun yüzü gözükmez. Kışınsa çarşaf gibi açılır. Bataklıklar geçildikten sonra, tekrar sürülmüş tarlalara gelinir. Toprak yağlı, ısl ıslıdır. Bire kırk, bire elli vermeye hazırlanmıştır. Sıcak, yumuşaktır.” (Kemal, 2002, s. 9).

Romanların bu betimlemeleri hem coğrafyayı hem de bu coğrafyanın roman karakterlerinin karakterini ve ruh halini şekillendiren yapısını ortaya koyar. Nitekim doğa tasviriyle açılan *Deli Kür*'de bu betimleme, üzerine kuma getirilen Zernigar Hanım'ın ruh haline; *İnce Memed I*'de ise Memed'i yetiştiren coğrafyaya ve onun baş düşmanı Abdi Ağa'ya bağlanır. İsmayıl Şihli ve Yaşar Kemal'in bu romanlardaki tabiat ve coğrafya tasvirleri realisttir. Onlar coğrafyayı hayatı ve insan doğasını şekillendiren bir öge olarak görürler. Nitekim *Deli Kür*'de yer alan Kür Nehri, Türkiye'de Kura Nehri olarak bilinen, Ardahan'ın Göle ilçesinden doğan, Gürcistan'ı geçtikten sonra Azerbaycan sınırlarına giren ve buradan Hazar Denizi'ne dökülen nehirdir. Göytepe köyü de Azerbaycan'ın şu anki şehirlerinden biridir. Ancak elbette gerçekte mevcut olan bu yerler roman içinde tekrar kurgulanmıştır. *İnce Memed*'te de benzer bir durum geçerlidir. Romannın dört cildinde de coğrafya ve topografya özellikleri gerçekte uyum içindedir. Bu bakımdan iki yazar da coğrafya ve mekân özelliklerini gerçek hayattan almışlar ve bu coğrafyayı roman karakterlerini şekillendiren bir unsur olarak kullanmışlardır.

Coğrafyanın roman karakterlerini şekillendirici etkisinin yanı sıra kültürel öğeleri biçimlendirmede de önemli rolü vardır. İki romanda da maddî ve manevî kültür öğeleri merkezi konumdadır. Azerbaycan ve Türkiye gibi iki farklı coğrafyayı tasvir etse de *Deli Kür* ve *İnce Memed*'in dünyası birçok noktadan ortak Türk kültürüne bağlanır. Giysiler ve takılar, tarım ve hayvancılık, yemekler, el işleri gibi maddî kültür öğelerinin yanı sıra aile yaşayışı ve kadın erkek ilişkileri, türkü, ağıt, destan, ninni, efsane gibi sözlü edebiyat türleri, gelenek ve görenekler, misafirperverlik, yardımseverlik, inanışlar gibi manevî kültür öğelerinin de iki romanda çoğu zaman benzer olduğu görülür. *Deli Kür* ve *İnce Memed*'te bu öğeler şu ana başlıklar altında incelenebilir:

1.1 Aile Yaşantısı ve Kadın- Erkek İlişkileri

Toplumun en küçük çekirdeğini oluşturan aile, Türkler için tarih boyunca çok önemli olmuştur. Bu aile yapısında baba/ata otoritedir ve aile çoğunlukla tek eşliliğe dayanır. *Deli Kür* ve *İnce Memed* romanlarında Türk aile yapısının çeşitli özelliklerini görürüz. Bunlardan en dikkat çeken iki romanda ortak olan ataerkil düzendir. *Deli Kür*'de aile bireyleri arasındaki ilişkiler tam bir ataerkil düzen içindedir. Baba, evin reisidir ve bütün evi yönetir. Kadın için kocasına, çocuklar için babalarına karşı gelmek mümkün değildir. Nitekim Cahandar Ağa, eşi Zernigar'ın üstüne Melek'i kuma olarak getirdiğinde Zernigar bu duruma için için isyan etse de kocasına karşı çıkamaz. Oğlu Şamhal, annesinin üzerine kuma getirdiği için babasıyla kavga eder ve Cahandar Ağa'dan dayak yer. Aile içindeki saygı sınırları nettir, babaya karşı çıkılmaz, onun yanında üst değiştirilmez, saygısızlık atfedilecek herhangi bir davranışta bulunulmaz. Buna karşın *Deli Kür*'de aile birliğinin bozulacağına işareti ilk sayfadan verilir. Cahandar Ağa, evli bir kadını kaçırmak eşinin üstüne kuma getirmesiyle hem oğlu Şamhal'ın hem de eşi Zernigar'ın evden ayrılmasına, kızının ise kaçırılmasına sebep olur. “Türk aile yapısı tek eşliliğe dayanır. Cahandar Ağa Melek'i ikinci eş olarak getirince bu düzeni bozmuştur” (Adıgüzel, 2001, s. 106).

İnce Memed I'de ise ataerkil düzeni temsil eden otoriter baba Abdi Ağa gibi görünür. Zira ilk sayfadan itibaren İnce Memed'in öz babasının erken vefatından kaynaklanan sahihsizliğiyle karşılaşırız. Annesi ile yaşayan Mehmed, dışarıya, bilhassa Abdi Ağa'ya karşı savunmasızdır. Bütün köy için acımasız, sert bir baba gibi olan Abdi Ağa, karşısında başka hiçbir otorite görmediği için en çok

Mehmet’i ezer. Oysa romanda Memed’in babasının iyi bir adam olduğu söylenir. Nitekim Memed de babası gibi iyi bir insan olur aslında. Her ne kadar eşkiya olsa da o “soylu bir eşkiya”dır (Moran, 2011, s. 103). Yoksullara ve zor durumda olanlara yardım eder, Abdi Ağa ve serinin sonraki kitaplarında yer alan acımasız otorite figürlerine baş kaldırır ve halk için iyi, “koruyucu” bir baba görevi görür.

Türk toplumunda kadının toplum içindeki yerinin etken ya da edilgen oluşu zaman içinde coğrafyaya bağlı olarak değişse de kadının aile içindeki önemli yeri daima muhafaza edilir. İki romanda aile yapılarına ek olarak söz edilmesi gereken başka bir benzerlik kadın-erkek ilişkileridir. *Deli Kür*’de de *İnce Memed*’te de kız kaçırma, roman içindeki çatışmaların kaynağıdır ve olay örgüsünün değişmesine yol açar. *Deli Kür*’de Cahandar Ağa, Melek evli olmasına rağmen onu kaçıır ve ikinci eşi yapar. Bu, romanda iki farklı çatışma alanı doğurur. Bunlardan birincisi Melek’in kocası Allahyar’ın Cahandar Ağa’ya düşman olması ve ona zarar vermek, hatta öldürmek için türlü eylemler gerçekleştirmesidir. İkinci çatışma Cahandar Ağa ve ailesi arasında yaşanır. Melek’in kuma olarak getirilmesiyle Zernigar bir süre evde kalsa da sonunda evi terk eder. Cahandar Ağa’nın oğlu Şamhal babasıyla büyük bir kavga eder ve evi terk ederek kendine yeni bir ev kurar. Dolayısıyla Cahandar Ağa’nın Melek’i kaçırmayı aile birliğini bozmasının yanı sıra yaşanacak felaketlerin de habercisi olur.

Deli Kür’de kız kaçırmaya iki defa daha rastlanır. Babasıyla kavga ettikten sonra evi terk eden Şamhal, kendine yeni bir ev kurar ve arkadaşı Çerkez’in kız kardeşi Güleser’i kaçıır. Güleser, fakir bir ailenin kızıdır. Bu sebeple Şamhal onu sevse de babasının himayesindeyken Güleser’le evlenmeye cesaret edemez. Babasıyla kavga edip kendi evini kurduktan sonra Güleser’i kaçıır ve evinin hanımı yapar. Cahandar Ağa, oğlunun Koca Dayı olarak bilinen kayıkçının kızını kaçırdığını öğrendiğinde çok sinirlenir ve oğluna zarar vermek ister. Bunu Melek engeller. Romandaki üçüncü kız kaçırma Melek’in kocası Allahyar’ın Cahandar Ağa’dan intikam almak için onun kızı Salatın’ı kaçırmasıdır. Salatın bu kaçırma olayından zarar görmeden kurtulur ancak babasının affını kazanması kolay olmaz. Cahandar Ağa ise Allahyar’ı öldürmeyi kafasına koyar.

İnce Memed’te de Memed ve Hatçe birbirine âşıktır ancak Hatçe’yi Abdi Ağa’nın yeğenine nişanlamak isterler. Bunun üzerine Memed, Hatçe’yi kaçıır. Ancak Abdi Ağa onların peşini bırakmaz. İzleri sürülür ve yakalanırlar. Çıkan çatışma Memed’in dağa çıkmasına ve eşkiyalığının başlangıcına, Hatçe’nin ise hapse düşmesine yol açar. Romanın gerilimi bu olayla tırmanır ve zirveye ulaşır.

1.2 Ağalık Sistemi ve Toplumsal Tabakalaşma

Deli Kür ve *İnce Memed*’in ortak noktalarından biri ağalık ve toprak meselesidir. İki romanda da ağaların otoritesi ve gücü okuyucuya başarılı şekilde hissettirilir. Buna rağmen Cahandar Ağa ile Abdi Ağa’nın birebir aynı özellikleri gösterdiğini söylemek yanlıştır. İki ağa da kendi bölgelerinde mutlak otorite sahibi, güçlü ve acımasızdır. Ancak *İnce Memed*’in Abdi Ağa’sı köylülere zulmederken Cahandar Ağa halka zulmetmez; aksine Rusların sürekli baskısının hedefidir ve bölge halkının onlara karşı bir tür koruyucusudur. *İnce Memed*’te Abdi Ağa daha kötücül, işini çözmek için türlü hilelere ve oyunlara başvuran bir tipken Cahandar Ağa yiğitliği ve gururu ile ön plana çıkar. Bu bakımdan iki romanda da ağalık kavramı önemli yer tutsa da bunlar dönemsel ve bölgesel olarak eş değer değildir. Ağaların halk tarafından saygı görme, sevilme ve kabul görmesi bakımından da farklılık taşır. Bununla birlikte ağaların toprakları elinde tutması, köylülerin toprak sahibi olmaması iki romanda da ortaktır ve iki romanda da buna karşı gelen kişiler vardır. *Deli Kür*’de Cahandar Ağa’nın Petersburg’ta okuyan oğlu Eşref, babasına köylülere toprak vermesini, onlara yardım etmesini söyler. Ancak bu teklif Cahandar Ağa tarafından elbette kabul görmez. *İnce Memed*’te ise toprak meselesi Memed’in dağa çıkması ve eşkiyalığa başlamasıyla bir başkaldırıya, Mehmet için ulaşılması arzulanan bir amaca dönüşür. Dönemsel olarak bakıldığında *Deli Kür*’ün olay zamanı Çarlık Rusya’sı, *İnce Memed*’inki ise Cumhuriyet Türkiye’sidir. Toprak meselesi iki romanda ortak olsa da ağa kabul edilen kişilerden bunların talep edilmesi farklıdır. Nitekim *İnce Memed*’te bu arzuya er ya da geç, parça parça da olsa ulaşılır; ancak *Deli Kür*’de Eşref’in babasına karşı böyle bir başkaldırısı ya da onun ölümünden sonra toprakları dağıtması söz konusu değildir. Eşref’in arzusunun daha çok eğitimle başlayan bir bilinçlenme

olduğu söylenebilirken Memed’in ise Cumhuriyet Türkiye’sinde olmaması gereken haksız bir düzene isyan ettiği, başkaldırdığı görülür.

İki romanın ortak noktalarından biri de toplumsal tabakalaşmanın eserlerde net biçimde gözlenmesidir. *Deli Kür*’deki toplumsal tabakalaşmanın en belirgin örneğini Ruslar ve Türkler üzerinden görürüz. Rus politikalarına tehdit kabul edilebilecek herhangi bir düşünceyi içeren kitaplar okuyan kişiler mimlenir, cezalandırılır, sürgün yer ve toplum tarafından dışlanır. Türk ve Müslüman çocukların eğitim alması güçleştirilir ve bu çocuklar sürekli göz hapsinde tutulur. *İnce Memed*’te ise toplumsal güç çatışması daha çok hükümete yakın kişiler ve halk arasında gözlemlenir. Yüksek mevkilerde tanıdığı olan ağalar, kendilerini devletle eş değer tutarlar. Bu kişilerin halkı kendi malları gibi görür, onlara eşitlik ve adalet gibi kavramlar olmadan tamamen kendi istedikleri gibi davranırlar.

Büyük ölçekte yönetim ve halk arasında gözlemlenen bu sosyal ayırım, küçük ölçekte halkın kendi arasında da görülür. Zira halk arasında devlet gibi büyük bir gücü temsil eden de ağalardır. *Deli Kür*’de bu durum Şamhal’ın Güleser’i kaçırmayla belirgin olarak ortaya çıkar. Cahandar Ağa, oğlu Şamhal’ın sosyal statü ve maddiyat olarak kendi ailesinden düşük, fakir bir kayıkçının kızını kaçırmaya çok öfkelenir. Şamhal da Güleser’i eşi kabul etmesine rağmen onun ailesini küçük görür, babasıyla görüşmesini istemez. Hatta kardeşi Eşref ile konuşmalarında Güleser eşi de olsa kendi babasının ve soyunun onun babasından ve soyundan üstün olduğunu dile getirir ve eşinin ailesini küçümser. Romandaki bu durum hem nüfuz hem maddiyatın toplum içindeki hiyerarşiyi güçlendiren yapısına vurgu yapar. Benzer şekilde *İnce Memed*’te de Memed; kimsesiz, parasız ve nüfuzsuz olduğundan çocukluğundan itibaren Abdi Ağa’nın tarlalarını sürer, köle gibi ölümüne çalıştırılır. Hatçe’yle evlenmek istemesi de kabul görmez çünkü Hatçe, toplumsal tabakanın en üstündeki Abdi Ağa’nın yeğeni Veli’ye istenmektedir. Nitekim Hatçe’yi kaçırdığında Abdi Ağa için Memed, kurban edilmesi gereken bir hayvan kadar bile değer görmez.

1.3 Sosyal Hayat

Deli Kür ve *İnce Memed* romanlarının başarısı olay örgülerindeki çatışma unsurları kadar sosyal hayata dair kültürel öğelerin ustaca işlenmiş olmasından kaynaklanır. İki eserde de kılık kıyafet, yemek, yardımlaşma ve misafirperverlik, batıl inançlar, destanlar ve efsaneler gibi ortak sözlü kültür öğeleri, Türk milleti için tarih boyunca çok önemli bir hayvan olan ata duyulan sevgi gibi unsurlar kurgusal yapıyı güçlendirir ve eserlerin gerçekçi yönünü kuvvetlendirir.

1.3.1 *Deli Kür* ve *İnce Memed*’te Kılık Kıyafet

Kılık kıyafet ile ilgili unsurlar maddî kültürün en önemli göstergelerinden biridir. *Deli Kür* ve *İnce Memed* romanlarında bu unsurlar kişilerin karakterine ve yöresel gerçekliğe uygun şekilde biçimlenir.

Deli Kür’de “Göytepe köylüleri kendi bölgelerinin giyim kuşamlarına çok önem vermektedirler. Kendi âdet ve geleneklerine göre giyinmeye özen gösterirler. Köye memur olarak gelen Ahmet, onlar gibi giyinmediği için ona Rus Ahmet derler. Ayrıca okuldan köye dönen Eşref okulda giyindiği elbiseleri Cahandar Ağa’nın isteği üzerine değiştirir ve köyde bir daha giyinmez yalnızca babası öldükten sonra Eşref köyde okul kıyafetleriyle dolaşmaya başlar” (Adıgüzel, 2001, s. 108). Güleser’in babası Koca Dayı’nın fakirliği üstünde düğmeleri kopmuş olan gömleğinden, köydeki çocukların fakirliği ayaklarında çorap, çarık olmamasından bellidir. Romanda kılık kıyafetin kültürel bir öge olarak kullanılmasının ilk dikkat çeken anlamları millî aidiyeti ve kişilerin maddî durumunu vurgulamasıdır. Buna ek olarak romanda genç kızların gelin olduktan sonra süslenmesi âdeti de okuyucuya hatırlatılır. Cahandar Ağa’nın oğlu Güleser’i kaçıtır ancak Güleser’in gelinlik ya da çeyizlik hiçbir şeyi yoktur. Bu sebeple kendi eski kıyafetleriyle yaşamaya devam etmektedir. Bu durum Şamhal’ın halası Şahnigar tarafından eleştirilir. Şahnigar Güleser’i kendi elleriyle süsler:

“Şahnigar’ın kendisi gelini soydu. Yeni giysi, ayakkabı giydirdi. Bileziği koluna taktı. Parmağına yüzüğü geçirdi. Belindeki altın suyuna batırılmış kemeri de açtı. ‘Al bağla, nasıl yakışacak bakayım. Bak böyle. Şimdi oldun güzel dilberim. Dur, dur. Al bu da başına takacağın altın. Üç dizi. (...)

İpek eşarabının altından bağla. Oh, oh, çiçek gibi açıldın. Bir de kulağını göster bakayım. Kulağını deldirmedin mi? Neden? Böyle şeyleri insan babasının evinde yapar. Yoksa küpesiz mi dolaşmak istiyorsun?” (Şıhlı, 2009, s. 83).

“Eski Türklere küpe takmak, her çağda yaygın bir moda halinde görülüyordu.” (Ögel, 1978, s. 243). Buna karşın Güleser’in fakir bir ailenin kızı olması, bu tip süs eşyalarına sahip olmaması kulaklarının çocukken deldirilmemiş olmasından anlaşılır. Şahnigar Hala, Güleser’in kulaklarını deler, ona kendi küpelerini takar. Bu, Güleser için artık farklı bir toplumsal yere sahip olduğunun işareti gibi de kabul edilebilir. Yeni gelinin kılık kıyafetini düzelten ve ona kendi takılarını veren Şahnigar Hala, geline bir de sürme çeker. Kendisine itiraz eden yeğeni Salatn’ı “Sen böyle şeyleri anlamazsın, kenara çekil” diye azarlar ve geline sürme çektikten sonra “Şimdi oldun sudan gelen sürmeli kız. Vay, vay... Şimdi bakalım kardeşimin oğlu önünde nasıl duracak” der (Şıhlı, 2009, s. 84). Burada dikkat çeken unsurlardan biri Güleser süslenmekten sonra eve gelen Şamhal’ın, halası Şahnigar tarafından azarlanmasıdır. Şöyle der Şahnigar:

“Görmüyor musun yeni gelinimiz. Yoksa karımı tanıyamadın mı? ... Galiba gözün kamaştı? Siz erkeklere böyle gerekir. Buraya bak ağabeyimin oğlu, gelin tavus kuşu gibi süslenmeli, anladın mı? Bu nedir, kızı çırlıçiplak getirip sokuyorsun kara dama? Üstünde düzgün bir giysisi de yok” (Şıhlı, 2009, s. 84).

Bu satırlardan Türklerin giyim kuşam, süslenme ve evlenme âdetlerine dair ipuçları buluruz. Yeni geline takı takılması, gelinin süslü olması, giyeceği kıyafetler (çeyiz) alınması Türklerin yüzyıllar süren geleneklerindedir. Romanda da bu gelenek, diyaloglar yoluyla okuyucuya ustaca hatırlatılmıştır.

İnce Memed’teki kılık kıyafet ile ilgili unsurlar da *Deli Kür*’dekine benzer şekilde yöresel özellikleri ve kişilerin maddi durumlarını vurgulamak için kullanılır. “Roman boyunca karşımıza çıkan çarık giymek, kadife kasket ve kırmızı fes takmak, devetüyünden örülmüş takke ve şalvar giymek, bele kuşağın bağlanması, tespih kullanmak, kara yazma takılması dönemin halkının kültürünün bir parçasıdır ve sosyo-ekonomik durumu ve dini inançları göstermektedir. Giysi kelimesi için romanda yer yer geçen mintan, fistan, şalvar ifadeleri Çukurova köylerindeki halkın giyim-kuşamlarına dair fikir vermektedir.” (Çarşanlı, 2013, s. 55) *Deli Kür*’deki süslenme üzerinden evlilik âdetlerini hatırlatmaya benzer şekilde *İnce Memed*’te de fesle ilgili bir hatırlatma vardır. Eşkiyaların kırmızı fes giymesi yaygın bir âdettir ve *İnce Memed*’te bu durum şu sözlerle anlatılır:

“Kırmızı fes dağlarda adetti. Kırmızı fes eşkiyalığın alametiydi. Kasketli, şapkalı eşkiya görülmüş değildir. Olmaz. Fesi kim icat etti bu dağlarda belli değil. Belki, şapka devrimi olduğunda dağda eşkiyalar vardı, onlar fesi çıkarmak gerekliliğini duymadılar. Ondan sonra da her dağa çıkan fes giydi başına” (Yaşar, 2011, s.127).

Türkiye Cumhuriyeti’nde gerçekleşen kılık kıyafet ve şapka devrimine hatırlatmada bulunan bu satırlar, toplumsal değişimin farklı bir yüzüne dikkat çeker. “Fesin Türkiye’de evvela askerî bir serpuş olarak resmen kabulü 1827-1828 arasındadır, Cumhuriyet devrinde 1925 yılında çıkan bir kanun ile de Türkiye’de fes giyilmesi yasak edilmiştir” (Koçu, 1969, s. 113). Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra bir yenilik olarak askerî kılık kıyafette kabul gören fes, zaman içinde halk arasında da yaygınlaşmış ve etrafına sarılan bezi, rengi, süslemesi ve püskülüyle farklı anlamlar ifade etmiştir (bkz. Koçu, 1969, s. 113-116). *İnce Memed*’te geçen bu satırlar, Osmanlı Devleti’nde ilk olarak yeni bir askerî düzenin işareti olan fesin, Türkiye Cumhuriyeti’nde toplumsal kurallara ve düzene uymayan eşkiyaların sembolü haline geldiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

1.3.2 *Deli Kür* ve *İnce Memed*’te Yemek

Beslenme alışkanlıkları ve yemek kültürleri toplumların en belirleyici özelliklerindedir. Romanlarda yemek ve sofraya, sadece karakterlerin beslenme alışkanlıklarını göstermekle kalmaz; aynı zamanda onların sosyal durumları, kişilik özellikleri, maddi durumları gibi birçok farklı bilgi verir (bkz. Abir, 2021). *Deli Kür* ve *İnce Memed*’te de yemek, kültürel aktarımı devam ettirmenin yanı sıra kişiler arası ilişkileri betimleme, maddi durumu gösterme, sosyal statüyü belirleme gibi işaretler taşır.

Deli Kür'de yemeğin bu özellikleri fazlaca kullanılır. Romanda yer alan yemekler ve sofralar çoğunlukla kişilerin bir araya getirilmesine, sosyal durumlarının ve psikolojilerinin anlatılmasına yarar. Cahandar Ağa ve ailesi daha çok ete dayalı beslenir. Kebap ve av hayvanları bu ailenin temel beslenme biçimidir. Melek'in kocası Cahandar Ağa için hazırladığı yemekler el emeği isteyen özenli sofralardır. Yeni gelinin yemeklerine iltifat beklediği Cahandar Ağa tarafından hissedilir. Bunlar Melek'in Cahandar Ağa'yı mutlu etmeye çalıştığı ve kendini beğendirmek için uğraş verdiği el işi isteyen sofralardır. (Şihli, 2009, s. 145-146). Romanda fakir bir ailenin beslenmesi ise Koca Dayı'nın ailesi üzerinden anlatılır. Bu ailenin beslenmesi sebze ve haşlanmış balıkladır. İştah açması için sarımsaklı yoğurt kullanılır. Aile içindeki sevgi ve baba kızın birbirine düşkünlüğü bu sofradan ustaca betimlenir (Şihli, 2009, s. 63).

İnce Memed'te ise yemek daha çok fakirliği vurgulamak için kullanılır. Romanda eşkıyaların yanında kolay taşıyabilecekleri yufka ekmeği, peynir, taze soğan gibi besinler vardır. Et ancak misafirlikte görülebilir.

“Romanda yer alan sofralarda Memed'in en önemli yiyeceği çorba olarak görülürken dört başı mamur sayılabilecek güzel bir sofraya köyüne indiği akşam Durmuş Ali Emmi'nin evinde oturur. Ancak burada öğrendikleri onun Abdi Ağa'ya olan nefretini bir kat daha artırır. Anasının öldürüldüğünü, sevdiği Hatçe'nin iftirayla hapse atıldığını öğrenen Memed, Ali Emmi'nin evinden çıkar ve Abdi Ağa'nın evini basıp onu öldürmeye gider. Ancak Abdi Ağa, Memed'in korkusundan evi terk etmiştir. Onun çocuklarını öldürmeyi planlayan Memed, bunu yapamaz ve Durmuş Ali Emmi'nin evine geri döner. Çocuklara dokunmadığı için memnun olan Durmuş Ali Emmi, Memed ve arkadaşları için tavuk kestirir, pilav yaptırır. Tavuk ve pilavın takdir amacıyla Memed'e sunulduğuna dikkat etmek gerekir. Türklerin en eski beslenme araçlarından olan pilav ve et ikilisi kuvvetli bir öğün oluşturur ve Memed, gücünü haksızlıktan yana kullanmadığı için bunu hak eder” (Abir, 2021, s. 190).

Romanda eşkıya sofralarının yanı sıra hapishanede yenen bir çorbanın da kritik önemi vardır. Hapishaneye düşen Hatçe'nin Iraz için pişirdiği un çorbası yoksulluğa işaret etmesinin yanı sıra zor durumda gelişecek bir dostluğun başlangıcının teşkil eder (Kemal, 2002, s. 214-217). Basit malzemelerden yapılan bu çorba, Hatçe ve Iraz arasında anne kız ilişkisi gibi bir sevgi oluşmasının ve Iraz'ın, Hatçe ve Memed'in hayatında önemli rol oynamasının ilk adımıdır.

1.3.3 *Deli Kür* ve *İnce Memed*'te Misafirperverlik ve Yardımlaşma

Deli Kür ve *İnce Memed*'teki benzer kültürel öğelerden biri misafirperverlik, yardımlaşma ve zor durumda olanları himaye etmektir. İki romanda da misafir, Tanrı misafiri olarak görülür, ona neden geldiği sorulmaz, yemesi için evin maddi durumuna göre en güzel yiyecekler ikram edilir. *Deli Kür*'den bu durumu gösteren güzel bir örnek Cahandar Ağa'nın kızını kaçırmak isteyen Allahyar'ın Hasan Ağa'nın evinde misafir olarak kalmasıdır. Hasan Ağa Allahyar'a başta yardım etse de kızın Cahandar Ağa'nın kızı olduğunu öğrenince bu işe hemen son verir ve kızını kurtarır. Bu durumla ilgili değerlendirmesi evine misafir gelen ve yardım isteyen kimseye soru sormamak geleneğini başarıyla gösterir:

“Allahyar, onun uzaktan tanıdığıydı. Ona geldiğinde, kimin kızını kaçıracağını söylememiştir. Zaten Hasan Ağa da sormamıştı. Kızı alıp kaçırmak ona o kadar da ilginç gelmediğinden hiç ilgilenmemişti. Bir de ondan yardım isteyen insanı sorguya çekmek Hasan Ağa'nın âdeti değildi. Adam, ancak şimdi, konunun hiç de onun düşündüğü gibi olmadığını anladı. Allahyar kendisine eş almak amacıyla kızını kaçırmamıştı. Onun düşüncesinde kötü bir niyet vardı, hem Cahandar Ağa, Hasan Ağa'nın yakın arkadaşlarından biriydi. Kaç yıldır aralarında bir hak hukuk vardı.” (Şihli, 2009, s. 277).

Misafirperverlik anlayışını başarıyla özetleyen bu satırlarda dikkat çeken Hasan Ağa'nın uzaktan tanıdığı bir kimseye bile yardım istediğinde elini uzatmasıdır. *Deli Kür*'de roman boyunca üç defa karşımıza çıkan ve roman kurgusundaki gerilim unsurunu oluşturan kız kaçırmanın ve bu yolla bir aile kurmanın o dönemde halk arasında çok yaygın olduğu da bu satırlardan anlaşılır. Buna karşın Hasan

Ağa, arasında bir dostluk olduğu Cahandar Ağa'nın kızının kötü niyetle kaçırıldığını anlar anlamaz zor duruma düşen kıza yardım ederek onun adının lekelenmesinin önüne geçer ve Salatın'ın canını kurtarır.

İnce Memed'te de misafirperverlik romanının ilk sayfalarından itibaren karşımıza çıkar. Çocukken Abdi Ağa'nın zulmünden kaçan Mehmed başka köyde bir eve sığınır:

“Kadın:

‘Kim bu?’ diye hayretle sordu.

Yaşlı adam:

‘Bir Tanrı misafiri,’ diye cevap verdi.

(...) Çocuk, ocağın soluna, duvara iyice yapıştı, büzüldü. Çocuğun kocaman bir başı vardı. Düz, güneşten solup, kırmızı olmuş kara saçları alınma, yüzüne dümdüz, dikine düşüyordu. Yüzü ufacıktı. Kupkuru bir yüzdü. Gözleri kocaman kahverengiydi. Teni güneşten yanmıştı. On birinde gösteriyordu. Dize kadar da şalvarını çalı yemişti. Bacakları bu sebepten çıplaktı. Ayakları da yalındı. Bacaklarında kan kuruyup kalmıştı. Ateşin çok iyi yanmasına rağmen titremesi durmuyordu.

Kadın:

‘Yavru,’ dedi, ‘sen açsın. Dur, sana çorba koyayım da iç!’ ” (Kemal, 2002, s. 15-16).

Memed'in fakirliğini ve kimsesizliğini gösteren bu alıntıda onun zor şartlar altında yaşadığını fark eden ev sahipleri ellerinden gelen yardımseverliği gösterir ve onu himaye ederler. Roman boyunca Memed, misafir olduğu evlerde hep güzellikle karşılaşır, eşkıya olduğu zaman da zor durumda kaldığında halktan yardım ve himaye görür. Bu, onun sevilen bir insan olmasının yanı sıra Türklerin yardımseverlik ve müşkül durumda olanlara kol kanat germe kültürlerinin bir işaretidir.

1.3.4 *Deli Kür ve İnce Memed*'te At

İki romanın ortak noktalarından bir diğeri atın roman karakterleri açısından önemi, hatta müstakil bir roman karakteri gibi görünmesidir. At, Türkler için tarih boyunca can yoldaşı olmuş, Türk kültüründe kendine has, özel bir yer edinmiştir. Bu hayvana duyulan sevgi ve atın sahibiyle olan özel ilişkisi *Deli Kür* ve *İnce Memed* romanlarında başarıyla işlenmiştir.

Deli Kür'de Cahandar Ağa'dan intikam almak için yemin eden Allahyar'ın ona verdiği zararlardan biri Cahandar Ağa'nın çok sevdiği atı Kamer'in kuyruğunu ve yelesini kesmesidir. Daha önce Allahyar tarafından evi ateşe verilen, kızı kaçırılan ve öldürülmeye çalışılan Cahandar Ağa'ya, atının kuyruğunun ve yelesinin kesilmesi tüm bu kötülükler içinde en ağır gelir. Cahandar Ağa, atı böyle görülmesin diye onu öldürür. Kendisinin alenen aşağılandığını düşünmesi ve Allahyar'ı öldürmeye karar vermesi bu olaydan sonra gerçekleşir:

“Her şey belliydi. Atın yelesini, kuyruğunu kesmişlerdi. Bir kez daha sataşmışlardı, onu aşağılamışlar, gururuna dokunmuşlardı. Erkeğin namusu üç şeydir. At, avrat ve şapka. Bunlara dokunmak, onun namusunu ayaklar altına alıp çiğnemek demektir. Onu diri diri kabire sokmak demektir. Şimdi buna nasıl dayanacaktı. Maral vuruldu. Kendini tuttu. Kızı Salatın'ı alıp kaçırarak istediler, şimdi de bu. Bu atı ortaya çıkarmak olur muydu? Yelesinin, kuyruğunun kesildiğini insanlara nasıl açıklayabilirdi? Köylü bunu öğrenirse, Cahandar Ağa'da susarsa, onu aşağılayamazlar mıydı? Başına şapkasını takıp insan içine çıkabilir miydi?

Adam sarsıldı. Hatta bacısının ölümünün bile ona bu kadar ağır gelmediğini duyumsadı. Karısı Zernigar'ın, oğlu Şamhal'ın darılıp gitmesi de ona bu kadar acı vermemişti” (Şıhlı, 2009, s. 286-287).

Kamer'i öldürdükten sonra başka bir ata binen Cahandar Ağa bu ata alışamaz. Atın da kendisine duyduğu eksik sevgiyi hissettiğini düşünür. Rengiyle, koşmasıyla aslında hiç de kötü bir at olmamasına rağmen onu Kamer'le kıyaslar ve Kamer'in, sahibinin yüreğinden geçenleri okuduğunu düşünür. Nitekim Ruslardan kaçarken Kür'e düşüp ölen Cahandar Ağa, son anda bile eski atını anar. Bu, kişinin kendi atına duyduğu sevgi ve onunla bütünleşmesi bakımından dikkat çekicidir.

İnce Memed'te de at, önemli bir yere sahiptir. Bu at, Köroğlu'nun atına benzetilir, Memed'in yoldaşı ve koruyucusudur. *İnce Memed*'in Doru At'ı Köroğlu'nun kır atına benzer şekilde büyüdükçe

güzelleşir ve hayranlık uyandırır. Hatta atın tılsımlı ve efsunlu olduğu haberleri yayılır. Düşmanları atı engelleyemezlerse Memed’i de alt edemeyeceklerini düşünür. Bu sebeple Doru atı öldürmek için türlü uğraşlar verirler (Yılcıoğlu, 2010/4, s. 26-29). İki romanda da at, düşmanın ana karakterlere zarar vermek, onu yıkmak ve yok etmek için yöneldikleri ilk şeydir. Bu bakımdan atın kültürel önemi, efsanelerle de pekiştirilerek tekrarlanır ve romanın düğüm öğelerinden biri haline gelir.

1.3.5 *Deli Kür* ve *İnce Memed*’te Sözlü Edebî Kültür ve Batıl İnanışlar

Deli Kür ve *İnce Memed*’in önemli kültürel ortaklıklarından bir diğeri batıl inançlar, efsaneler ve halk hikayeleri gibi öğeleri çok başarılı kullanmalarıdır. *Deli Kür*’de ölmüş bir insanın eşyalarına dokunmanın uğursuzluk getireceği, büyü, anadil kuşlarıyla ilgili efsaneler, yöresel halk şarkıları yer alır (Adıgüzel, 2001, s. 109-110). *İnce Memed*’te de benzer şekilde efsunlar, ninniler, eşkiya türküleri, halk inanışları kendine yer bulur (Topcu, 2008). Bunlara ek olarak iki romanın en başarılı ortak özelliklerine diyalogların gerçekçiliğini ve yöresel söyleyişlerin kullanılmasını eklemek gerekir. İki romanda da karakterlerin kendilerine has konuşma biçimleri vardır, bunlar yöresel söyleyişleri, nidaları, deyimleri içerir. Romanlar bu bakımdan kendi coğrafyalarının ve halklarının yaşantılarını gerçekçi biçimde okuyucuya sunar ve her ne kadar kurmaca da olsa dönemselsel bir belge özelliği taşırlar.

2. *Deli Kür* ve *İnce Memed* Arasındaki Farklılıklar:

Deli Kür ve *İnce Memed* romanları arasında gerek kurgusal gerek kültürel çok sayıda benzerlik bulunmakla beraber bu romanların birbirinden farklı olan temel özellikleri de vardır. Bunlardan ilk dikkat çeken romanlardaki olayların geçtiği zaman dilimidir. *Deli Kür*, Sovyet Dönemi öncesini; Çarlık Rusya’sı yönetimi altındaki Azerbaycan coğrafyasını ve buranın halkının yaşantısını anlatır. Romanın kaleme alındığı yıllar 1957-1966 olsa da anlatı zamanı ağırlıklı olarak 1882-1883 gibi görünmektedir (Öncü, 2020, s. 115). *İnce Memed* ise Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde Çukurova halkının yaşantısını anlatır.

Romanlar arasındaki ikinci önemli fark, işledikleri meselelerin çeşitliliğidir. *Deli Kür*, Cahandar Ağa ve ailesi etrafında şekillense de romanın en önemli meselelerinden biri eğitim ve din adamlarının toplum üzerindeki etkisidir. *Deli Kür*’ün olumsuz bir görüntü çizen din adamı Molla Sadık, Cahandar Ağa’ya ve köylüye dini kullanarak çeşitli zararlar verir. Bu zararlardan en büyüğü Cahandar Ağa’nın kız kardeşi Şahnigar’ın Molla Sadık’ın evindeki dinî ayine katılması dolayısıyla Cahandar Ağa tarafından öldürülmesidir. Çünkü Molla Sadık bu ayinleri kadınları kullanmak için yapmaktadır ve Cahandar Ağa ona düşmandır. Nitekim bu düşmanlık Molla Sadık’ın da Allahyar ve Ruslarla işbirliği yaparak Cahandar Ağa’nın ölümüne yol açacak planlar uygulamasına kadar gider.

Deli Kür’de eğitim meselesi de dikkate değer bir yer teşkil eder. Roman bir koldan Azerbaycan Türklerinin aile hayatını ve sosyal yaşantısını anlatırken diğer koldan bu coğrafyadaki eğitim sorununa dikkat çeker. Rusların gözetimindeki eğitim, baskı ve mimleme dolayısıyla sürekli yarım kalmakta ve halkın özgürlükçü, millî duygular besleyecek en ufak bir düşünce eylemine girişilmesine izin verilmemektedir. Eğitimdeki bu baskı, köylü çocuklarının okuması, Rusların hakimiyetleri altındaki haklara eşit haklar tanımaması ve ayrımcılık yapması romanda tarihî gerçeklerle harmanlanarak başarıyla anlatılır. *İnce Memed*’teki temel mesele ise haksızlıklara baş kaldıran bir eşkiyanın adalet arayışı ve bunun üzerinden eleştirilen toplumsal düzendir. Türkiye Cumhuriyeti’nde herkes kanun önünde eşit haklara sahip olmasına rağmen Çukurova bölgesindeki ağalık sistemi; halkın sömürülmesine, nüfuzları sayesinde ağaların ve onlarla iş birliği yapanların kanun önünde hep haklı çıkmalarına yol açar. *Deli Kür*’den farklı olarak *İnce Memed*’in temel meselesi çarpık toplumsal düzenin eleştirilmesi ve bireyin bu sisteme baş kaldırarak kendi adalet arayışını gerçekleştirmesidir.

Sonuç

Deli Kür ve *İnce Memed* tematik farklılıklara sahip olsa da roman tekniği, karakter özellikleri ve kültürel öğeler açısından birbirine çok yakın iki romandır. İsmayıl Şıhlı ve Yaşar Kemal, gerçekçi bir üslupla kaleme aldıkları bu eserlerinde bölgelerinin coğrafi özelliklerini roman karakterlerinin

kişiliğini ve psikolojisini etkileyecek ve yansıtacak şekilde kullanırlar. *Deli Kür*'de Kür Nehri, *İnce Memed*'te Toroslar ve Çukurova âdeta müstakil birer roman karakteri gibidir. İki romanın merkeze aldığı aile ilişkileri ve kadın erkek ilişkileri farklı dönemleri anlatsa da benzerlik teşkil eder. Ataerkil aile yapısı, babanın aile içindeki önemi ve evlenmek için kız kaçırma iki romanda da ortak özellikler olarak görülür. Aşalık sistemi ve toplumsal tabakalaşma iki romanda da rahatça gözlemlenebilen merkezî meselelerdendir. Bununla birlikte *Deli Kür*'deki Cahandar Ağa'nın *İnce Memed*'teki Abdi Ağa'dan farklı bir karakter olarak çizildiğini belirtmek gerekir. *İnce Memed*'te Abdi Ağa tamamen kötü bir karakterken Cahandar Ağa, kişiliğinde iyi ve kötüyü barındıran gri bir karakterdir. *Deli Kür* ve *İnce Memed*'in kültürel öğeleri kullanmadaki başarıları da birbirine benzer. İki roman da kılık kıyafet ve süslenme, beslenme ve yemek alışkanlıkları, misafirperverlik ve yardımlaşma, atın Türkler için önemi, batıl inançlar, destan, halk hikayesi, şarkılar gibi sözlü edebiyat unsurlarını kullanma açısından hem kendi yörelerine hem de ortak Türk kültürüne bağlıdır.

Anlatıcı bakış açısıyla anlatılan iki romanda bu benzerliklerin yanında farklılıklar da bulunur. İki romanın anlattığı tarihsel dönem birbirinden ayrıdır. Bunun yanı sıra *Deli Kür*'de eğitim ve din meselesi önemli yer tutar. *İnce Memed*'in ana konusu ise haksızlıklara baş kaldıran bir eşkiyanın hayatı, adalet arayışı, toprak meselesi ve bu konuda âdil bir düzen arayışıdır.

Tüm bu benzerlik ve farklılıklarıyla, ayrı coğrafyalarda aynı milletin insanını konuşma dilinin doğallığı, yerelliği ve tarihî gerçekleriyle kurgulayarak anlatan İsmayıl Şihli ve Yaşar Kemal; ortak Türk Dünyasını anlamlandırabilmemiz ve benzerliklerimizi hatırlayabilmemiz için bize çok önemli iki roman armağan etmiştir.

Kaynakça

1. Çarşanlı, D. (2013, Haziran). *Uluslararası Bakalorya ve Meb Türk Edebiyatı Dersi Kesişiminde Bir Roman Analizi: Kültürel Açıdan İnce Memed*. Ankara: Eğitim Programları ve Öğretim Yüksek Lisans Programı Bilkent Üniversitesi.Yüksek Lisans Tezi.
2. Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş* (Cilt 5). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
3. Öncü, M. (2020). *İsmail Şihli'nin Deli Kür Romanı Üzerine Bir İnceleme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.
4. Abir, N. (2021). *Siniden Masaya Türk Romanında Sofra*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
5. Adıgüzel, S. (2001). Deli Kür Romanı'nın Kültürel Altyapısının İncelenmesi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(17), s.105-110.
6. Kemal, Y. (2002). *İnce Memed 1*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
7. Koçu, R. E. (1969). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. İstanbul: Sümerbank Kültür Yayınları.
8. Moran, B. (2011). *Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
9. Şihli, İ. (2009). *Deli Kür*. İstanbul: Yıldız Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd.Şti.
10. Topcu, M. (2008). *Yaşar Kemal'in Romanlarında Halk Bilimi Unsurları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı . Doktora Tezi.
11. Yıllancıoğlu, S. S. (2010/4). Yaşar Kemal'in Anlatısında At İmgesi. *folklor/edebiyat*, 16(64), s.25-32.

AZƏRBAYCAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SÖZCÜK TÜRLERİNE BAKIŞ

Dr. Onur Kurukaya

Kafkas Universiteti, Türkiyə

Bir dilin en önemli gramer yapıları arasında sözcük türleri yer alır. Sözcük türleri, bir sözcüğün sözlükteki anlamına veya diğer sözcüklerle olan ilişkisine göre sınıflandırılır. Temelde isim ve fiil olarak ayrabileceğimiz sözcük türleri, özellikle isme bağlı türler arasında zamirler, zarflar ve sıfatlar olarak çeşitli türlere ayrılmaktadır. Bu türler daha çok sözcüklerin cümle ve bağlam içindeki kullanımına bağlı olarak oluşur. Türk lehçeleri söz dizimi bakımından çoğu durumda farklılık göstermese de gramer araştırmacıları ve yazarları bakış açılarına göre sözcük türlerini farklı yorumlayabilmektedir. Hem Azerbaycan hem de Türkiye Türkçesinde sözcük türleri araştırmacılar arasında her zaman tartışma konusu olmuştur. Türkiye Türkçesinde sözcük türleri temel olarak anlamlı sözcükler, görevli sözcükler ve anlamlı ve görevli sözcükler olarak üç gruba ayrılır. Bu ana gruplar ise kendi içinde isim, sıfat, zamir, edat, bağlaç, ünlem, zarf ve fiil olarak sınıflandırılır. Azerbaycan Türkçesinde ise isim, sıfat, say, əvəzlik, fel, zərf, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz ve nida olarak sınıflandırılır. Bu sözcük türleri temelde aynı sözcüklere işaret eder. Fakat iki lehçe arasında özellikle bu türlerin alt sınıflandırmalarında büyük farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesinde sıfat olarak adlandırılan bazı sözcükler Azerbaycan Türkçesinde əvəzlik olarak adlandırılır. Yine Türkiye Türkçesinde sayı sıfatı olarak adlandırılan sözcükler Azerbaycan Türkçesinde say grubuna girmektedir. Sözcük türlerinin sınıflandırılmasında bu ve bunun gibi bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu çalışmadaki amacımız bu farklılıkları gösterip doğru olanı bulmaya çalışmak değil iki lehçenin sözcük türlerine bakış açısındaki farklılıkları ortaya koymaya çalışmaktır. Çalışmada sözcük türlerinin kullanımından ziyade tanımları ve sınıflandırmaları üzerinde durulmuştur. Kaynak olarak ise o lehçe üzerine yazılmış temel gramer kitaplarından yararlanılmıştır. Bu gramer kitaplarında yapılan sınıflandırmanın dışındaki sözcük türü sınıflandırmaları dikkate alınmayıp sadece genel eğilime uygun sözcük türü sınıflandırmaları üzerinde karşılaştırma yapılmıştır.

Açar sözlər: *Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Sözcük Türleri, Gramer, Dil bilimi.*

Mövzu: *Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi'ndeki sözcük türlerinin farklılıklarını ortaya çıkarmak.*

OVERVIEW OF TYPES OF WORDS IN AZERBAIJAN TURKISH AND TURKEY TURKISH

Phd. Onur Kurukaya

Caucasus University, Turkey

Word types are among the most important grammatical structures of a language. Word types are classified according to the meaning of a word in the dictionary or its relationship with other words. Word types, which we can basically divide into nouns and verbs, are divided into various types such as pronouns, adverbs and adjectives, especially among the noun-related types. These types are mostly formed depending on the use of words in sentences and contexts. Although Turkish dialects do not differ in terms of syntax in most cases, grammatical researchers and writers may interpret word types differently according to their point of view. Word types in both Azerbaijan and Turkey Turkish have always been a subject of debate among researchers. In Turkey Turkish, word types are basically divided into three groups: meaningful words, function words and meaningful and function words. These main groups are categorised as noun (isim), adjective (sıfat), pronoun (zampir), preposition (edat), conjunction (bağlaç), interjection (ünlem), adverb (zarf) and verb (fiil). In Azerbaijan Turkish, on the other hand, they are classified as noun (isim), adjective (sıfat), number (say), pronoun (əvəzlik), verb (fel), adverb (zərf), qoşma, conjunction (bağlayıcı), preposition (ədat), modal word (modal söz) and interjeciton

(nida). These word types refer to essentially the same words. However, there are major differences between the two dialects, especially in the subclassifications of these types. For example, some words that are called adjectives in Turkey Turkish are called *əvəzlik* in Azerbaijan Turkish. Again, words that are called number adjectives in Turkey Turkish are included in the say group in Azerbaijan Turkish. There are some differences like these in the classification of word types. Our aim in this study is not to show these differences and try to find the right one, but to reveal the differences in the perspective of the two dialects on word types. The study focuses on the definitions and classifications of lexical types rather than their usage. As a source, basic grammar books written on that dialect were used. The word type classifications other than the classifications made in these grammar books were not taken into consideration and a comparison was made only on the word type classifications in accordance with the general tendency.

Keywords: *Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish, Word Types, Grammar, Linguistics.*

Theme: *To reveal the differences of word types in Turkey Turkish and Azerbaijan Turkish.*

Giriş

Azərbaycan və Türkiyə Türkçesi dil bilgisi kitablarında sözcük türleri, bazı açılardan farklı şekillerde ele alınmıştır. Bu farklılıklara geçmeden önce, "sözcük türü" kavramının ne anlama geldiğini açıklamak önemlidir. Sözcük türleri, dildeki kelimelerin sözlük anlamlarına, yapısal özelliklerine ve cümle içindeki işlevlerine göre sınıflandırıldığı dil bilimsel kategorilerdir. Bu sınıflandırma, kelimelerin dilbilgisel yapıdaki rollerini ve birbirleriyle olan ilişkilerini anlamaya yardımcı olur.

Sözcük Türü Nedir? Her iki dilde de sözcük türlerinin tanımlanması ve sınıflandırılması benzer temellere dayanırken, bazı detaylarda farklı yaklaşımlar ve kavramsal ayrımlar görülebilmektedir. Bu farklılıkların kökenine inebilmek için, önce temel kavramların her iki gramerde nasıl ele alındığını incelemek faydalı olacaktır.

Ergin, sözcük türlerini isim, fiil ve edat olarak üç gruba ayırdıktan sonra her kelimenin bu gruplardan birine dahil olduğunu; isim ve fiillerin anlamlı, edatların ise görevli kelimeler olduğunu belirtir. Ayrıca, isimlerin nesnelere, fiillerin hareketi karşıladığını; edatların ise tek başlarına anlam taşımayıp isim ve fiillerle birlikte kullanıldıklarında anlam kazandıklarını ifade eder. Ergin'e göre sözcük türleri şu şekildedir: isim, sıfat, zamir, fiil, zarf, edat (ünlem edatı, bağlama edatı, son çekim edatı alt türleriyle) (Ergin, 2009, ss. 216-373).

Aksan ve diğerleri, kendilerinden önceki araştırmacılar J. Deny, Kononov, K. Gronbech ve Ergin'in sözcük türü sınıflandırmalarını değerlendirdikten sonra şu şekilde bir sınıflandırma yapar: Ad, sıfat, belirteç, adıl, ilgeç, bağlaç, ünlem ve eylem. Aksan, bu sınıflandırmayı yaptıktan sonra, sözcükleri yalnızca bu türlerden birine dahil etmenin ve diğer kullanımlarını görmezden gelmenin dilin bir dizge olduğu anlayışına aykırı olduğunu ifade eder (Aksan, 1983, s. 24).

Korkmaz ise sözcük türlerini üç ana başlık altında inceler ve bu başlıkları alt bölümlere ayırır: Anlamlı kelimeler (ad, sıfat, zamir, zarf, fiil); görevli kelimeler (edat, bağlaç); anlamlı ve görevli kelimeler (ünlem) (Korkmaz, 2009).

Ad, kendi başına var olan bir bilgiye işaret eder; bu nedenle, adların olumsuzluğu yoktur. Sıfatlar ve zarflar ise tek başlarına var olmayan bilgileri ifade eder. Zamirler de kendi başlarına var olabildikleri için adlara benzer. Zamirler, adların kişi, varlık, soru, işaret ve belirsizlik gibi ölçütlere göre gruplandırıldığı, bu ölçütler altında adları topluca ifade eden sözcüklerdir. Bir sözcüğün sıfat, zarf, zamir, fiil, edat veya özel ad olup olmadığının belirlenmesi için sözlük dışındaki kullanımlarının da göz önünde bulundurulması gerekir. (Karaağaç, 2012, s. 420-421).

Türkçede söz türlerini birbirinden ayırmanın temelini sözcüklerin cümle içindeki işlevi oluşturur. Her ne kadar her söz türü belirli anlamlara sahip olsa da bir sözcüğün anlamını sadece sözlük anlamına bakarak belirlemek doğru değildir. Bunun yerine sözcüğün dil bilgisi işlevi, yani cümle içinde ne tür bir görev üstlendiği, o sözcüğün hangi söz türüne ait olduğunu belirler. Örneğin, "güzel" sözcüğü hem

"güzel bir ev" gibi bir cümlede sıfat olarak kullanılabilirken hem de "güzel konuşuyor" gibi bir cümlede zarf olarak kullanılabilir. Her iki kullanımda da "güzel" sözcüğünün anlamı farklıdır ve bu anlam farkını yaratan da sözcüğün cümle içindeki işlevidir. Bunun yanı sıra, söz dizimi de Türkçede söz türlerini ayırt etmede önemli bir rol oynar. Özellikle sıfatlar ve zarflar gibi bazı söz türleri biçim bilgisi açısından benzerlik gösterdiği için, bu sözcüklerin cümle içindeki konumları, hangi söz türüne ait olduklarını anlamamızı sağlar (Karaağaç, 2012, ss. 421-423). Karaağaç, sözcük türlerini belirlerken dil bilimsel işlevleri ön plana çıkarır ve bu türleri şu şekilde sınıflandırır: ad (isim), sıfat, zarf, zamir, eylem (fiil), edat (çekim edatları, bağlama edatları ve ünlem edatları olarak alt türleriyle) ve özel ad (Karaağaç, 2012, ss. 417-441).

Azerbaycan Türkçesi gramer kitaplarında, sözcük türlerinin sınıflandırılması konusunda genellikle benzer görüşler savunulmaktadır. Kelimeler, leksik anlamlarına, morfolojik özelliklerine ve cümle içindeki işlevlerine (sözdizimsel rolüne) göre sınıflandırılır. Bu sınıflandırmada, kelimelerin leksik anlamı (yani kelimenin ifade ettiği anlam) ile gramatik anlamı arasındaki ayırım önemlidir. Gramatik anlam, kelimenin diğer kelimelerle olan ilişkisini ve cümledeki rolünü belirtir. Kelimelerin morfolojik özellikleri, yani ekler ve vurgu gibi biçimsel özellikler, gramatik anlamın belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Kelimelerin sözdizimsel rolü de (yani cümle içindeki işlevi) sözcük türlerinin belirlenmesinde dikkate alınması gereken bir diğer faktördür.

Azerbaycan Türkçesi gramer yazarları sözcük türlerini, **temel sözcük türleri** (esas nitq hissələri) (isim, sıfat (sifət), sayı (say), zamir (əvəzlik), fiil (fel), zarf (zərflik)) ve **yardımcı sözcük türleri** (köməkçi nitq hissələri) (bağlaç (bağlayıcı), edat, qoşma, modal söz, ünlem (nida)) olarak iki gruba ayırır. Kazımov ayrıca tam anlamlı ve eksik anlamlı sözcükler ayrımını yapar. Temel sözcük türleri, tam anlamlı sözcüklerden oluşurken, yardımcı sözcük türleri eksik anlamlı sözcüklerden oluşur. Abdullayeva ve Xəlilov, ünlemler (nida) ve yansıma (yamsılama-teqlidi söz) sözcüklerini "özel sözcük türleri" olarak sınıflandırırken (Abdullayeva, 2013, ss. 17-20; Xəlilov, 2016), Kazımov bu türleri ayrı bir kategori olarak ele almaz. Kazımov, sözdizimsel rolün, bazı sözcük türlerinin (örneğin zarflar) belirlenmesinde, leksik anlam ve morfolojik özelliklerden daha önemli olduğunu savunur. Ayrıca, Kazımov morfolojik özelliklerin farklı sözcük türlerinde farklı düzeylerde geliştiğini belirtir. Örneğin, fiiller, morfolojik açıdan isimlerden daha zengindir (Kazımov, 2010, ss. 37-40).

Sayı Sıfatı-Say

Niteleme sıfatlarına bakış açısında Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi gramerlerinde farklılık yoktur. Aslında Azerbaycan Türkçesinde tek sıfat türü niteleme sıfatıdır. Çünkü sıfat sadece eşyanın niteliğini bildirir. Sıfat konusunda asıl farklılık Türkiye Türkçesindeki sayı sıfatlarının 'say' şeklinde ayrı bir tür olarak değerlendirilmesidir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde sayı sıfatı olarak karşılanan sözcük türü Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde sıfat başlığı altında ele alınmayıp ayrı bir sözcük türü olarak işlenir. Say, eşyaların miktarını ve sırasını bildirir. İçerik olarak bir şeyin miktarını veya sırasını ifade eder. Sıra sayıları özel bir ek alarak miktar sayılarından türetilir. Miktar sayıları ilk başlarda sayılabilen maddi varlıkların bir özelliği olarak ortaya çıkmışken yüzyıllar içinde isim olarak kullanılıp belirli bir nesneye işaret etmeden de soyut anlam kazanmıştır. Buna rağmen yine de nesnelere ilişkisini koruyarak nesnenin miktarını belirli veya belirsiz şekilde ifade eder. Sayılar, isimleşerek soyut hale geldiği için isimlere gelen hal, iyelik ve çokluk eklerini alabilir. Cümlede temel görevi sıfat (təyin)⁵⁵ olsa da özne, nesne ve yüklem görevinde de kullanılabilir. Ayrıca zarfa dönüşerek eylemin miktarını belirtebilir (Kazımov, 2010, s. 124).

Kazımov, sayıların isim ve sıfatlardan farkının anlamla ilgili olduğunu, 'say'ın bir şeyin miktarını ve sayısını bildirdiği için isim ve sıfattan farklı olarak bir kelime türü oluşturduğunu, morfolojik olarak zayıf olsa da ayrı bir kelime türü olarak sayılması gerektiğini ifade eder (Kazımov, 2010, s. 124-125).

⁵⁵ İkinci derece bir cümle ögesi olan 'təyin' teriminin Türkiye Türkçesindeki karşılığı sıfattır. Fakat sıfatlar Türkiye Türkçesinde gramerlerinde cümle ögesi olarak yer almaz.

Say türünün neden sıfat türüne dahil edilmemesi gerektiği konusunu Kazımov soyut ve somut olma açısından değerlendirir. Saylar önce isimleşip sonra soyut hale gelmiştir. Beş, on, elli gibi sözcüklerin arkasında somut bir şey yoktur. Daha doğrusu bu soyut kelimeler herhangi bir maddeye uygulanabilir. Fakat büyük, beyaz, sıcaklık gibi sıfatlar her eşyayı niteleyemez. Bu nedenle saylar sıfattan farklıdır (Kazımov, 2010, s. 126).

Say, isim ve sıfat türlerinin birbirinden farklı olduğuna dair Abdullayeva’da da açıklamalar bulunur. 1933’e kadar yazılan gramer kitaplarında say türünün isim veya sıfat olduğu konusunda farklı görüşler olduğunu ifade eden Abdullayeva, bu görüş farklılığının isim ve sıfat türlerine benzerlikten kaynaklandığını söyler. Saylar da ad bildirir ancak isim varlık adıyla say miktar adıdır. Saylar isimle yan yana gelerek onunla ilişki kurması bakımından sıfata benzemektedir ancak sıfat nitelik bildirirken say miktar ve sıra bildirir (Abdullayeva, 2013, ss. 54-55). Bu temel farklılık dışında Abdullayeva, sayların niteleme göreviyle kullanıldığında yaklaştığı kelimenin dilbilgisel özelliklerini kabul etmediğini; saydan sonra gelen ismin çokluk eki almadığını; miktar ve sıra saylarının topluluk isimleriyle kullanılmadığını; sayların sadece isim haline geldiğinde hal ve çokluk eklerini aldığını; say ile bağlı olduğu isim arasında çeşitli kelimeler kullanılabildiğini ifade eder (Abdullayeva, 2013, s. 55).

İsim ve say arasındaki ayrıma değinen Xəlilov, ismin kavramın adı olduğunu sayın ise miktarın adı olduğunu ifade eder. Say türünün sıfatla farkını ise sıfatın eşyanın niteliğini bildirmesi sayın ise eşyanın miktarını bildirmesiyle açıklar (Xəlilov, 2016, s. 117).

Məndən işiq alır min kənd, min şəhər. (S.V.)

Qoy açılısın min bir çiçək

Qızıl güldən atir çəkək

Əlli min gözəl var, əlli min əməl

Düşmənin də olur, dostun da olur (E.Q) (Kazımov, 2010, s. 125)

Kazımov’da verilen bu örneklerdeki sayı sözcükleri Türkiye Türkçesi gramerlerinde sayı sıfatı olarak adlandırılır.

Türkiye Türkçesi gramerlerinde durum şu şekildedir: Aksan vd. tarafından hazırlanan Sözcük Türleri kitabında sayı sıfatları, “sayı adlarının sıfat olarak kullanılması” başlığında yer alır. Bu çalışmada sayı sözcüklerinin birer ad olduğu, sayı adlarının bir başka adın sayısını, ölçüsünü, sırasını belirtmek üzere sıfat olarak kullandıkları, bir adla bir tamlama oluşturdukları ifade edilir (Aksan, 1983, s. 83). Ergin, sayı sıfatlarının nesnelere sayılarını bildirmek suretiyle belirten kelimeler olduğunu ve bu kelimelerin tek başlarına sayı isimleri olduğunu ifade eder (Ergin, 2009, s. 249). Banguoğlu asıl sayı sıfatları bahsinde bu sözcüklerin aslında sayıların adları olduğunu fakat bu sözcüklerin çok yoğun kavramlar dışında ve daha çok nesnelere belirtmek suretiyle onların asıl sayı sıfatları olarak anıldığını belirtir (Banguoğlu, 1990, s. 353). Korkmaz’a göre sayı sıfatı, adları sayı gösterme yoluyla belirten sıfatlarıdır. Bu sıfatlar esasen sayı adı olsalar da isimlerin önünde kalıcı sıfat durumundadır. Yine Korkmaz’a göre gramer kitaplarında bu ifadeler “sayı adı” veya “sayı adlarının sıfat olarak kullanılması” şeklinde gösterilse de burada önemli olan işlevdir. Sayı adları adların önünde kalıcı olarak sıfat kalıbına girmiştir (Korkmaz, 2009, s. 388).

Azerbaycan Türkçesinde 'say' sözcüğüyle ifade edilen sayı kelimeleri, Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında sayı sıfatı olarak gösterilmektedir. Buradaki farklılığın temel nedeni, sözcük türlerine bakış açısındaki farklılıktır. Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış gramerlerde, sayı kelimeleri asıl anlamları dikkate alınarak anlamına göre sınıflandırılmış ve bu tür 'say' olarak adlandırılmıştır. Türkiye Türkçesinde ise daha çok işlevsel bir sınıflandırma tercih edilmiştir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde bu kelime türünün aslında sayı olduğu kabul edilmekle birlikte, kullanımından hareketle sayı sıfatı olarak değerlendirilmektedir.

Zamir ve Sıfat

Azərbaycan və Türkiyə Türkçesi gramerlerinde zamir ve sıfat türleri konusunda da farklılıklar vardır. Türkiyə Türkçesindeki soru, işaret ve belgisiz sıfat türleri Azərbaycan Türkçesinde zamir (əvəzlik) türleri arasında göstərilir.

Buradaki farklılığın temel sebebi zamir ve sıfat türlerine olan baxış açısında yatmaktadır. Kazımov, zamirlerin belirli bir kişi, nesne, özellik, olay, nicelik, hareket vb. bildiren kelimelerle ilişkilendirildiğinde anlam ifade ettiğini, bu ilişkilerin de çeşitlilik arz ettiğini belirtir. Zamirler bazen kişi, nesne vb. şeylerin adlarının yerine kullanılır. Bazen de adlandırma yapmadan sadece onlara işaret eder. Dolayısıyla burada zamirin iki özelliğine işaret edilir: Zamirin kişi veya nesneyi adlandırması veya ona işaret etmesi (Kazımov, 2010, s. 135). Buradaki ikinci işlev yani zamirin bir kişi veya nesneye işaret etmesi işlevi Türkiyə Türkçesi gramerlerinde işaret sıfatı olarak adlandırılır.

Xəlilov, zamirlerin yerini tuttuğu sözcüğün özelliklerini taşıdığından bahseder. Eğer zamir ismin yerini tutuyorsa isme ait bütün özellikleri taşır. Ayrıca sıfatın, sayı isminin, zarfın yerini tuttuğu zaman bunlara özgü özellikleri sahiplenir (Xəlilov, 2016, s. 137). Xəlilov’un bahsettiği bu özellik Türkiyə Türkçesi gramerlerindeki işlevsel temelli sınıflandırmayı yansıtmaktadır. Sözcük türlerinin işlevsel olarak sınıflandırılması sıfat ve zamir türlerinin ayırımında ayrılıklara yol açmaktadır.

Yine Xəlilov’a göre zamirler diğer konuşma parçalarının yerine geçmelerinin yanı sıra nesne, nitelik, nicelik ve hareketlere de işaret eder.

Əhməd oxuyur - **O** oxuyur

gözl bina - **həmin** bina

beşinci sinif - **neçənci** sinif

yavaş-yavaş yerimək - **necə** yerimək (Xəlilov, 2016, s. 138).

Burada, ikinci ve üçüncü örneklerde Türkiyə Türkçesindeki sınıflandırmaya göre sırasıyla işaret sıfatı, soru sıfatı olarak nitelendirilebilecek sözcükler zamir olarak nitelendirilmiştir.

İşaret Sıfatı-İşarə Əvəzliyi

Türkiyə Türkçesi gramerinde *bu*, *şu* ve *o* sözcükleri, kullanıldıkları bağlama göre işaret zamiri veya işaret sıfatı olarak görev yapar. Eğer bir ismin önünde yer alıp o ismi işaret ediyorsa, işaret sıfatı olarak kullanılır. Örneğin: *o araba, bu elbise, şu masa*. Ancak, ismin önünde yer almadan, ismin yerini tutarak işaret görevi görüyorsa bu durumda işaret zamiri olur. Örneğin: *Bunu yerden kaldıralım, şunu satın alacağım*. Korkmaz, işaret zamirlerinin aynı zamanda işaret sıfatları olduğunu, zamir işlevi kazandıklarında durum bildirme ve çokluk eki alarak çekimlendiklerini belirtmiştir. (Korkmaz, 2009, s. 421). Aksan, tekil kişiler için kullanılan *bu*, *şu* ve *o* sözcüklerinin, çoğu kez eksik bir tamlama oluşturduklarında bir adı belirterek gösterme sıfatı görevini üstlendiğini ifade eder. Örneğin: *bu ev, şu ev, o ev* gibi (Aksan, 1983, s. 125). Bu ifadelerle, işaret sıfatı ile işaret zamiri arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.

Azərbaycan Türkçesi gramerlerinde işaret sıfatı şeklinde bir tür yoktur. Bu, *şu*, *o* sözcükleri ismin önüne gelip onu işaret ettiğinde işaret zamiri (işarə əvəzliyi) olarak adlandırılır. Kazımov işaret zamirlerinin işlevini *şu* şekilde açıklar: İşaret zamirleri sözcüğün yerini tutmaktan ziyade sözcüğe işaret eder, diğer zamir türleri sözcüğün yerini tutarken, işaret zamiri sadece işaret etme maksadındadır. İşaret zamiri örneği olarak *o*, *bu*, *elə*, *belə*, *həmin* (haman) örneklerini veren Kazımov, bu zamir çeşidinin sıfatlara daha yakın olduğunu ifade eder. Fakat bu yakınlığın yanında büyük farklılıklar da taşır. Sıfatlar somut bir nitelik belirtirken işaret zamirleri özel bir anlam ifade etmeden sadece bağlı olduğu söze işaret etmektedir (Kazımov, 2010, ss. 151-152).

Kazımov’da işarə əvəzliyi olarak verilen bazı örnekler aşağıdadır:

Gecənin sarvanı **o** ulduz, **o** ay

Gözümdə qalmışdır ömrüm uzununu. (S.V.)

Yazığım **o** qaynanaya gəlir ki, qapısından içəri sənin kimi dəli girəcək. (M.İ.)

Oyanmış **bu** günəş, **bu** yer, **bu** insan,

Artıq nə qamçı var, nə qara zindan. (S.V.)

Bu dünya sərgidir, ömür tamaşa. (S.V.)

Yox, deyəsən, **elə** iş deyil, istəyir, ferma uşaqlarını oxutsun. (M.İ.) (Kazımov, 2010, s. 152)

Bu cümlelerde *işarə əvəzliyi* olarak verilen örnekler, Türkiye Türkçesi gramerine göre işaret sıfatı olarak kabul edilir. Çünkü bu sözcükler, bir ismin önünde yer alarak onu işaret yoluyla belirtir. Ancak, Azerbaycan Türkçesi gramerlerine göre *işarə əvəzliyi* olarak adlandırılır.

Belgisiz Sıfat-Təyini Əvəzlik

Belgisiz sıfat, bir ismin önünde yer alarak onu belirsiz yönlerden işaret eden sıfattır. Bu sıfatlar, niteledikleri kavramın tam olarak netleşmemiş bir niteliğini ifade eder. Korkmaz’a göre, belirsizlik sıfatları varlık ve nesnelere belirsiz bir şekilde tanımlayan sıfatlardır. Belirsizlik sıfatlarına örnek olarak *az, az buçuk, başka, bazı, belli başlı, bir, biraz, birçok, birkaç, bir hayli, birtakım, bir sürü, bir yığın, bunca, bütün, çok, çoğu, fazla, her, hiç, hiçbir, hudutsuz, kaç, kimi, nice, sınırsız, yığın yığın* gibi sözcükler gösterilebilir (Korkmaz, 2009, s. 395).

Her akşam yokuştan çıkarken evvela kendime onun faziletlerini sayıyorum (H. E. Adivar, AG, 40).

Bütün eşyaları ortadan kaldırdı (A. H. Tanpınar, HK, 67).

Hele insanın tarihinde tekrarlanan hiçbir şey yoktur. Doğada olduğu gibi sanatta da **hiçbir** şey kaybolmaz ve **hiçbir** şey yoktan yaratılmaz (S. Eyüboğlu, D, 50).

Sızlatır **bazı** saatler dayanılmaz bir acı,

Kökü toprakta kalıp kendi kesilmiş ağacı (Y. K. Beyatlı, KGK, 46) (Korkmaz, 2009, s. 395).

Korkmaz’ın verdiği örneklerde *her, bütün, hiçbir* ve *bazı* sözcükleri belgisiz sıfat görevindedir: **Her** kelimesi, “bütün akşamlar” anlamına gelir ve akşamları genel bir belirsizlik içinde tanımlar. Kesin bir zaman dilimi belirtmez; bunun yerine tekrarlayan bir düzeni ifade eder. **Bütün** sıfatı, “eşyaları” kelimesini niteleyerek mevcut tüm eşyaları kapsar. Ancak eşyaların türü ya da sayısı hakkında net bir bilgi vermez ve genel bir toplam ifade eder. **Hiçbir** kelimesi, “şey” sözcüğünü nitelendirir. Bu sıfat, varlıkların tamamen yokluğunu ifade eder, ancak hangi şeylerin kastedildiği açık değildir. **Bazı** sıfatı, “saatler” kelimesini niteleyerek “belirli olmayan ama birkaç” saat anlamına gelir. Belirsiz bir zaman aralığını işaret eder ve tam olarak hangi saatlerin kastedildiğini netleştirmez.

Azerbaycan Türkçesi gramerinde, Türkiye Türkçesindeki belgisiz sıfatlara karşılık gelen sözcük türü *təyini əvəzlik* olarak adlandırılır. Bu zamir türü, Kazımov’a göre kişi, nesne veya olayları nicelik ve kapsama açısından işaret eden zamirlerden oluşur. *Təyini əvəzliklər* örnekleri arasında *bütün, hər, hər bir, filan, eyni, bəzi* gibi sözcükler yer alır (Kazımov, 2010, s. 156).

Kazımov’un təyini əvəzlik konusunda verdiği bazı örnekler şu şekildedir:

Heç bir kız Şirzad kimi cəsur, qoçaq bir adamı qoyub onu seçməzdi. (M.İ.)

Özü də **heç bir** işi görməkdən çəkinməzdi. (M.İ.)

Hər bir dərdə əlac var idi. (Elçin)

Məryəmin təmiz bədəni **heç bir** din düşməninin, **heç bir** nəfskarın gözüne görünməyəcəkdi. (Elçin) (Kazımov, 2010, s. 157)

Burada verilen örnekler Türkiye Türkçesi gramerlerine göre belgisiz sıfat görevindedir. Çünkü önüne geldiği ismi belirsiz bakımdan bildirir.

Soru Sıfatı-Soru zamiri-Sual Əvəzliyi

Türkiye Türkçesinde soru sıfatı bir varlığın niteliğini veya niceliğini soru yoluyla belirten sıfat türüdür. Soru sıfatları genellikle **hangi, kaç, nasıl** sözcüklerinden oluşur.

Soru sıfatları nesnelere soru halinde belirtir (Ergin, 2009, s. 252). Soru sıfatının işlevi ismin önüne getirilen kaç, kaçır, kaçmı, hangi, ne, nasıl, neredeki gibi soru sözcükleri ile karşılanır. Kaç sıfatı kavramların sayısını belirtmek için kullanılır **kaç** ay? **kaç** gün? **kaç** kişi? vb (Korkmaz, 2009, s. 393). Hangi sıfatı söz konusu nesnenin hangi nesne olduğunu belirtmeye yarayan sıfattır. **Hangi** gece, **hangi** ışıklar, **hangi** tedbir vs. (Korkmaz, 2009, s. 394). Nasıl sıfatı adların önünde bir varlığın, bir nesnenin nasıl olduğunu, nitelik ve özneliklerini sorar: Bu **nasıl** bir millettir? Bu **nasıl** bir dünya hikayesi zor (Korkmaz, 2009, s. 395).

Soru zamirleri canlı ve cansız varlıkları soru aracılığıyla temsil eder. *kim, kimin, kime, ne, neden, nere, nereye, nereden, kaç, kaçınıcı, hani, hangisi, hangisinden* vb. sözcükler soru zamiri sözcükleridir. Asıl soru zamirleri *kim, ne, nere* gibi sözcükleridir. *hangisi, kaç* sözcükleri farklı kelime türlerinden alınan soru sözcüklerinin iyelik eki alarak soru zamirine dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur (Korkmaz, 2009, s. 441).

Türkiye Türkçesinde işlevsel olarak birbirinden ayrı olarak görülen soru sıfatı ve soru zamiri türleri Azerbaycan Türkçesinde soru əvəzliyi başlığında birləşdirilir.

Azerbaycan Türkçesinde soru əvəzliyi kişi, eşya, özellik, nicelik ve hareketi belirtmek için kullanılır. Soru əvəzlikleri *kim, nə, hara, necə, nə cür, hansı, neçə, ne qədər, niyə, nə üçün, nə səbəbə, nə məqsədlə, haçan, nə zaman, nə vaxt* ve *nə edir* sözlərindən oluşur (Kazımov, 2010, ss. 144-145). Kazımov'un soru əvəzliyi için verdiği örneklerin bazıları şunlardır:

-Gələn *kimdir*, əə?

-*Nəyə* baxmaq istəyirsiniz?

-Bəs nişanınız *nə* elədi? (Kazımov, 2010, s. 145)

Bu örneklerdeki *kim, nəyə, nə* sözcükleri Türkiye Türkçesi gramerlerinde soru zamiri olarak değerlendirilir. Kazımov'daki soru əvəzliyi örneği olarak verilen bazı cümleler de şu şekildedir:

-*Neçə* uşağınız var?

-Söhbətimiz yarımçıq qaldı. -*Hansı* söhbətimiz- mən özümü qəsdən bilmezliyə qoydum.

-Əslin haralıdır, daha doğrusu, *hansı* bölgede doğulmusan? (Kazımov, 2010, s. 145)

Verilen örneklerdeki soru sözcükleri isimlerin önünde kullanılıp onların özelliğini soru bakımından bildirmektedir. Bu cümlelerdeki *neçə* ve *hansı* sözcükleri Türkiye Türkçesi gramerlerinde soru sıfatı olarak değerlendirilir.

Bizce bu türler arasındaki bakış açısı farklılığının temeli şu şekilde açıklanabilir. Türkiye Türkçesinde bir sözcüğün sıfat olabilmesinin ilk şartı bir ismin önünde olmasıdır. İsmi önünde olup bir kavramın niteliğini sorduğunda soru sıfatı olarak değerlendirilir. Azerbaycan Türkçesinde ise daha çok sözcük temelli değerlendirme göze çarpar. Yani bir sözcük genellikle tek bir işleve göre değerlendirilir. Sözcük türleri açıklanırken de bu göz önünde bulundurulur. Örneğin soru əvəzliyində '*hansı bölge*' ifadesinde sözcüğün soru yoluyla ismin bir özelliğini belirgin hale getirdiği düşünülür. Bu ifade Türkiye Türkçesinde soru sıfatı olarak değerlendirilir. Azerbaycan Türkçesinde soru əvəzliyinin tanımı hem soru zamiri hem de soru sıfatını kapsayıcı şekilde yapılmıştır.

Edat-Qoşma

Türkiye Türkçesinde edat yanına geldiği sözcüğe çok çeşitli anlamlar katan tek başına anlamı olmayan bir sözcük türüdür. Azerbaycan Türkçesindeki edat tanımına göre daha geniş bir türdür. Bazı araştırmacılara göre edat bağlacı da içine alır.

Edat, tek başına anlamı olmayan sadece gramatik düzeyde varlığı olan, çeşitli kelime türleriyle ilişkiler kurarak cümleye farklı anlamlar katan sözcük türleridir (Ergin, 2009, s. 348; Korkmaz, 2009, s. 1052). Türkiye Türkçesinde başlıca edatlar şunlardır: *için, ile, gibi, kadar, göre, doğru, başka, dolayı, beri, ötürü, öte, yana, itibaren, nazaran* vb. (Korkmaz, 2009, s. 1052).

Edatların anlamı geçicidir. Eklendiği sözcüğe benzerlik, beraberlik, başkalık, miktar, sebep, vasıta, zaman, mekân, yön gösterme ilişkisi katar. Eklendikleri sözcükle edat grubu oluşturur (Korkmaz, 2009, s. 1052). Tek başlarına anlamları yoktur. Diğer kelimelerle kullanıldıklarında anlam kazanıp, gramatik kimlik kazanırlar. Fakat tek başına anlamlı olanları da vardır (Ergin, 2009, s. 348). Edatlar, bağlı bilgi ve ilişkilerin adlarıdır. Bu nedenle sözlük birimleri arasında apayrı yere sahiptirler. Bağımsız olarak var olamazlar, başka sözcüklerle kullanılıp onlara çeşitli anlamlar katarlar. Bulunma, yön, sınır, benzerlik, neden, sonuç vb. bildirirler (Karaağaç, 2012, ss. 432-433).

Edat türünün Azerbaycan Türkçesindeki eş değeri qoşmadır. Azerbaycan Türkçesinde qoşma türü, hal eki alan isimler arasındaki isim-isim ve isim-fiil bağlantısını kurar (Kazımov, 2010, s. 335). Kazımov'a göre qoşmanın en önemli özelliği kendinden önceki ismin hal eki almış olmasını talep etmesidir. Bu

nedenle qoşmalar idare edicilik özelliği taşır. Qoşmaların sözlük anlamı yoktur fakat birlikte kullanıldığı sözcükle bir anlam ifade eder. Bu anlamlar kullanıldıkları sözcüklerle birlikte düşünüldüğünde genellikle karşılaştırma, farklılaştırma, benzetme, zaman, mekan, nispet, sebep, amaç, sonuç, istikamet, yön, durum, aidiyet, uygunluk, esas, kaynak, istisnalık bildirir (Kazımov, 2010, s. 336).

Sən onun qılıncını ağı *kimi* iti, baxtını atı *kimi* yürək, taleyini göylər çıraqı *kimi* işıqlı elə.

Uzun Həsən qırğı *kimi* ayğırın yalına yatmışdı. Beynindən ıldırım *kimi* bir fikir kəçdi

Yağışlar *başlanana qədər* səpini qurtarmaq əkinçinin qədim və ən şirin arzusu olmuşdur. (M.İ.)

Səlcuqşahbəyim *Sara xatuna tərəf* dizin-dizin süründü.(F.K.)

Bu *sözdən sonra* Aləm- şahbəyim özünü saxlaya bilməyib hönkürdü.(F.K.) (Kazımov, 2010, s. 335).

Bu cümlelerde qoşma olarak işaretlenen sözcükler Türkiye Türkçesi gramerlerine göre edattır. Azerbaycan Türkçesinde qoşma türü sadece hal eki alabilen sözcüklerden sonra gelen ve sonuna geldiği sözcüğe çeşitli anlamlar katan ve Türkiye Türkçesindeki edat türünün kapsamına göre daha dar kapsamlı bir türdür.

Modal Söz

Azerbaycan Türkçesinde modal sözler cümleye çeşitli anlamlar katan bir sözcük türüdür.

Modal söz hem felsefi-mantıksal hem de dilbilgisel bir kategoridir. Dilbilgisel modalite, mantıksal-felsefi modalitenin dilde ifade edilme biçimidir. Modalite, dilde bir fikrin gerçekliğine, olasılığına veya konuşmacının fikre olan tutumuna ilişkin bilgi verir. Başka bir deyişle, konuşmacı bir cümleyle bir şey hakkında bilgi verirken, aynı zamanda söylediklerine, ifade ettikleri fikirlere ve nesnel gerçekliğe karşı kendi tutumunu da ifade etmiş olur.

Modal sözlerin ifade edilmesi için birçok yol vardır: intonasyon, edatlar, fiil kipleri ve sözcük sıralaması ile modal ifadeler oluşturulabilir. Modal sözcükler, genelleştirilmiş bir dilbilgisel anlama sahip kelimelerdir. Leksik ve morfolojik özellikleri yoktur ancak diğer yardımcı sözcük gruplarının aksine, daha fazla leksik anlam izi taşırlar. Bu nedenle bağlaç, edat ve qoşmalara kıyasla temel sözcük gruplarına daha yakındırlar. Cümledeki diğer kelimelerle, yani cümle öğeleriyle sözdizimsel ilişkiye giremezler. Yalnızca genelleştirilmiş dilbilgisel anlamlarıyla bağlantılıdırlar. Bu nedenle cümle ögesi olamazlar ve sözdiziminde ara söz görevi görürler. Ancak, tüm modal sözcükler cümlede ara söz olsa da tüm ara sözcükler modal sözcük değildir. Ara sözcüklerin ifade olanakları daha geniştir (Kazımov, 2010, ss. 379-380).

Elə bil, kişini birdən-birə silkələyib oyatdılar.

Yaxşı, onda Sultan razılıq versə, bu qışı Qarabağda qalar, yazda Diyarbəkərə qayıdırıq. (F.K.)

Salmanın könlündən, *doğrudan da*, müavinlik keçirdi. (M.İ.)

Xülasə, axşam çıraq yanan vaxtda Məstəli şah gərək bizim evdə hazır olsun. (M.F.)

Düzü, uşaqlıqdan molla deyənə heç inanmamışam. (S.V.)

Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət həlal olsun sənə! (S.)

Tutaq ki, İldırım, Teymur, Çingiz xan -Hamısı mənəmmiş, nə olsun sonu!? (S.V.)

Kim, *görəsən*, qürbəti icad edib? Hər kim edib, mən kimi bimar ola. (Möc.)

Görəsən, adamlar bunun nəyinə hörmət eləyirlər? (İ.M.)

Bəbirin gəlişi, *elə bil*, məclisdəkilərin əl-qolunu bağladı. (İ.M.) (Kazımov, 2010, ss. 379-380)

Verilen örneklerdeki modal sözler cümlelere çeşitli anlamlar katmıştır. 1, 7 ve 10 numaralı cümlelerde tahmin, varsayım; 3, 5, 6 numaralı cümlelerde onay; 8 ve 9 numaralı cümlelerde soru; 2 numaralı cümlede beğenme; 4 numaralı cümlede ise sonuç anlamı katmıştır. Modal söz cümlelerin tamamını etkileyen ve cümleye çeşitli anlamlar katan bir sözcük türüdür.

Birol İpek, Azerbaycan Türkçesindeki modal sözleri incelediği araştırmasında Türkiye Türkçesinde modal söz kavramının olmadığını bu kavramın dil bilgisi kitaplarında kuvvetlendirme edatları, cümle başı edatları, sona gelen edatlar, cevap edatları, bağlama edatları, enklitik, tarz zarfları, ünlemler, edatlar, kalıp ifadeler, söz açıcılar ve diğer sözcükler içinde dağınık bir şekilde yer aldığını ifade eder (İpek, 2019, s. 82). Azerbaycan Türkçesinde qoşma sözcüğünü ele aldığı makalesinde Demirdağ, modal söz

kavramının Türkiye Türkçesi gramerlerinde bulunmadığını bu kategoriye giren sözcüklerin edat, ünlem ve zarf kategorilerinde ele alındığını ifade eder (Alışova Demirdağ, 2023, ss. 51-52).

Görüldüğü üzere, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde "modal söz" olarak adlandırılan sözcük türü, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde farklı sözcük türleri altında ele alınmıştır. Modal sözün en belirgin özelliği sözcük düzeyinde değil de cümle düzeyinde bir etkinliğe sebep olmasıdır.

Sonuç

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi oldukça yakın lehçeler olmalarına rağmen, gramatik açıdan belirgin farklılıklar göze çarpar. Gramerlerde farklılığa yol açan en önemli nedenler arasında şunlar sayılabilir: Bir sözcük türüne işlevsel veya sözlüksel yaklaşım, o sözcük türünün belirlenmesinde ana etkidir. Bu durum gramer yazımında farklı anlayışlara yol açmaktadır. Türkiye Türkçesi gramerlerinde durum daha karmaşık gibi görünse de asıl karışıklık edat ve bağlaç konusundadır. Bazı araştırmacılar bağlacı edat başlığı altında ele alırken, bazıları ise ayrı bir tür olarak değerlendirir. Azerbaycan Türkçesi, anlam temelli bir sınıflandırma yaklaşımını benimserken, Türkiye Türkçesi daha çok işlevsel bir sınıflandırma yöntemini tercih etmektedir. Bu farklı bakış açısı, bazı sözcük türlerinin her iki dilde farklı kategorilerde ele alınmasına neden olmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde 'say' olarak adlandırılan ve nesnelerin miktarını ve sırasını bildiren sözcükler, Türkiye Türkçesi gramerlerinde "sayı sıfatı" olarak nitelendirilir. Azerbaycan Türkçesinde, sayıların anlamı ve soyut yapısı göz önünde bulundurularak 'say' ayrı bir sözcük türü olarak kabul edilirken, Türkiye Türkçesinde bu kelimeler sıfat olarak değerlendirilir.

Türkiye Türkçesinde "soru", "işaret" ve "belgisiz" sıfatlar olarak adlandırılan kategoriler, Azerbaycan Türkçesinde "zamir" (əvəzlik) türü altında incelenir. Türkiye Türkçesinde bu türler ismin önünde yer alarak onu belirtme veya niteleme işlevi görürken, Azerbaycan Türkçesinde zamirin kelimeye işaret etme veya onun yerini tutma gibi anlamsal özelliklerine vurgu yapılır.

Türkiye Türkçesinde "bu", "şu" ve "o" kelimeleri, bir ismin önünde yer aldıklarında "işaret sıfatı" olarak kabul edilirken, Azerbaycan Türkçesinde bu durum "işaret zamiri" (işarə əvəzliyi) olarak adlandırılır.

Türkiye Türkçesindeki "belgisiz sıfat" kategorisi, Azerbaycan Türkçesinde "təyini əvəzlik" olarak adlandırılır. Türkiye Türkçesinde bu kelimeler ismi belirsiz olarak nitelendirirken, Azerbaycan Türkçesinde kişi, nesne veya olaya işaret etme anlamı vurgulanır.

Türkiye Türkçesinde "edat" olarak adlandırılan ve tek başına anlam taşımayan sözcük türü, Azerbaycan Türkçesinde "qoşma" olarak adlandırılır. Her iki dilde de bu türlerin temel işlevi benzer olmakla birlikte, Azerbaycan Türkçesinde "qoşma"nın yapısal özelliklerine odaklanılır.

Azerbaycan Türkçesinde cümleye çeşitli anlamlar katan "modal söz" türü, Türkiye Türkçesi gramerlerinde edat, ünlem ve zarf gibi farklı kategoriler altında incelenir.

Sonuç olarak, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi gramerleri arasındaki sözcük türlerine ilişkin temel farklılık, bakış açısındaki ayrışmadan kaynaklanmaktadır. Azerbaycan Türkçesi daha çok anlam odaklı bir sınıflandırma yöntemini benimserken, Türkiye Türkçesi işlevsel bir yaklaşımı tercih etmektedir. Bu da bazı sözcük türlerinin her iki dilde farklı kategorilerde ele alınmasına ve farklı isimlerle anılmasına yol açmaktadır.

Kaynaklar

1. Abdullayeva, G. (2013). *Müasir Azərbaycan Dili II Hissə (morfologiya, Sintaksis)*. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Aksan, D. (1983). *Sözcük Türleri (Ad, Sıfat, Belirteç, Adıl, İlgeç, Bağlaç, Ünlem, Eylem)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

3. Alışova Demirdağ, E. (2023). The Function of qoşma (Postposition) in Azeri and its Counterpart in Turkish and Azeri Model in Classifying edat (Particle) in Turkish. *Dil Araştırmaları*, 17(32), 35-54. doi:10.54316/dilarastirmalari.1218071
4. Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım-Yayın-Dağıtım.
6. İpek, B. (2019). Azerbaycan Türkçesinde Anlamlarına Göre Modal Sözcükler ve Özellikleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 81-88. doi:10.18069/firatsbed.529743
7. Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
8. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili-Morfologiya*. Bakı: Nurlan.
9. Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
10. Xəlilov, B. (2016). *Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası*. Bakı: Papirus NP.

**AZERBAIJAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDA BİR FARKLILIK:
“gör-” VE “de-” FİLLERİNDEN GELİŞEN MODAL SÖZLERİN KULLANIMLARI**

Dr. Orhan Baldane

Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi, Türk lehçelerini tasnif etmeye yönelik çalışmaların neredeyse tamamında aynı grupta ele alınmaktadır. İki lehçe arasında yüksek orandaki benzerliklerin yanı sıra bazı farklılıklar da mevcuttur. “gör-” ve “de-” fiilleri bu bakımdan altı çizilmesi gereken iki fiildir. Bu iki fiil ve bu fiillerden türemiş biçimler hem Türkiye Türkçesinde hem de Azerbaycan Türkçesinde oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak bu iki fiilin Azerbaycan Türkçesindeki bazı kullanımları dikkat çekicidir. Azerbaycan Türkçesinde yer alan “gör-” ve “de-” fiillerinden türemiş bazı modal sözler Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Örnek vermek gerekirse, Azerbaycan Türkçesinde hem yazılı hem de sözlü dilde sıklıkla kullanılan “deyəsən” (ihtimal), “deyən” (ihtimal), “deyərdin” (benzetme), “deməli” (sonuç), “demə” (benzetme), “görəsən” (tahmin, şüphe), “görən” (tahmin, şüphe) ve “görünür” (ihtimal) gibi “gör-” ve “de-” fiillerinden gelişen modal sözlerin Türkiye Türkçesinde kullanımı yoktur. Bu modal sözlerin kullanımlarında “gör-” ve “de-” fiillerinin asıl anlamlarının zayıflaması ya da kaybolması söz konusudur. Bu sebeple bahsi geçen modal sözlerin köklerinde yer alan fiillerden hareketle anlamlandırılması Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesinde yapılan aktarmalarda önemli hatalara sebep olmaktadır. Ayrıca bu kelimelerin modal söz olarak hangi bağlamda kullanıldıkları bilinmediği takdirde sözlü iletişimde de problemler meydana gelmektedir. Bu çalışmada öncelikle Azerbaycan Türkçesindeki “modal sözler” ve Türkiye’deki çalışmalarda modal sözün karşılığı olarak kabul edilen “kiplik işaretleyicileri” kavramları üzerinde kısaca durulacaktır. Daha sonra Azerbaycan Türkçesinde “gör-” ve “de-” fiillerinden gelişmiş modal sözlerden “deyəsən”, “deyən”, “deyərdin”, “deməli”, “demə”, “görəsən”, “görən” ve “görünür” ele alınacaktır. Hem edebî hem de günlük dilde sıklıkla kullanılan bu modal sözler yapı ve anlam yönünden değerlendirilecektir. Ayrıca bu modal sözlerin Türkiye Türkçesine göre farklılıkları cümle içindeki kullanımları aracılığıyla incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Modal Sözler, Kiplik, Kiplik İşaretleyicileri*

Konu: *Karşılaştırmalı dil bilimi bağlamında Azerbaycan Türkçesi ve diğer Türk lehçeleri (Azərbaycan və digər türk dilləri müqayisəli dilçilik kontekstində)*

**A DIFFERENCE BETWEEN AZERBAIJANI AND TURKISH:
THE USE OF MODAL WORDS DEVELOPED FROM THE VERBS “gör-” AND “de-”**

Phd. Orhan Baldane

Pamukkale University, Turkey

Turkish and Azerbaijani are considered in the same group in almost all studies aimed at classifying Turkish dialects. Besides the high degree of similarities between the two dialects, there are also some differences. The verbs “gör-” and “de-” are two verbs that should be underlined in this regard. These two verbs and the forms derived from these verbs are widely used in both Turkish and Azerbaijani. However, some uses of these two verbs in Azerbaijani are noteworthy. Some modal words derived from the verbs “gör-” and “de-” in Azerbaijani are not used in Turkish. For example, modal words derived from the verbs “gör-” and “de-” such as “deyəsən” (possibility), “deyən” (possibility), “deyərdin” (analogy), “deməli” (conclusion), “demə” (analogy), “görəsən” (guess, doubt), “görən” (guess, doubt) and “görünür” (possibility) which are frequently used in both written and spoken Azerbaijani are not used in Turkish. In the use of these modal words, the original meanings of the verbs “gör-” and “de-”

are diminished or lost. For this reason, interpreting the mentioned modal words based on the verbs in their roots causes serious errors in the translations from Azerbaijani to Turkish. Additionally, if it is not known in what context these words are used as modal words, problems occur in verbal communication. In this study, we will first briefly focus on the concepts of “modal words” in Azerbaijani and “modality markers”, which are considered as the equivalent of modal words in studies in Turkey. Then, the modal words “deyəsen”, “deyə”, “deyədin”, “deməli”, “demə”, “görəsən”, “görən” and “görünür”, which are developed from the verbs “gör-” and “de-” in Azerbaijani, will be discussed. These modal words, which are frequently used in both literary and daily language, will be evaluated in terms of structure and meaning. Moreover, the differences of these modal words compared to Turkish will be examined through their use in sentences.

Keywords: Azerbaijani, Turkish, Modal Words, Modality, Modality Markers

Theme: Azerbaijani and other Turkish dialects in the context of comparative linguistics

Giriş

Azərbaycan Türkçəsi və Türkiyə Türkçəsi, birçok yönden önemli ortaklıklara sahip iki lehçedir. Bu yüksek yüzdeli ortaklığa rağmen kimi kullanımlarda iki lehçeyi birbirinden ayıran durumlar da mevcuttur. *gör-* ve *de-* fiillerinden gelişen bazı kullanımlar bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bahsi geçen iki fiil hem Türkiyə Türkçesinde hem de Azərbaycan Türkçesinde yer almakta ve bunlardan türeyen birçok kelime de iki lehçenin ortak söz varlığı unsuru olarak edebî ve günlük dilde bulunmaktadır. Ancak Azərbaycan Türkçesinde bu fiillerden türeyen bazı modal sözlerin (*görəsən*, *görən*, *görünür*, *deyəsen*, *deyə*, *deməli*, *demə*) Türkiyə Türkçesinde kullanımları mevcut değildir. Yani, Türkiyə Türkçesinde bu modal sözlerin görevini yerine getiren başka işaretleyicilerden istifade edilmektedir.

Bu çalışmada, *gör-* ve *de-* fiillerinden gelişen bazı modal sözlerin Azərbaycan Türkçesi ve Türkiyə Türkçesi arasında ortaya çıkardığı farklılıklar değerlendirilecektir. Ayrıca, bu farklılıklardan kaynaklanan ve özellikle aktarma çalışmalarında ortaya çıkan hataları gidermeye yönelik öneriler sunulacaktır. Bu değerlendirmeye geçmeden önce ise modal sözleri ilgilendiren *kip* ve *kiplik* kavramlarına ve bu kavramların Türkiyə ve Azərbaycan'daki çalışmalardaki durumlarına genel hatlarıyla değinilecektir.

1. Kip ve Kiplik

Türkiyə'de hazırlanan temel gramer çalışmalarının neredeyse tamamında kullanılan “kip” kavramı Korkmaz (2010, s. 148) tarafından şöyle tanımlanmıştır:

“Kök ve gövde durumundaki fiilin bildirdiği oluş ve kılışım; konuşan, dinleyen ya da kendisinden söz edilen şahıslar açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, anlatım biçimi.”

Kipliğin morfolojik işaretleyicilerinden biri olan “kip”, adlandırmadaki benzerlik sebebiyle “kiplik” kavramıyla sıklıkla karıştırılmaktadır. Türkiyə Türkçesinde “mood” kavramının karşılığı olarak kullanılan “kip” ile “modality” kavramının karşılığı olarak kullanılan “kiplik” arasındaki temel farklar şöyledir (Aslan Demir, 2008, s. 17; Benzer, 2012, s. 112; Kerimoğlu, 2018, s. 2; Özcaner, 2023, s. 14):

1. Kip nesnel, kiplik öznel tutumu yansıtır.
2. Kip daha çok morfolojiyle, kiplik ise daha çok semantikle ilgilidir⁵⁶.
3. Kip ve kiplik arasında işlev farkından ziyade işaretleyiciler bakımından bir fark vardır.
4. Kip cümleye ait bir özellik olmasına rağmen kiplik cümleden büyük yapıları da ilgilendirebilir.

Türkiyə'de yapılan araştırmaların büyük bir kısmında “kiplik” (Aslan Demir, 2008; Benzer, 2012; Hirik, 2014; Kerimoğlu, 2018; Kamacı Gencer, 2019; Üzüm, 2019; Arslan, 2020; Özcaner, 2023 vb.), bazılarında ise “kipsellik” (Rentzsch, 2013) kelimesiyle karşılanan “modality” kavramı Azerbaycan'da

⁵⁶ Bu maddedeki veriyle ilgili olarak Hirik (2013, s. 248-249); belirtilenlerin aksine kipi de semantikle ilişkili olduğunu, kipliğin ise hem morfolojinin hem de semantiğin alanına girdiğini ifade etmiştir.

yapılan araştırmalarda ise “modallıq” (Budagova, 1980; Hüseyinzade, 2007; Zeynalov, 2008; Kazımov, 2010; Helilov, 2016 vb.) kelimesiyle karşılanmaktadır. Konuyla ilgili araştırmacıların büyük bir bölümünün dikkat çektiği başlıca husus ise bahsi geçen kavramın tanımlanmasının zorluğu meselesidir (Kerimoğlu, 2018, s. 3-5). Kiplik hakkındaki birçok yorumu değerlendiren Üzüm (2019, s. 48), kipliği genel itibarıyla “konuşucunun önermeye karşı yaklaşımı ve ifadesini kendisiyle ilişkilendirmesi” şeklinde tanımlamıştır. Kerimoğlu (2018, s. 42-48), kipliğin dilde ifade edilmesine aracılık eden kiplik işaretleyicilerinin “morfolojik”, “leksikolojik”, “sentaktik”, “tonlama” ve “bağlam” başlıkları altında tasnif edilebileceğini belirtmiştir.

2. Türkiye ve Azerbaycan’da Kiplik Çalışmaları

Türkiye’de yayımlanmış Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin, Haydar Ediskun, Tahir Nejat Gencan, Zeynep Korkmaz ve Günay Karaağaç gibi yazarların gramer kitaplarında “kip” konusu fiil çekimi bölümlerinde geniş bir şekilde incelenmiş, ancak bu gramerlerde “kiplik” konusu müstakil bir başlık altında detaylı bir şekilde ele alınmamıştır. Kiplik başlığı altında değerlendirilmesi muhtemel dil öğeleri ise edat, zarf, ünlem ve bağlaç gibi başlıklar altında dağınık bir şekilde yer almıştır (Biray, 2009, s. 358; İpek, 2019, s. 82; Alışova Demirdağ, 2021, s. 68). Ancak son zamanlarda kiplik konusunun Türkiye’deki araştırmacılar tarafından da yoğun bir şekilde ele alındığı görülmektedir⁵⁷.

Kiplik konusunun Azerbaycan’daki gramer çalışmalarına yansıyan manzarası ise Türkiye’dekinden farklıdır. Azerbaycan Türkçesinde “modallıq” terimiyle ifade edilen kavram, Azerbaycan’daki gramer çalışmalarının önemli bir kısmında “modal sözler” şeklinde müstakil bir başlık altında ele alınmaktadır. Alışova Demirdağ (2021, s. 75) modal sözlerin 1950’lerden itibaren Azerbaycan’da hazırlanan gramer kitaplarında yer almaya başladığını belirtmiştir. Ancak burada altı çizilmesi gereken bir husus, “modal sözler” başlığı altında kiplik konusu tüm yönleriyle değerlendirilmemektedir. Bu başlıkta yer verilen örnekler kipliğin “leksikolojik işaretleyiciler” olarak nitelendirilebilecek grubuna aittir⁵⁸. Bahsi geçen modal sözler genel olarak “kömekçi nitq hissələri” (Hüseyinzade, 2007; Kazımov, 2010) ya da “xüsusi nitq hissələri” (Helilov, 2016) gibi başlıklar altında incelenmektedir⁵⁹.

Alışova Demirdağ (2021, s. 72-74), Azerbaycan Türkçesindeki modal sözlerin söz dizimindeki işlevleri hakkında genel hatlarıyla şunları söylemiştir:

1. Modal sözler cümle ögesi olarak kullanılmazlar.
2. Cümlede daha çok tonlamayla ifade edilirler.
3. Ara söz görevinde kullanıldıklarında kazandırdıkları anlam tüm cümleyi kapsar.
4. Cümlenin başında, ortasında ya da sonuna bulunabilirler.
5. Bir cümlede iki modal söz bulunmaz.
6. Cümle içinde kullanıldığı yere göre modal sözün önünde, arkasında ya da her iki tarafında noktalama işaretlerinin yer alması esastır.

Azerbaycan Türkçesindeki modal sözler yapılarına göre “basit”, “türemiş” ve “birleşik” olmak üzere üç grupta ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra modal sözler, köklerinde yer alan sözcük türüne göre “adlardan türeyen modal sözler” ve “fiillerden türeyen modal sözler” olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Kullanımlarına göre ise “sabit modal sözler” ve “sabit olmayan modal sözler” şeklinde bir tasnif mümkündür (Hüseyinzade, 2007, s. 65; Kazımov, 2010, s. 382-384; Helilov, 2016, s. 332-333).

Bu çalışmanın konusu olan modal sözler (“görəsən”, “görən”, “görünür”, “deyəsən”, “deyən”, “deməli” ve “demə”) yapılarına göre “türemiş”, köklerinde yer alan sözcük türüne göre “fiillerden türeyen”, kullanımlarına göre ise “sabit olmayan” niteliktedir. Bu modal sözlerin “sabit olmayan” şeklinde ifade

⁵⁷ Kip ve kiplik kavramlarının Türkiye’deki çalışmalarda incelenmesi hakkında geniş bilgi için bk. (Kerimoğlu, 2018, s. 113-150). Ayrıca bu terimlerle ilgili Türkçede yapılmış tanımların detaylı bir incelemesi için bk. (Hirik, 2013, s. 243-252).

⁵⁸ Vefa Rızade (2022) tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde Azerbaycan Türkçesinde kullanılan kiplik işaretleyicileri tasnifli bir şekilde değerlendirilmiştir.

⁵⁹ Azerbaycan’da konuyla ilgili çalışmalar içinde Türkiye Türkçesini ilgilendiren bir çalışma da mevcuttur. Rüfet Rüstemov (1996) tarafından hazırlanan “Müasir Türk Dilinde Kömekçi Nitq Hissələri” adlı eserin bir bölümü Türkiye Türkçesindeki “modal sözler” konusuna ayrılmıştır. Bu çalışma, Türkiye Türkçesinde kipliğin leksikolojik işaretleyicilerini bir başlık altında ele alan ilk bilimsel çalışmalardan biri olarak kabul edilebilir.

edilmelerinin sebebi ise Azerbaycan Türkçesinde asıl şekilleriyle kullanımlarının da eş zamanlı olarak devam etmesidir. Yani bu kelimeler, günümüz Azerbaycan Türkçesinde hem asıl hem de modal söz görevleriyle kullanılmaktadırlar. Türkiye Türkçesi okuryazarları ve konuşurları için bu modal sözlerin asıl görevlerinde kullanıldıkları zaman anlaşılmasında herhangi bir sorun yoktur. Ancak eğer bu kelimeler cümlede modal söz görevleriyle yer alıyorsa Türkiye Türkçesi okuryazarları ve konuşurları için anlam yönünden bir karışıklık meydana gelebilmektedir. Çünkü bu kelimeler modal söz olarak cümlede yer aldıklarında asıl anlamlarına göre anlam değişmesi ya da anlam zayıflaması yaşamaktadırlar.

Bu çalışmada incelenecek olan modal sözlerden “görəsən”, “görən”, “görünür”, “deyəsen”, “deyən”, “deməli” ve “demə”; kullanıldıkları cümlelere kattıkları semantik boyut yönünden kipliğin “epistemik kiplik” olarak adlandırılan alt başlığıyla ilişkilidirler⁶⁰. Epistemik kiplik, önermenin gerçekliğinin ihtimalini yansıtmaktadır. Yani bir önermenin gerçeklik değerinin bilinçli bir varlık tarafından değerlendirilmesi ve buna bağlı olarak dilbilimsel yolla kodlanmasını içermektedir (Rentzsch, 2013, s. 154). Kiplik konusundaki detaylı çalışmasında Palmer (2001, s. 24-25), epistemik kipliği önerme kipliğinin bir alt grubu olarak ele almış ve bu grubu kendi içinde “speculative”, “deductive” ve “assumptive” şeklinde tasnif etmiştir.

Hirik (2014, s. 34), Palmer tarafından dile getirilen üç terimin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları için sırasıyla “şüphe”, “çıkarm” ve “varsayım” kelimelerini tercih etmiştir. Kerimoğlu (2018, s. 92) Palmer tasnifindeki bu üç terimi “ihtimal”, “çıkarm” ve “varsayım” kelimeleriyle karşılamıştır. Kamacı Gencer (2019, s. 40-49) “kurgusal”, “çıkarmsal” ve “varsayimsal” kelimelerini kullanmıştır. Üzüm (2019, s. 35), “ihtimal-kurgu”, “çıkarm” ve “varsayım” kelimelerinden istifade etmiştir. Karabulut ve Kazanlar Ürkmez (2020, s. 157) ise bu üç terimin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları için “olasılık”, “çıkarm” ve “varsayım” kelimelerinden faydalanmışlardır. Farklı çalışmalardaki terim tercihlerini değerlendirmek gerekirse “deductive” için “çıkarm” kelimesinin, “assumptive” için ise “varsayım” kelimesinin kullanımları genellikle ortaktır. Ancak “speculative” terimi için “şüphe”, “kurgusal”, “ihtimal”, “ihtimal-kurgu” ve “olasılık” şeklinde farklı adlandırma tercihleri vardır.

Bu çalışmada Palmer tarafından epistemik kiplik için önerilen tasnif göz önünde tutulmuş ve alt başlıklar için Kerimoğlu (2018, s. 92) tarafından istifade edilen “ihtimal”, “çıkarm” ve “varsayım” kelimeleri tercih edilmiştir. Çalışmada incelenen modal sözlerin ifade ettikleri epistemik yargılar ve taşıdıkları semantik boyutlar da buna göre yorumlanmıştır.

3. Azerbaycan Türkçesinde gör- ve de- Fiillerinden Gelişen Modal Sözler ve Kullanımları
gör- ve de- fiillerinden gelişen ve Türkiye Türkçesinde kullanımı olmayan modal sözlerden “görəsən”, “görən”, “görünür”, “deyəsen”, “deyən”, “deməli” ve “demə”; Azerbaycan Türkçesinde modal söz görevlerinin yanı sıra asıl görevlerini de yerine getirmektedirler. Bahsi geçen kelimelerin hem modal söz görevinde hem de asıl görevleriyle kullanılmaları özellikle Azerbaycan Türkçesinden yapılan metin aktarmalarında dikkat edilmesi gereken bir husustur. Aşağıdaki kısımda Azerbaycan Türkçesindeki bu ikili kullanımlar ve nitelikleri değerlendirilecektir. Bu değerlendirme ise Azerbaycan edebiyatının Üzeyir Hacıbeyli (ÜH), Mikayıl Müşfiq (MM), Ebdürrehim Haqverdiyev (EH), Bextiyar Vahabzade (BV), Anar (A), Zelimxan Yaqub (ZY), Süleyman Rüstəm (SR), Nusret Kesemenli (NK), Samed Vurğun (SV), Cefer Cabbarlı (CC), İsmayıl Şıxlı (İŞ) ve Mehemedhüseyn Şehriyar (MŞ) gibi önemli isimlerinin eserlerinden tespit edilen örnekler üzerinden yapılacaktır.

3.1. görəsən

görəsən (modal söz)	görəsən (asıl görev)
Türkiye Türkçesindeki karşılığı: acaba	Türkiye Türkçesindeki karşılığı: gör; göresin

⁶⁰ Kiplik sınıflandırmaları ve epistemik kiplik konusunun Türkiye Türkçesindeki durumu hakkında detaylı bilgi için bk. (Hirik, 2014). Kiplik sınıflandırmaları için ayrıca bk. (Kerimoğlu, 2018, s. 88-112).

<p>epistemik yargı: ihtimal</p> <p>semantik boyut: merak, şüphe</p>	<p>tahlili: (gör – e – sen)</p> <p>cümledeki kullanımı: yüklem (istek kipinin teklik 1. şahıs çekimi; “gerek” kelimesiyle kullanılmca gereklilik kipinin teklik 1. şahıs çekimi)</p>
<p>Qaya öz-özünə düşünür ağlar, Onu bu dəhşətə bağlayan bağlar <u>Görəsən</u>, bir kərə qırılacaqmı, Qaya bu dəstədən ayrılacaqmı? (MM, 2004, s. 317)</p>	<p>Ancaq sən də gərək qabaqca bir balaca tədarük <u>görəsən</u>. (ÜH, 2005, s. 254)</p>
<p><u>Görəsən</u> fəqirin başına yenə nə bəla gələcək. (EH, 2005, s. 75)</p>	<p>Əmanət kassası deyil uşaqlar, Xərcindən kəsərək qazanc <u>görəsən</u>. (BV, 2004, s. 229)</p>

3.2. *görən*

<p>görən (modal söz)</p> <p>Türkiye Türkçesindeki karşılığı: acaba</p> <p>epistemik yargı: ihtimal</p> <p>semantik boyut: merak, şüphe</p>	<p>görən (asıl görev)</p> <p>Türkiye Türkçesindeki karşılığı: gören</p> <p>tahlili: (gör – en)</p> <p>cümledeki kullanımı: sıfat-fiil, sıfat tamlamasının tamlayanı</p>
<p>Mənası sehrlı, mətləbi dərin, <u>Görən</u>, kim oxuyub bu bayatını. (ZY, 2006, s. 42)</p>	<p>Onun tərəddüdünü <u>görən</u> eynəkli kişi bir az yaxınlaşdı. (A, 2004, s. 409)</p>
<p>Yaxşı ki, kirayə qəbirlər yoxdu, Pulsuz neyləyərdi ölülər <u>görən</u>?! (NK, 2004, s. 220)</p>	<p>Dursun, tez ol get burdan! <u>Görən</u> olar, yaxşı düşməz. (SR, 2005, s. 170)</p>

3.3. *görünür*

<p>görünür (modal söz)</p> <p>Türkiye Türkçesindeki karşılığı: anlaşılan, görünüşe göre</p> <p>epistemik yargı: çıkarım</p> <p>semantik boyut: veriye dayanan sonuç</p>	<p>görünür (asıl görev)</p> <p>Türkiye Türkçesindeki karşılığı: görünüyor</p> <p>tahlili: (gör – ü – n – ür)</p> <p>cümledeki kullanımı: yüklem (şimdiki zamanın teklik 3. şahıs çekimi)</p>
<p>Uğuldadı dağ, dərə, Yıxıldı Qorxmaz yerə. <u>Görünür</u> baxtı yoqmuş, Tale ona soyuqmuş (MM, 2004, s. 211)</p>	<p>Dünən dərin bildiyin bu gün dayaz <u>görünür</u>, Yazdığın yazılarda nə qış, nə yaz <u>görünür</u>. Zəiflər bolluğunda yaxşılar az <u>görünür</u>, Dünyanın yaxşı şəri hər gün yazılan deyil! (ZY, 2006, s. 136)</p>

<u>Görünür</u> , çürümüş meyvələrdən hazırlanmışdı. (A, 2004, s. 95)	Hər gün düz saat on iki radələrində dənizin üfük xəttində təyyarələr <u>görünür</u> . (A, 2004, s. 87)
--	--

3.4. *deyəsən*

deyəsən (modal söz) Türkiye Türkçesindeki karşılığı: galiba, sanki epistemik yargı: çıkarım semantik boyut: veriye dayanan tahmin	deyəsən (asıl görev) Türkiye Türkçesindeki karşılığı: de, diyessin tahlili: (de – y – e – sen) cümledeki kullanımı: yüklem (istek kipinin teklik 1. şahıs çekimi; “gerek” kelimesiyle kullanılmca gereklilik kipinin teklik 1. şahıs çekimi)
Gör neylədim mən? <u>Deyəsən</u> , kişinin qəlbinə dəydim... (BV, 2004, s. 242)	Cəvahiri itənin dərini kimə <u>deyəsən?</u> Yenə tapılsa, deyin bəs cəvahiri itənə. (MŞ, 2005, s. 102)
Oxucum! Qəmləndi ürəyin bir az; Saraldım, <u>deyəsən</u> , qış günəşi tək... (SV, 2005, s. 287)	Sözlərində həqiqət var. Düz sözə nə <u>deyəsən?</u> (SR, 2005, s. 200)

3.5. *deyən*

deyən (modal söz) Türkiye Türkçesindeki karşılığı: galiba, sanki epistemik yargı: çıkarım semantik boyut: veriye dayanan tahmin	deyən (asıl görev) Türkiye Türkçesindeki karşılığı: diyen tahlili: (de – y – en) cümledeki kullanımı: sıfat-fil, sıfat tamlamasının tamlayanı
Yenə sırğalanır, sığallanır, bax; <u>Deyən</u> , ər axtarır bu qoca sarsaq: (SV, 2005, s. 17)	Rəng alıb, rəng verir, gözlərin aydın. Bu saxta sözləri <u>deyən</u> bir qadın. (SV, 2005, s. 17)
O başa düşür ki, hirsələnmişəm mən, <u>Deyən</u> , bu xınadan deyil o xına. (BV, 2004, s. 160)	Sənə sevmə <u>deyən</u> kimdir. (SR, 2005, s. 184)

3.6. *deməli*

deməli (modal) Türkiye Türkçesindeki karşılığı: demek ki, yani, böylece, o hâlde, dolayısıyla epistemik yargı: çıkarım semantik boyut: veriye dayanan sonuç	deməli (asıl görev) Türkiye Türkçesindeki karşılığı: 1. demeli, söylemeli; 2. söylenmesi gereken, söylemeye değer tahlili: deməli (de – meli)
--	---

	<p>cümledeki kullanımı: 1. yüklem (gereklilik kipi çekimi);</p> <p>2. sıfat-fiil, sıfat tamlamasının tamlayanı</p>
<p>Yaxşı, deməli, sənin kişin dəllallıq edir, özün də arşın mal satırsan.</p> <p>(ÜH, 2005, s. 306)</p>	<p>Amma ürəyimdəkiləri sənə deməli idim.</p> <p>(İŞ, 2005, s. 355)</p>
<p>Deməli, xalq əməyi getdi hədə; Yenə də köhnə “karet”, əski yəhər;</p> <p>(CC, 2005, s. 164)</p>	<p>Onu da deməliyik ki, hərəgah Mənsurun ürəyində məhəbbət şəmi sönmüş olmasaydı, bunların heç birinə baxmayıb, Sitarəni can tək “gəl, gözəl!” deyə ağışuna alardı.</p> <p>(CC, 2005, s. 231)</p>

3.7. [sen] demə

<p>[sen] demə (modal söz)</p> <p>Türkiye Türkçesindeki karşılığı: meğer</p> <p>epistemik yargı: çıkarım</p> <p>semantik boyut: veriye dayanan farkındalık</p>	<p>demə (asıl görev)</p> <p>Türkiye Türkçesindeki karşılığı: deme, söyleme</p> <p>tahlili: (de – me)</p> <p>cümledeki kullanımı: yüklem (emir kipinin teklik 2. şahıs olumsuz çekimi)</p>
<p>Zaur elə aciz-avara deyil, demə, maşallah ağıllı-mərifətli oğlandır...</p> <p>(A, 2004, s. 178)</p>	<p>Mənə qadan alım demə, əzizim.</p> <p>(NK, 2004, s. 101)</p>
<p>Aç gözünü, yum gözünü, Bu gün beşik, sabah məzar. Gördüm illər əldən çıxıb, Ömür yuxuymuş, sən demə!</p> <p>(ZY, 2006, s. 224)</p>	<p>Amma sən Məşədi İbada heç bir söz demə və onu tələsdir ki, tez toyu eləsin.</p> <p>(ÜH, 2005, s. 270)</p>

Sonuç

1. Azərbaycan Türkçesi və Türkiye Türkçesi her ne kadar birbirlerine çok yakın lehçeler olsalar da kimi kullanımlar iki lehçe arasında farklılık yaratmaktadır. Azərbaycan Türkçesinde *gör-* ve *de-* fiillerinden gelişen bazı modal sözlerin Türkiye Türkçesinde kullanımlarının olmaması ve bu modal sözlerin Türkiye Türkçesinde “galiba, sanki, acaba, o hâlde, anlaşılan, meğer” vb. farklı kelimelerle karşılanması buna örnektir.

2. Bu çalışmada ele alınan modal sözler, epistemik kipliğin sınırları içindedir. İncelememize konu olan yedi modal söz epistemik kiplik penceresinden değerlendirildiğinde ikisinin “ihtimal”, beşinin ise “çıkarım” yargısına sahip olduğu söylenebilir. İncelenen yedi modal sözden hiçbirisi epistemik kipliğin “varsayım” başlıklı alt grubuna ait değildir. İhtimal yargısına sahip olan iki modal söz de kullanıldıkları cümlelere “merak, şüphe” anlamı kazandırmaktadır. Çıkarım yargısına sahip olan modal sözler ise bağlamın sağladığı veriye göre “sonuç”, “tahmin” ya da “farkındalık” gibi çeşitli anlam yükleri taşımaktadırlar.

3. Modal sözlər, isim ya da fiil kökenli olabilirler. Azərbaycan Türkçesinde bunlardan bazıları sadece modal söz görevini yerine getirirken bazı modal sözlər ise asıl görevlerini de sürdürmektedir. Bu ikili kullanım, Azərbaycan Türkçesinden yapılacak eser aktarmaları için dikkat edilmesi gereken bir durumdur.

4. *gör-* ve *de-* fiillerinden gelişen ve bu çalışmada ele alınan yedi kelimenin tamamı modal söz görevlerinin yanı sıra asıl görevlerini de sürdürmektedir.

5. İkili kullanıma sahip olan bu kelimelerin anlamsal boyutlarının aktarma yapacak kişiler tarafından bilinmemesi durumunda yapılacak aktarmalarda yanlışlıkların ortaya çıkması kaçınılmazdır.

6. Bu kelimelerden “*deyəsən*”, “*deyən*” ve “*görəsən*” Türkiye Türkçesinde “*diyesin*”, “*diyen*” ve “*göresin*” şeklinde yazılır. Ancak “*demə*”, “*deməli*”, “*görən*” ve “*görünür*” kelimelerinin Türkiye Türkçesindeki kullanımları aynıdır. O yüzden bu dört kelime asıl görevlerinin dışında modal söz olarak kullanıldıkları zaman Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesi arasında yalancı eş değerlik ortaya çıkmaktadır.

7. Bu çalışmada sözü edilen yedi kelimenin modal söz görevleri bilinmediği takdirde sözlü iletişimde de anlaşmazlıklar meydana gelmektedir.

8. Azərbaycan Türkçesinden aktarma yapacak araştırmacıların bu kelimelerin yer aldığı cümleleri ve cümlelerin içinde yer aldığı bağlamı doğru değerlendirmeleri gerekmektedir. Çünkü modal sözlər bazen cümleden büyük birlikleri de etkileyebilmektedir.

9. Hem semantiğin hem de morfolojinin sınırları içinde bir kategori olan kiplik, dilin imkânlarının daha iyi öğrenilmesi bakımından kayda değer bir araştırma sahasıdır. Bunun için kiplik konusunun ve bunun bir kolu olan “leksikolojik kiplik işaretleyicileri”nin (Azərbaycan Türkçesindeki adıyla “modal sözlər”in) Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında ayrı bir başlık altında ele alınmasının faydalı olacağı açıktır.

10. Bütün bunlara bağlı olarak dar çerçevede Azərbaycan Türkçesi, genel çerçevede çağdaş Türk lehçeleri öğretilen kurumlarda kiplik ve kiplik işaretleyicileri konularının müfredatlarda yer alması önem arz etmektedir.

Bu maddeler doğrultusunda özellikle aktarma çalışmalarında göz önünde tutulması gerektiğini düşündüğümüz önerilerimizi şu şekilde özetlemek mümkündür:

Modal Söz (Azərbaycan Türkçesindeki Kullanımı)	Modal Söz (Türkiye Türkçesindeki Karşılığı)	Epistemik Yargı	Semantik Boyut
<i>görəsən</i>	acaba	ihtimal	merak, şüphe
<i>görən</i>	acaba	ihtimal	merak, şüphe
<i>görünür</i>	anlaşılan, görünüşe göre	çıkarım	veriye dayanan sonuç
<i>deyəsən</i>	galiba, sanki	çıkarım	veriye dayanan tahmin
<i>deyən</i>	galiba, sanki	çıkarım	veriye dayanan tahmin
<i>deməli</i>	demek ki, yani, böylece, o hâlde, dolayısıyla	çıkarım	veriye dayanan sonuç

demə	meğər	çıkarım	veriye dayanan farkındalık
------	-------	---------	----------------------------

Kaynakça

1. Alışova Demirdağ, E. (2021). Azerbaycan Türkçesinde kiplik işaretleyicisi olarak modal sözlerin spesifik özellikleri ve söz diziminde işlevleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (51), 61-80.
2. Arslan, M (2020). *Klasik Türkçe tip metinlerinde gereklilik ve yükümlülük kipliği*. Ankara: Sonçağ Akademi.
3. Aslan Demir, S. (2008). *Türkçede isteme kipliği semantik-pragmatik bir inceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
4. Benzer, A. (2012). *Türkçede zaman, görünüş ve kiplik*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
5. Biray, N. (2009). Kazak Türkçesinde modal söz (kelimenin dokuzuncu türü mü?). *Turkish Studies*, 4(3), 338-361.
6. Budagova, Z. (1980). *Müasir Azerbaycan dili – II. cild (morfolojiya)*. Bakü: Elm.
7. Helilov, B. (2016). *Müasir Azerbaycan dilinin morfolojiyası – II. hisse*. Bakü: Papirus NP.
8. Hirik, S. (2013). Türkçede kip-kiplik terimleri ve tanımları üzerine. *Bengü Beläk-Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. (Bülent Gül, Ed.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 243-252.
9. Hirik, S. (2014). *Türkiye Türkçesinde bilgi kiplikleri*, Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
10. Hüseyinzade, M. (2007). *Müasir Azerbaycan dili – morfolojiya*. Bakü: Şerq-Qerb.
11. İpek, B. (2019). Azerbaycan Türkçesinde anlamlarına göre modal sözler ve özellikleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 81-88.
12. Kamacı Gencer, D. (2019). Dede Korkut Kitabı'nda bilgi kipliği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 8(1), 38-52.
13. Karabulut, F. ve Kazanlar Ürkmez, E. (2020). Kazak Türkçesinde olasılık kipliği işaretleyicileri. *Dil Araştırmaları*, (27), 153-170.
14. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azerbaycan dili – morfolojiya*. Bakü: Elm ve Tehsil.
15. Kerimoğlu, C. (2018). *Kiplik ve kip*. Ankara: Pegem Akademi.
16. Korkmaz, Z. (2010). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
17. Özcaner, G. (2023). *Eski Anadolu Türkçesinde olay kipliği*. Doktora tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
18. Palmer, F. R. (2001). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Rentzsch, J. (2013). Türk dillerinde kipsellik ve kipselliğin anlambilimsel haritası. *Bilig*, (67), 129-168.
20. Rüstemov, R. (1996). *Müasir Türk dilinde kömekçi nitq hisseleri*. Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyyatı.
21. Rzazade, V. (2022). *Azerbaycan Türkçesinde kiplik*. Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
22. Üzüm, M. (2019). *Eski Anadolu Türkçesinde epistemik kiplik (Kıyas-ı Enbiya örneği)*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
23. Zeynalov, F. (2008). *Türk dillerinin müqayiseli grammatikası – I. hisse (fonetika, morfolojiya, leksika)*. Bakü: MBM Neşriyyatı.

Örnek Cümlelerin Tespit Edildiği Eserler

1. Anar (2004). *Seçilmiş eserleri*. Bakü. Lider Neşriyyat.
2. (CC) Cabbarlı, C. (2005). *Eserleri – I. cild*. Bakü: Şerq-Qerb.

3. (ÜH) Hacıbəyli, Ü. (2005). *Seçilmiş eserleri – I. cild*. Bakü: Şerq-Qerb.
4. (EH) Haqverdiyev, E. (2005). *Seçilmiş eserleri – I. cild*. Bakü: Lider Neşriyyat.
5. (NK) Kesemenli, N. (2004). *Seçilmiş eserleri*. Bakü: Şerq-Qerb.
6. (MM) Müşfiq, M. (2004). *Seçilmiş eserleri*. Bakü: Şerq-Qerb.
7. (SR) Rüstəm, S. (2005). *Seçilmiş eserleri – III. cild*. Bakü: Şerq-Qerb.
8. (MŞ) Şehriyar, M. (2005). *Seçilmiş eserleri*. Bakü: Avrasiya Press.
9. (İŞ) Şıxlı, İ. (2005). *Seçilmiş eserleri – I. cild*. Bakü: Şerq-Qerb.
10. (BV) Vahabzade, B. (2004). *Seçilmiş eserleri – II. cild*. Bakü: Önder Neşriyyat.
11. (SV) Vurğun, S. (2005). *Seçilmiş eserleri – III. cild*. Bakü: Şerq-Qerb.
12. (ZY) Yaqub, Z. (2006). *Seçilmiş eserleri – II. cild*. Bakü: Şerq-Qerb.

İSMAİL HİKMET ERTAYLAN'IN KLASİK AZERBAIJANI EDEBİYATI İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALARI

Prof. Parvana Bayram

Mehmet Akif Ersoy Universitesi, Türkiye

Türkiye’de Azerbaycan edebiyatının bağımsız bir bilim dalı olarak araştırılması Fuat Köprülü ile başlamıştır. Köprülü’nün seri makaleleri, Azeri Edebiyatına ait Tetkikler adlı kitapçığı, sonraki yıllarda çok daha kapsamlı hale getirip İslam Ansiklopedisinde yayımlattığı *Azeri* maddesi bu alandaki önemli çalışmalarındandır. Köprülü, 1920’li yıllardan itibaren öğrencilerine Azerbaycan edebiyatı ile ilgili önemli tezler de yaptırmış ve saha ile ilgili çalışmalarını çok daha kapsamlı hale getirmiştir. 1923 sonrasında Azerbaycan edebiyatıyla ilgili önemli çalışmalar yapan başka bir isim de İsmail Hikmet Ertaylan’dır.

İsmail Hikmet, 1923-1927 yılları arasında Bakü Darülfünununda Genel Türk Edebiyatı Müderrisliği, Tiyatro Okulunda Edebiyat muallimliği, Yüksek Pedagoji Enstitüsü Türk Edebiyatı Tarihi, Garp Edebiyatı Tarihi, Sanat Tarihi Müderrisliği ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığı görevlerini yürütmüştür.

İsmail Hikmet, 1925 yılında Bakü’deyken yazıp Profesörlük tezi olarak savunduğu 2 ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* isimli eserinde sözlü halk edebiyatı örneklerinin araştırılmasından başka 14. yüzyıldan itibaren Türkçe eserler veren klasik Azerbaycan şairlerini anlatmıştır. Müellifin bu eseri 14-17. yüzyıllar arasındaki şairleri kapsamaktadır. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*’ni yayımlatıp Türkiye’ye döndükten sonra da müellif Azerbaycanla ilgili çalışmalarına ara vermemiş, Yusuf-ı Meddah’ın Varaka ve Gülşah, Hamidi’nin Divanı ve Fahnemesi, Refi-i’nin, Penahi’nin mesnevileri, Murtazakulu Han Zafer (Şamlu) Divanı, Kabuli Divanı vb. üzerine çalışmalar yaparak ilk defa bu şairleri bilim dünyasına tanıtmış; geniş incelemelerle birlikte bu şairlerin divan ve mesnevilerinin tıpkıbasımlarını yayımlatmıştır.

İsmail Hikmet, Bakü’de bulunduğu yıllarda sadece edebiyat tarihi yazmakla yetinmemiştir. Bakü’de çalıştığı sırada basılan birçok ders kitabının hazırlanma komisyonunda görev almış olup pek çok ders kitabında imzası bulunmaktadır

Anahtar kelimeler: *Klasik Azerbaycan edebiyatı, Edebiyat tarihi, İsmail Hikmet Ertaylan,*

Konu: *Bildiride, İsmail Hikmet Ertaylan’ın Azerbaycan klasik edebiyatı ile ilgili çalışmaları incelenecek, Türkiye’de tanıttığı önemli şairlerden ve eserlerinden bahsedilecektir. Bu çalışma ile cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye’de gerçekleştirilen Azerbaycan edebiyatı araştırmalarının temeline inmek de amaçlanmaktadır.*

ISMAIL HIKMET ERTAYLAN'S RESEARCH ON CLASSICAL AZERBAIJANI LITERATURE

Prof. Parvana Bayram

Mehmet Akif Ersoy University, Turkey

The research of Azerbaijani literature as an independent branch of science in Turkey started with Fuat Koprulu. Koprulu's serial articles, his booklet titled "Studies of Azeri Literature", and the Azeri article, which he made much more comprehensive in the following years and published in the Encyclopedia of Islam, are among the important works in this field. Since the 1920s, Koprulu had his students prepare important theses on Azerbaijani literature and he has made his studies on the field much more comprehensive. Another name who made important studies on Azerbaijani literature after 1923 is Ismail Hikmet Ertaylan.

Between 1923 and 1927, Ismail Hikmet served as the Professor of General Turkish Literature at Baku Darulfunun, as the Professor of Literature at the Theater School, as the Professor of History of Turkish Literature, History of Western Literature, History of Art in the Higher Pedagogical Institute, and as the Dean of the Faculty of Letters.

Ismail Hikmet researched examples of oral folk literature in his 2-volume work titled History of Azerbaijan Literature, which he wrote in 1925 while he was in Baku and defended as his professor thesis. He also described the classical Azerbaijani poets who wrote works in Turkish since the 14th century. This work of the author covers poets between the 14th and 17th centuries. The author did not stop his studies on Azerbaijan after publishing the History of Azerbaijan Literature and returning to Turkey. He worked on Yusuf-ı Meddah's Varaka and Gulshah, Hamidi's Divan and Falname, Refii and Penahi's masnavis, Murtazakulu Khan Zafer (Shamlu) Divan, Kabuli Divan. He also introduced these poets to the scientific world for the first time and published facsimiles of these poets' divans and masnavis along with extensive studies.

Ismail Hikmet was not satisfied with just writing literary history during his years in Baku. While he was working in Baku, he took part in the preparation commission of many textbooks published and his signature is on many textbooks.

Key words: *Classical Azerbaijani literature, History of literature, İsmail Hikmet Ertaylan.*

Theme: *In the paper, Ismail Hikmet Ertaylan's works on Azerbaijani classical literature will be examined, and the important poets he introduced in Turkey and their works will be mentioned. This study also aims to get to the bottom of Azerbaijani literature research carried out in Turkey since the first years of the republic.*

Giriş

Firidun Bey Köçerli (d.1863-ö.1920)'nin Azerbaycan edebiyatı ve edebiyat tarihçiliği ile ilgili yazdığı ilk yazılardan sonra bu alandaki çalışmaların sayısı artmaya başlamıştır. Özellikle onun 1903 yılında yayımlanan *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı* adlı çalışması edebiyat tarihi çalışmalarının başlatılması açısından çok önemlidir. Bu sebeple günümüzde, Azerbaycan edebiyat tarihçiliği Firidun Bey Köçerli'nin adı ile anılmakta olup onun 2 ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, klasik tezkirecilik geleneğinden edebiyat tarihçiliğine geçişi sağlamaktadır. Bölgesel özellikler esas alınarak tertip edilen eserdeki tertibat sistemi, başlıklar, sınıflandırmalar vb. hususlarda tezkirecilik izleri bulunmakla birlikte eserdeki olayları ve şahısları belli bir kronolojiye tabi tutmak, her iki ciltte şair ve yazarları kronolojik olarak yerleştirmek ve kritiğe tabi tutmak gibi hususlar dolayısıyla, bu eserle edebiyat tarihçiliğinin temelleri atılmıştır (Bayram, 2010. 127-128).

Köçerli'nin *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*'nden başlayıp 1956 yılında Hamid Araslı tarafından yazılan ve gerçek anlamda edebiyat tarihi özelliği gösteren *XVII-XVIII. Esrlər Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi* adlı eser arasında yerli ve yabancı olmak üzere pek çok araştırmacı tarafından Edebiyat Tarihleri yazılmıştır (Bayram, 2023: 202-203). İsmail Hikmet'in *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* de bunlardandır.

Türk edebiyatının bir bütün olduğu, fakat bu edebiyatın, koca bir çınarın dalları misali Çağatay, Azerbaycan ve Anadolu sahalarına göre tasnif edilip incelenmesi gerektiği görüşü Fuat Köprülü (1890-1966) tarafından ortaya konmuştur. Köprülü, araştırmalarında Azerbaycan edebiyatının başlangıçtan yaşadığı çağa kadarki dönemlerini Şark ve Garp kaynaklarından incelemiş, bu edebiyatın dönemleri ile ilgili günümüzde bile geçerliğini koruyan tutarlı tespitlerde bulunmuştur. Fuat Köprülü, Türkiye'de ve genel olarak bütün dünyada Azerbaycanşınaslık biliminin kurucularından olup bu alanda birçok bilim adamının yetişmesini de sağlamıştır. Köprülü'nün çağdaşı olan bir diğer Türkiyeli âlim ise İsmail Hikmet Ertaylan'dır (Bayram, 2015. 165).

İsmail Hikmet Ertaylan, Nisan 1923–Aralık 1927 tarihleri arasında, 4 buçuk yıl Azerbaycan'da yaşamış ve Azerbaycan'ın ilmî, edebî-sosyal hayatında aktif olarak faaliyet göstermiştir. Ertaylan, bu

dönemde iki önemli esere imza atmıştır. Bunlardan biri 4 ciltlik Türk Edebiyatı Tarihi, diğeri ise profesörlük tezi olarak sunduğu 2 ciltlik Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'dir.

1926-1927'li yıllardan sonra ülkedeki sosyal-siyasi ortam değişmeye başlamış, milliyetçi görüşlü aydınlar takip edilmeye, aynı düşünceli şair ve yazarlar yeni yetişen şair ve yazarlar tarafından acımasızca eleştirilmeye başlanmış, milli görüşlü aydınları karalama ve saf dışı etme kampanyaları başlatılmış, eserlerinin yayımlanmasında zorluk çıkarılmıştır. Böyle bir ortamdan dolayı İsmail Hikmet sözleşme süresi dolunca Türkiye'ye dönmüştür.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın Hayatı

İsmail Hikmet, 1 Temmuz 1889 yılında İstanbul'da Beylerbeyi semtinde doğmuş, 1867 yılında da İstanbul'da vefat etmiştir. Baba taraftan vezir Damat Abdullah Paşanın torunlarından olan müellifin annesi Sultan Abdulhamid'in sarayında yaşayan Çerkez asıllı bir hanımdır.

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı sırasında, Galatasaray Sultanisini bitiren İsmail Hikmet, sırasıyla “Tanin” gazetesinde çalışmış, “Düşünce” dergisini çıkarmış ve bir taraftan da “Muallim”, “Âşiyân”, “Talebe Defteri”, “Gençlik Defteri” mecmualarında ve çeşitli gazetelerde “Perestar”, “Suad Fahri” ve “Muallim Mukdim” müstearıyla yazılar yazmıştır.

Galatasaray'dan hocası olan Tevfik Fikret'in gazeteden ayrılması üzerine o da Tanin'den ayrılıp Mekteb-i Mülkiye'ye yazılmış ve orada talebe iken 1909'da Galatasaray Sultanisinde öğretmen yardımcılığı için açılan müsabakayı kazanarak burada çalışmaya başlamıştır.

İsmail Hikmet, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti'nden Türk Dili ve Edebiyatı Tedrisi konusunda uzman öğretmenler istemesi üzerine 1923-1927 yılları arasında Azerbaycan'a gönderilmiştir. Orada Üniversite Umumi Türk Edebiyatı Müderrisliği, Halk Darülfünunu Edebiyat Muallimliği, Tiyatro Okulu Edebiyat Muallimliği ve Yüksek Pedagoji Enstitüsü Türk Edebiyatı Tarihi, Garp Edebiyatı Tarihi, Sanat Tarihi Müderrisliği ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığı vb. görevlerde bulunmuştur.

Azerbaycan'da iken Türkistan, Özbekistan, Dağıstan, Kırım, Kazan, Prusya ve İran'ı gezerek oralardaki kütüphane ve müzelerde millî kültür üzerinde çalışırken bir taraftan da yazdığı eserlerle Türkoloji kurultaylarına iştirak etmiş ve Türkiye dışındaki Türklerle ilgili bilgileri Türkiye'de duyurmaya çalışmıştır (Bayram, 2013: 25-26).

Ertaylan, Bakü'deyken hazırlamış olduğu *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* adlı eserini tez olarak sunmuş ve yapılan sınav sonucunda Bakü Üniversitesi Profesörler Şurası tarafından oy birliği ile 1927 yılında Profesör payesi almıştır. Aynı yılın sonunda mukavelesi sona erdiği için yurda dönmüştür. 1928 yılında, Ankara Kız Lisesi Müdürlüğü ve ilaveten de Gazi Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü Türk ve Garp Edebiyatları Tarihi ve Sanat Tarihi hocalığına ve Dil Encümeni üyeliğine tayin olunmuştur.

İsmail Hikmet Ertaylan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörler Meclisi tarafından oy birliği ile Ordinaryüs Profesör Olarak Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi Kürsüsü öğretim üyeliğine getirilmiştir. O, Mukayeseli Türk Edebiyatı Tarihi ve Eski Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü olarak Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Zümresi Başkanlığı, Türkiyat Enstitüsü Müdürlüğü görevlerinde bulunmuş ve nihayet 1960 yılında kendi isteği ile emekliye ayrılmıştır.

Yurt içinde, Milli Türk kültürünün gelişmesi için kurulan Türk Yurdu, Türk Derneği, Türk Ocakları, Halkbilgisi Derneği, Maarif Vekâleti Hars Heyeti, Şark Mahfeli, Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Halk Evleri Hars şubeleri ve yurt dışındaki birçok bilim ve kültür kurumlarında değerli çalışmalar yapan İsmail Hikmet Ertaylan, Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rusça okur-yazar-konuşur durumdaki ender Türkologlardandır. Bu yabancı dillerin yanı sıra o, Kırım, Azeri, Çağatay ve Kumuk şivelerine (lehçelerine) de hâkimdi (Ertaylan, 2013: 2).

Türk kültür ve edebiyatına önemli hizmetleri olan müellif, 18 Aralık 1967 yılında İstanbul’da Kadıköy-Kuyubaşı Fener Yolu’ndaki köşkünde vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Aşiyen eteklerinde bulunan Rumeli Hisarı’ndaki aile mezarlığına gömülmüştür (Bayram, 2013: 25-28).

İsmail Hikmet Ertaylan’ın biyografisinin güncel hali Reşat Sunuhi Ertaylan’dan olan oğlu Cengiz Ertaylan (d.15.02.1943-ö.16.02. 2023) Beyefendi tarafından 2013 yılında yazılıp bizzat kontrol edilerek tarafımıza tevdi edilmiştir (Ertaylan, 2013: 1-5).

Ord. Prof. İsmail Hikmet Ertaylan’ın Basılmış Eserleri

Ertaylan şiir, roman, hikâye, piyes, marş, edebiyat tarihi, anı ve inceleme olmak üzere pek çok alanda eser kaleme almıştır.

Romanları:

1. *Vuslat-ı Memnu’a* (1908). Mülkiye’de talebe iken yazdığı bu roman günümüz alfabesine çevrilmemiştir. Arap harfli baskısı İstanbul’da Cihan Matbaası’nda basılmıştır.

2- *Bînamazın 33. Gecesi* (1924). İsmail Hikmet’in Suad Fahir imzasıyla bölümler ve başlıklar halinde yazdığı hikâyelerden oluşan komedi tarzında bir romandır. Eser, Parvana Bayram danışmanlığında Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencileri tarafından bitirme tezi olarak 2022 yılında Latin alfabesine aktarılmış olan yayına hazırlanmaktadır.

Şiirleri: Kır Çiçekleri (1915). Çocuklar için yazılan bu şiirlerin birçoğu farklı bestekârlar tarafından da bestelenmiştir. Eser, İstanbul’da Şirket-i Mürettebiye Matbaası’nda basılmıştır.

Kitapta, uzun süre öğretmenlik yapan Ertaylan’ın eğitimi yönü ortaya çıkmaktadır. İsmail Hikmet, gayet sade bir dille ve hece vezni ile yazdığı bu şiirlerde çocuklara iyilik, doğruluk, güzellik, yiğitlik ve vatanseverlik gibi değerleri aşlamak istemiştir. 43 şiirden oluşan eser Emel Koşar tarafından Latin alfabesi ile hazırlanmış ve 2008 yılında Piya Art Yayıncılık tarafından basılmıştır (Bayram, 2013:28).

Marşları: 1. *Mektep Marşı veya Öğretmen Marşı* (ty.) Musiki Muallimi Zati Bey tarafından bestelenmiştir. 2. *Bayrak Marşı* (ty).

Operetleri: 1. *Arı ile Kelebek* (ty). Musiki Muallimi Zati Bey tarafından sahneye konmuştur. 2. *Korsanın Gözdesi* (ty). Kıbrıs’ta bestelenerek sahneye konmuştur. 3. *Efenin Düğünü* (ty). Kıbrıs’ta bestelenerek sahneye konmuştur.

Piyesleri: 1. *Falcı* (ty). Aruz vezniyle yazılan bu manzum piyes haftalık bir gazetede tefrika edilmiştir. 2. *Hesap İmtahanı* (1917). Manzum bir okul piyesi. İstanbul’da Evkaf-ı İslamiye Matbaası’nda basılmıştır. 3. *İmdat* (ty). Çocuk oyunu.

Hikâyeleri: 1. *Ateş Olur Da Yakmaz mı?* (1924) Millî bir hikâye olup İstanbul’da Burhaniye Matbaası’nda basılmıştır.

Ders Kitapları:

1. *Kıraat Dersleri* (1919). İlkokuldan liseye kadarki Türkçe ve Edebiyat dersleri için hazırlanmış ve zamanının Maarif Nezaretince takdirle okullara önerilmiş beş kitaplık bir külliye dir. Bazı kaynaklara göre İstanbul’da Suhulet Matbaası’nda, bazıları ise Evkaf-ı İslamiye Matbaası’nda basılmıştır.

2. *Kıbrıs Kıraat Dersleri* (1934). İsmail Hikmet, Kıbrıs’ta bulunduğu sırada oradaki okullarda okutulmak amacıyla hazırlanmış beş kitaptan oluşan resimli bir külliye dir.

3. *Türk Grameri* (1934). Kıbrıs’ta bastırılmış sarf ve nahiv (Gramer ve Cümle yapısı ile ilgili) kitabıdır.

Yukarıda ismi anılanların dışında Ertaylan'ın Bakü'de çalıştığı sırada da pek çok ders kitabının hazırlanmasında önemli katkıları olmuş, bu kitaplarda imzası ve eserleri bulunmaktadır.

Tercümeleeri: 1.Köy Hekimi (ty). Balzac'ın “Le Medicin de Campagne” adlı eserinin tercümesi olup haftalık bir gazetede tefrika edilmiştir.

Düşünce yazıları: 1.Hıristiyanlığın Geçirdiği Devirler ve İslamiyet de bu devirleri geçirecek mi? (ty). Aynı başlıklı bu konu ile ilgili Hikmet Mecmuası tarafından açılan yarışmada birinci olan eser aynı dergide tefrika edilmiştir.

Edebiyat Tarihleri

Ertaylan, Türk Edebiyat Tarihi, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Yunan Edebiyatı Tarihi, Çağatay Edebiyatı Tarihi ve Latin Edebiyatı Tarihi olarak 5 ayrı edebiyat tarihi hazırlamıştır.

*1.Türk Edebiyatı Tarihi (1925).*Tanzimat'tan günümüze kadar 4 cilt halinde Azerbaycan Hükûmeti tarafından Bakü'de bastırılmıştır. Eser, 2011 yılında Abdullah Uçman ve öğrencileri tarafından günümüz alfabesine aktarılarak tamamı kalın bir cilt halinde Atatürk Tarih Kurumu Yayınları'nca neşredilmiştir.

2.Azerbaycan Edebiyatı Tarihi (1928). Bu eser Ertaylan'ın Profesörlük tezi olup Bakü Üniversitesi Profesörler Meclisi'nin oy birliği ve takdirleri ile kabul edilmiştir. 2 ciltlik bu eser, Azerbaycan edebiyatının menşinden 1905 yılına kadarki devrini içermektedir. Fakat basılan ciltlerde eserin 18. yüzyıla kadarki kısmı anlatılmış, son iki yüz yılın edebiyatından hiç bahsedilmemiştir. Kaynaklarda eserin başlangıçtan 1905 yılına kadarki edebî olay ve şahsiyetleri içerdiği belirtilse de Sovyet Dönemi'nde basılan eserdeki bazı bölümler muhtemelen sansürden geçemediği için baskıya alınmamıştır.

Bu eser, geniş inceleme ve müellifin geniş biyografisi ile birlikte Parvana Bayram tarafından Arap alfabesinden günümüz alfabesine çevrilerek tek cilt halinde 2013 yılında Akçağ Yaymevinde basılmıştır.

3.Yunan Edebiyatı Tarihi (1928). Maarif Vekâletince basılmıştır. Arap alfabesiyle basılan bu eser, Parvana Bayram tarafından Latin alfabesine çevrilip geniş incelemeyle birlikte yayına hazırlanmaktadır.

4. Çağatay Edebiyatı Tarihi (1932) Başvekâlet Müdevvenat Matbaasında basılmıştır.

5.Latin Edebiyatı Tarihi (1938). İstanbul'da Ülkü Matbaası'nda basılmıştır.

Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatı ile İlgili İnceleme ve Araştırmaları

Ertaylan'ın klasik Türk edebiyatı alanında 13 eseri basılmıştır. Bunların pek çoğu inceleme ile birlikte tıpkıbasımı yapılan eserlerdir.

1. Tarih-i Edirne- Hikâye-i Beşir Çelebi (1946). 15. yüzyıl nesir örneği olup İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından Burhaniye veya Ayaydın Matbaası'nda bastırılmıştır.

2.Sultan Cem (1951). Hayatı ve Eserleri. İş Bankası tarafından İstanbul'da Mill Eğitim Matbaası'nda büyük boy olarak bastırılmıştır.

3. Ahmed-i Dâî (ty). Eski Türk Edebiyatına dair tetkikname olup İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bastırılmıştır.

4.Fatih ve Fütuhâtı (1953). 1. ciltte, İstanbul'un fethi münasebetiyle Fatih Sultan Mehmet'in Bizans ve Karadeniz fütuhâtı anlatılmaktadır. 2.ciltte ise Akdeniz ve Adalar Denizi fütuhâtı anlatılır. Büyük boy ve lüks baskılı olan bu tetkiknâme İş Bankası tarafından Ankara Mars Matbaası'nda bastırılmıştır.

5. *Âdilşahîler* (1953). Fatih Sultan Mehmet’in kardeşi olduğu rivayet edilen Yusuf Âdilşah’ın Hindistan, Deken ve Biçapur’da Âdilşahîler Devleti adıyla kurmuş olduğu Türk-İslam devletine dair tarihi bir tetkiknamedir. İstanbul’un fethi nedeniyle genç ve kıymetli doktorlarımızdan Cevdet Aykan tarafından büyük boy lüks baskıyla İstanbul’da Sermet Matbaası’nda bastırılmıştır.

6. *Aynî-i Tilmizî Divanı* (ty). Yegâne nüshası Konya Müzesi Kütüphanesi’nde bulunan ve Fatih’in oğlu Sultan Cem’in manzum bir tarihçesi olan bu eserin İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü tarafından dizgisi yapılmış, fakat tam yayımlanacağı sırada rektör değişimi üzerine eser yayımlanmamıştır.

7. *Behçetü’l- Hadâik fi Mevziyeti’l-Halâik* (1960). Eser, hicri 703 yılında yazılmış çok önemli bir tarih, dil ve edebiyat belgesi olup tıpkıbasımı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yapılmıştır.

8. *Tercüme-i Kaside-i Bürde* (ty). Abdurrahim Karahisârî’nin manzum bir eseridir. Dil yönünden önemli bir belge niteliğindeki bu eser İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından 1960 yılında bastırılmıştır.

9. *Bahrü’l-Hakâik* (1960). Türk Edebiyatından örnekler içeren bu eser tetkik, Mukaddime. Tıpkıbasımı ile birlikte yayımlanmıştır.

10. *Tabiatnâme* (1960). Aydınogulları’ndan Umur Bey adına yazılmış manzum bir hıfzıssıhha kitabıdır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bastırılmıştır.

11. *Yusuf ile Züleyha* (1960). Manzum olarak yazılmış eski bir Türk Dili örneğidir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bastırılmıştır.

12. *Maarifnâme-yi Sinan Paşa* (1961). İlk İstanbul Kadısı Hızır Bey’in oğlu ve Fatih Sultan Mehmet’in hocası ve veziri meşhur Sinan Paşa’nın mensur eseridir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bastırılmıştır.

13. *Fatih Divanı* (1966). Ankara Türk Tarih Kurumu Matbaası’nda basılan “Fatih devrinde Tezhip Sanatı” adlı bu eserin yegâne nüshası Ali Emiri Kütüphanesi’nde bulunan bu birçok yönden kıymetli eser, zamanının hat, tezhip, minyatür ve cilt ustalarının katılımıyla sekiz sene süren bir çalışmanın ürünü olup 15. yy. Osmanlı’sının en nadide sanayi-i nefise örneklerindedir. Gereken meblağ temin edilemediğinden bugüne kadar basımı gerçekleştirilememiştir. Brüksel’de açılan muteber bir sergiye hükümet tarafından gönderilerek teşhir edilen eser, büyük beğeni toplayarak “Diplome d’Honneur “ la birlikte bir altın madalya ile de ödüllendirilmiştir. Son olarak Bawyera Kütüphanesi’nde açılan elyazması, tezhip, minyatür ve hüsnü hat sergisinde de teşhir edilmiş ve yılın en güzel kitabı ünvanını alan bu esere 150 bin Mark değerinde paha biçilmiştir (Bayram, 2013: 33).

Çağatay Sahası Klasik Türk edebiyatı ile İlgili İnceleme ve Araştırmaları

İsmail Hikmet Ertaylan’ın Çağatay edebiyatı alanında hazırladığı bilinen 6 eseri bulunmaktadır:

1. *Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara* (1945). Çağatay Edebiyatından nesir örneği olup İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bastırılmıştır.
2. *Gâzi Giray Han* (1958). Hayatı ve eserleri. İstanbul’da Ahmet Said Matbaası’nda yayımlanmıştır.
3. *Lütfî-i Çağatâyî Divanı* (1960). Çağatay Edebiyatı ile ilgili bu eser, tıpkıbasım, Mukaddime ve Tetkik bölümleri ile birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bastırılmıştır.
4. *Divan-ı Sultan Hüseyin Baykara* (1937). 15.yüzyıl Çağatay Edebiyatından şiir örneği, İstanbul, Numune Matbaası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bastırılmıştır.
5. *Divan-ı İlahî* (1961). Tıpkıbasım, Mukaddime ve Tetkikle birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bastırılmıştır.

6. *Babür Şah* (1966). Ankara Türk Tarih Kurumu Matbaası'nda basılmıştır.

Yeni Türk Edebiyatıyla İlgili İnceleme ve Araştırmaları

Müellifin Yeni Türk Edebiyatı alanında hazırladığı 7 eseri olup bunlardan 4 tanesi Tevfik Fikret'le ilgilidir.

1. *Ziya Paşa, Hayatı ve Eserleri* (1932). Kanaat Kütüphanesi'nde basılmıştır.

2. *Ahmet Vefik Paşa*-Namık Kemal-Recaizade Ekrem - Fitnat Hanım Abdülhak Hâmit-Şinâsî-Nâbîzâde Nâzım, İsmail Safâ, Koca Ragıp Paşa, Tevfik Fikret, Ahmet Hikmet, Ahmet Midhat vb. gibi 22 önemli Türk şair ve edibinin liseler için hazırlanmış monografisini ve eserlerinden örnekleri içeren bu eser 1932 yılında İstanbul'da Kanaat Matbaası'nda basılmıştır.

3. *Tevfik Fikret Hayatı ve Eserleri* (1963). İstanbul'da Özyurt Matbaası'nda basılmıştır.

4. *Tevfik Fikret Mirsad'da* (1966). Tan Matbaası'nda basılmıştır.

5. *Tevfik Fikret Malumat'ta* (1967). Düşünce Mecmuasında basılmıştır.

6. *Nüsha-i Mahsusa* (ty). Düşünce Mecmuasında basılmıştır.

7. *Haluk'un Defteri* (ty). Dernek başkanı olan İsmail Hikmet'in kendisi tarafından hazırlanarak Tevfik Fikret Derneği'nce basılmıştır.

Batı Edebiyatı ile İlgili İnceleme ve Araştırmaları

Hem Doğu hem de Batı edebiyatını iyi bilen Ertaylan'ın Batı edebiyatı ile ilgili yayımlanmış 6 önemli eseri bulunmaktadır:

1. *Dante Hayatı ve Eserleri* (1964). İş Bankası Kültür Yayınları tarafından basılmıştır.

2. *Goethe Hayatı ve Eserleri* (1964). İş Bankası Kültür Yayınları tarafından basılmıştır.

3. *Byron Hayatı ve Eserleri* (1965). Ankara Türk Tarih Kurumu Matbaası'nda basılmıştır.

4. *Schiller Hayatı ve Eserleri* (1965). Ajans Türk Matbaası'nda basılmıştır.

5. *Wagner Hayatı ve Eserleri* (1965). Mars Matbaası'nda basılmıştır.

6. *Liszt Hayatı ve Eserleri* (1965). Mars Matbaası'nda basılmıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın bunlardan başka hazırlayıp bastıramadığı pek çok eseri bulunmaktadır. Müellif anılarını da kaleme almış ve 1. Cildi 70 Yıllık Masalı adıyla basılmıştır. Diğer cildi ise müellifin elyazması eserleri ile birlikte bir yayınevine verilmiştir. Hiçbir listeleme ve tasnifatı yapılmayarak depolarda tutulan bu eserler acilen tasnif edilip müellifin biyografisine eklenmeyi ve basılarak gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Ertaylan'ın dönemin süreli yayımlarında basılmış olan edebî ve eğitici makaleleri de çoktur. O, bazı gazete ve dergilerin yönetim kadrosunda da bulunmuş, eski Sabah Gazetesi'nde başyazarlık yapmıştır. Çıkardığı Düşünce Dergisi'nde Tevfik Fikret'in ölümü dolayısıyla özel bir sayı yayımlamıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın Azerbaycan Sahası Klasik Türk Edebiyatı ile İlgili Eserleri

1. Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, cilt 2.

2. *Varaka ve Gülşah* (1945).

3. *Mesnevî-i Penâhî* (1945).

4. *Genç-nâme-i Refî-i* (1946)

5. *Yûsufi-i Meddâh Yeni İki Varaka ve Gülşâh Nüshası-Hâmuşnâme-Dâsitân-ı İblis-i Aleyhi'la'ne ve Maktel-i Hüseyin*".

6. *Falname* (1951).
7. *Divan-ı Kabulî* (1964).
8. *Külliyat-ı Divan-ı Hâmidî* (1949).
9. *Tarih-i Âl-i Osman* (1949).
10. *Zafer Divânı* (1964).

İsmail Hikmet Ertaylan'ın 2 ciltlik Azerbaycan Edebiyatı dışında, klasik Azerbaycan şairleri ile ilgili 9 ayrı çalışması bulunmaktadır.

1. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 2 cilt.*

İsmail Hikmet Azerbaycan'da bulunduğu sırada ders vermekle yetinmemiş, çeşitli dergilerde makaleler yayımlanmış, Sovyetler Birliği'nin birçok yerini gezerek kütüphanelerdeki yazma eserlerle ilgili bilgi toplamıştır. Müellifin Profesörlük çalışması olarak hazırladığı Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 1928 yılında 2 cilt halinde, Arap alfabesiyle Bakü'de Azərneşr Matbaasında basılmıştır. Eserde, İslamiyet'in ortaya çıkışından miladi on sekizinci asra kadarki dönemde yaşayıp anadilde eserler veren şairlerden ve eserlerinden bahsedilmiştir.

Eserin ilk bölümünde sözlü edebiyat döneminden de bahsedilerek bu dönemin edebi ürünlerinden örnekler verilmiştir. İkinci bölümde 13-15. yüzyıllarda yaşamış şairlerden Hasanoğlu, Kadı Burhaneddin, Hamidî, Halilî, Habibî, Hâşimî, Sururî, Basirî, Mâtemî ve Kişverî'ye yer verilmiştir.

16 ve 17. yüzyıl şairleri eserin ikinci cildinde yer almıştır. Müellif, bu ciltte Şah İsmail Hatâî, Yusuf Bey Ustaclu, Pirkulu Bey, Şemsî, Şahkulu Bey, Süsenî Bey, Sâlih, Girâmî, Pîrî, Figârî, Bîdarî, Sehâbî, Penahî, Şâhî, Hâfız, Niyâzî, Şah Kasım, Sâdîkî, Şerif, Hakim Bedî-i, Halife, Kelâyî, Hazânî, Hasirî, Mir Kadri, Atîkî Şirvânî, Sanâyî, Zamîrî, Fuzûlî, Fazlî, Şemsî-i Bağdâdî, Hüsnî-i Bağdâdî, Ahdî-i Bağdâdî, Rindî-i Bağdâdî, Zihnî-i Bağdâdî, İlmî, Emânî, Nâmî, Sâ'ib, Kavsi, Mesîhî'den bahsetmiştir. Birinci ve ikinci cildin tamamında toplam 52 şairden bahsedilmiştir.

İsmail Hikmet'in Azerbaycan Edebiyatı ilk defa tam halde Parvana Bayram tarafından Latin alfabesine çevrilerek geniş inceleme ile birlikte 2013 yılında Akçağ Yayınları'nda basılmıştır.

Yazarın genel Türk edebiyatına bakışı, Türk edebiyatını bölgelere göre Azerbaycan-Anadolu-Çağatay edebiyatlarına ayırarak uyguladığı tasnif yöntemi dönemi açısından önemli olup orijinal bir yaklaşım sergilemektedir. Eserde Anadolu ve Azerbaycan tezkirelerinin yanı sıra Avrupalı bilim adamlarının tarih ve edebiyat alanındaki eserlerinden, yazma kataloglardan da faydalanılmıştır (Bayram, 2013: 16-22).

2. *Varaka ve Gülşah* (1945). Yusuf-ı Meddah'ın önemli bir manzum eseri olup İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından Burhaniye Matbaası'nda bastırılmıştır.

Yusuf-ı Meddah üzerine çeşitli araştırmalar yapan müellif, onun bazı eserlerinin inceleme ile birlikte tıpkıbasımını yayımlanmıştır. 14. yüzyıl başlarında yaşadığı ihtimal olunan bu şairle ilgili bilgi veren tek kaynak Şeyhoğlu Mustafa'nın *Kenzü'l-Küberâ* eseridir. Bu eserdeki bilgiye göre Yusuf-ı Meddah, *Varka ve Gülşah*'ın müellifidir. Şair, gençlik yıllarını Azerbaycan'da geçirmiştir. Daha sonra Konya'ya gelmiş ve Mevlevîliğe intisap etmiştir. Meddâh ünvanından da anlaşılacağı üzere, şehir şehir gezen ve halk önünde şiirler söyleyen bir şair olan Yusuf-ı Meddâh, eserlerine bakılırsa Erzincan, Ankara, Sivas ve Kastamonu gibi farklı bölgelerde yaşamış ve buralarda da tanınmıştır. Yusuf-ı Meddah'ın 1362 yılında *Maktel-i Hüseyin* tarzında yazdığı 2824 beyitlik manzum mesnevîsi, Sivas'ta iken kaleme aldığı yaklaşık 1700 beyitten oluşan *Varka ve Gülşah (1342-1343) mesnevisi*, 1300 yılında Erzincan'da iken yazdığı farsça bir mesnevi olan *Hâmûş-nâmesi*, 240 beyitlik dini-didaktik bir mesnevi olan *Dâsitân-ı İblis Aleyhi 'l-la'ne'si*, *Hikâyet-i Kız u Cühûd adlı 200 beyitlik bir mesnevisi*, Hârûnû'r-Reşid zamanında yaşayan Muhammed b. Mukâtil adlı kadı ile bir hırsız arasında geçen olayların

didaktik bir dille anlatıldığı 200-250 beyitlik bir mesnevi olan *Kâdı ve Uğru Destânı*, yaklaşık 2000 beyitlik bir mesnevi olan *Kıssa-i Yûsuf adlı eserleri vardır* (Eren, 2022).

3.Ertaylan, Yusuf-ı Meddah’la ilgili olarak 1946 yılında “*Yûsufi-i Meddâh Yeni İki Varaka ve Gülşâh Nûshası-Hâmuşnâme-Dâsitân-ı İblis-i Aleyhi’la’ne ve Maktel-i Hüseyin*” adlı bir makale de yayımlamıştır (*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 1946). 1 (2): 105-121).

Bu çalışmalarıyla müellif, Yusuf-ı Meddah’ın bazı eserlerini incelemiş ve tıpkıbasımını gerçekleştirmiştir.

4. *Hurufî Edebiyatı Örnekleri I-Mesnevi-i Penahi-* (1945). Hurûfî Edebiyatıyla ilgili bir eser olup İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından Burhaniye veya Ayaydın Matbaası’nda bastırılmıştır. 15-16. yüzyıl şairlerinden olan Penahi’nin doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Adı Nakkaş Şâh Kulu olup aslen Tebrizlidir. Ertaylan’ın Azerbaycan Edebiyatı Tarihi’nde şairle ilgili aşağıdaki bilgilere yer verilmiştir:

“Penâhî, Nakkaş Şahkulu diye meşhurdur. Asıl adını tezkirelerde görmediğimiz bu zatın şiirdeki mahlası Penâhî’dir. Bu da birçok şair ve sanatkarlar gibi içtimâî ve iktisadî amiller altında Tebriz’den çıkmış ve Anadolu’da Amasya’ya geçerek kendisini Şehzade Sultan Ahmed’e tanıtmış ve onun şairleri arasına girmiştir.

Biçare şairin hayli karışık ve sıkıntılı bir devir geçirmiş olduğuna da şüphe edilemez. 917 tarihlerinde tac ve taht davasıyla babalarına karşı isyan eden şehzadelerden biri de Sultan Ahmet idi. Bu akılsız, haris şehzadenin kardeşi Yavuz tarafından idamından sonra Penâhî tabii payitahta gitmiş, lakin Selim’in kavga meydanlarında geçen sekiz dokuz yıllık saltanatı esnasında hakkıyla parlamamıştı. Penâhî’nin en çok rağbet ve teşvike mazhar olduğu zaman Kanunî Süleyman zamandır. O zaman nakkaşbaşılık mertebesine çıkmıştır.

Penâhî’nin tercüme-i hali ve hayatından bahseden Âşık Çelebi tezkiresi sanattaki kudret ve maharetinden de söz açarak diyor ki:

“*Nakkaşlıkda sâni-i Mânî ve zemîn-i Rum’da Mânî-i zamânî idi. Heft usûl nakş yazsa gayret-i heşt bihişt olur. Gü(l)zârda resmittiği niluferün mûkaşefinden Erjeng-i Çînî ve Asya’da Firengî hayâdan gark-ı bârân-ı ‘arak olup harâc itdüğü bahârı reşk-i verd-i behişt olur...*”

Bağdatlı Ahdî de:

“*Penâhî-i Acem üstad Şah Kulu Nakkâş demekle meşhûrdur ve dürlü dürlü eşkâl-i garîbe yazmakda pesendîde-i ustâdan nezdîkdür. Sâbiken ‘ulûm-i zâhire ve fûnûn-ı şî’re iştiğâl ile bir mikdâr ma’rifetden haberdâr oldıktan sonra nakkâşlık san’atın kendüye kâr idinüp rûzgâr ile ol kâr-ı rengîn-i pür hayâlde nakkaşân-ı Çîn gibi bî-misâl olup kilik-i bedâyi’ sûretiyle tarrâh-ı bî-manend ü dil-pezir ve bu nakş-ı dil-güşâ zemîn ü zemânda bî-nazîr ü tasvîrde mübdi’ vü muhteri’ misâl-i Mânî ve tahrîr-i reng-â-renk ile mihr-güşâ-yı ma’ânî ve sîb-i zekân olan bütân-ı sengîndil ü gonçe-dehen olan gül-ruhân-ı şîrîn şemâyil tahrîr-i tasvirinde yegâne-yi cihân olup niçe müddet pâdişâhımızın kâr-hânesinde her vech ile nakkaş başlığa lâayık olmuşken ol üstâd-ı nîk-âyîne nakkâş-ı rûzgâr bir renk geçdi ki bî-direng ü terk-i kâr ü bâr idüp önünde ser-teslîm-i ber-zemîn olmuş ve tabiat-ı şî’riyyesi hûb u ma’ânî-i rengîn ile mergûbdur. Bu matla’-ı Fârisî anundur:*

Matla:

*Gam hored Mecnûn eger sad mülk-i âbâdeş dehi
Şâdmân gerded çü ez vîrâne abâdeş dehi”889*

diyor. 10. asırda yetişen birçok nakkaşlar üzerinde Penâhî’nin mühim bir tesiri vardır. Bu ressam şairin sânihalarından numune olacak sadece Âşık Çelebi’nin verdiği bu:

“*Sinemdeki bu ceraheti ey eşk tâze tut*

Gül gibi sakla bir güzelin yadigarıdır”

beytinden başka vesika yok... Bu beyti de onun rakik, hisli ve zarif hayalli bir şair olduğunu ispata kâfidir. Nakkaşlıkta kazandığı şöhret sanatkârlığına canlı bir şahittir.” (Bayram, 2013:556-558).

Penahi, şairliğinden ziyade nakkaşlığı tanınmıştır. Ahdî, Gülşen-i Şuara’da resimdeki kabiliyetini anlattıktan sonra şiir kabiliyetinin iyi olduğunu da eklemiştir. Edirneli Nazmî’nin *Mecma’u’n-Nezâ’ir*’inde iki, *Pervâne Bey Mecmuası*’nda beş adet şiiri yer almıştır (Köksal: 2020).

5. *Hurufî Edebiyatı Örnekleri 2-Gencname-i Refi’i* (1946). Hurûfî edebiyatıyla ilgili bir eser olup İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından Burhaniye veya Ayaydın Matbaası’nda bastırılmıştır.

Refii, doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmeyen Hurufî şairlerindedir. 14. yy sonu 15. yy. başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Şairle ilgili ayrıntılı bilgiler Fatih Usluer’in çalışmasından elde edilmektedir: Nesimi’nin halifelerinden olan Refii’nin *Beşaretname* ve *Gencname* adlı iki mesnevisi vardır. 1457 beyitlik *Beşaretname*’de Hurufiliye intisabından ve intisap edinceye kadarki yaşamından bahsetmiştir. Refi’i, bu eserle Anadolu’da Hurufiliğin yayılmasında öncü bir rol oynamıştır (Usluer, 2020).

Refi’i’nin 168 beyitlik *Genc-nâme* adlı tasavvufî mesnevisinde de Hurufilikten bahsedilmiştir. Eser konularına göre şu şekilde taksim edilebilir: İnsanın önemi (1-16. beyitler arası), Fazlullah ve Hz. Muhammed’in önemi ve onları takip etmenin kazandırdıkları (17-52), Allah’ı, cenneti ve cehennemi evvela bu dünyada görme ve Makâm-ı Mahmûd’un hakikati (53-99), Fazlullah’ın ve Hz. Muhammed’in yoluna, yüzdeki ilahi tecelliyi okumaya davet (100-130), Hurufiliğin rüchâniyeti (131-168). Eserin İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasımı yapılmış (1946), Nesimî Dîvânı içinde de yayımlanmıştır (1260). Refi’i, Nesimî’den sonra Türkçe yazan ilk Hurufî şair olması, özellikle Hurufî inançlarını en temel şekliyle anlatması açısından Anadolu’da Hurufiliğin yayılmasında öncü bir rol oynamıştır (Usluer, 2020).

Refi’i’nin *Beşaretnamesi* ile ilgili 1986 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Mehmet Yiğit tarafından *Refi’i’nin Beşaretnamesi. Dilbilgisi, Karşılaştırmalı Metin, Sözlük* başlıklı bir Doktora tezi hazırlanmıştır.

6. *Falnâme* (1951). Fatih Sultan Mehmet adına yazılan bu eser İstanbul’un fethi münasebetiyle İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü tarafından İstanbul’da, Sucuoğlu Matbaası’nda tıpkıbasım şeklinde bastırılmıştır.

Bu eser de Hâmidî-i İsfahânî’nin Arapça iki falnâmeden istifade ederek kaleme aldığı Farsça bir eserdir. Fâtih Sultan Mehmed adına yazılan manzumenin müellif nüshası Raif Yelkenci’dedir (Ertaylan 1951: 29). Hâmidî’nin kendi mahlasını ve kitabın adını bir beyitte yazdığını belirten Ertaylan, şairin yararlandığı iki Arapça kaynak hakkında da bilgi vermiştir (Koç, 2021).

7. *Külliyat-ı Divan-ı Kabulî* (1948). Fatih Sultan Mehmet Han adına Farsça ve Türkçe yazılmış eserdir. İstanbul’un fethi münasebetiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından Tan Matbaası’nda minyatürlü ve tıpkıbasım şeklinde bastırılmıştır.

Türk edebiyatında Kabûlî mahlasını kullanarak Türkçe şiir söyleyen sekiz şair tespit edilmiştir. Bunlardan biri Azerbaycan sahasında yetişen ve Mevlânâ Kabûlî (d.1437/38-1ö.478) olarak anılan şairdir (Erdoğan, 2009: 70).

Asıl adı ve doğum yeri bilinmeyen Kabuli, Fatih devrinde İran’dan İstanbul’a gelen şairlerdendir. Şirvan, Bakü ve Halep’te bulunmuş olan şair, Osmanlı ülkesinde önce Amasya’ya giderek burada vali olan Şehzâde Bâyezîd’e intisap etmiştir. Daha sonra İstanbul’a geçerek Fatih Sultan Mehmed’in yakın çevresine girmeyi başarsa da bir süre sonra çekemeyenler tarafından saraydan uzaklaştırılmıştır. Kabûlî,

Divan'ını sultan Fatih'e sunmuş fakat umduğu ilgiyi görmeyerek yokluk ve sıkıntı içinde İstanbul'da vefat etmiştir. Şairin Farsça ve Türkçe şiirlerinden oluşan ve *Külliyât-ı Divan-ı Kabûli* adını taşıyan bir *Divan*'ı vardır. Eserin bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü 3958 numaradadır. Tıpkıbasımı İsmail Hikmet Ertaylan tarafından bir tanıtma yazısıyla yayınlanmış olan bu *Divan*'da, 2 kaside ve 11 gazel olmak üzere 13 adet Türkçe manzume bulunmaktadır. Bu manzumeler önce Günay Kut, daha sonra da Hakan Taş tarafından incelemeyle çevri yazılı olarak yayımlanmıştır. Son zamanlarda yapılan araştırmalar sonucunda, bahsedilen *Divan*'dan başka, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine Kitapları Bölümü 884 numarada kayıtlı bulunan ve yine çoğunlukla Farsça şiirlerden oluşan ikinci bir *Divan*'ın da bu Kabûli'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Günay Kut tarafından tanıtılan ve içindeki Türkçe şiirler yayımlanan bu *Divan*'da Türkçe 3 kaside ve 6 gazel bulunmaktadır. Şiir dili Farsça olan ve şiirde Türkçeye fazla hâkim olmadığı tahmin edilen, ancak divan edebiyatının hayâl dünyasını bilen ve ortak malzemeyi maharetle kullanan, vezne hâkim bir şair olduğu rivayet edilen Kabûli'nin 263 beyitten oluşan 22 manzumesi bulunmaktadır. Kabuli, bazı şiirlerinde Fatih döneminde kendisi gibi İstanbul'a gelen Sali, Kaşifi, Vahidi, Hamidi gibi şairlerden de bahsederek dışarıdan gelen şairlerin padişah, şehzade ve vezirler tarafından nasıl imtihan edildiği konusunda bilgiler vermiştir (Erdoğan, 2021).

İsa Kayaalp İslam ansiklopedisinde yazdığı “Kabuli” maddesinde şairin birinci Divanı ile ilgili olarak aşağıdaki değerlendirmeyi yapmıştır:

“Esas itibariyle Farsça şiirlerden meydana gelen altı bölümlük külliyyatın birinci bölümünde münacat, na't, medh-i sultan vb. şiirler. İkinci bölümde kasideler, üçüncü bölümde hezeller, dördüncü bölümde gazeller ve beşinci bölümde "Gazeliyyat ı Türki" başlığı altında on iki gazel bulunmaktadır. Altıncı bölümde Fatih'in methine dair Farsça kasideler yer alır. Divanda mevcut olan ve Fatih dönemi fetihleri, Ali Kuşçu'nun Türkiye'ye gelişi, padişah ve şehzade meclislerindeki sohbetler, gazaya çıkılırken sancak altında dua edilerek kasideler okunması gibi olayları anlatan şiirler eserin önemini arttırmaktadır (Kayaalp, 2001:43).

Kabûli'nin hayatı hakkında en güvenilir bilgiye, mevcut iki divanından ve şairle aynı yüzyılda yaşamış olan ve Kabûli'den önce Osmanlı topraklarına gelerek 20 sene kadar İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed'in maiyetinde ve daha sonra Bursa'da hizmette bulunmuş, şairin “muasırı ve münadimi” Hâmidî'nin (ö. X/XVI. yüzyıl başları) divanından da bilgi edinmek mümkündür (Namoğlu, 2018: 11). Kabuli'nin ikinci Divanı ile ilgili 2018 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalının Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalında *Fatih Dönemi Şairi Kabûli'nin İkinci Farsça Divanı (Metin-İnceleme)* başlıklı Doktora tezi hazırlanmıştır.

8. Külliyyat-ı Divan-ı Hâmidî (1949).

Eser, Fatih Dönemi'nde İstanbul'a gelen Azerbaycan şairlerinden Hâmidî'nin gazel, kaside, kıta, tarih vb. şiirlerini içermektedir. Kaynaklarda kendisinden Hâmidî-i İsfahânî, Molla Hâmidî, Mevlânâ Hâmidî, Hâmidî-i İrânî, Hâmidî-i Acem veya Hâmidî-i Acemî diye söz edilen Hâmidî, 1439-40 yılında İsfahan'da doğmuştur. Tansel'e (1969: 440) göre soyca Türk olmasına rağmen Hâmidî-i İrânî ve Hâmidî-i Acemî olarak anılmasının sebebi, dönemin padişahı Fâtih'in Acem şair, âlim ve mutasavvıflarına verdiği kıymetten ve himayeden yararlanmak için kendisini Acem olarak tanıtmasıdır (Akçay, 2020).

Eğitimi burada aldıktan sonra bir müddet Bakü'de Şirvanşahlar sarayında bulunmuştur. Yaklaşık 22 yaşlarında Anadolu'ya gelmiştir. Mahmud Paşa vasıtasıyla Fatih Sultan Mehmed'e ulaşmış ve başlangıçta Fatih'in yakınları arasına giren Hamidi, kendisine yapılan bir ihlan üzerine ağzından kaçıracağı bir sözün padişahı kızdırması sebebiyle 881 (1476-77) yılında Murad-ı Hüdavendigâr türbedarlığı göreviyle Bursa'ya gönderilmiştir. Ertesi yıl İstanbul'a giderek padişaktan af dilese de tekrar Bursa'ya dönmesi emredilmiştir. Şiirlerinin büyük bir kısmı Farsça olan Hamidi'nin Türkçe şiirleri dil

ve üslup bakımından dönemin Doğu Türkçesi özelliklerini taşımaktadır (Ünver: 1997: 461-462). *Hasbihalname* ile Divanından oluşan Külliyyat'ın bir diğeri İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde (nr. 1184) olmak üzere iki nüshası bilinmektedir. İsmail Hikmet Ertaylan'ın bir inceleme ile birlikte tıpkıbasım şeklinde *Külliyyat-ı Divan-ı Mevlana Hamidi* adıyla hazırladığı eser Türk Tarih Kurumu nüshasına dayanmaktadır. Külliyyatın ilk bölümünde yer alan *Hasbihalname* mesnevisinde şair hayatı ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. Büyük bir bölümü Farsça olan divanda Türkçe dört kaside, yirmi sekiz gazel ve iki matla' bulunmaktadır. Hamidi'nin diğer eserleri ise oğlu Celili'ye yazdığı bilinen *Vasiyyetname*, *Cam-ı Sühan-Guy* (Falname) ve *Tarih-i Al-i Osman* adlı Türkçe yazılmış manzum tarihtir. Ertaylan, Hamidi'nin eserlerinden *Cam-ı Sühanguy* ve *Tarih-i Al-i Osman*'ı da inceleme ile birlikte tıpkıbasım halinde yayımlatmıştır (Ünver, 1997: 461-462).

Tarih kıtalarının çoğu ve kasideleri bilhassa kendi hayatı, Fâtih'in fethettiği yerler, yeni yaptırdığı hisar ve kervansaraylar ile alakalıdır. Tebrizli bir şairle karşılıklı söylediği bir muamması da bulunan şairin bu tarz şiirleri, yakından tanıdığı önemli kişilere dair bilgiler de içermektedir (Akçay, 2020.1).

Câm-ı Sühan-gûy, şairin Farsça kaleme aldığı falname tarzında bir eserdir. Hâmîdî, bu eserini yazarken Arapça iki fâl-nâmeden faydalanmıştır.

Târih-i Âl-i Osmân: Hâmîdî'nin II. Bâyezîd'e takdim ettiği bu manzum eseri Türkçedir. İsmail Hikmet Ertaylan *Külliyyât*'ta bundan rivayet olarak söz etmiş, Yinanç ise eserin tek nüshasının kendisinde bulunduğunu söyleyip iki beytini örnek vermiştir

Hamidi Divanı'nın yukarıda ismi geçen 2 nüshası üzerine 2016 yılında Tahran Üniversitesinde “Tashîh-i Dîvân-ı Hâmîdî-yi İsfahânî” adıyla Çetin Kaska tarafından Doktora tezi çalışılmıştır (Kaska, Ç. (1394). *Tashîh-i Dîvân-ı Hâmîdî-i İsfahânî*. Doktora Tezi. Tahran: Tahran Üniversitesi).

9. *Tarih-i Âl-i Osman* (1949). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından Numune Matbaası'nda bastırılmıştır. Manzum Osmanlı tarihi olan bu eser, Hâmîdî'nin Osmanlı tarihi üzerine yazdığı eseridir. Şairin II. Bâyezîd'e takdim ettiği bu eseri Türkçedir. Eser, 1949 yılında, İsmail Hikmet Ertaylan tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Numune Matbaasında bastırılmıştır. Aruz vezninin "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla kaleme alındığı görülen bu iki beytin kafiyeye düzeninden hareketle mesnevi nazım şekliyle yazıldığı tahmin edilmektedir. *Külliyyât*'ta eseri görmeden önce, bu eserden den rivayet olarak söz eden İsmail Hikmet Ertaylan, bu manzumenin, Hâmîdî'nin *Dîvân*'ındaki bu tarz kasidelerinden yola çıkılırsa bir tarih olmaktan çok Fâtih Sultan Mehmed zamanına kadar gelen bir “fihrist-i vukû'at” ya da “fihrist-i şâhân” sayılabileceğini, dolayısıyla *Târih-i Âl-i Osmân*'ın “manzum bir esercik” olabileceğini belirtmiştir” (Ceylan, 2022).

10. *Zafer Divânı* veya *Dîvan-ı Türki-i Zafer* (1964). 16-17. yüzyılda yaşamış bir Azerbaycan şairinin divanıdır. İstanbul'da Tan Matbaası'nda basılmıştır. *Divan-ı Türki-i Zafer* adıyla da bilinen bu eser, Murtezâkulu Han Zafer'in Divanıdır. Eserin Ön Sözle birlikte tıpkıbasımını İsmail Hikmet Ertaylan tarafından yapılmıştır. Şairin doğum ve ölüm tarihi bilinmiyor. Hayatı ile ilgili kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Sadece Tezkire-i Nasrabadi'de kendisinden bahsedilmekte ve 16-17. yüzyıl arasında yaşayıp uzun bir ömür sürdüğü bilinmektedir. Murtezâkulu Han Zafer'in Erdebil'de doğduğu üzerinde durulmaktadır. Şair, Safevîler döneminin tanınmış Türkmen boylarından olan Şamlular boyuna mensup olup, hat sanatında son derece başarılı olan Hasan Han Şamlu ve onun oğlu Abbaskulu Han sülalesinden gelmektedir. Bu Türkmen boyu, sanatla uğraşmalarının yanında sanatçılara verdikleri değer dolayısıyla da dönemin sanat ve kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuşlardır (Ertaylan, 1965: 10).

Murtezâkulu Han Zafer, ailesinin diğer fertleri gibi iyi bir eğitim almış, şiir sohbetlerinde bulunmuş aynı zamanda şiir ve inşâ ile uğraşmıştır. Sanatla uğraşmasının yanında cesareti ile de ön planda olan şair, I. Şah Abbas'ın halefi olan Şah Safi zamanında gösterdiği cesaret ve kabiliyet dolayısı ile eşik ağası başı ve divan beyliği gibi önemli mevkilere gelmiştir. II. Şah Abbas döneminde Câmî Şah'ın öldürülmesinden sonra korucubaşılık görevine yükseltelen Murtezâkulu Han Zafer, Kazvin savaşından sonra düşmanlarının kendisine iftira atması dolayısı ile görevinden azledilmiştir. Bir süre

sonra suçsuzluğu anlaşılınca II. Şah Abbas zamanında Erdebil'e mütevellî olarak atanmış ve kendisine vezirlik payesi verilmiştir. Nasrâbâdî, Tezkiresinde şairin şiir sohbetlerinde yer aldığını ve şiire meyli; dört bin beyte yaklaşan şiirlerinin fasih ve özgün olduğunu vurgulamıştır (Yıldız, 2022:5).

Şah Safi'nin tahtta olduğu dönemde (1629-1642) tanınmaya başlayan Murtezâkulu Han Zafer, II. Şah Abbas (1642-1666) döneminde en parlak devrini yaşamıştır

Ertaylan, “*Dîvan-ı Türkî-i Zafer-Murtezâkulu Han Zafer: Bugüne Kadar Bilinmeyen Büyük Bir Azerbaycan Şairi*” (1965)'nde şairin klasik Türk şiirinin üstatlarından olduğunu kaydederek onun Fuzûlî ve Hatâyî devamcılarında olup bu şairlere nazireler yazdığını bildirmiştir.

Ertaylan'ın 1965 yılında basılan bu eserinden sonra şairle ilgili biri doktora tezi olmak üzere 2 önemli çalışma daha yapılmıştır.

Murtezâkulu Han Zafer Dîvânı ile ilgili ikinci çalışma 2009 yılında Erdebil'de gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı Hüseyin Düzgün (Hossein Mohammadzadeh Sadigh) 3 bölümlük bu esere Farsça bir mukaddime ile başlayarak Ertaylan'ın Ön Sözüden hareketle şair hakkında bilgiler vermiştir (Yıldız, 2022: 9-10).

İkinci çalışma ise bir doktora tezi olup 2022 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde *Murtezâkulu Han Zafer Dîvânı (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* adıyla Şahin Yıldız tarafından hazırlanmıştır. Bu çalışmada, Divan dil özellikleri yönünden incelenmiştir. Kısa bir mensur kısımdan sonra rubai ile başlayan Divanda, 32 ve 13 beyitlik 2 mesnevi, 1 kıta ve sonrasında alfabetik sırayla gazeller yer almıştır. Mürettep olmayan Divanda 115 gazel vardır. Diğer nazım şekillerinden ise 1 rubai, 2 mesnevi, 1 murabba' terci', 1 terki-i bend, 1 müseddes terki-i bend, 1 terci'-i bend, 3 muhammes terki-i bend, 1 müstezad, 5 kit'a ve ekler başlığı altında 6 beyit yer almıştır. 641 sayfalık bu çalışmanın yaklaşık son 100 sayfasında Divanın tıpkıbasımı yer almıştır.

Sonuç

Tanzimat'ın son dönemlerinde yetişen ve hayatının büyük kısmını Cumhuriyet Devri'nde yaşayan İsmail Hikmet Ertaylan, Doğu ve Batı edebiyatına, güzel sanatlara hâkim bir Türk aydınıdır. Edebiyat Tarihciliği, klasik Osmanlı, Çağatay ve Azerbaycan edebiyatı ile ilgili önemli eserler yayımlatmış olan Ertaylan, Yeni Türk Edebiyatı alanında ve Antik Yunan ve Latin edebiyatları ile Modern Batı edebiyatı sahasında pek çok kitap yazıp yayımlatmıştır.

Bütün bu çalışmalarının yanı sıra onun klasik Azerbaycan edebiyatı alanındaki çalışmalarının yeri doldurulamaz. Ertaylan, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*'nde 13-17. yüzyıllar arasında yaşayıp eserler veren 52 Azerbaycan şairinden bahsetmiştir. Türkiye'ye döndükten sonra da bu alanda 9 ayrı eser yayımlatmıştır. Bu eserlerinde Yusuf-ı Meddah'ın, Hamid-i İsfahani'nin, Kabuli, Murtezakulu Han Zafer, Hurufî şairlerden Refî'i, Penahi gibi şairlerin eserlerini incelemiş ve bu eserleri tıpkıbasım olarak yayımlamıştır. Bu şairlerden Yusuf-ı Meddah, Kabuli, Murtezakulu Han Zafer ve Refî'i'nin adları Ertaylan'ın Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'nde geçmez. Bu şairleri, müellif Türkiye'ye döndükten sonra da devam ettirdiği Azerbaycan edebiyatı ile ilgili araştırmaları sırasında ortaya çıkarmıştır. Daha önce *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*'nde yer alan 52 şairle birlikte sonradan bilim dünyasına tanıttığı yukarıda ismi geçen 4 şairle birlikte İsmail Hikmet Ertaylan, Azerbaycan edebiyatında 56 klasik Azerbaycan şairini tanıtmıştır. Bu bilgilerin çoğu bilim dünyası için yeni olup ilk defa Ertaylan tarafından ortaya çıkarılmıştır.

14-15. yüzyıldan itibaren İstanbul'a gelen Yusuf-ı Meddah, Hamidi-i İsfahani, Hurufî şairlerden Penahi ve Refî'i, Mevlana Kabuli, Murtezakulu Han Zafer vb. şairlerin derlenen ve incelemeye birlikte tıpkıbasımı gerçekleşen eserleri, Ertaylan'ın Fatih devrini daha bir dikkat ve özveriyle incelediğini göstermektedir.

Klasik Türk, Azerbaycan ve Çağatay sahası alanında önemli eserler ortaya koyan Ertaylan'ın ilgi alanı daha çok Fatih ve sultanlar devridir. Sultan şairler ve onların dönemlerinde yaşayan şairlerin yanı sıra Hurufî edebiyatı ve Hurufî şairlerinin araştırılıp eserlerinin ortaya çıkarılmasında da onun rolü büyüktür.

Klasik Edebiyat ve edebiyat tarihçiliği alanında söz sahibi olan müellif, başlangıçtan 18. yüzyıla kadarki klasik Azerbaycan şairlerinin eser ve biyografilerini de çeşitli Doğu ve Batı kaynaklarından, tezkire ve cönklerden araştırmıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın, çalışmada üzerinde durulan bu müstesna çalışmaları sayesinde klasik Azerbaycan şairleri ile ilgili bilgi ve belgeler kaybolmaktan kurtulmuş olup günümüzde de çeşitli araştırmacılar tarafından yeni incelemelerle birlikte bilim dünyasına tanıtılmaktadır.

Kaynaklar

1. Akçay, Gülççek (2020), Hâmidî-İ İsfahânî, Molla Hâmidî, Mevlânâ Hâmidî, Hâmidî-i İrânî, Hâmidî-i Acem, Hâmidî-i Acemî. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hamidi-i-isfahani-molla-hamidi-mevlana>. [Erişim Tarihi: 19 Aralık 2024].
2. Aksoy, Hasan (2013). “Yûsuf Meddah”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 19-20.
3. Ateş, Ahmet (1950). “Külliyât-ı Dîvân-ı Mevlânâ Hâmidî”. *Belleten* XIV (53): 116-126.
4. Bayram, Parvana (2010), *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatında Yazılmış İki Önemli Biyografik Kaynak: Firidun Bey Köçerli'nin “Azerbaycan Edebiyatı” ve Mehemedeli Terbiyet'in “Dânişmendân-i Azerbaycan” Adlı Tezkiresi*, Nevşehir Üniversitesi ile Atatürk Kültür Merkezinin birlikte düzenlediği “Prof. Dr. Mustafa İsen Adına Uluslararası Klasik Türk Edebiyatında Biyografi” Sempozyumu, Nevşehir: 6–8 Mayıs 2010, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 121–145, Ankara.
5. Bayram, Parvana (Hzl), (2013), İsmail Hikmet, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi C. I-II, Ankara: Akçağ Yayınları.
6. Bayram, Parvana (2015), *Türkiye’de Azerbaycan Edebiyatının Araştırılması ve İsmail Hikmet Ertaylan’ın Bu Alandaki Rolü*. Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Bakü Slavyan Üniversitesi, Bakü Uluslararası Multikulturalizm Merkezi ve Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına Bağlı Bilik Cemiyeti tarafından Ümummilli Lider Haydar Aliyev’in doğumunun 92. yıldönümü dolayısıyla düzenlenen “Azerbaycanşinaslığın Aktüel Problemleri” VI. Uluslararası Bilim Konferansı Bildirileri. 5-7 Mayıs. Bakü: I. Bölüm. s. 164-169.
7. Bayram, Parvana (2023). *Yüzüncü Yılın Eşiğinde Azerbaycan Edebiyat Tarihçiliği*. Kars Kafkas Üniversitesinde düzenlenecek olan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun ve Azerbaycan Halkının Ümummilli Lideri Haydar Aliyev'in Doğumunun 100. Yılında "Haydar Aliyev ve Türkiye" konulu Uluslararası Sempozyumun Bildirileri. 17-19 Ekim. Kars: s. 188-204.
8. Ceylan, Ece. "Târîh-i Âl-i Osmân (Hâmidî)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tarih-i-al-i-osman-hamidi-i-isfahani>. [Erişim Tarihi: 18 Aralık 2024].
9. Eren, Hulusi (2022), Yusuf-ı Meddah, Yusufi, Şazi. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/yusu-fi-meddah-yusu-fi>. [Erişim Tarihi: 18 Aralık 2024].
10. Erdoğan, Mustafa (2009), Divan Şiirinde Ortak Mahlas Sorunu ve Kabûlî Örneği. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 53. s.55-82.
11. Erdoğan, Mustafa (2020), “Kabulî, Mevlana Kabulî” <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kabul-i-mevlana-kabul-i> (Erişim Tarihi 20 Aralık 2024)
12. Ertaylan, İsmail Hikmet (hzl.) (1945). *Türk Edebiyatı Örnekleri I-Varaka ve Gülşâh (Tıpkıbasım)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
13. Ertaylan, İsmail Hikmet (1946). “Yûsufi-i Meddâh Yeni İki Varaka ve Gülşâh Nüshası-Hâmuşnâme-Dâsitân-ı İblis-i Aleyhi'la'ne ve Maktel-i Hüseyin”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1 (2): 105-121.

14. Ertaylan, İsmail Hikmet (1949). *Külliyyât-ı Divân-ı Mevlânâ Hâmidî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
15. Ertaylan, İsmail Hikmet (1951). *Falnâme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
16. Ertaylan, Cengiz (2013), *Ord. Prof. İsmail Hikmet Ertaylan'ın Biyografisi ve Basılmış Eserleri*. Tahkikli Elyazması. 5 sayfa.
17. İsmail Hikmet (1928), *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi I-II Cilt*, Bakı: Azərneşr.
18. İsmayıl Hikmet (2008), Azerbaycanda Dörd İl Yarım (hazırlayan: Ömer Özcan), *Azerbaycan Yazıçılar Birliyi "Azerbaycan" Dergisi*, Bakı: N: 1-2.
19. Kayaalp, İsa (2001), “Kabulî”, TDV İslam ansiklopedisi cilt 24.s. 443.
20. Koç, Munise. "Câm-ı Sühan-güy (Hâmidî)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/cam-i-suhan-guy-hamidi-i-isfahani>. [Erişim Tarihi: 19 Aralık 2024].
21. Köksal, M. Fatih (2020). “Penâhî”. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/penahi>. [Erişim Tarihi: 19 Aralık 2024].
22. Köprülüzade, Mehmed Fuad (1989), Edebiyat Araştırmaları “Azerî” ss. 13-8. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
23. Köprülüzade, Mehmed Fuad (1996), *Azeri Edebiyyatına Aid Tedkikler* (haz. Vecihe Feyzullazade). Bakı: Sabah Neşriyyatı.
24. Namoğlu, Elif (2018), *Fatih Dönemi Şairi Kabulî'nin İkinci Farsça Divanı (Metin-İnceleme)*,
25. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalında *Yayımlanmamış Doktora tezi*, İstanbul.
26. Tansel, Fevziye Abdullah (1969). “Hâmidî”. *Türk Ansiklopedisi*. C. 17. Ankara: MEB Yay. 440-441.
27. Usluer, Fatif (2020), “Refîî”. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/refii>. [Erişim Tarihi: 19 Aralık 2024].
28. Ünver, İsmail (1997). “Hâmidî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 461-462.
29. Yıldız, Şahin (2022), *Murtezâkulu Han Zafer Dîvânı(Giriş-İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
30. Zengin, Akın. "Külliyyât (Hâmidî-i İsfahânî)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kulliyat-hamidi-i-isfahani>. [Erişim Tarihi: 19 Aralık 2024].

DİALEKTLƏRİNİN TƏSNİFİNDƏ FONETİK TƏDQIQATLARIN ROLU

Dos. Rasim Heydərov

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Xəzər Universiteti, Azərbaycan

Dialekt fonetikasının tədqiqi həmin dilin dialektlərinin öyrənilməsi ilə yanaşı dilin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər hansı bir dilin tam təsvirini biz onun bütün dialekt və şivələrini öyrəndikdən sonra verə bilərik. Dialektlər dilin bütün tarixini bu və ya digər şəkildə əks etdirə bilər. Dialektlərdə eyni zamanda dil əlaqələrinin təsiri daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Məsələn, Azərbaycan ərazisində tarixən bir sıra xalqlar yaşayır ki, onların dillərinə Azərbaycan dilinin təsiri danılmazdır, amma bu dillər Azərbaycan dilinə yalnız dialekt səviyyəsində təsir edə bilərlər. Çox vaxt dialektologiyada hər hansı bir dilin dialekt bölgüsü zamanı əsas dialekt xüsusiyyətləri nəzərə alınır və digər xüsusiyyətlər isə yardımçı xüsusiyyət kimi qələmə verilir. Bu isə bu tip bölgülərin dəqiqliyini şübhə altına alır. Məlum olduğu kimi, dialektologiyada fonetika xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, fonetik tədqiqatlara eksperimental metodların tətbiqi də məhz dialekt tədqiqatları ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan dialektlərinin təsnifi barədə də müəyyən işlər görülsə də bu sahədə fikir ayrılıqları hələ də qalmaqdadır. Bu mənada Azərbaycan dialektlərinin təsnifi məsələsi dilçiliyimiz, o cümlədən, ümumi türkologiya baxımından olduqca aktualdır. Məqalədə təsviri və müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Dilçilikdə, o cümlədən, türkologiyada dillərin təsnifi olduqca mürəkkəb məsələlərdən biri hesab edilir. Digər tərəfdən dialekt bölgüsü aparılarkən tədqiqata cəlb edilən dilin tarixi xüsusiyyətləri, o cümlədən qohum dillərin xüsusiyyətləri öyrənilməli, dilin tarixi inkişaf istiqamətləri, eyni zamanda dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri nəzərə alınmalıdır. Tədqiqat zamanı isə bu xüsusiyyətlərin hamısının nəzərə alınması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu sadalananlar dillərin və dialektlərin təsnifinin nə qədər mühüm və həlli çətin problem olduğunu aydınlaşdırır. Deməli, dialektlərin təsnifi məsələsi dilçilik elmi baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Məqalə dialektlərin təsnifi prinsiplərinə həsr edilmişdir.

Açar sözlər: *dialekt, dialektlərin təsnifi, türkoloji dilçilik, substrat, eksperimental fonetika*

Mövzu: *Azərbaycan dili dialektlərinin digər türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli araşdırılması*

THE ROLE OF PHONETIC STUDIES IN THE CLASSIFICATION OF DIALECTS

Assoc. Prof. Rasim Heydarov

Institute of Linguistics of ANAS, Khazar University, Azerbaijan

The study of dialect phonetics is of significant importance with regard to the investigation of language evolution and the analysis of dialectical variations within a given language. A comprehensive description of any language can be provided once all its dialects have been studied. Dialects may reflect the entire history of a language in one way or another. Conversely, the impact of linguistic connections is more discernible at the level of dialects. To illustrate, a number of peoples have historically inhabited the territory of Azerbaijan. The influence of the Azerbaijani language on their languages is irrefutable; however, these languages have only been able to exert influence on Azerbaijani at the dialect level. In the process of dialectological classification, the primary dialect characteristics are typically given precedence, while other features are regarded as supplementary. This raises questions about the accuracy of such divisions. It is widely acknowledged that phonetics plays a pivotal role in dialectology. It is unsurprising that the application of experimental methods to phonetic studies has also been related to dialect studies. Despite some research having been conducted on the classification of Azerbaijani dialects, there remains a divergence of opinion in this field. From this perspective, the question of the classification of Azerbaijani dialects is of great relevance to the field of linguistics, including general

Turkology. The article employs a descriptive and comparative methodology. In linguistics, including Turkology, the classification of languages is considered one of the most complex problems. Conversely, when dividing dialects, it is essential to consider the historical characteristics of the language in question, including those of related languages, the directions of historical development of the language, as well as the issues of language interaction. These factors must be taken into account.

Keywords: *classification of dialects, Turkological linguistics, substrate, experimental phonetics*

Topic: *Comparative study of Azerbaijani language dialects with other Turkic languages and dialects*

Giriş

Dialektlərin öyrənilməsi dilin tədqiqi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada fonetik tədqiqatlar da dilin dialektlərinin öyrənilməsi ilə yanaşı həmin dilin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, “dilnin təkamülü və inkişafı çox mürəkkəb anlayışlardır. Çünki dilin inkişafının öz spesifik xüsusiyyətləri var. Dillər öz inkişaflarında dialektikanın ümumi qanunlarına da tabe olur. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar təbii ki, təfəkkür də inkişaf edir. Dil bu inkişafa mane olmur. Əksinə təfəkkürlə sıx bağlı olduğundan onunla birlikdə inkişaf edərək təkmilləşir” (Heydərov, 2013: 13).

Hər hansı bir dilin tam təsvirini biz onun bütün dialekt və şivələrini öyrəndikdən sonra verə bilərik. Dialektlər dilin bütün tarixini bu və ya digər şəkildə əks etdirə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində bir sıra fonetik hadisələr vardır ki, onlar tarixən dilimizdə olsa da hazırda yalnız müəyyən dialektlərdə özünü göstərir və ədəbi dil üçün xarakterik deyil. Dialektlərdə eyni zamanda dil əlaqələrinin təsiri daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Məsələn, Azərbaycan ərazisində tarixən bir sıra xalqlar yaşayırdı ki, onların dillərinə Azərbaycan dilinin təsiri danılmazdır, amma bu dillər Azərbaycan dilinə yalnız dialekt səviyyəsində təsir edə biliblər. Lakin bu təsir indiyə qədər çox az tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində biz həm İran, həm də Qafqaz dillərinə məxsus xeyli söz görə bilərik.

Bütün bu amillər isə dilin dialekt bölgüsünü çətinləşdirən səbəblərdən hesab edilir. Məsələn, Azərbaycanın bir sıra ərazilərində İran mənşəli xalqlar kompakt şəkildə yaşamaqdadırlar. Belə ki, tatlar şimal, talışlar isə cənub rayonlarında, kurdilər isə Qarabağ ərazisində yaşayırlar. Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsü aparılarkən coğrafi prinsip nəzərə alındığından bu ərazilər ayrı-ayrı dialekt qrupuna daxil edilmişlər. Belə ki, Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri şərq, Qarabağ dialekti isə Qərb qrupuna aid edilmişdir. Sonrakı bölgülərdə isə Lənkəran regionunun şivələri Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan və İrəvan şivələri ilə birlikdə Cənub ləhcəsi adı altında birləşdirilir (Məmmədli, 2019: 39).

Bəzi dialektlər üçün xarakterik olan a>o keçidini A.Axundov İran substratı kimi xarakterizə edir. Çox vaxt dialektologiyada bu tip məsələlərdən qaçmaq üçün hər hansı bir dilin dialekt bölgüsü zamanı əsas dialekt xüsusiyyətləri nəzərə alınır və digər xüsusiyyətlər isə yardımçı xüsusiyyət kimi qələmə verilir.

Məhz bu səbəbləri nəzərə alaraq son illər Azərbaycan dialektləri sırf coğrafi prinsipə görə təsnif edilir. Azərbaycan dilinin əsas ləhcələrinin üç başlıca regionda – Kürdən şimalda (şimal-şərq ləhcəsi), Kür və Araz çaylarının arasındakı ərazilərdə (qərb ləhcəsi), Arazın sol sahili hissəsindən və Muğandan cənubda (cənub ləhcəsi) formalaşdığını qeyd edən M.Məmmədli Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində dağlıq qarışıq tipli şivələr (şimal-qərb), Kür çayından şimalda və Qarabağın cənub-qərb sərhədlərində (Arazdan şimalda) və Muğan zonasında aralıq şivələrin yarandığını qeyd edir (Məmmədli, 2019: 39). Göründüyü kimi, bu bölgü sırf coğrafi prinsipə əsaslanır. Areal dilçiliyin əsasında da məhz bu prinsip dayanır.

Məlum olduğu kimi, dialektologiyada fonetika xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyildir ki, fonetik tədqiqatlara eksperimental metodların tətbiqi də məhz dialekt tədqiqatları ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan dialektlərinin təsnifi barədə müəyyən işlər görülsə də bu sahədə fikir ayrılıqları hələ də qalmaqdadır. Bu mənada Azərbaycan dialektlərinin təsnifi məsələsi həm ümumtürkoloji, həm də Azərbaycan dilçiliyi baxımından aktual problemlərdəndir.

1. Dilçilikdə dialektlərin təsnifində fonetik metodlar

Ümumi dilçilikdə, o cümlədən, türkoloji dilçilikdə dillərin təsnifi məsələsi olduqca mürəkkəb məsələlərdən biri hesab edilir. Bu barədə danışıarkən N.Hacıyeva yazır: “Dillərin və dialektlərin təsnifi prinsipi həm türk dillərinin, həm də ümumi dilçiliyin ən az işlənmiş problemlərindən biridir. Dilin hansı tipə aid olduğunu, eyni zamanda onun daha kiçik vahidlərə bölünməsinə dair kifayət qədər nəzəri əsaslandırma yoxdur” (Гаджиева, 1980: 100). Bu səbəbdən də dünyada olan dillərin müxtəlif bölgüləri meydana gəlmişdir. Dünya dilləri sayca inkişafına, funksiyalarına görə fərqləndiyi kimi, mənşə və qrammatik quruluşuna görə də fərqlənir: bəzi dillər qohumluq əlaqələri müşahidə etdirir, bəzi digər xalqlar qohumluq münasibəti göstərmir; dillərin bir qismi, bu tip qrammatik quruluşa, digər qismi isə başqa bir qrammatik quruluşa, üçüncü tip qismi daha fərqli bir qrammatik quruluşa malikdir. Dillərin bir qismi işlənmə dairəsinə görə geniş inkişaf etmişdir, xalqın həyatının geniş dairəsində işlənir, başqa qrup dillərin işlənmə dairəsi məhduddur. Bütün bunları nəzərə alıb dünya dillərini dörd baxımdan təsnif etmək lazımdır:

1. Dillər arasındakı qohumluq münasibətlərinə görə - genealoji və ya mənşəyinə görə təsnifi;
2. Dillərin qrammatik quruluşunun müxtəlifliyinə görə və ya tipoloji təsnif;
3. Dillərin xalqların ictimai həyatında işlənməsinə görə və ya sosiolinqviistik təsnif;
4. Dillərin yayılma areallarına görə və ya areal təsnif (Rəcəbli Ə. Dilin fəlsəfəsi II. c., s.530).

Göründüyü kimi, dillərin təsnifi prinsiplərinə yanaşma fərqli olmaqla yanaşı hələ də tam həll olunmamış məsələlərdən hesab edilir. Dillərin genealoji təsnifi daha çox dillərin qohumluğuna əsaslanan bölgü olduğundan dialekt bölgüsü də bu təsnifə əsaslanır. Dialekt bölgüsü aparılarkən tədqiqata cəlb edilən dilin tarixi xüsusiyyətləri, o cümlədən qohum dillərin xüsusiyyətləri öyrənilməli, dilin tarixi inkişaf istiqamətləri, eyni zamanda dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri nəzərə alınmalıdır. Tədqiqat zamanı isə bu xüsusiyyətlərin hamısının nəzərə alınması vacibdir. M.Şirəliyev yazır: “Azərbaycan ümumxalq dilinin oğuz və qıbçaq tayfalarının dili əsasında İran və iber-qafqaz dillərinin qonşuluğu şəraitində formalaşdığını nəzərə alsaq, dialektlərin və şivələrin tədqiqi zamanı ancaq tarixi-müqayisəli deyil, eyni zamanda müqayisəli metodlardan da istifadə etmək lazımdır” (Ширалиев, 1960: 49). Artıq qeyd etdiyimiz kimi, nəzərə almaq lazımdır ki, dil əlaqələrinin nəticələrinə biz daha çox, dialektlərdə rast gələ bilirik. “Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində substrat əlamətləri müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələrində təsadüf edilən q<k hadisəsi (qomaq “kömək”, inaq “inək”, qişi “kişi”) görünür, Qafqaz dilləri qrupuna daxil olan substrat əlamətidir. Azərbaycan dilinin talış şivələrində (Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı) incə l samiti isə İran substratı əlaməti hesab edilə bilər. Bakı dialektinə aid a>o əvəzlənməsi də güman ki, substrat hadisəsidir. Eyni hadisənin özbək dilində də özünü göstərməsi hər iki hadisənin İran mənşəli substrat təsiri olduğunu söyləməyə haqq verir” (Axundov, 2006: 120).

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu sadalananlar dillərin və dialektlərin təsnifinin nə qədər mühüm və həlli çətin problem olduğunu aydınlaşdırır. Deməli, dialektlərin təsnifi məsələsi dilçilik elmi baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

2. Azərbaycan dilaketlərinin təsnifi məsələsi

Dialekt və şivələrin təsnifi dillərin təsnifinə nisbətən sonra aparılır. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifinin tarixi də çox qədim deyil. Bu işə Azərbaycan dilinin dialektlərinin ilkin materiallarının toplanması, sistemləşdirilməsindən sonra başlamaq olardı. Bu səbəbdən də yalnız bu işlər bitdikdən sonra Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsü ilə bağlı müəyyən işlər görüldü. Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi işinə yalnız XX əsrin 20-ci illərindən sonra başlandı. “1923-cü il noyabrın 2-də “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti” fəaliyyətə başladı. Cəmiyyətin məqsədi, vəzifələri, görəcəyi işlər və bu işlərin görülmə üsulları və vasitələri nizamnamədə öz əksini tapmışdır. Cəmiyyətin

məqsədi Azərbaycanı iqtisadi, sosial, tarixi, etnoloji, arxeoloji, linqvistik (dilşünaslıq) cəhətlərindən tədqiq etmək və öyrənmək idi. Cəmiyyət 4 seksiyaya bölünürdü:

1. Türkoloji;
2. Sosial-iqtisadi;
3. Tarix və etnoqrafiya;
4. Təbiət;

Cəmiyyət 4 büro üzrə fəaliyyət göstərirdi:

1. Biblioqrafiya;
2. Azərbaycan haqqında bilik populyarizasyonu və məktəbə kömək;
3. Fotoqrafiya;
4. Azərbaycan hüdudundan xaricdə olan məmlekətlər bürosu” (Babayeva, 2013: 208).

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda dialektlərin elmi şəkildə öyrənilməsinə başlandı və artıq XX əsrin 60 – 70-cı illərində Azərbaycanda dialektoloji tədqiqatlar öz pik həddinə çatdı. Keçmiş SSRİ-də türk dillərinin araşdırılması baxımından Azərbaycan dialektologiyası ilk yerdə idi. Bunun nəticəsi idi ki, həmin dövr üçün çox böyük zəhmətin nəticəsi olaraq “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” hazırlandı. Y.İ.Urbatova yazır: Azərbaycanda dialektologiya ilə bağlı aparılan işlərin həcmi, onun yüksək elmi səviyyəsi, daha çətin növlərə keçid – atlasın və dialektoloji lüğətlərin tərtibi Azərbaycan dialektoloqlarını birinci yerə çıxarmışdır (Убрятова, 1960: s.9).

Bu dövrdə Azərbaycanda dialektoloji araşdırmalar üç istiqamətdə aparılırdı:

- 1) dialekt və şivələrin monoqrafik tədqiqi;
- 2) Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin proqramının hazırlanması;
- 3) Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin hazırlanması (Ширалиев, 1960: 49).

Azərbaycan dialektlərinin bölgüsü ilə bağlı müəyyən fikirlərə hələ Firudin bəy Köçərlinin əsərində rast gələ bilərik. Azərbaycan ədəbiyyatından danışarkən Firudin bəy Köçərli Azərbaycan türklərinin özlərinə məxsus ədəbiyyatının olduğunu qeyd edir. Daha sonra müəllif yazır: “Bu türklər Zaqafqaziyanın şərq və cənubunda süknə edən Şəki, Şirvan, Səlyan, Bakı, Gəncə, Qazax, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan əhalisindən və İran dövlətinin şimal-şərqində güzaran edən əqvam və təvayüfdən ibarətdir. Azərbaycan türklərinin danışdığı dilin şivəsi çox isə də, binası və kökü birdir. Belə ki, hər mahalın xalqı başqa bir şivədə və qeyri bir ləhcədə danışır qonuşur. Hər məhəl və məskənin özünə məxsus istilahları və sözləri vardır. Qarabağ və Qazax əhalisi bir cürə, Şəki xalqı özgə bir cürə, Şirvan, Səlyan, Bakı və Quba adamları başqa bir sayaqda, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Xoy, Maku vilayətlərinin əhalisi qeyri bir şivə üzrə danışirlər. Amma bununla belə, bunların cümləsi söylədiyi dil bir dildir və bir mahalın əhalisi özgə bir Azərbaycan mahalının əhalisi söylədiyi dili açıq anlayıb, onunla hər bir qisim mətalib və məsalim bərəsində mükəlimə edə bilər” (Köçərli, 2005: 51). Göründüyü kimi, Firudin bəyin bölgüsü əslində şərti xarakter daşıyır və bu bölgü müəyyən tədqiqat əsaslanmadan verilmişdir.

Firudin bəy Köçərlidən sonra da Azərbaycan dialektlərinin bölgüsü ilə bağlı müəyyən fikirlər olmuşdur. Tədqiqatçılar xüsusən M.Fuad Köprülünün bölgüsünü qeyd edirlər. M.Fuad Köprülü Şimali və Cənubi Azərbaycanda Şəki (Nuxa), Bakı, Gəncə, Qarabağ, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya və s. kimi şivələri qeyd edir (Əzizov, 1999: 295).

XX əsrin əvvəllərində “Türk-tatar lisaniyatına mədxəl” adlı müfəssəl bir əsər yazan Bəkir Çobanzadə Ural-Altay nəzəriyyəsinə əsaslanaraq türk dillərinin təsnifini versə də dialekt bölgüsü məsələsinə toxunmur (Doktor Bəkir Çobanzadə. Türk-tatar lisaniyatına mədxəl. Bakı, Aspoliqraf, 2006, 180 s.).

Azərbaycan diləklərinin ilk ciddi elmi təsnifi, heç şübhəsiz, sovet dövrünə düşür və bu təsnif 1959-cu ildə YUNESKO-nun nəşr etdiyi “Fundamental Turccica” toplusunda çap olunmuşdur (Nəzərova, 1999: 23). M.Şirəliyevin hələ 1941-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi və təsnifi məsələsinə dair” (К вопросы об изучении и классификации азербайджанских

диалектов) adlı məqaləsində bu problemi elmi şəkildə qoyur və sonralar bu məsələyə bir neçə dəfə qaydır. Alimin son təsnifi isə “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” dərsliyində verilir ki, bu təsnifə görə Azərbaycan dilinin dialektləri dörd qrupda cəmləşdirilir:

I. Dialekt və şivələrin şərq qrupu. Bura Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri daxil edilir.

II. Dialekt və şivələrin qərb qrupu. Bura Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və ayırım şivəsi daxildir.

III. Dialekt və şivələrin şimal qrupu. Bura Şəki dialekti və Zaqatala – Qax şivəsi daxildir.

IV. Dialekt və şivələrin cənub qrupu. Bura Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivələri daxildir (Şirəliyev, 2008: 19).

Bu bölgü uzun müddət dilçiliyimiz üçün bir etalon olmuş, demək olar ki, bütün dialektoloji tədqiqatlar bu əsas üzərində aparılmışdır. Məlumdur ki, M.Şirəliyev bu bölgüdə daha çox coğrafi prinsiplərə əsaslanmış və bir növ Azərbaycan dilinin coğrafi ərazi bölgüsünə uyğun olaraq dialekt bölgüsü aparmışdır. Doğrudur, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, bu bölgü təkcə coğrafi deyil, həm də tarixi prinsiplərə əsaslanır.

Dialektoloji tədqiqatlar M.Şirəliyevdən sonra da həmişə Azərbaycanda prioritet istiqamətlərdən biri olsa da, dialektlərin təsnifi ilə bağlı ciddi tədqiqatlara rast gəlinmir. Yalnız müstəqillik illərində tanınmış dialektoloq E.Əzizov bu məsələyə yenidən qaydır və Azərbaycan dialektlərinin yeni təsnifini verir. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsinə şivələrin tarixən təşəkkül tapmış qruplaşmaları şəklində meydana çıxdığını qeyd edən alimin fikrincə, məhz buna görə də Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifi üçün tayfa dili əlamətləri deyil, məhəlli dil əlamətləri əsas götürülməlidir (Əzizov, 1999: 270). Qeyd edilməlidir ki, E.Əzizovun bölgüsü yalnız ərazi bölgüsünə əsaslanması ilə fərqlənir. Digər xüsusiyyətlər isə demək olar ki, eyni ilə M.Şirəliyevin bölgüsü ilə üst-üstə düşür. Bununla belə bu bölgü əvvəlkilərinə nisbətən irəliyə atılmış böyük bir addım kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, son illər Azərbaycanda dialektologiya ilə bağlı xeyli işlər görülmüş, ayrı-ayrı dialektlər araşdırılmış və ən nəhayət müstəqillik illərində keçmiş sovet dövründə məhz ilk dəfə Azərbaycanda əsas qoyulmuş dialektoloji atlasın hazırlanması ənənəsi davam etdirilmiş, Azərbaycan dialektləri içərisində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Naxçıvanın eləcə də Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun dialektoloji atlasları hazırlanmışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycan dialektlərinin yenidən təsnifi məsələsi dilçiliyimiz qarşısında, o cümlədən, türkologiya qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir.

Nəticə

Dialektlərin təsnifi üçün ilk növbədə konkret dilin dialekt materialları ciddi şəkildə araşdırılmalı, eyni zamanda dilin tarixi öyrənilməlidir. Bununla yanaşı konkret dilin yayıldığı arealda yaşayan digər xalqlarla əlaqəsi də nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dialektləri də təsnif edilərkən Azərbaycan ümumxalq dilinin oğuz və qıbçaq tayfalarının dili əsasında İran və iber-qafqaz dillərinin qonşuluğu şəraitində formalaşdığı nəzərə alınmalı və dialektlərin təsnifi zamanı tarixi-müqayisəli və müqayisəli metodlardan istifadə edilməlidir. Bununla yanaşı müxtəlif dialekt xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən keçid şivələri də nəzərə alınmaqla təsnif aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Heydərov R. (2013) Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı.
2. Məmmədli M. (2019) Azərbaycan dialektologiyası. Bakı.
3. Rəcəbli Ə. (2010) Tipoloji dilçilik. Bakı.
4. Rəcəbli Ə. (2023) Dilin fəlsəfəsi, II c. Bakı.
5. Qurbanov A. (1989) Ümumi dilçilik. Bakı.
6. Гаджиева Н. (1980) К вопросу о классификации тюркских языков и диалектов // Теоретические основы классификации языков мира. Москва.

7. Ширалиев М. (1960) Проблема диалектного членения языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку.
8. Ширалиев М. (1960) Азербайджанская диалектология на новом этапе // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку.
9. Axundov A. (2006) Ümumi dilçilik. Bakı.
10. Babayeva G. (2013) Keçən əsrin 20-ci illərində dialekt və şivələrimizin tədqiqi məsələləri. Filologiya məsələləri. Bakı.
11. Çobanzadə B. (2006) Türk-tatar lisanıyatına mədxəl. Bakı.
12. Убрятова Е. (1960) Изучение диалектов тюркских языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. Москва.
13. Köçərli F. (2005) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, I c. Bakı.
14. Əzizov E. (1999) Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı.
15. Nəzərova M. (1999) Məmmədəğa Şirəliyev və Azərbaycan türkologiyasının problemləri. Bakı.
16. Şirəliyev M. (2008) Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı.

MUSTAFA ZƏRİRİN " FÜTUHÜŞ-ŞAM" ƏSƏRİNDƏKİ BƏZİ ARXAİZMLƏRİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRDƏ İŞLƏNMƏSİ

Dr. Reyhan Mədətova

Xəzər Universiteti, Azərbaycan

Azərbaycan ədəbi-bədii fikir tarixində XIV əsr yeni bir mərhələ təşkil edir. Bu əsrdə Şərqi Anadoluda və onunla həmsərhəd ərazilərdə ilk anadilli abidələrimiz, yazılı ədəbi-bədii dil nümunələrimiz yaranmışdır. Bu dövrə aid Azərbaycan şeirinin ideya-bədii inkişafında böyük rolunu oynayan şairlərdən Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Suli Fəqih, Yusif Məddah, Mustafa Zərir və bir sıra başqa görkəmli sənətkarların adlarını çəkmək olar. Öz zamanəsində həm şair, həm də nasir kimi tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olan Ərzurumlu Mustafa Zəririn yaradıcılığı bir sıra hallarda dövrün ədəbi-bədii simasını və dilini müəyyənləşdirməyə geniş imkan verir. Onun "Fütuhüş-Şam" əsəri VII əsrdə yaşamış islam tarixçisi, hədis ustadı qazi Əbu Abdullah Məhəmməd Ömər əl-Vaqidin eyni adlı əsərinin tərcüməsidir. Əsərdə Əbu Bəkr və Ömər xəlifələri dövrlərində Bizanslılarla İslam ordusunun şərəfli döyüşlərindən bəhs edilir. Əsərin canlı xalq danışığı dilində yazılması və XIV əsr Azərbaycan dilinin incəliklərini əks etdirməsi dil baxımından onun ən qiymətli cəhətidir. Məhz bu mənada "Fütuhüş-Şam" əsəri orta əsrlər dil tariximizi araşdırmaq üçün əvəzsiz bir qaynaqdır.

XIV əsr abidəsi olan "Fütuhüş-Şam" əsərində bir sıra sözlər müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində öz işləkliyini saxlamışdır. Bu sözlərə nümunə olaraq ağmaq (yuxarıya qalxmaq, yüksəlmək, çıxmaq), ajaru (o biri tərəf, əks tərəf), arı (təmiz), bəj (xal), damu (cəhənnəm), düş (yuxu), er (gec, gec-tez), eşik (kandar; evin xarici tərəfi; qapı), eyü (yaxşı), əsrük (sərxoş), in (hin, yuva) və s. sözlərini göstərmək olar. Bu sözlərin əksəriyyəti əsərdəki mənada dialekt və şivələrimizdə işlənməkdədir. Bəzi sözlər isə semantik cəhətdən dəyişərək (məsələn, irişmək və s.) dialekt və şivələrimizdə başqa mənanı ifadə edir.

Açar sözlər: "Fütuhüş-Şam", dialekt, şivə, arxaizm, Azərbaycan dili

Mövzu: Mətnşünaslıq və mənbəşünaslıq

THE USAGE OF ARCHAISMS IN MUSTAFA ZARİR'S WORK "FUTUHUSH-SHAM" IN OUR DIALECTS AND ACCENTS

Phd. Reihan Madatova

Khazar University, Azerbaijan

The 14th century is a new stage in the history of literary and artistic thought of Azerbaijan. In this century, in Eastern Anatolia and its bordering areas, our first native language monuments and examples of written literary and artistic language were created. The names of Gazi Burhaneddin,

Imamaddin Nasimi, Suli Faqih, Yusif Maddah, Mustafa Zarir and a number of other notable artists can be mentioned among the poets who played a great role in the ideological and artistic development of Azerbaijani poetry of this period. One of the well-known figures of his time, both as a poet and prose writer, was Mustafa Zarir from Erzurum. His work provides extensive opportunities to study the literary and cultural profile of the 14th century, as well as its religious and ideological views. His work "Futuhush-Sham," written in the 7th century by the Islamic historian Abu Abdullah Muhammad Umar al-Waqidi, is a translation of the same-titled work. The work describes the battles of Abu Bakr and Umar's caliphates with the Byzantines during the campaigns of the Islamic army. Written in a lively and simple language, the book is significant not only for Azerbaijani literary history but also

for its linguistic features. In this sense, "Futuhush-Sham" is an invaluable source for the study of medieval history. In "Futuhush-Sham," a 14th-century work, several words from modern Azerbaijani literary language can be traced, preserving the phonetic and dialectic features of the time. These words include: ağmaq (to rise), anaru (other side), arı (clean), bəh (mole), damu (hell), düş (dream), er (late), eşik – (outside of house; door), eyü (good), əsrük (drunkard), in (coop, nest) etc. These words reflect the influence of the Azerbaijani dialects of the time on the literary language. Some of them (ex. İrişmək) have undergone semantic changes over time, while others are used with different meanings in modern Azerbaijani.

Key words: *Futuhush-Sham, dialect, accent, archaism, The Azerbaijani Language*

Theme: *Textual and source studies*

Giriş

Azərbaycan ədəbi-bədii fikir tarixində XIV əsr yeni bir mərhələ təşkil edir. İlk anadilli abidələrimiz, yazılı ədəbi-bədii dil nümunələrimiz bu əsrdə Şərqi Anadoluda və onunla həmsərhəd ərazilərdə yaranmışdır. Azərbaycan şeirinin ideya-bədii inkişafında böyük rol bu dövrə aid olan şairlərdən Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Sulu Fəqih, Yusif Məddah, Mustafa Zərir və bir sıra başqa görkəmli sənətkarların adlarını çəkmək olar. Ərzurumlu Mustafa Zərir öz zamanəsində həm şair, həm də nasir kimi tanınmışdır. Onun yaradıcılığı bir sıra hallarda dövrün ədəbi-bədii simasını və dilini müəyyənləşdirməyə geniş imkan verir. Əsərlərində Zərirə yanaşı onun hərfi tərcüməsi olan **Gözsüz** və habelə **Zərir** təxəllüslərindən də istifadə etmişdir. Anadangəlmə kor olmasına baxmayaraq M.Zərir öz güclü yaddaşı, zəkası ilə dini elmlərin əsaslarına dərinlən yiyələnmiş, qazi rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Onun “Fütühüş-Şam” əsəri VII əsrdə yaşamış islam tarixçisi, hədis ustası qazi Əbu Abdullah Məhəmməd Ömər əl-Vaqidin eyni adlı əsərinin tərcüməsidir. Ömər ibn Vaqidi (747-823) Quran və fiqh bilicisi, dini elmlər üzrə dövrünün böyük alimi idi. “Fütühüş-Şam” əsəri h.795/m.1392-ci ildə tamamlandı Hələb əmiri Çolpana təqdim edilmişdir. Əsərdə Əbu Bəkr və Ömər xəlifəliyi dövrlərində İslam ordusunun bizanslılarla şərəfli döyüşlərindən bəhs edilir. Əsərin ən qiymətli cəhəti dil baxımından canlı xalq danışığı dilində yazılması və XIV əsr Azərbaycan dilinin incəliklərini əks etdirməsidir. Məhz bu mənada “Fütühüş-Şam” əsəri orta əsrlər dil tariximizi araşdırmaq üçün əvəzsiz bir qaynaqdır.

“Fütühüş-Şam” əsərində işlənən sözlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dildə də öz işləkliyini saxlamışdır. Bir qisim sözlər isə arxaizmə çevrilsələr də, Azərbaycan dili şivələrində eyni mənada işlənməkdədir. Məsələn:

Ağmaq - yuxarıya qalxmaq, yüksəlmək, çıxmaq.

Andan Heraqıl ayıtdı: “Ol nəbi ki bəşarət etdi anı Məsih ki ol gögə *ağa*, andan ə’laya çıqa (179b); Bundan sonra ol peyğəmbər gögdə ayı iki şəqq etmədimi və avcında taşcıqazlar tanıqlıq vermədimi və ərsə *ağmadımı?* (4a). Ağmaq feili Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsə də, Füzuli rayon şivəsində eyni mənada işlənir. Məsələn, Qoyun dağa ağdı. 15. Ağmaq feili XIII-XVIII Azərbaycan dili yazılı abidələrində də eyni mənada işlənmişdir: Şahin pərvaza *ağdı* (KDQ,272); Əgər ol sehrilə aya sağarsa, Əgər zöhrə olub gögə *ağarsa*, Can əlimdən bənim ol qurtaramı?(DƏH, XIII. 27); Lövh-i-ıxlas eylədirsə könlünü, et müttəqi, Kürsiyi-Rəhmanə *ağdı* gögdə ərs-Allahı gör! (Nəsimi. XIV. I, 290); Anuñ kim gün kibi üstinə doğdı, Ululuğu anuñ Əyyuğə *ağdı* (Şirazi. XV. 164); Eşq ilə qılsam ürüc yerdən *ağuban* gögə, Kürsi qılıb rəgü-fəm ərşi-sərir eylərəm (Gülşəni. XV. 230) və s.

Anaru - o biri tərəf, əks tərəf

Əsərdə anaru sözü o biri tərəf, əks tərəf mənasında işlənmişdir. Gedərək bu qız dəxi ol tağın bir tərəfində bir qəl’əcik yapıdı və ol yapıdu qəl’ədən *anaru* və tağ içində bir kiçirək kəlisə var idi (309b). Anaru sözü anarı şəklində Qərb qrupu şivələrində (Gəncə, Qazax, Şəmkir, Tovuz) – o tərəf, o yan, o biri tərəf, kənar mənalarında işlənməkdədir. Anarı dur (Qazax); – Bir az anarı dur görüm, a bala (Tovuz). “Nə gəlırsə, bənim sağrıma gəlsün”, – deyü əlin götinə urur, yənin *anaru*, sağrısm ərinə döndürür

(KDQ,9); Əql pozdı etiqađın düzgünün, Düşdi *aşaru*, qodı əldin dinin (Əsrar. XV. 214); Ki İfriqiyyədən ol *aşarudur*, Bu İfriqiyyə dedügüm bərüdü (Şirazi. XV.218); Mən dedim: “Bu cəmaət hanğı məmləkətdən gəlirlər?”. Dedi: “Sərāndibün *aşarisından*” (ŞSəfi. XVI. 803).

Bəş sözü **xal** mənasında işlənmişdir: Gördüm ki, müsəlmanlar çərisi, kafir çərisinün yanında bir qara dəvədə bir aq *bəş* kibi idi (15b); Zira anlar bizüm əskərümüz yanında bir qara dəvənün arqasında bir aq *bəş* kibidür”, -dedi (113b). Bəş sözü xal mənasında Qazax şivəsində işlənir: Əhmədin üzündə bən var (). Bəş sözü orta əsr yazılı abidələrimizdə də çox işlənmişdir: Ağ yüzündə ol qara *bəşlər* ki var, Kim ki görsə anı, eylər ahü zar (Mehri və Vəfa. XIV. 20); Biz yanaruz oda, sənəma, *bəşlərin* ilə, Ənbərdürür ol, daneyi-fülfül görəlüm biz (Bürhan. XIV. 75); Və əgər bu *bəşdən* ki, sağ yənağümdədür, xəbər sorsa, söylə kim, ol məhrumi-məzlum söylər kim, ol nöqtə göz yaşınun yolu üstində düşüpdür əzbəs ağlamaqdən ol *bəş* gözükmez olupdu (Şühəd. XVI. 343); Şeyx Zahid dedi: “Əmir Abdullah bir uzunboylu müxəttət yigitdür kim, yüzində bir yaşıl *bəş* var” (ŞSəfi. XVI. 79) və s.

Əsərdə **tamu/damu** sözü **cəhənnəm** mənasında işlənmişdir: Ömər həzrətləri cavab verdi ki, qiyamət gününün acliğmdan bu acılıq asandur və *tamunun* zəqqumun yeməkdən və həminin içməkdən bu əhvəndür (64b); *Tamu* odundan qurtulam, -dedi (314a). Bu söz şivələrimizdə damı/dami şəklində işlənir. Şuşada damı, Ağsu, Göyçay, Quba, Sabirabad, Şamaxıda dami kimi işlənir: Bizim yerrər hərdən hələ isdi uladu ki, lap *da:mi* kimi (Quba); *Da:mi* kimi od tökülür, issidi (Göyçay) []. XIII-XVIII əsr yazılı abidələrdə bu söz həm damu/tamu şəklində işlənmişdir: Gah səkiz cənnət sifətdən “Ədn”iyəm möminlərin, Gəh yedi *tamuyə* nisbət həbsi-zindan olmuşam (Röv. XV. 748); Dilersəş söndürəsin *damuy* odun, Gözün yaşını tök, tufanun artur (Gülşəni. XV.398); Der ki, əlbət, *damunu* yıxmaq gərək, Aləmi həp cənnətə uçmaq gərək (Əsrar. XV. 163); *Damular* odunu yandıransan, Sirlərini açıb utandıransan (ŞİXətayi. XVI. 440); Neçələri qılıcə keçürüb *damuyə* göndərdi (Şühəd. XVI. 141) və s.

Düş sözü **yuxu** mənasında işlənmişdir: Bəvamin ayıtdı: “Ərəb qorqusu içün şöylə almış ki, gördüğün düşi də qorqulu görürsən (38a); Bu gögçək *düşi* müsəlmanlar cəm’ olub diñləsünlər ki, təfsirində müsəlmanlara fəth və bəşarət var (160a); Ertəsi Siddiq ol düşi Osmana dedi (12a). Qədim türkdilli abidələrdə bu söz “düş”, “tüş” şəkillərində işlənərək “yuxu”, “yuxugörmə”, “röya” mənasını vermişdir. Həmçinin “duş” sözü həm də “tuş”, “çuş” fonetik variantlarında Qərb qrupu dialekt və şivələrində, həmçinin Zaqatala şivəsində “yuxu” mənasında işlənir. Axşam bir yaxşı düş gördüm []. Onu da qeyd edək ki, bu söz müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda özünü göstərir: “düş” (Türkiyə türkcəsi), “çüş” (Uyğur türkcəsi), “tüş” (Qırğız, Özbək türkcəsi), “töş” (Başqırd türkcəsi).

Er-tez . “Ya əmir, Qeysər bu qızı bizüm əlümüzdə qomaz. Er-gec alur, nə faidə”, -dedi [62a]. ER sözü Ağdam, Bərdə, Şuşa, Tərtər – tez, tezdən. - Bir az er gəlsəydin, tapardın onu (Ağdam); (Bərdə). **Eyü – yaxşı**. Bu tədbir və tədarüki bir qaç gündə hasil olub at *eyüsi*, ər *eyüsi* seçilüb yığrımı biñ yarar seçmə əskərə Tuta baş olub Şəhriyat oğlu Əmud ilə bir gün at arqasına gəlüb rəvanə oldılar (310b). Eyü sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq ey şəklində Borçalı, Kürdəmir, Qazax şivələrimizdə işlənir. Mənim kefim eydi (Qazax); – Bu ki yap eydi (Kürdəmir); – Sizdən ey olmasın, Məhəmməd mənim yaxın dosdumdu (Borçalı); ‘Sənin işin saf ey oldu (Qazax) []. Eyü sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Dastani-Əhməd Hərami” və Nəsimi dilində də işlənmişdir: Uşun Qocanın kiçi oğlu Səgrək *eyü*, bahadır, alp, dəlü yigit qopdı (KDQ. D.256); *Eyi* dirliklidir, bunlar vəlidir (DƏH. XIII. 16); *Eyi* niyyətərə irmək gərəkdir (DƏH. XIII. 63) Bir *eyü* ad eyle cahanda Ululardan cahanda qaldı bu ad!(Nəsimi. XIV. I,32).

Əsrüklük - sərxoşluq, sərxoş. Əsərdə əsrük sözündən düzəlmiş əsrüklük sözü işlənmişdir. Andan qalqub atlarumuzu binüb çəriyə gəldük. İlla bizdə *əsrüklük* əsəri zahir oldı. Əsrük sözü XIII-XVIII əsr yazılı abidələrində işlənmişdir: Ol şərəbdən içən *əsrük* olur. (KDQ. D. 160); Bir sayis şərdə məgər içər idi, *Əsrük* ol məhəllərdən keçər idi (Mehri və Vəfa. XIII. 64); Sayis aydır: *Əsrük* idim, bilmədim (Mehri və Vəfa. XIII. 64); Saçdılar gül suyun ol eşq *əsrügə* (Məddah. XIV. 46); Xəta ilə gözün gər bir ox urdı, Köñülümə, nola, *əsrük* tatardur (Bürhan. XIV. 109); Ey Nəsimi, şol xumari gözləri fəttan kimi, Daim *əsrüksən*, məgər kim, nərgisi-məstanəs (Nəsimi. XIV. HA. I, 165); Degil Həqqani *əsrükdən* ayıq yeg, Ayıq yürüyən adəmdən oyuq yeg (Şirazi. XV. 310). Əsrük’ Qazax şivəsində

“ucaboylu qadın”, “əsrüx” fonetik variantı isə “sərxoş” mənasını ifadə edir. Həmçinin bəzi toponimlərin, hidronimlərin adında da Qazax rayonunda yerləşən Əsrük Bayramlı kəndinin adında, Tovuz rayonundakı Əsrux çay, Əsrux Cırdaxan, Əsrux Ojaxlı, Əsrux Quşçu kimi toponimik adlarda bu söz qalmaqdadır. İn –hin . Çün padşah əskərinin heybətini görənlər, qarınca kibi tağlıb *ininə* gedərlər, – dedilər (Fütuh. XIV. 4b).

İn sözü Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur, Zəngilan şivələrində hal-hazırda da işlənməkdədir .

Eşik –qarı; həyət, çöl, bayır. Axşam namazından sonra şəhərə girdi. Həzrət Ömərün *eşiginə* gəldi (232b). Sonra bilməzüz Məsih bu Qulını *eşigidən* neyçün sürdü ki, vardı ərəblər dininə girdi. (236b); Əmrü bin As qulı Vardan birlə qəsri Şəmün *eşiginə* gəldilər (246a). Eşik' Böyük Qarakilsə, Çənbərək, Naxçıvan, Oğuz, Tovuz, Zaqatala şivəsində həyət mənasında işlənir: Gedirix' qonşunun eşiyində bir isdikən çay içirix' (Oğuz); – Ə; , o daneyi itələ sal eşiyə (Çən- bərək); – Eşik'də bir sö:üx var ki, gəl görəsən (Tovuz).

Nəticə

Yazılı abidələrimizdə tez-tez rast gəldiyimiz sözlərdən biri də eşik sözüdür: Şahənşah *eşi-gində* gəldi durdu (DƏH. XIII. 31); Gəldi ol qələ *eşiginə* durur (Mehri və Vəfa. XIV. 56); Lütf edübən bizi bu gün, sənəmə, Şol *eşikdən* bizi irax sanma (Bürhan. XIV. 534); Möminin Kəbə yeridir, kafirin bütxanələr, Aşiqin dost *eşigidir* Kəbəvü bütxanəsi (Nəsimi. XIV. 1,82); Bu dirlikdən maña yegdür *eşiginə*, Xuda bilir, Ləkədkubi-cəfa birlə təniz-zarim ğubar Olsa (Kişvəri. XV. 303); Əmin olan həvadisən, dü aləmdə o aşiqdir Ki, sən məşuqi qeybinin *eşigin* ol pənah eylər (Həqiri. XV. 371); *Eşiginə* qulundur bu Xətai, Nəzər qıl halma, heyran sənindir (ŞİX. XVI. 401); *Eşigündən* gedərəm həsrət ilən qürbətə mən, Bilmənəm kim, görəyim bir daxi yüziñ sağ-əsən (Şühəd. XVI. 331); Şeyx (q.s.) nəzər salub bir türk kişi gördi kim, *eşikdə* durur və belində bir qılıç bağı (ŞSəfi. XVI. 306). Belə nəticəyə gəlmək olar ki, milli mənşəli sözlər dildən çıxmır, sadəcə olaraq müasir ədəbi dildə arxaikləşərək şivələrimizdə öz işləkliyini qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007.
2. İsa. Mehri və Vəfa. Bakı, 2005
3. Kişvəri. Əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984
4. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1988.
5. Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, 2005
6. Qəhrəmanov Cahangir. İmadəddin Nəsimi. 3 cildlik. Əski əlifba ilə. Bakı, 1973.
7. Mustafa Zərir. Fütuhü-Şam. Bakı, 2022
8. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
9. Şirazin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Bakı, 2011
10. Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti. Bakı, 2023
11. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah. Bakı, 1988

TÜRKİYE’DE AZERBAIJAN TÜRKÇESİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR (2018-2024)

Dr. Sema Şahin Dede

Ardahan Universiteti, Türkiyə

Dil, insanoglunun düşünceler yoluyla bağı olduğu toplumda; yaşama bakış açısını, kültürünü, tarihini ve günlük hayattaki tecrübelerini sözlü ve yazılı bir şekilde aktaran iletişimin taşıyıcısı konumundadır. O dilin söz varlığı, kültürel değerleri, tarihi süreci ve günlük dilde kullanılan sözcüklerin kazandığı anlamlar dili şekillendirmektedir. Dünya üzerinde var olma ile başlayan bu süreç nesiller boyu devam etmektedir. Söz varlığı içerisinde yer edinen ve konuşuru olduğu her bir millette farklı şekillerde ifade edilen sözler, cümleler halinde bir parçanın bütünü oluşturur. Bu durum, dilin gramer yapısı içerisinde, kelimelerin ve cümlelerin oluşumunu sağlayan fonetik (ses bilgisi), morfoloji (şekil bilgisi) ve sentaks (söz dizimi) olarak adlandırılan; harflerin sözcüklere, sözcüklerin ise belirli kurallar dahilinde bir araya gelerek oluşturdukları cümle ve cümleler arası bağ ile ortaya çıkmaktadır. Bu süreç hem Türkiye Türkçesinde hem de Azerbaycan Türkçesinde farklı şekillerde ifade değeri taşımaktadır. Geçmişten günümüze değin artan dilsel farklılık saha üzerine yapılan bilimsel çalışmalar ile daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Çalışmada, Güneybatı (Oğuz) grubuna mensup, Azerbaycan Türkçesi öğrenim öğeleri üzerine bir inceleme yapılmıştır. İncelemede, 2018-2024 yılları arasında, belli başlıklar altında öğrenmeye etki eden ses, biçim ve şekil bilgisi unsurlarının Türkiye’deki durumu ve bu hususta yapılan; sözlük, kitap, makale, tez çalışmaları üzerine durulmuştur. Böylece küreselleşen dünyada ortaya çıkan etkileşimin boyutu, yapılan çalışmaların yıllara göre dağılımları Yöktez (Ulusal Tez Merkezi), Academia, DergiPark, TR Dizin, ÇUTAM (Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi) gibi Türk yayın alanlarından derlenen veriler doğrultusunda incelenmiştir. Mevcut veriler 2024’ten 2018’ doğru sıralanmaktadır. Dilin gramer yapısına özgü yapılan araştırmaların yer aldığı çalışmamızda alan içerisindeki eksikliklerin belirlenmesi ve gelecekte yapılacak olan araştırmalar açısından yol göstermesi amaçlanmaktadır.

Açar sözlər: *Azerbaycan, fonetik, morfolojik, sentaks, araştırmalar.*

Mövzu: *Türkiye’de azerbaycan türkçesi üzerine yapılan çalışmalar (2018-2024)*

STUDIES ON AZERBAIJANI TURKISH IN TURKEY (2018-2024)

Phd. Sema Shahin Dede

Ardahan University, Turkey

Language is in the society to which human beings are connected through thoughts; it is the carrier of communication that conveys its perspective on life, culture, history and daily life experiences in verbally and writing. The vocabulary of that language, its cultural values, its historical process and the meanings acquired by the words used in daily language shape the language. This process, which begins with existence on earth, continues for generations. Words that have a place in the vocabulary and are expressed in different ways in each nation where they are spoken form the whole of a piece in the form of sentences. This situation is called phonetics (sound knowledge), morphology (shape knowledge) and syntax (sentence knowledge), which enable the formation of words and sentences within the grammatical structure of the language; It emerges through sentences and intersentence bonds that letters form into words and words come together within certain rules. This process has different expression values in both Türkiye Turkish and Azerbaijani Turkish. Increasing linguistic differences from past to present emerge more clearly with scientific studies on the field.

In this study, an examination was made on the learning elements of Azerbaijani Turkish belonging to the Southwest (Oghuz) group. In the review, between 2018 and 2014 the situation of phonetic, morphological and morphological elements affecting learning under certain headings in Turkey and the actions taken on this issue; Emphasis was placed on dictionaries, books, articles and theses. Thus the size of the interaction that emerged in the globalizing world and the distribution of the studies by years were examined in line with the data compiled from Turkish publications such as Yöktez (National Thesis Center), Academia, DergiPark, TR Dizin, ÇUTAM (Çukurova University Turkology Research Center). Available data is listed from 2014 to 2018. Our study, which includes research specific to the grammatical structure of the language, aims to identify the deficiencies in the field and to guide future research.

Keywords: Azerbaijan, phonetics, morphological, syntax, research.

Theme: Studies on Azerbaijani Turkish in Turkey (2018-2024)

Giriş

Orta Asya, coğrafi konumu nedeniyle birçok medeniyetin geçiş güzergahı ve yerleşim alanı olmuştur. Bu bölgede yaşayan halklardan biri de 1900’lü yılların başlarında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Türkleridir. Halkın konuştuğu dil Azerbaycan Türkçesidir. Azerbaycan Türkleri, tarihsel süreç içerisinde Arap, Latin ve Kiril alfabelerini kullanmışlardır. Alfabe kullanımındaki bu çeşitlilik dile yansımış, dilde belirgin bölünmeleri ve dağılımları temsil eden unsurlar olarak görülmüştür. Dolayısıyla, alfabedeki herhangi bir değişiklik dilin yapısında bozulmalara ve ayrışmalara yol açmaktadır. Tarihi geçmişinde bu bölgedeki hâkim unsurlar tarafından farklı bir etnik topluluk “Azeri” ya da “Azeri Dili” şeklinde bağımsız olarak adlandırılrsa da Azerbaycan Türkçesi, Türk Dili çatısı altında varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Türk Dili’nin Güneybatı (Oğuz) Grubu içerisinde yer alan Azerbaycan Türkçesi, konuşma ve yazı dilinde kendine özgü dilbilgisel özelliklere sahiptir. Azerbaycan’ın bulunduğu coğrafi konumu ve kullanılan ses özelliklerinin, Anadolu’da bulunan birçok ağızla benzerlik göstermesi ve Türkiye Türkçesi’ne olan yakınlığı, Ergin tarafından şu ifadelerle açıklanmıştır: “Batı Türkçesinin içinde saha bakımından zamanla iki daire meydana gelmiştir. Bunlardan biri Azeri ve Doğu Anadolu sahasını içine alan doğu Oğuzcası, diğeri Osmanlı sahasını içine alan batı Oğuzcasıdır. Doğu ve batı Oğuzcaları arasında ilk asırlarda çok küçük saha farkları dışında bir ayrılık mevcut olmamış, bu saha farkları yavaş yavaş genişleyerek ancak 17. Asırdan sonra doğu ve batı Oğuzca dairelerini meydana getirmiştir. Bununla beraber arada yine iki yazı dilinin kardeş iki dairesi sayılabilirler.” (Ergin, 2005: 15).

Birbirlerinden çeşitli sebeplerle ayrı düşen bu iki lehçenin bağlı oldukları kolun günümüz Türkçesinden farklı olması durumunu aktaran Ergin’in burada ifade ettiği konu bir etnik farklılık değil, dilsel bir ayrılma dönemini temsil ettiğinden yukarıda bahsettiğimiz maksatla kullanılmamıştır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi’nin 18. yüzyıldan itibaren iki kola ayrılması hem sözlü iletişimde hem de gramer yapılarında kullanılan ifadelerde çeşitli güçlükler yaratmıştır. Günümüze yaklaştıkça artan farklılıklar bu durumun en temel nedenlerinden biridir. Bu dilsel farklılıklar, lehçeler arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmalar yoluyla en aza indirilmektedir. Dilin gramer yapılarının mukayeseli olarak incelendiği bu tür çalışmalar hem mevcut farklılıkların ve benzerliklerin belirlenmesi hem de günümüz gelişmelerine uyum sağlamayı kolaylaştırması açısından dilsel boyutun derinliklerinin daha iyi kavranmasına olanak tanımaktadır.

Çalışmamız nitel bir araştırma olup, doküman inceleme/içerik analizi yöntemi temelinde bir bibliyografya çalışması olarak tasarlanmıştır. İçerik analizi, “Benzer verilerin belirli kavramlar ve temalar etrafında bir araya getirilmesi ve bunların anlaşılır biçimde düzenlenmesi sürecidir. Araştırılması hedeflenen konular hakkında bilgi içeren belgelerle veri sağlama tekniği ve analiz yöntemidir.” (Akbulut, 2018:186). Sunulan bilgilerin, saha üzerine çalışan araştırmacılara mevcut boşlukları belirlemeleri ve gelecekteki çalışmalara kaynaklık etmesi ve katkı sağlayacağı düşüncesi bizi

bu çalışmaya yönlendirmiştir. Çalışmanın 2018-2024 yılları ile sınırlı olmasının nedeni, 2019 yılında *Kirişçioğlu M. F., Musaoğlu, M. (2019). “Türkiye’de Azerbaycan Dili Çalışmalarına Eleştirel Bir Yaklaşım”, AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi, (1) 47-61* adlı bir makalenin mevcut olmasıdır. Bu sebeple çalışmamızda belirli yıllar arasında Azerbaycan Türkçesinin fonetik, morfolojik ve sentaks üzerine yapılan çalışmaları göz önünde bulundurulmuştur. Bunun yanı sıra aktarımların dile yansıtıldığı araştırmalar da çalışmamıza eklenilmiştir. Musaoğlu, diller arası aktarımlarda kullanılan iki üsluptan bahseder: Birinci üslup, kelimesi kelimesine birebir değil, aktarma sürecinde kaynak metne, anlamı anlamına olan bir bağlılıkla kaynak metnin hedef metne büyük bir ölçüde anlamsal, kısmen de yapısal olarak dönüştürülmesi düzeyinde değerlendirilebilmektedir. İkinci üslup ise, genellikle kelimesi kelimesine ve anlamı anlamına gerçekleştirilen bir aktarmanın ötesinde, hem de metinleri oluşturan cümlelerin, cümle birleşmelerinin ve söz guruplarının sırası sırasına yapılan bir aktarımıyla seçilmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki birçok Türk kökenli Azerice kelimenin, atasözleri ve deyimlerin yanı sıra, çeşitli cümle kalıpları ve sözcük guruplarının hem ilk hem de sonraki varyantlarının Türkiye Türkçesine doğrudan ve dolayısıyla aktarılması söz konusu üslupla yapılmaktadır (Musaoğlu, 2010: 22). Buradan yola çıkarak bu bölümde öğrenim gören akademisyenler ve öğrenciler tarafından yayımlanan bilimsel çalışmalar başlıklar halinde aşağıda sıralanmaktadır:

1. Kitap çalışmaları

- Memmedli, Ş., Goca Memmedli, G. (2023). *Türkiye Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Farklı Sözcükler*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Gulusoy, İ., Şahin Dede, S. (2022). *Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Karşılaştırmalı Deyim Bilgisi*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Alışova Demirdağ, Elza. (2021). *Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)*. İstanbul: Kesit. 478 s. ISBN: 978-625-7698-34-4.
- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, I, II, III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Gulusoy, İ. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri I (Ses Bilgisi ve Söz Varlığı)*. Ertem Kafkars Eğitim Yayınları, 2018, 174. ISBN: 978-605-66420-4-3.
- Heyet, C. (2018). *İki Dilin Karşılaştırılması (Mukayesetü'l-Lügateyn)*. Çev. Mürsel Öztürk.: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

2. Tezler

2.1. Doktora Tezleri

- Gökçe, H. (2024). *İran sahası Oğuz diyalektlerinin karşılaştırmalı ses bilgisi (Güney Azerbaycan, Kaşkay ve Sungur diyalektleri)*. İnönü Üniversitesi.
- Tchankvetadze, M. (2023). İ.L. *Tsilossani'nin “Yeni Diyaloglar (Rusça, Fransızca, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi; Son iki dilin Kiril harfli transkripsiyonuyla)” adlı kitabının Türkçe kısmı (Dil incelemesi-metin-dizin)*. Atatürk Üniversitesi.
- Harmanda, S. (2023). *Memluk-Kıpçak sahası ile Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinin tarihi karşılaştırmalı gramer ve sözlük denemesi*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Baldane, O. (2022). *17. yüzyılda İran sahasında yazılmış üç dilli (İtalyanca-Farsça-Eski Azerbaycan Türkçesi) bir sözlük -inceleme ve metin-*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Şenödeyici, S. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde bitki adlandırmalarında metaforlar: Dilbilimsel ve göstergebilimsel analiz*. Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Bilgin Aksoy, G. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde mental fiiller*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Dolatı Darabadi, M. (2021). *İran Türk ağızlarında karşılaştırmalı söz varlığı (Azerbaycan Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Halaç Türkçesi)*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Taghizadehzonuz, R. (2021). *İki dilli toplumlarda baskın dilin diğer dil üzerindeki aşındırma etkisi: Azerbaycan Türkçesi-Farsça örnekleme üzerine bir araştırma*. Ankara Üniversitesi.

Shukur, K. (2019). *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesiyle karşılaştırmalı olarak Irak Türkmen Türkçesi (Ses bilgisi, fiil, metin, sözlük)*. Gazi Üniversitesi.

2.2. Yüksek Lisans Tezleri

- Yıldırım, M. (2024). *Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde sıfat ve zarflarda derecelendirme*. Fırat Üniversitesi.
- Aytek, Z. (2023). *Dîvânu Lugâti't-Türk ile Azerbaycan Türkçesinin karşılaştırmalı söz varlığı üzerine bir araştırma*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Altunkaya, N. (2023). *Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerindeki tümce biçimli deyimler ve bunların anlam bilgisel ve söz dizimsel karşılaştırılması*. Marmara Üniversitesi.
- İpeksoy, M. (2023). *Azerbaycan Türkçesinde kelime gruplarının söz dizimindeki yeri*. Erciyes Üniversitesi.
- Guliyeva, Z. (2023). *Göktürk yazıtlarında görülen fiil ve fiil yapılarının Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerindeki kalıntıları*. İstanbul Üniversitesi.
- Yazar Kaya, S. (2023). *Edimsel yaklaşımla İran Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine kültür ve çeviri-Rukiye Kebiri örneği*. Hacettepe Üniversitesi.
- Hasanlı, S. (2022). *1850-1950 arasında Azerbaycan'da alfabe sorunu ve Stalinizmin Azerbaycan Türkçesine etkisi*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Şahin Dede, S. (2022). *Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde başta bulunan organ adlarını içeren deyimlerin şekil ve söz dizimsel özellikleri*. Kafkas Üniversitesi.
- Ahmadova, F. (2022). *Azerbaycan Türkçesi ve Arapça cümle yapılarının karşılaştırılması*. Selçuk Üniversitesi.
- Uzun, E. (2022). *Azerbaycan Türkçesinde isim cümleleri*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- Rzazade, V. (2022). *Azerbaycan Türkçesinde kiplik*. Hacettepe Üniversitesi.
- Erdoğan, B. (2022). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan fiillerin Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi söz varlığıyla karşılaştırmalı incelenmesi*. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- Kabaca, S. (2022). *Moğolca-Azerbaycan Türkçesi söz denklikleri*. Marmara Üniversitesi.
- Hatamova, S. (2022). *Azerbaycan Türkçesinde algı fiillerinin metaforlaşma yoluyla çokanlamlılaşması*. Hacettepe Üniversitesi.
- Aydın, G. (2022). *Azerbaycan Türkçesinde Enklitikler*. Ege Üniversitesi.
- Takhirova, R. (2022). *Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde bitki adlarının karşılaştırılması*. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Kılıç, N. (2022). *Samed Vurgun'un eserlerinden örneklerle Azerbaycan Türkçesinde edatlar*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Düzgün, V. (2021). *Ulduz Ruznamesi (1979) Güney Azerbaycan Türkçesi (Metin aktarımı ve söz varlığı)*. İstanbul Arel Üniversitesi.
- Jafarova, T. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde örtmeceler ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı çalışma*. Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Demetler, H. (2021). *Oğuz Grubu Türk şivelerinde yapım ekleri (Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Kaşkay Türkçesi)*. İnönü Üniversitesi.
- Paşayeva, G. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde yardımcı kelimeler*. Fırat Üniversitesi.
- Dağlı, H. (2020). *Hayvan adlarıyla kurulan Azerbaycan atasözlerinin sözdizimsel açıdan incelenmesi*. Kafkas Üniversitesi.
- Budaglı, B. (2020). *Yusif Vəzir Çəmənəminli'nin Qızlar Bulağı romanı temelinde Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde mastar ve sıfat-fiillerin karşılaştırması*. Anadolu Üniversitesi.
- Karakaş, D. (2020). *Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi yapım eklerinin karşılaştırılması*. Kafkas Üniversitesi.
- Yıldız, H. (2020). *Azerbaycan Türkçesi atasözlerinde eksilti*. Gazi Üniversitesi.

- Kahveci, H. (2020). *Çağdaş Azərbaycan Türkçesinde cümleden büyük birlikler -Deli Kür romanı örneğinde-*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Mirzabayov, A. (2019). *Azərbaycan Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesindeki hayvan adlarının karşılaştırılması*. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Tahmaz, T. (2019). *Azərbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki eşdeğerlik açısından deyimler*. Ordu Üniversitesi.
- Görkem, B. K. (2019). *Cəlil Məmmədquluzadə'nin seçilmiş öykülerinin Azərbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılması ve öykülerdeki ki'li tümcelerinin incelenmesi*. Hacettepe Üniversitesi.
- Cengiz, Ö. (2019). *Azərbaycan Türkçesinde birleşik sözcükler*. Bartın Üniversitesi.
- Yazıcı, K. (2019). *Türkmen ve Azərbaycan Türkçesindeki Arapça, Farsça kelimelerdeki ses değişimleri (Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılması)*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Kartal, İ. (2019). *Türkiye ve Azərbaycan Türkçesinde aile ve akrabalıkla ilgili sözcüklerin cümle içinde kullanımları (Ses bilgisi ve çekim ekleri örneklerinde)*. Karabük Üniversitesi.
- Doğan, B. Ç. (2019). *Azərbaycan Türkçesinde birleşik fiiller*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- Güneş, Ç. (2019). *Azərbaycan Türkçesinde yapım ekleri ve işlevleri*. Bartın Üniversitesi.
- Kulaksız, Ş. (2019). *Azərbaycan Türkçesi atasözlerinde kelime grupları*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Ghanem, N. M. A. S. (2018). *Azərbaycan Türkçesi ve Fasih Arapçanın karşılaştırmalı çatı kategorisi: Edilgenlik*. Ankara Üniversitesi.
- Karakaya, M. (2018). *Azərbaycan Türkçesi üzerine seçme metinler (çeviri, inceleme, sözlük)*. Erciyes Üniversitesi.
- Canpolat Canal, F. (2018). *Azərbaycan Türkçesindeki alıntı sözcüklerin ses bilgisi açısından değerlendirilmesi*. Fırat Üniversitesi.

3. Makaleler

- Akman, H. (2024). *Azərbaycan Türkçesiyle Van Küresin Ağzında Kullanılan Ortak Deyimler*. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(1), 63- 84. doi.org/10.18506/anemon.1310276.
- Aktürk, E. (2024). *Azərbaycan Türkçesi Diyalektolojisinde Uzun Ünlülere Dair Bir İnceleme*. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (39), 235-248. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1469412>.
- Şahin Dede, S. (2024). *Alkış ve Kargışların Tümcesel Yapısı: Azərbaycan Türkçesi Örneği*. BUTA International Journal of Scientific Research № 1 (14) 2024, ISSN: 2717-7661.
- Nahmedov, A. (2023). *Azərbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin Doğu Ağzlarında Bulunan tulla- Fiili ve Türevlerinin Kökeni Üzerine*. Dil Araştırmaları, 17(33), 15- 26. doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1329103.
- Doğan, T. (2023). *Güney Azərbaycan Türkçesi ağızlarında ek fiilin çekiminde oluşan +(y)dX ~ +(y)mXş yapıları*. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (56), 1-16. doi.org/10.24155/tdk.2023.222.
- Alışova Demirdağ, E. (2023). *The Function of qoşma (Postposition) in Azeri and Its Counterpart in Turkish and Azeri Model in Classifying edat (Particle) in Turkish (Azərbaycan Türkçesinde Bir Sözcük Türü Olarak Qoşmanın Türkiye Türkçesinde Karşılığı ve Yardımcı Sözcük Türü Edatın Tasnifinde Azərbaycan Modeli Önerisi)*. Dil Araştırmaları, 32: 35-54.
- Akgül, S. (2023). *Azərbaycan Türkçesine Göre Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Kapalı e Sesi*. Humanitas- Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 11(21), 1-17. doi.org/10.20304/humanitas.1184378.
- Tay, S. (2022). *Güneybatı (Oğuz) Grubu Türk Lehçelerinde Tonlu Ünsüzler*. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 5(1), 1-18.
- Şenödeyici, S. (2022). *Azərbaycan Türkçesinde “da” Bağlacının Çeşitli Anlamsal İşlevleri*. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 6(4), 1507-1518. doi.org/10.34083/akaded.1199846.
- Bilgin Aksoy, G. (2022). *Azərbaycan Türkçesindeki Biliş Fiilleri İçin Bir Sınıflandırma Önerisi*. Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi, 8(17), 53-73.

- Alışova Demirdağ, E. (2022). *Eksilti Bağlamında Azerbaycan Türkçesinde Elliptik Cümleler*. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 6(1), 79-88. <https://doi.org/10.30563/turklad.1059492>.
- Doğan, N. (2022). *Çağdaş Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Eş Dizim Sözlüğü'ne doğru: Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi fiil eş dizimleri*. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (30), 381-404. DOI: 10.29000/rumelide.1192531.
- Bilgin Aksoy, G. (2022). *Azerbaycan Türkçesinde duygu fiillerinin anlam bilimsel yapı görünüşleri*. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (29), 72-87. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1164018>.
- Haşimi, A. (2021). *Mukayesetü'l-Lügatayn'e Göre Azerbaycan Türkçesi İle Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eşdeğerler*. Ekev Akademi Dergisi, 0(86),37-56.
- Armağan, S. (2021). *Oğuz grubu Türk lehçelerinde üleştirme*. Turkish Studies- Language, 16(1), 37-54. <https://dx.doi.org/10.47845/TurkishStudies.49318>.
- Guliyeva, K., Şahin Dede, S. (2020). *Abdurrahimbey Hakverdiyev'in "Qoca Tarzen/İhtiyar Tarcı" Adlı Hikayesinde Cümle Türleri*. Dil Araştırmaları (Prof. Dr. Elövset Zakiroğlu Abdullayev Anısına Armağan), Ankara: Sonçağ Akademi.
- Alışova Demirdağ, E. (2020). *Azerbaycan Türkçesinde Kelime Grubu Olarak Zarf (Zerf) Birleşmelerinin İşlevi ve Türkiye Türkçesinde Karşılığı*. Türkbilig, 20(40), 149-160.
- Abid, S. (2020). *Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde Basit Yapılı Belirsiz Özneli Cümlelerin Karşılaştırılması*. İğd Üniv. Sos. Bil. Der/İgd Univ Jour Soc Sci Sayı/ No.24 Ekim /October. Araştırma Makalesi / Article: 81-93.
- Yağcı, S. K., Çeçen, E. (2020). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğündeki İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme*. Türkoloji (104), 32-44.
- Demirdağ, E. A. (2019). *Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Birleşik Cümle Yapılarının Karşılaştırılması*. Turkish Studies (Elektronik), 14(2),87-111. doi.org/10.7827/TurkishStudies.14351.
- Dağlı, H. (2019). *Azerbaycan Türkçesinde Bildirme (Haber) Kiplerinin Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması*. Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi, 3(2), 23-38.
- Gulusoy, İ. (2019). *Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Şart Cümlesine Dair*. Türkiyat Mecmuası, 29(1),81-92. doi.org/10.18345/iuturkiyat.560218.
- Sarıkaya, M. (2019). *"Dellek" Kelimesinin Azerbaycan Türkçesindeki Anlam Boyutları ve Anadolu'daki Karşılığı Üzerine*. Karadeniz Araştırmaları, 16(64), 685-693.
- İpek, B. (2019). *Azerbaycan Türkçesinde Anlamlarına Göre Modal Sözcükler ve Özellikleri*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi The Journal of International Social Sciences Cilt:29, Sayı: 2, Sayfa: 81-88, TEMMUZ – 2019.
- Dağlı, H., Kızıltoprak, Ş. (2019). *Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Birleşik Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Açısından Karşılaştırılması*. Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, 3(2), 161-176. <https://doi.org/10.46452/baksoder.591953>.
- Dağlı, H. (2019). *Azerbaycan Türkçesinde Atla İlgili Atasözlerinin Sözdizimsel Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme*. Takvim-i Vekayi, Cilt: 7 No: 1 Sayfa: 88-101 (2019)ISSN: 2148-0087.
- Alışova Demirdağ, E. (2019). *Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde Geniş-Gelecek Zaman Kipi Üzerine*. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 7(16), 332-344. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.543763>.
- Gulusoy, İ., Dağlı, H. (2018). *Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Ağzlarında "Baba" Ve "Oğul" Sözcüklerinin Fonetik Varyantları Üzerine*. Turkish Studies (Elektronik), 13(5),187-204. doi.org/10.7827/turkishstudies.12979.
- Koç, E. (2018). *Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin İsteme Göre İncelenmesi*. Türkoloji Dergisi, 22(2), 73-87. https://doi.org/10.1501/trko1_0000000306.

- Abid, S. (2018). *Azərbaycan Ağızlarında Kullanılan Yabani Bitki Adlarının Anlamsal ve Morfolojik İncelenmesi*. İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (14), 235-248.
- Dağlı, H. (2018). *Azərbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Cümle Öğeleri Bakımından Karşılaştırılması*. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5(11), 69-88.
- Rezaei, M. (2018). *Türkiye Türkçesi ile Azərbaycan Türkçesi Arasında Bulunan Fonetik Farklılıklar*. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad), 2(2), 59-75. <https://doi.org/10.30563/turklad.455124>.
- Demirdağ, E. A. (2018). *Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinde Kelime Gruplarının Tasnifi Üzerine*. Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, 1(15), 139-159.

Sonuç

Türkiye ve Azerbaycan'ın toprak komşuluğunun yanında aynı dil ailesi grubunda yer almaları, pek çok alanda olduğu gibi bilimsel çalışmalarda da karşılıklı etkileşimi mümkün kılmıştır. Her iki lehçe; fonetik açıdan sesleniş farklılıklarına, morfolojik açıdan ekler vasıtasıyla türetilen sözcüklerin sıralanışına ve ifade ediliş biçimlerine göre oluşturulan cümlelerle yapısal ayrılıklara sahiptir. Çalışmamız, araştırmacıların literatürdeki boşlukları bulma sürelerini kısaltılmayı ve birbirini tekrar eden konulardan kaçınılmasını amaçlamaktadır. İncelememize konu olan bilimsel çalışmalardan elde edilen veriler *Yöktez (Ulusal Tez Merkezi)*, *Academia*, *DergiPark*, *TR Dizin*, *ÇUTAM (Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi)* ve benzeri mecralardan derlenmiştir. Bu çalışmalar arasında 2018-2014 yılları arasında 7 kitap, 9 doktora tezi, 38 yüksek lisans tezi ve 33 makale yayımlanmıştır. Yapılan çalışmaların çoğunluğu karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu çalışmaların esasını sadece Türkiye'de ikamet eden, öğrenim gören ya da çalışan araştırmacılar tarafından değil, aynı zamanda ülkemizde benzer koşullarda bulunan Türk soylu araştırmacılar tarafından da yürütüldüğünü belirtmek gerekir. Bu durum günden güne değişen dünyada çok yönlü bir dil-kültür etkileşiminin arttığının göstergelerindedir. Bu etkileşim milli kimliğimizin, kültürümüzün ve yerel dil özelliklerimizin korunmasıyla varlığını sürdürmektedir. Bu miras korunduğu ve denge sağlandığı sürece mevcut çalışmalardaki çeşitliliğin ve sürekliliğin aynı hızda devam edeceği kanısındayız.

Kaynakça

1. Anadolu Üniversitesi (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (Ünite 7: Prof. Dr. Yavuz Akbulut)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
2. Ergin, M. (2005). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
3. Musaoğlu, M. (2010). *Kemal Abdulla'nın Eserleri Türkiye Türkçesinde*. Ankara: Kültür Yayınları.

**DİLİMİZ ÜÇÜN SƏCİYYƏVİ OLMAYAN CÜMLƏ TIPLƏRİNİN LİNGVOPUBLİSİSTİK
QÜSURLARI VƏ ONLARI YARADAN FAKTORLAR (ELEKTRON MEDİANIN DİLİ
ƏSASINDA)**

Səma Vəliyeva

AR Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi, Azərbaycan

İctimai rəyin formalaşmasında, interaktiv və operativ xəbər mübadiləsinin aparılmasında mühüm rola malik olan elektron media Azərbaycan ədəbi dilinin normalar sistemini də əks etdirir. Bu mənada elektron media mühitini dildə gedən müasir qrammatik proseslərin aynası hesab etmək olar. Aqlütinativ dillər qrupuna aid olan Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu özündə dilimizin qədim tarixini və sonrakı inkişaf meyillərini cəmləşdirdiyindən elektron medianın istər şifahi, istərsə də yazılı formalarında qrammatik-publisistik tələblərin gözlənilməsi olduqca vacibdir. Zamanla müxtəlif istilalara məruz qalmış dilimiz öz varlığını, bütövlüyünü qoruyub saxlamış, bununla belə bəzi dəyişiklik və müdaxilələr ondan təsirsiz ötürməmişdir. Bu gün elektron media mühitində tez-tez rast gəldiyimiz “hansı ki” bağlayıcı sözü, eləcə də ondan yaranan müxtəlif formalar (“hansılar ki”, “hansının ki”, “hansına ki”, “hansımızın ki” və s.) birbaşa həmin təsirlərin nəticəsi olmaqla rus dilinə məxsus “который”, “которое”, “которая”, “которые” əvəzliliklərinin kalka üsulu ilə tərcüməsidir. Müşahidələrimiz göstərir ki, məhz bu hərfi tərcümə metodu dilimiz üçün xarakterik olmayan cümlə tiplərinin formalaşmasına səbəb olur:

*“Bir neçə mahnımız var, **hansı ki** dinləyicilər hər verilişdə istəyirlər”.*

*“Maraqlı evlər var, **hansının ki** tikintisini şirkətlər bizə həvalə etmişdi”.*

*“O filmləri sosial şəbəkədən və efirdən izləmək mümkün deyil, **hansılar ki** festival filmləridir”.*

İndi isə elektron media mühitindən seçdiyimiz bu nümunələrin doğru variantlarını təqdim edək:

“Dinləyicilərin hər veriliş istədikləri bir neçə mahnımız var”.

“Şirkətlərin tikintisini bizə həvalə etdiyi maraqlı evlər var”.

“Festival filmlərini sosial şəbəkədən və efirdən izləmək mümkün deyil”.

Göründüyü kimi, redaktə zamanı ilk iki nümunə feili sifət tərkiblərindən (dinləyicilərin hər veriliş istədikləri, şirkətlərin tikintisini bizə həvalə etdiyi), sonuncu nümunə isə tamamlıq funksiyasında çıxış edən II növ təyini söz birləşməsindən (festival filmlərini) istifadə üsulu ilə dilimizin sintaksisinə uyğunlaşdırılmışdır.

***Açar sözlər:** elektron media, qrammatik norma, “hansı ki” bağlayıcı sözü*

***Mövzu:** Azərbaycan dili və media*

**LINGUISTIC DEFECTS OF SENTENCE TYPES NOT TYPICAL TO OUR LANGUAGE
AND THE FACTORS THAT CAUSE THEM (BASED ON THE LANGUAGE OF
ELECTRONIC MEDIA)**

Sema Valiyeva

**Monitoring Center under the State Language Commission of the Republic of Azerbaijan,
Azerbaijan**

The electronic media, which has an important role in the formation of public opinion, interactive and operative news exchange, also reflects the system of norms of the literary language of Azerbaijan. Since the grammatical structure of the Azerbaijani language, which belongs to the Agglutinative group of languages, contains the ancient history of our language and the subsequent development trends, it is

very important to expect grammatical and journalistic requirements in both oral and written electronic media. Over time, our language, which has been subjected to various invasions, has preserved its existence and integrity, however, some changes and interventions have not left it unaffected. The foreign forms that we often come across today in the electronic media environment - the types of sentences made with the conjunction “hansı ki” (“which”) as a result of translation using the kalka method and the use of intonation that is not typical for our language - are the direct result of those influences and are violations of grammatical norm.

Keywords: *electronic media, grammatical norm, conjunction “hansı ki” (“which”)*

Topic: *Azerbaijani Language and Media*

Giriş

Hər bir dilin qrammatik quruluşu qrammatik vasitələrin bir-biriləri ilə əlaqəsini müəyyənləşdirməklə həmin dilin spesifikasını təşkil edir. Morfoloji və sintaktik göstəricilərini, malik olduğu məfhum və kateqoriyaları təhlil edərkən aydın olur ki, Azərbaycan dili özünəməxsus qrammatik quruluşa malikdir və bu baxımdan flektiv dil tipinə aid olan dillərdən, eləcə də rus dilindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Məlumdur ki, dilimizdə gedən qrammatik proseslər və onlara aid əlamət, formal göstərici və tələblər qrammatik norma vasitəsilə tənzimlənir. Bu gün elektron media mühitində müxtəlif yabançı formalarm – kalka üsullu tərcümə nəticəsində “hansı ki”, “hərçənd” bağlayıcı sözləri ilə düzələn cümlə tiplərinin, dilimiz üçün xarakterik olmayan intonasiyanın işlədilməsi əcnəbi dillərin təsirlərinin nəticəsi olmaqla qrammatik norma pozuntuları hesab olunur. Bu tipli linqvopublisistik qüsurların meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri Sovet İttifaqına daxil olduğumuz dövrlərdə dilimizin rus dilinin ideoloji-linqvistik təsirlərinə məruz qalması ilə bağlıdır. Bu müdaxilələr səbəbindən həm şifahi, həm də yazılı nitqimizdə bir çox normadansapma halları vüsət almış və bu proses zamanla ədəbi dilin normalar sisteminin əsas təbliğat tribunalarından olan elektron media mühitindən də yan keçməmişdir. Veb-saytların, televiziya və radio kanallarının dilində tez-tez rast gəldiyimiz “hansı ki” bağlayıcı sözü, eləcə də ondan yaranan müxtəlif formalar (“hansılar ki”, “hansının ki”, “hansına ki”, “hansımızın ki” və s.) məhz rus dilinə məxsus “который”, “которое”, “которая”, “которые” əvəzlilərinin kalka üsulu ilə tərcüməsidir. Bu bağlayıcı flektiv dillər qrupuna daxil olan digər bir dil – ingilis dilində də işləkdir və “what, who, which, whose” şəklində ifadə edilir. Kalka üsullu tərcümə dedikdə əcnəbi dillərə məxsus söz və ya ifadələrin yerinə tərcümə edilən dilin müvafiq söz, birləşmə və ya hissələrinin avtomatik şəkildə qoyulması nəzərdə tutulur. Onu başqa sözlə hərfi tərcümə də adlandırmaq mümkündür və məhz bu hərfi tərcümə metodu dilimiz üçün xarakterik olmayan cümlə tiplərinin formalaşmasına səbəb olan digər mühüm faktordur.

Araşdırmalar göstərir ki, hələ XX əsrin əvvəllərində o dövrün türk dillərinin qrammatik quruluşuna yaxından bələd olan maarifçi ziyalıları (Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyli və s.) bu məsələ ciddi narahat etmiş, çıxış və məqalələrində türk dilində “hansı ki”, “hansılar ki” sözlərinin mövcud olmadığını, rus dilindən tərcümə yolu ilə qondarma şəkildə peyda olduğunu və onların işlədilməsinin nitqə ağırlıq gətirdiyini vurğulamışlar.

“Bu mövzuda danışarkən mətnlərin məzmununa mənəni dəyişəcək dərəcədə təsir edə bilməyən, nitqin daha çox zahiri forması, yəni yalnız ayrı-ayrı dil vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlı olan, mətni pinti göstərən, məlum qrammatik qaydalara uyğun gəlməyən cəhətlər” (Əhmədli, s.64) xüsusi diqqət çəkir. Bəzən isə bu yanlışlıqlar təkcə zahiri formaya xələl gətirmir, mənə fərqləri də yaradır. Bu, təbii ki, hər bir qrammatik məfhumun leksik mənə ilə birlikdə təsdiqini tapması səbəbindəndir.

Unudulmamalıdır ki, dilimizin lüğət tərkibi, qrammatik parametrləri, bir sözlə, bütün semantik-struktur göstəriciləri bizə istənilən fikri düzgün, dəqiq və əhatəli çatdırmaq imkanı verir. Bu baxımdan istər şifahi, istərsə də yazılı elektron media vasitələrindən qeydə aldığımız bu tipli qüsurlu cümlələrin

hər birini dilimizin qrammatik quruluşuna uyğun şəkildə ifadə etmək mümkündür. Sözügedən nümunələri redaktə variantları əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Feili sifət və ya feili sifət tərkibləri əsasında redaktə edilənlər:

““Bizimləsən” – 28.04.2021 – 16:03:52 – aparıcı – Say-seçmə sənətkarlar, **hansı ki** klassik musiqinin baş təbliğatçıları olublar⁶¹” (Televiziyaarın dili monitorinq aynasında, s.269).

(**Klassik musiqinin baş təbliğatçıları olmuş** say-seçmə sənətkarlardandır).

““Xəbərlə” – 18.05.2021 – 12:30:42 – müxbir – Qeyd edim ki, ölkə ərazisində Şirvan Reabilitasiya Mərkəzi daxil olmaqla 12 reabilitasiya mərkəzi var, **hansı ki** burada əsaslı yenidənqurma işləri aparılır” (Televiziyaarın dili monitorinq aynasında, s.417).

(Qeyd edim ki, ölkə ərazisində Şirvan Reabilitasiya Mərkəzi daxil olmaqla əsaslı **yenidənqurma işləri aparılan** 12 reabilitasiya mərkəzi var).

““Səhərçağı” – 29.04.2021 – 08:12:54 – aparıcı – Söhbət, təbii ki, Müslüm Maqomayevdən gədir. **Hansı ki** öz səsi ilə, öz ifa tərzii ilə bütün dünyada Azərbaycanımızı təmsil etmişdir” (Televiziyaarın dili monitorinq aynasında, s.161).

(Söhbət, təbii ki, öz səsi ilə, öz ifa tərzii ilə bütün dünyada **Azərbaycanımızı təmsil etmiş** Müslüm Maqomayevdən gədir).

“ÜST-nin ali orqanı bütün üzv dövlətlərin iştirak etdiyi Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasıdır, **hansı ki** hər il çağırılır” (Saytların monitorinqi ilə bağlı hesabat, s.101).

(ÜST-nin ali orqanı bütün **üzv dövlətlərin iştirak etdiyi** və **hər il çağırılan** Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasıdır).

““Günorta efiri” – 30.11.2021 – 14:44:32 – aparıcı – Bir neçə mahnımız var ki, **hansı ki** dinləyicilər hər verilişdə istəyirlər” (Radioların dili monitorinq aynasında, s.202).

(Dinləyicilərin hər veriliş **istədikləri** bir neçə mahnımız var).

““Səhərçağı” – 06.05.2021 – 08:04:12 – aparıcı – Biz onu xatırladıq – o nurlu, işıqlı insanı! **Hansı ki** ərsəyə gətirdiyi sənət inciləri və nümunələri dillər əzbəridir” (Televiziyaarın dili monitorinq aynasında, s. 162).

(Biz ərsəyə gətirdiyi sənət inciləri və nümunələri **dillər əzbəri olan** o nurlu, işıqlı insanı xatırladıq).

““Avtoekspert” – 15.11.2021 – 17:12:15 – aparıcı – Nəyə görə həmin o avtomobil şirkətləri, böyük şirkətlər, **hansı ki** uzun illərdir, keyfiyyətinə görə birnömrəli avtomobil istehsal edənlər nəyə görə ehtiyat hissələrini özləri istehsal eləmir?” (Radioların dili monitorinq aynasında, s. 335)

(Nəyə görə uzun illərdir, keyfiyyətinə görə birnömrəli **avtomobil istehsal edən** həmin böyük avtomobil şirkətləri ehtiyat hissələrini özləri istehsal eləmir?)

Göründüyü kimi, “hansı ki” bağlayıcı sözü ilə meydana gələn bir qrup cümlələrin redaktəsi zamanı feili sifət və ya feili sifət tərkiblərindən istifadə etdik. Burada diqqət edilməli olan məsələlərdən biri feili sifətlərdə zamanın ifadə üsullarının təsadüfi yox, cümlənin quruluş və mənasına uyğun seçilməsinin vacibliyidir. Unutmaq olmaz ki, feili sifət şəkilçiləri zaman məzmunu ifadə etmə baxımından üç istiqamət üzrə (keçmiş, indiki, gələcək) qruplaşır, daha dəqiq desək, **-an²** indiki, ümumi; **-miş⁴**, **-diq⁴** keçmiş; **-acaq²**, **-malı²**, **-ası²** gələcək zaman məzmunu daşıyır. Onların cümlədə düzgün müəyyənləşdirilməməsi kobud qrammatik norma pozuntusu olmaqla yanaşı, məntiqi və üslubi yanlışlığa da yol açır. “Beş yüz il əvvəl tikiləcək bina deyimi necə yanlışdırsa, beş yüz əvvəl tikilən bina da eyni dərəcədə absurddur” (Əhmədli, s.56).

Yuxarıdakı nümunələrin redaktə edilmiş variantlarında bu məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşmışıq. Məsələn, “klassik musiqinin baş təbliğatçıları **olmuş**”, “dinləyicilərin hər veriliş **istədikləri**” ifadələri mahiyyət etibarilə keçmiş, “əsaslı yenidənqurma işləri **aparılan**” ifadəsi mahiyyət etibarilə indiki zamanı bildirir, “dillər əzbəri **olan**” ifadəsi isə ümumi zamanlılıq ehtiva edir.

2. Təyin funksiyasında çıxış edən söz və ya ifadələr əsasında redaktə edilənlər:

⁶¹ Seçilmiş nümunələrdə digər norma pozuntuları redaktə olunmuş şəkildə təqdim edilmişdir.

Yuxarıdakı nümunələrdə də feili sifət və onlardan yaranan tərkiblər cümlə üzvü kimi təyin idi. Lakin bu qrupda eyni konstruksiyanın təyinedici funksiyada işlənən birləşmələrlə əvəzləndiyini görürük:

“*“Hər səhər” – 31.05.2021 – 08:05:24 – aparıcı – Bundan sonra Anar da, mən də suallar qoyacağıq, hansı ki suallar ətrafında hər kəs öz fikrini bildirə bilər*” (Televiziya dil monitorinq aynasında, s.463).

(Bundan sonra Anar da, mən də suallar qoyacağıq, **o suallar** ətrafında hər kəs öz fikrini bildirə bilər).

“*“Tezdən oyan” – 14.05.2021 – 10:16:33 – qonaq – Yaxşı ki, başımızın üstündə belə gözəl əl işləri olan xanımlar var, Xatirə xanımın timsalında, mənim anam kimi. Hansılar ki bizə elə xanımlığı, evdarlığı da öyrədirlər*” (Televiziya dil monitorinq aynasında, s.357).

(Yaxşı ki, başımızın üstündə Xatirə xanım kimi, mənim anam kimi belə gözəl əl işləri olan xanımlar var. **O xanımlar ki** bizə elə xanımlığı, evdarlığı da öyrədirlər).

Göründüyü kimi, redaktə edilmiş variantlarda “hansı ki suallar” ifadəsi “o suallar”, “hansılar ki” sözü “o xanımlar ki” ifadələri ilə əvəzlənib. Buna səbəb bağlayıcı sözün tamamilə yanlış formada işlədilməsi, bəzən təyinin suallarından biri olan “hansı?” əvəzliyi ilə, bəzən isə “ki” ədatının işlədilmə məqamı ilə qarışdırılmasıdır.

3. Tamamlıq funksiyasında çıxış edən söz və ya ifadələr əsasında redaktə edilənlər:

Bu qrupa daxil etdiyimiz nümunələri redaktə edilmiş variantları ilə müqayisə etsək, aydın olar ki, bu kontekstdə aşkarlanan qüsurlar cümləyə ağırlıq gətirməklə onun forma və məzmununu da çətinləşdirir:

“*“Cinema radio” – 20.11.2021 – 15:38:29 – aparıcı – Halbuki o filmləri sosial şəbəkədən və efirdən izləmək mümkün deyil, hansı ki festival filmlərini festivalda tanış olurlar*” (Radioların dili monitorinq aynasında, s.337).

(Halbuki festival filmlərini sosial şəbəkədən və efirdən izləmək mümkün deyil, **onlarla** festivallarda tanış olurlar).

“*“Hər səhər” – 19.05.2021 – 08:32:00 – aparıcı – Həmin qidalardan biri də çiyələkdir, hansı ki həmin çiyələyin rayihəsi yayıldığı zaman insanın əhvali-ruhiyyəsinə yaxşı təsir edir*” (Televiziya dil monitorinq aynasında, s.443).

(Həmin qidalardan biri də çiyələkdir, **onun rayihəsi** yayıldığı zaman insanın əhvali-ruhiyyəsinə yaxşı təsir edir).

“*“Fərqli səhər” – 06.12.2021 – 09:23:14 – aparıcı – Onu da deyim ki, elə qida məhsulları var ki, hansılar ki soyuducuda saxlamaq məsləhət deyil*” (Radioların dili monitorinq aynasında, s.310).

(Onu da deyim ki, elə qida məhsulları var ki, **onları** soyuducuda saxlamaq məsləhət deyil).

“O filmləri hansılar ki festival filmləridir” birləşməsi əvəzinə daha yığcam, konkret və dəqiq olan “festival filmləri” II növ təyini söz birləşməsindən istifadə etmək üslubi cəhətdən də daha doğru olmazdı?! Və yaxud “çiyələkdir, hansı ki həmin çiyələyin rayihəsi” formalı mürəkkəb bir qələbin əvəzinə tamamlıq funksiyasında olan “onun rayihəsi” birləşməsinin, eləcə də “elə qida məhsulları var ki, hansılar ki” birləşməsi əvəzinə “onları” əvəzliyinin işlədilməsi qrammatik norma baxımından daha düzgün və məntiqli deyilmi?! Qeyd etmək yerinə düşər ki, düzgün variant kimi təqdim etdiyimiz belə cümlələrdə “ona”, “onun”, “onu”, “onda”, “onlara”, “onları”, “onlardan” və s. bu kimi əvəzliliklərinin tez-tez işlədilməsi məqsədəuyğun və təbii.

4. Tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyası əsasında redaktə edilənlər:

Bu nümunələrdə mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin bir-biriləri ilə süni formada – “hansı ki” bağlayıcı sözü vasitəsilə bağlandığını görürük. Halbuki “hansı ki” bağlayıcı sözünün əvəzinə “və” bağlayıcısı və ya sadalama intonasiyasından istifadə etməklə onları rahatlıqla dilimizin sintaksisinə uyğunlaşdırma bilirik:

“*Gənclik stansiyası*” – 09.05.2021 – 12:44:18 – aparıcı – Qalib xalqın, təbii ki, Qənimətlər parkı var, **hansı ki** bizim “Gənclik stansiyası” həmin parkdan maraqlı bir süjet hazırlayıb” (Televiziyların dili monitoring aynasında, s.55).

(Qalib xalqın, təbii ki, Qənimətlər parkı var və bizim “Gənclik stansiyası” həmin parkdan maraqlı bir süjet hazırlayıb).

“*Səhərçağı*” – 19.05.2021 – 09:26:42 – aparıcı – ... dünyaya səs salan mədəniyyətimiz, mətbəximiz, zəngin təbiətimiz var ki, **hansı ki** biz hər zaman bu haqda məlumatlar çatdırırıq süjetlərimizdə, rubrikalarımızda” (Televiziyların dili monitoring aynasında, s.180).

(... dünyaya səs salan mədəniyyətimiz, mətbəximiz, zəngin təbiətimiz var və biz hər zaman süjetlərimizdə, rubrikalarımızda bu haqda məlumatlar çatdırırıq).

“2022-ci il üçün təmizləmə planı 40000 hektardır. **Hansı ki** bunun 8 min hektarı yaşayış ərazisidir” (Saytlarımız monitoring aynasında, s.398).

(2022-ci il üçün təmizləmə planı 40000 hektardır, bunun 8 min hektarı yaşayış ərazisidir).

Göründüyü kimi, redaktə prosesində mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirmək üçün ilk iki nümunədə “və” birləşdirmə bağlayıcısından, sonuncu nümunədə isə intonasiyadan istifadə edilmişdir.

5. Tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyası əsasında redaktə edilənlər:

“*Səhərçağı*” – 26.05.2021 – 08:45:01 – aparıcı – Amma hal-hazırda məlumatımız var, **hansı ki** filmlərdə istifadə olunan rekvizitlər satışa çıxarılib” (Televiziyların dili monitoring aynasında, s.184).

Bu nümunədə isə yenə maraqlı bir forma ilə qarşılaşıq. Cümləni tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi redaktə etsək, fikir daha anlaşılıq, cümlə tipi isə qrammatik quruluşumuza uyğun olar:

Amma hal-hazırda məlumatımız var ki, filmlərdə istifadə olunan rekvizitlər satışa çıxarılib.

Eyni fikri sadə cümlə formasında da təqdim etmək mümkündür:

Amma hal-hazırda filmlərdə istifadə olunan rekvizitlərin satışa çıxarılmasından məlumatımız var.

6. İzafi işlədilən bağlayıcı sözlərin aradan qaldırılması hesabına redaktə edilənlər:

Bəzən “hansı ki” bağlayıcı sözdən tamamilə yersiz şəkildə istifadə olunur, bu isə cümlələrə izafilik, artıqlıq gətirir. Bu kimi hallarda onları cümlələrdən götürsək, semantik xüsusiyyətlərə heç bir təsiri olmayacaq, struktur isə dilimizin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılacaq:

“*Dərs vaxtı*” – 28.04.2021 – 13:06:40 – ekspert – **Hansı ki** bu muzeyin dünyada tay-bərabəri yoxdur” (Televiziyların dili monitoring aynasında, s.161).

(Bu muzeyin dünyada tay-bərabəri yoxdur).

“*Dadlı şou*” – 15.11.2021 – 10:30:48 – aparıcı – **Hansı ki** bu, yeməklə, mətbəxlə əlaqədardır” (Radioların dili monitoring aynasında, s.87).

(Bu, yeməklə, mətbəxlə əlaqədardır).

“*Sahibkarlar klubu*” – 14.12.2021 – 19:11:45 – aparıcı – Biz bu məlumatın mətnini feysbukda ASAN Radionun səhifəsində, **hansı ki** bizim verilişimizin yayımlandığı videonun aşağısındakı Rəylər hissəsində yerləşdirəcəyik ki, maraqlananlar daha geniş məlumat ala bilsinlər” [Radioların dili monitoring aynasında, s.165 – 166).

(Biz bu məlumatın mətnini feysbukda ASAN Radionun səhifəsində verilişimizin yayımlandığı videonun aşağısındakı Rəylər hissəsində yerləşdirəcəyik ki, maraqlananlar daha geniş məlumat ala bilsinlər).

“*Günorta efiri*” – 22.11.2021 – 14:23:22 – aparıcı – **Hansı ki** son dövrlərin ən populyar, belə deyək də, akustik, məşhur mahnılarının canlı versiyası olacaq” (Radioların dili monitoring aynasında, s.195).

(Son dövrlərin ən populyar, akustik, məşhur mahnılarının canlı versiyası olacaq).

Bildiyimiz kimi, bu tipli cümlələrin bir qismi “hansı ki” bağlayıcı sözünün müxtəlif hal şəkilçiləri (yiyəlik, təsirlik və s.) qəbul etməsi vasitəsilə əmələ gələn formaları ilə düzəlir. Belə cümlələri dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırarkən yuxarıdakı quruluşların konkret olaraq birindən istifadə etmədiyimiz üçün onları hər hansı bir qrupa daxil etməyi məqsəduyğun bilmədik:

““Əmlakçı” – 18.11.2021 – 12:08:45 – aparıcı – Xüsusən prefabrik evlər var, **hansını ki** müxtəlif şirkətlər tikintisini bizdə həyata keçirir” (Radioların dili monitorinq aynasında, s.96).

“Tamamilə faciəli vəziyyət, **hansını ki** unutmaq olmaz” (Saytların monitorinqi ilə bağlı hesabat, s.309).

““Evimizdə” – 22.05.2021 – 10:27:29 – aparıcı – Doğrudan da, ətrafımda çox rəssamlar var ki, **hansılardan ki** təcrübə toplayıram” (Televiziyların dili monitorinq aynasında, s.52).

Nümunələrin digər bir qismi isə qarışıq və anlaşılmaz olduğundan yuxarıdakı qruplardan hər hansı birinə daxil edilməyib. Belə ki, struktur-semantik problemlərin çoxluğu səbəbindən onları bəzən nəinki redaktə etmək, anlamaq belə çətin olur. “Hansı ki” bağlayıcı sözü ilə işlədilmiş belə qarışıq tipli cümlələrə yazılı kütləvi informasiya vasitəsi sayılan veb-saytların dilində demək olar ki, rast gəlmədik. Televiziya və radionun dili üçün isə eyni fikri söyləyə bilmirik. Məhz bu şifahi elektron media vasitələrindən qeydə aldığımız xeyli sayda belə nümunə var:

““Xəbərlər” – 28.04.2021 – 12:02:48 – müxbir – Bu cür su sistemləri, kanalizasiya sistemi, digər istifadə olunacaq materiallar, **hansı ki** təqdim olunub ...” (Televiziyların dili monitorinq aynasında, 415).

““Gəl, səhərim” – 19.11.2021 – 08:19:41 – aparıcı – **Hansı ki** bunu Rusiyanın Meçnikov adına Şimal-Qərb Dövlət Tibb Universitetinin Kommunal-gigiyena kafedrasının müdiri Kiril Fridman xəbərdarlıq edib insanları” (Radioların dili monitorinq aynasında, s.43-44).

Dilimiz üçün səciyyəvi olmayan bu tipli nümunələrin bu qədər aktiv işlədilməsinin bir səbəbi də rus dilində təhsil almış insanların o dildə düşünməsi və bu düşüncə tərzinin nəticəsi kimi leksik və fonetik tərkibcə dilimizə məxsus cümlələrin əcnəbi dillərin strukturunda təqdim olunmasıdır. Bu xoşagəlməz təsirlərin aradan qaldırılması dilimizin öz təbii məcrasına yönəldilməsi istiqamətində vacib addımlardandır.

Eyni fikirləri “hərçənd” və “baxmayaraq ki” sözlərinin cümlədə işlədilmə yerləri ilə bağlı da söyləmək olar. “Hərçənd” sözü rus dilindəki “хотя”, “baxmayaraq ki” sözü isə “несмотря на то, что” sözlərinə uyğun gəlir. Bu gün medianın dilində “baxmayaraq ki” ilə başlayan cümlələrin işlədilməsi yuxarıda bəhs etdiyimiz kalka üsullu tərcümənin bir təzahürüdür. Veb-saytların birindən seçdiyimiz nümunəyə baxaq:

“Baxmayaraq ki, şansımız yoxdur, son oyunumuzda yaxşı nəticə qazanmaq istəyirik” (6).

Cümləni iki mümkün variantda təqdim edək:

1. Şansımızın olmamasına **baxmayaraq**, son oyunumuzda yaxşı nəticə qazanmaq istəyirik.
2. Şansımız **olmasa da / belə**, son oyunumuzda yaxşı nəticə qazanmaq istəyirik.

“**sa**² şərt şəkilçisi + **da / də** ədatı” və ya “**sa**² şərt şəkilçisi + **belə** ədatı” konstruksiyası əvəzinə “hərçənd” sözündən istifadə edilməsi də dilimizin etnolinqvistikasına uyğun gəlmir. Televiziyanın dilindən qeydə aldığımız başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

““Nübarlı bağ” – 22.05.2021 – 10:02:35 – aparıcı – **Hərçənd** biz bunların nə işə yaradığını bilmirik, amma mütəxəssislər bu mayelərlə laboratoriya şəraitində analiz edilən məhsulun keyfiyyətini ölçə bilirlər ...” (Televiziyların dili monitorinq aynasında, s.112).

Əslində, eyni fikri rahatlıqla dilimiz üçün daha səciyyəvi olan aşağıdakı formalarla ifadə etmək olardı:

1. Biz nə işə yaradığını **bilməsək də / belə**, mütəxəssislər bu mayelərlə laboratoriya şəraitində analiz edilən məhsulun keyfiyyətini ölçə bilirlər.

2. Bizim nə işə yaradığını bilməməyimizə **baxmayaraq**, mütəxəssislər bu mayelərlə laboratoriya şəraitində analiz edilən məhsulun keyfiyyətini ölçə bilirlər.

“Göründüyü kimi, bu cümlələrin ilk variantlarının heç birinin quruluşu və orada işlənən sözlərin çoxu türk düşüncə tərzinə söykənmir və onların rus düşüncə tərzindən gəldiyi açıqca duyulur” (Əhmədli, s.67).

Əcnəbi dillərin təsiri səbəbindən meydana çıxan qrammatik qüsurlardan biri də dilimiz üçün səciyyəvi olmayan intonasiya formalarından istifadədir. İntonasiya vizual olaraq fonetikanın tərkib hissəsi sayılsa da, mahiyyət etibarilə qrammatikanın, daha dəqiq desək, sintaksisin predmetidir. Bəzən sadə qrammatik məfhum təsiri bağışlayan intonasiya, əslində, mühüm və mürəkkəb nitq hadisəsi olub, birbaşa sintaktik quruluşa təsir edər, onu dəyişdirər, milliləşdirər və ya yadlaşdırır bilir. Beləliklə, söz və ya ifadənin səslənmə üsulu təkcə cümlənin semantikasına deyil, məqsədinə də təsir edir. Təsadüfi deyil ki, cümlənin dörd əsas növü məhz məqsəd və intonasiyaya görə müəyyənləşir.

Son dövrlər qarşı Türkiyə dövləti ilə münasibətlərimizin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi dilimizə də təbii təsirini göstərir. Bildiyimiz kimi, dilimizin özləşməsi prosesində türk dilinin mühüm rolu olmuşdur. Özləşmə dilimizi əcnəbi dillərin müdaxilələrindən müəyyən mənada qorusa da, *“bəzi hallarda özləşmə meylinin təbii yolla baş vermədiyini müşahidə edirik. Sözlərin və ya ifadənin dilimizə xas olmayan tələffüz və intonasiya ilə işlənməsi süni müdaxilədir və dilimizdə özləşmə meyli sayıla bilməz”* [Televiziya dil monitorinq aynasında, s.12]. Bu gün gündəlik danışmaq və yazılarda, eləcə də media mühitində yabançı intonasiyadan təsirlənərək formalaşmış cümlələrə tez-tez rast gəlirik. Türk dilinə xas “deyil də”, “yox bə”, “deyirlər ya” və s. bu qəbildən olan intonasiya formalarından istifadə dilimizə xas olmayan cümlə tipləri yaratdığından qrammatik norma pozuntusu sayılır:

*““Səhər mərkəzi” – 06.05.2021 – 09:54:10 – ekspert – Bütün hər bir şey üçün sözə **deyil də**, sırf rəsmi sənədlərə baxılır”* (Televiziya dil monitorinq aynasında, s.324).

*““Bu ana kimi” – 30.05.2021 – 12:03:53 – ekspert – Ana **deyil də**, uşağın baxıcısı”* (Televiziya dil monitorinq aynasında, s.318).

Da² -nin dilimizdə işlənmə məqamlarına diqqət yetirsək, görürük ki, omonimlik səciyyəvi daşıyan bu morfem yerinə görə qrammatik şəkilçi (yerlik hal şəkilçisi), bağlayıcı (iştirak bağlayıcısı) və ya ədat (qüvvətləndirici ədat) ola bilər. Lakin yuxarıdakı nümunələrdə işlədilən “də”-lərin heç biri sadaladığımız funksiyaları daşmır.

Eyni fikirləri “ya” morfemi ilə bağlı da söyləmək mümkündür. Dilimizdə saillə bitən isimlərə əlavə olunan -ya yönük hal şəkilçisi, bölüşdürmə bağlayıcısı kimi işlədilən “ya”, eləcə də onun iştirakı ilə əmələ gələn digər bağlayıcılar (ya da, ya da ki, və ya) mövcud olsa da, uzun a saiti və fərqli intonasiya ilə tələffüz edilən əlavə “ya” forması yoxdur. Bu baxımdan aşağıdakı cümlə tipləri də dilimizin qrammatik quruluşuna yaddır:

*““Səni axtarıram” – 11.05.2021 – 18:42:38 – aparıcı – “Qadın doqquz ay bətnində saxlayır” **deyirlər yaa**”* (Televiziya dil monitorinq aynasında, s.313).

*““Bizimləsən” – 07.02.2024 – 16:00:41 – aparıcı – Adamın əsərinə baxın **yaa**”* [televiziyanın dilində].

*““Bizimləsən” – 07.02.2024 – 16:01:11 – aparıcı – **Yaa**, çox gözəldirlər!”* [televiziyanın dilində]

Bəzən dilimiz üçün xarakterik olmayan intonasiya lüğət tərkibimizə məxsus olmayan söz və ya ifadələrlə paralel işlədilir ki, burada artıq leksik-qrammatik tələblərin birlikdə pozulmasını müşahidə edirik:

*““Rəngarəng səhər” – 01.02.2024 – 12:01:13 – qonaq – **Yox bə**, yox, o qədər deyil”* [televiziyanın dilində].

Nəticə

Nümunələrdən də göründüyü kimi, cümlələr dilimizin tarixən öz sabitliyi ilə fərqlənən sintaktik quruluşuna qətiyyənlə uyğun deyil.

Elektron media mühitinin dilimizin təbliği və inkişaf etdirilməsi istiqamətindəki rolu danılmazdır. Bu mənada onu müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mühüm tərkib hissəsi də saymaq olar. *Dilin çox inkişaf etdiyi yerdə dil norma pozuntularının olması qeyri-təbii deyil.* Lakin hər hansı bir qrammatik norma pozuntusunun zamanla qanunauyğunluq sayıla bilmə ehtimalı dil üçün təhlükəli haldır. Nəzərə alsaq ki, qrammatik norma dil vərdişlərinin gələcək nəsələ ötürülməsi işində xüsusi rola malikdir, deməli, elektron media diskursunda bu kimi normativ qaydalara əməl olunması mütləqdir. Xüsusilə dilimizi yabançı müdaxilələrin mənfi təsirlərindən, yad quruluş və formalardan sistemli şəkildə təmizləməyin əsas etibarilə milli təfəkkürü zədələnmədən qorumaq cəhdi olduğu unudulmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədli, N.Ə. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərslik. / N.Ə. Əhmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 281 s.
2. Radioların dili monitorinq aynasında / red. S.N.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 356 s.
3. Saytlarımız monitorinq aynasında / baş red. S.N.Əliyeva. – Bakı: Təhsil, – 2023. – 456 s.
4. Saytların monitorinqi ilə bağlı hesabat: (daxili istifadə üçün) / red. N.B.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 600 s.
5. Televiziyaların dili monitorinq aynasında / red. S.N.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 512 s.
6. <https://oxu.az/idman/maksim-medvedev-baxmayaraq-ki-sansimiz-yoxdur>

İSMAYIL BƏY QASPIRALININ TÜRK DÜNYASINA BAXIŞI

Dr. Solmaz Həyatova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Rusiya müsəlmanlarının lideri, türk millətinin atası və müəllimi, xalq maarifi islahatçısı, üsuli-cədid hərəkatının və tatar mətbuatının banisi kimi şöhrət tapmış “bütün türkçülük hərəkatının mərkəzi siması” hesab edilən İsmayıl bəy Qaspiralı 1851-ci ilə Bağçasaray yaxınlığında yerləşən Ovçu (Ovçuköydə) kəndində anadan olmuşdur. O, Qafqazın canişini knyaz Vorontsovun tərcüməçisi olan Mustafa ağanın doğulduğu Qaspiralı kəndinin adını özünə ləqəb götürmüşdür. Bütün fəaliyyəti türk millətinin, o cümlədən müsəlman dünyasının tale yüklü problemlərinin həllinə həsr etmiş İ.Qaspiralı 1914-cü ildə sentyabrın 11-də 63 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Məhəmməd Hadi onun ölümündən üç gün sonra “İqbal” qəzetinin 14 sentyabr 1914-cü il tarixli sayında dərs etdiyi “Kəbeyi-müəllayi-urfanın” qurbanı böyük İsmayıl bəy” adlı şeirində İ.Qaspiralının millət yolunda xidmətlərinə yüksək dəyər verir, fikirlərinin milli parlaq gələcəyə aparacağına inam nümayiş etdirir:

Verdin həyat bilzlərə, öldün özün sənin,
Millət göz açdı, gərçi yumuldu gözün sənin.
Hər ruhdur ki, şəkli – soxənində sözün sənin,
Torpaqlara bürünsə də parlar yüzün sənin.
Sən söndün isə fikirlərin bərqəradır,
Tabəndə qəblər sanaparlaq məzardır...

Türk xalqları üçün ortağ, həm də sadə, hər kəs tərəfindən anlaşılan ədəbi dil uğrunda mücadilə aparan İ.Qaspiralı tənqidi dilinin də terminlərlə, uğursuz əcnəbi sözlərlə yükləməyin qəti əleyhdarı olmuşdur. O, ədəbi-tənqidi dildə işlənən bütün sözlərin, hətta Avropa dillərində “kritik”, ərəblərdə “tənqid” kimi işlənən sözlərin də türkçüsünün tapılmasına çalışmışdır. Osmanlı yazıçıları və onların bədii əsərləri haqqında İ.Qaspiralının qələmə aldığı məqalələr onun ədəbi-tənqidi görüşləri barədə təəssüratı xeyli zənginləşdirir. Rəcəizadə Əkrəmin İstanbulda çıxan “İqdam” qəzetində dərc olunmuş “Saimə” adlı hekayəsi haqqında resenziyada (“Tərcüman”, 30 mart, №13, 1897) əsəri “gözlə hekayə” kimi təqdim edir və bunu deməyə əsas olduğunu yazır: “Çünki “Saimə” bulvar qızının, yaxud kafe bülbülünün hekayəsi deyil, milli bir hekayədir”. İ.Qaspiralı özünün tənqidçi tələblərinə ciddi riayət edir. Əsərin sujeti, kompozisiyası, obrazların dili barədə dolğun təhlil aparır. Hekayənin dilini təqdir edir: “Dili sadədir və sadəliyi ilə barəbər yaraşlıq və ləzzətlidir. Ümidvarıq ki, bu hekayəni oxuyanlar dil və təsvirlər cəhətdən ləzzət alıb məmnun qalacaqlar”.

Açar sözlər: *türk xalqı, İsmail bəy, mədəniyyət tarixi, ideoloq, lider, nəsr.*

Mövzu: *Erkən realizm və yeni dövr azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi*

İSMAYIL BEY QASPIRALI'S PERSPECTIVE ON THE TURKISH WORLD.

Phd. Solmaz Həyatova

Institute of Literature of ANAS, Azerbaijan

This article analyzes the socio-political, literary, artistic, as well as journalistic activities of a major representative of the Turkic people, Ismail bey Gasprinsky, who left a significant mark in the

cultural history of the Turkic peoples. It is no coincidence that he was called not only a major representative of Crimean Tatar literature and the leader of Russian Muslims, but also the father and teacher of the Turkic nation, a reformer of the popular movement, the founder of the modernist movement and the Tatar press. Being an ideologist of the Turkic world, he is quite well known as a talented prose writer and publicist. His works, as well as “Letters from France”, “Muslims from Darur-raham”, “Letters from Sudan”, “The Land of Women” and “Gulbala’s Pilgrimage” are cycles of novels that are dedicated to different heroes who have completed adventures. These works were written as a result of Ismail bey Gasprinsky’s trips to African and European countries. All of the author’s works were submitted for publication in the “Terjuman” newspaper, of which he himself was the editor. And the novel “Letters from France in 1887-1889” was published under the pseudonym “Molla Abbas” in the “Terjuman newspaper. And after which the novel was published as a separate book.

Key words: *Turkic nation, Ismail bey Gasprinsky, cultural history, leader, ideologist, prose writer*

Topic: *Field of early realism and the new period of azerbaijan literature*

Giriş

İsmayıl bəy Qaspiralının bütün ictimai-siyasi, ədəbi-bədii fəaliyyəti bir konsepsiya olaraq millətin taleyi ilə bağlanmış, mənsub olduğu millətin gələcəyi ilə bağlı “nə etməli” sualına cavab tapmaqda əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İsmayıl bəy Qaspiralı türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, ideoloqu olmaqla yanaşı, ilk növbədə nasir və publisist kimi məşhurdur. Onun yaradıcılığında roman və hekayələr mühüm yer tutur.

İsmayıl bəy Qaspiralı Avropa və Afrika ölkələrini səyahət edən eyni bir qəhrəmanın macəraları əsasında silsilə romanlar yazmış, bunları “Tərcüman” qəzetində çap etdirmişdir. “Firəngistan məktubları”, “Darür-rahət müsəlmanları”, “Sudan məktubları”, “Qadınlar ölkəsi” və “Gülbalə ziyarəti” əsərləri və müşahidə etdiyi müxtəlif romanlar silsiləsidir. Silsiləyə daxil olan ilk əsər “Firəngistan məktubları”dır. Roman 1887-1889-cu illərdə “Tərcüman” qəzetində “Molla Abbas” imzasıyla dərc edilmiş, az vaxt keçmədən ayrıca kitab halında çap edilmişdir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, rusiya müsəlmanlarının lideri, türk millətinin atası və müəllimi, xalq maarifi islahatçısı, üsulicədid hərəkətinin və tatar mətbuatının banisi kimi şöhrət tapmış «bütün türkcülük hərəkətinin mərkəzi siması» (Yusif Axçura) hesab edilən İsmayıl bəy Qaspiralı 1851-ci ildə Baxçasaray yaxınlığında yerləşən Ovçu kəndində (Ovçuköydə) anadan olmuşdur. O, Qafqazın baş canışı knyaz Vorontsovun tərcüməçisi olan Mustafa ağanın doğulduğu Qaspiralı kəndinin adını özünə ləqəb götürmüşdür. Sevastopol müharibəsi ilə əlaqədar Mustafa ağanın ailəsi 1854-cü ildə Bağçasaray köçür və İsmayıl Qaspiralı yeddi il burada yaşayır. O, ilk tərbiyəni düşüncəsi xalq ruhunda köklənmiş Həbibə adlı sadə bir xanımdan almışdır. Hacı İsmayıl əfəndi isə onun ilk ibtidai təhsil müəllimi olmuş, gənc İsmayıl əlifba və oxumağı bu şəxsin sayəsində öyrənmişdir. İsmayıl Qaspiralı 1861-ci ildə Ağ məscid gimnaziyasına daxil olur və orada iki il təhsil alır. Daha sonra o, rus ordusunda zabıt olmaq arzusu ilə təhsilini Voroney və Moskva hərbi məktəblərində davam etdirir. Moskva mühiti onun milli tarixi düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə «Slavyançılığın və rusçuluğun mərkəzi olan» Moskvada, xüsusilə yaxından əlaqə olduğundan «Moskovski vedomosti» qəzetinin redaktoru İvan Katkovun ailəsində, o cümlədən təhsil aldığı hərbi məktəbdə türklərə olan düşmənçilik təbliğatının şahidi olur, bütün bunlar onda təəssüfkeşliyi artırır, ruhunda türkcülük ideyalarının oyanmasına təkan verir. İsmayıl bəy Qaspiralı Türkiyəyə gedə bilməsə də bir daha Moskvaya qayıtmır. Buna səbəb isə Moskva hərbi məktəbində oxuyarkən əslən Krımlı olan, lakin Litvada yaşayan Mustafa Mirzə ilə birlikdə Kritdə türklərə qarşı qiyama qalxmış qüvvələrlə mübarizə aparmaq məqsədilə gizli olaraq İstanbula keçmək arzusu pasportunun olmaması səbəbindən baş

tutmur. İsmayıl bəy Qaspiralı Türkiyəyə gedə bilməsə də bir daha Moskvaya qayıtmır, 1868-ci ildən başlayaraq Baxçasarayın «Zəncirli» mədrəsəsində rus dili müəllimi işləyir.

«Zəncirli» məktəbində İ.Qaspiralın tələbələrini türk dilində danışmağa həvəsləndirməsi, yeni üsullu tədrisi tətbiq etməsi birmənalı qarşılanmır, müəyyən tənqid və hədələrlə üzləşir. Buna görə də İ.Qaspiralı Türkiyəyə gedərək zabit olmaq qərarına gəlir. Lakin onun hərbi məktəbi tamamlamaması bu istəyi reallaşdırmağa imkan vermir. O, hərbi təhsilini tamamlamaq məqsədi ilə 1972-ci ildə Parisə gəlir. Parisdə fransız dilini mükəmməl öyrənən İ.Qaspiralı Qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. O, Parisdə əslən tatar olan görkəmli rus ədibi Turgenevlə tanış olur. Bu tanışlıq dostluğa çevrilir. Türgevin şəxsi mirzəsi kimi əsərlərinin üzünü köçürür və çapa təqdim edir. O, 1875-ci ildə doğma vətəni Krıma qayıdır. 1875-1878-ci illər arasında heç bir rəsmi təşkilatda işləmir. O, 1878-ci ildə Baxçasaray şəhər bələdiyyə sədri seçilir. O, bir sıra məktəblərdə, xəstəxanalar açmaq, küçələri təmir etmək, mədəni sosial layihələr həyata keçirmək istəyi baş tutmur, bir çox maneələrlə üzləşir.

İ.Qaspiralı 1882-ci ildə Kazanın məşhur Axcuralar nəslindən olan İsfəndiyar bəyin qızı Zöhrə xanımla Baxçasarayda tanış olur. Müəyyən səbəblərə görə İ.Qaspiralı Zöhrə xanımı qaçırır. Bundan sonra Zöhrə xanımın atası ələcsiz qalır Simbirskdə onlara toy edir və Baxçasaraya yola salır. Çox əziyyətlərdən sonra 1883-cü ildə «Tərcüman» qəzetinin ilk sayı işıq üzü gördü, «Tərcüman» qəzeti 32 il İ.Qaspiralının baş redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. İsmayıl Qaspiralının ölümündən sonra «Tərcüman»ın sonrakı dörd illik fəaliyyəti dövründə qəzetə Həsən Səbri bəy Ayvazov redaktorluq etmişdir. «Tərcüman» təkcə rusiyada yaşayan türklər arasında deyil, İran, Türkiyə, Çin, Misir və s. Şərqi ölkələrində geniş şəkildə yayılırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qəzetdə türk-islam dünyası ilə bağlı yazılar əsas yer tuturdu, dildə, fikirdə, işdə birlik ideyası əsas xətt kimi qorunurdu. İsmayıl Qaspiralının yazdığı «Xocayisubhan» dərslisi yeni üsullu məktəbdə əlifba kimi istifadə edilirdi. 1892-ci ildə Firudin bəy Köçərli və Səfərəli bəy Vəlibəyov İ.Qaspiralı ilə görüşmək üçün Baxçasaraya gəlir, 10 gün onun qonağı olurlar. 1901-ci ildə İ.Qaspiralı Qafqaz səyahəti zamanı Şəkiddə olur.

Bütün fəaliyyəti türk millətinin, o cümlədən müsəlman dünyasının tale yüklü problemlərinin həllinə həsr etmiş İ.Qaspiralı 1914-cü ildə sentyabrın 11-də 63 yaşında dünyasını dəyişmişdir. İ.Qaspiralının ölüm xəbəri təkcə Krımda deyil, bütün türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda da kədər hissi ilə qarşılanmışdı. Ölümündən iki gün sonra xatirəsinə həsr olunmuş şeirlər, müxtəlif qəzet və jurnallarda davamlı olaraq dərc olunmağa başlamışdır. Əlabbas Müznibin «Qiyətli atamız İsmayıl bəy Qaspirinskinin vəfatı münasibəti ilə» («Bəsirət» qəzeti, 13 sentyabr 1914), «Sevgili atamız İsmayıl bəy» («Dirilik» jurnalı, 16 sentyabr), Məhəmməd Hadinin «Kərbəlayi-müəllayi-ürfanın qurbanı böyük İsmayıl bəy» («İqbal» qəzeti, 14 sentyabr 1914), Əmin Abidin «Dühayi-əzimiz İsmayıl bəy Qaspirinskinin vəfatı münasibəti ilə» («İqbal» qəzeti, 17 sentyabr 1914), Əlipaşa Səbur Hüseynzadənin «Ustadı-əzəm İsmayıl bəy Qaspirinskinin ruhuna ithaf» («İqbal» qəzeti), Əhməd cavadın «Qaspirinski üçün» (Gəncə, 22 sentyabr 1914), Hüseyn Cavidin «İsmayıl bəy» («Məktəb» jurnalı 21 oktyabr, 1914) şeirlərində İsmayıl bəy Qaspiralının ölümünə təəssüf edilməklə yanaşı, bir millət fədaisi kimi xatırlanır, əməlləri yüksək qiymətləndirilir, adının əbədiyaşar olacağına ümidlər bəslənilir. Məsələn, Məhəmməd Hadi onun ölümündən üç gün sonra «İqbal» qəzetinin 14 sentyabr 1914-cü il tarixli sayında dərc etdirdiyi «Kəbəyi-müəllayi-ürfanın qurbanı böyük İsmayıl bəy» adlı şeirində İ.Qaspiralının millət yolunda xidmətlərinə yüksək dəyər verir, fikirlərinin milli parlaq gələcəyə aparacağına inam nümayiş etdirir:

Verdin həyat bizlərə, öldün özün sənin,
Millət göz açdı, gərçi yumuldu gözün sənin.
Həp ruhdur ki, şəkli-soxəninə sözün sənin,
Topraqlara bürünsə də parlar yüzün sənin.

Sən söndün isə fikirlərin bərqəradır,
Tabəndə qəlblər sanaparlaq məzardır...

Hüseyn Cavidin «İsamyıl bəy» şeirində («Məktəb» jurnalı, 21 oktyabr, 1914) İ.Qaspiralının xidmət və ideyalarının türk millətinin həyatında oynadığı rolu poetik şəkildə belə mənalandırılmışdır.

İsamyıl bəy, o bir böyük türk idi,
Bir günəşdi Kırım üfüqlərindən,
Parlayıb ətrafı nura qərq etdi.
Yıldızlar yaratdı şəfəqlərindən.
İsamyıl bəy türkyurduna şan verdi,
Öksüz-ölgün millətinə can verdi...

İsamyıl bəy Qaspiralının bütün ictimai-siyasi, ədəbi-bədii fəaliyyəti bir konsepsiya olaraq millətin taleyi ilə bağlanmış, mənsub olduğu millətin gələcəyi ilə bağlı «nə etməli» sualına cavab tapmaqda əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İsamyıl bəy Qaspiralı türk dünyasının böyük şəxsiyyəti ideoloqu olmaqla yanaşı, ilk növbədə nasir və publisist kimi məşhurdur onun yaradıcılığında roman və hekayələri mühüm yer tutur,

İsamyıl bəy Qaspiralı Avropa və Afrika ölkələrini səyahət edən eyni bir qəhrəmanın macəraları əsasında silsilə romanlar yazmış, bunları «Tərcüman» qəzetində çap etdirmişdir. «Firəngiztan məktubları», «Darürrahat müsəlmanları», «Sudan məktubları», «Qadınlar ölkəsi» və «Gülbaba ziyarəti» əsərləri eyni qəhrəmanın Molla Abbasın iştirak etdiyi müxtəlif romanlar silsiləsidir. Silsiləyə daxil olan ilk əsər «Firəngizstan məktubları»dır. Roman 1887-1889-cu illərdə «Tərcüman» qəzetində «Molla Abbas» imzasıyla dərc edilmiş, az vaxt keçmədən ayrıca kitab halında çap edilmişdir.

Avtobioqrafik səciyyə daşıyan «Gün doğdu» romanı İ. Qaspiralının həyat və fəaliyyətinin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir.⁶² Roman 1905-ci ildə «Tərcüman» qəzetinin 3-4 saylarında dərc olunmuşdur. Lakin müəllif romanı tamamlaya bilməmiş, əsərdə təsvir olunan hadisələr yarımçıq qalmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı kırımlı gənc Daniyal bəydir. İ.Qaspiralı əslində Daniyal bəyin prototipidir. Həyatından məlumdur ki, İ.Qaspiralı daim millətin tərəqqisini arzu etmiş, bütün varlığını şam kimi bu yolda əritmişdir. O doğma vətəninə qarış-qarış gəzərək xalqın adət-ənənə, məişət və yaşayış tərzlərini öyrənmiş, bu səyahətlərin nəticəsi kimi millətin cəhalət qaranlığında kor olduğunu görmüş, çarə yolları axtarmışdır. Daniyal obrazının simasında biz bu halın şahidi oluruq. Daniyal bəydə millət sevgisi yüksəkdir. Bütün əsər boyu Daniyal millət fədaisi rolunda çıxış edir. Hər nə qədər müsəlmanlara vaxtı keçmiş bir millət, hətta ölü millət demək adət olmuş idisə Daniyal bəy bu qənaətdə deyildir... millətin diri olduğuna, ancaq dərin yuxuda bulunduğuna inanmışdı.

Bu səbəbdən Daniyal millət yolunda çalışmaqdan çəkinmir. Başa düşür ki, millət ölü deyilsə, yatmışsa onun oyanması mümkündür. Əgər oyanarsa, ayağa qaxacaqsa başqa millətlər kimi irəli gedəcək. Bu cəhət əsərin ideyasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, «Gün doğdu» romanı maarifçilik ideyalarının təbliği və təntənəsi baxımından İ.Qaspiralı yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Əlbəttə, bu səbəbsiz deyildir. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim, İ.Qaspiralı yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı professor Xeyrulla Məmmədov bu halı belə qiymətləndirir: «O, (İsamyıl Qaspiralı – E.O.) belə hesab edir ki, zəmanə dəyişmiş, orta əsrlərdə

⁶² Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.443

dəbdəbə olan istilalar və fəthlər dövrü artıq arxada qalmışdır. Müasir şəraitdə xalqın vaxtilə nail olduğu möhtəşəm şöhrəti indi maariflənmək yolu ilə geriyyə qaytarmaq olar»⁶³.

İ.Qaspiralının fikirlərində Avropaya nisbətən ruslara məhəbbəti «XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində» mövcud şəraiti düzgün qiymətləndirməsi kimi başa düşülməlidir. Təbii ki, Avropa siyasətinin türk dövləti və türk millətinə qarşı düşmən təbliğatı qarşısında rusların öz himayəsində olan türklərə ögey münasibəti arasındakı fərq, o cümlədən türklərin hakim rus siyasi dövlət qurumunda yaşamaları İ.Qaspiralını ruslara qarşı daha ehtiyatlı yanaşmağa vadar edirdi. O bu yolla Rusiyada etibar qazanmasını artırır, hakim rus ideologiyasında anti-türk meyillərin qismən də olsa azalmasına çalışırdı. Qeyd edək ki, bir qədər sonra Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai-siyasi xadimi Nəriman Nərimanovun da ruslara qarşı münasibətdə təxminən bu cür mövqedə olması təbii idi və onun bu gedişini Rusiya hakimiyyəti təsiri altına düşmüş xalqın gələcək taleyi naminə ehtiyatlı davranmasının nəticəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

İ.Qaspiralının bu fikirlərini bir konsepsiya kimi millətin gələcəyi ilə bağlı «nə etməli» sualına cavab tapmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd edək ki, bu cür yanaşma onun bədii yaradıcılığında qoyulan milli problemlərlə yaxından səsləşir. Məsələn, «Gün doğdu» romanının qəhrəmanı Danilyan, «millətin dərin yuxuda olsa da diri olması səbəbindən» dərdlərinə çarə tapmağın mümkünlüyünə inamı İ.Qaspiralının bütünlükdə həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında əsas bir xətt ilə üst-üstə düşür.⁶⁴

İ.Qaspiralı roman və hekayələri ilə türk və Şərqi dünyasında modern ədəbiyyatın yaranmasına nail olmuş, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında türkcülük ideyalarını geniş şəkildə təbliğ etmişdir.⁶⁵

Türk xalqları üçün ortaq, həm də sadə, hər kəs tərəfindən anlaşılan ədəbi dil uğrunda mücadilə aparan S.Qaspiralı tənqidinin də terminlərlə, uğursuz əcnəbi sözlərlə yüklənməyin qəti əleyhdarı olmuşdur. O, ədəbi-tənqidi dildə işlənən bütün sözlərin, hətta Avropa dillərində «kritik», ərəblərdə «tənqid» kimi işlənən sözlərin də türkcəsinin tapılmasına çalışmışdır.⁶⁶

Tərcümə ədəbiyyatını birmənalı rədd etməyən İ.Qaspiralının qənaəti budur: «Ədəbiyyatın əsası tərcümələr yox, milli hekayələr olmalıdır, milli sevgini, düşüncə və dili inkişaf etdirəcək, süstləndirəcək, xarakteri və əxlaqı tərbiyə edəcək milli hekayələr. Buna çalışmaq bütün qələm əhlinin borcudur: millətin siması ədəbiyyatın şərəfidir».⁶⁷ Tərcümə ədəbiyyatı problemi İ.Qaspiralını bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüş, narahat etmişdir. Məsələyə dair ayrıca məqalələr həsr etməklə yanaşı, başqa ədəbi mövzularda qələmə aldığı yazılarda da müəllif yeri gəldikdə bu problemə toxunur. Bununla da kifayətlənmir. «Tərcüman»da əcnəbi dillərdən uğurla tərcümə edilmiş bədii parçalar dərc edir. İ.Qaspiralının ədəbi-tənqidi görüşlərini araşdırmaq, dəyərləndirmək və bütün türk dünyasının, eyni zamanda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-mədəni, mətbu həyatının özəlliklərini, maarifçi xadimlərimizin fəaliyyət dairəsini öyrənmək baxımından maraqlıdır. Fikrimizcə, gənc tədqiqatçıların bu işə səfərbər olunmasının zamanıdır, və bütgün türk dünyası üçün vacibdir.

Ədəbi dilin inkişafına həsr olunmuş irsi ürək ağrısı və acı təəssüf doğursa da, qeyd olunmalıdır ki, hələ də ədəbiyyatşünaslığımızın diqqətindən kənarıdır.

İ.Qaspiralı yaradıcılığını Osmanlı hayatından, ədəbi, mətbu mühitindən kanar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Onun ədəbi-tənqidi görüşlərinin formalaşmasında, inkişafında, zənginləşməsində bu faktorların yeri, rolu danılmazdır. «Osmanlıların ən sevimli yazıçısı,

⁶³ Məmmədov Xeyrulla. «Tərcüman»da Azərbaycan ədəbiyyatı, «Ədəbiyyat qəzeti» 17 noyabr, 2000-ci il

⁶⁴ İ.Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri. II cild, İstanbul, 2008, c.373

⁶⁵ Abid Tahiuurli. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: Ozan, 2011, s.56

⁶⁶ Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.459

⁶⁷ Şəfiqə Əfəndizadə. Rəhbərimiz İsmayıl bəq və qadınlarımız. «İqbal» qəzeti, 29 sentyabr.

İstanbulda ən mötəbər dil, səadətli Namiq Kamal, «sadədən sadə, açıqdan açıq ibarələri ilə məqbul» Sami Şəmsəddin, «Osmanlıların ən güclü publisistlərindən Midhət Əhməd», «Osmanlı mühərrirləri və nəşirləri arasında şöhrətli Tofiq Əbüzziya», digər Osmanlı yazıçı, şairlərinin yaradıcılığı, İstanbulda nəşr olunan mətbu orqanların materialları ilə bağlı İ.Qaspiralının tənqidi bu gün də böyük maraq doğurur, aktualdır. Eyni sözləri Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığına həsr etdiyi yazılara da şamil etmək olar. M.F.Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmmədəğa Şahtaxtı, Nəriman Nərimanov və s. kimi xadimlərin ədəbi-mədəni fəaliyyəti ilə bağlı çoxsaylı qeydləri, Seyid Əzim Şirvaninin şeirləri («Tərcüman», 1 oktyabr 1895), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Dağılan tifaq» komediyası haqqında («Tərcüman», 18 oktyabr, 1899) rəy və resenziyaları, eləcə də «Əkinçi», «Ziyayi Qafqaziyyə», «Kəşkül», «Şərqi-Rus», «Hayat», «İrşad», «İqbal», «Sədə», «Həqiqət», «Molla Nəsrəddin», «Məktəbkimi Azərbaycan mətbuat nümunələri, xüsusi ilə onların dil sahəsindəki fəaliyyətləri ilə əlaqədar İ.Qaspiralının çoxsaylı mülahizə və mühakimələri onun ədəbi-tənqidi görüşlərini dəyərləndirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir». İ.Qaspiralının zəngin ədəbi-tənqidi görüşləri, milli ədəbiyyatın, ədəbi dilin inkişafına həsr olunmuş irsi ürək ağrısı və acı təəssüf doğursa da, qeyd olunmalıdır ki, hələ də ədəbiyyatşünaslığımızın diqqətindən kənardadır.

Nəticə

Osmanlı, rus, Qərb, Şərq, xüsusən də Azərbaycan ədəbiyyatını dərinləndirən, ədəbi prosesi diqqətlə izləyən, bunlarla da kifayətlənməyən dahi İsmayıl Qaspiralı sənət, sənətkarlıq məsələlərinə, yazıçı məfkurəsi və missiyasına, əsərlərin mövzusu, ideya-istiqlaməti, dil, üslub problemlərinə, eləcə də milli ədəbiyyatın inkişafına, tənqidçinin vəzifəsi və tənqidin ədəbi sözə təsirinə dair bu gün də aktuallığını və əhəmiyyətini zərrəcə itirməyən çox sayda məqalələr qələmə almışdır. İstedadlı yazıçı-publisist, nəşir, redaktor və yeni üsullu məktəb yaradıcısı İ.Qaspiralının çoxşaxəli inadkar, fədakar, məhsuldar fəaliyyətinin bəzi sahələri ilə bağlı araşdırmalar epizodik və səthi olsa da, aparılmışdır. Lakin onun zəngin ədəbi-tənqidi görüşləri, milli ədəbiyyatın, ədəbi dilin inkişafına həsr olunmuş irsi ürək ağrısı və acı təəssüf doğursa da, qeyd olunmalıdır ki, hələ də ədəbiyyatşünaslığımızın diqqətindən kənardadır.

Ədəbiyyat

1. Xeyrullah Məmmədov. “Tərcüman”da Azərbaycan ədəbiyyatı. “Ədəbiyyat” qəzeti 17 noyabr, 2000-ci il.
2. Abid Tahiurli. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: Ozan, 2011.
3. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s.459.
4. Şəfiqə Əfəndizadə. Rəhbərimiz İsmayıl bəy və qadınlarımız. “İqbal” qəzeti, 29 sentyabr.
5. Məhəmməd Hədinin «Kərbəlayi-müəllayi-ürfanın qurbanı böyük İsmayıl bəy». «İqbal» qəzeti, 14 sentyabr, 1914.

**OZARBAYJONLIK FOLKLORSHUNOS OLIM MIRALI SAIDOVNING «O‘LAN»
ATAMASI HAQIDAGI MULOHAZALARI**

Prof. Shahodatxon Imomnazarova

Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu, Özbəkistan

«O‘lan» atamasining etimologiyasi xususida turli xil ilmiy farazlar mavjud. Xususan, ozarbayjon folklorining yirik tadqiqotchisi M.Seyidov o‘zining qadimgi mifologik tasavvurlar tadqiqiga doir monografiyasida turkiy xalqlar folklorida «to‘y marosim qo‘shig‘i»ning atamasi sifatida qo‘llaniladigan «o‘lan» istilohining kelib chiqishini doimiy yashillik, yasharish, ulg‘ayish ma‘budasi sifatida tasavvur qilingan iloha O‘lang to‘g‘risidagi e‘tiqodiy qarashlar bilan bog‘laydi. Uning fikricha, qadimgi turkiylar mifologiyasida tabiatning bahorgi uyg‘onishi, yoshlik va o‘simliklar kultini o‘zida ifoda etgan asotiriy obraz – O‘langni sharaflash marosimlarida ijro etilgan qo‘shiqlar zamirida «o‘lan» qo‘shiqlari va bu janr nomini bildiruvchi atama kelib chiqqan. Bu ilmiy qarash gipotetik xarakterda bo‘lib, nechog‘lik bahsli bo‘lishiga qaramay, «o‘lan» janrining tarixiy asoslarini oydinlashtirish borasida o‘ziga xos talqin sifatida e‘tiborga molikdir.

Kalit so‘zlar: O‘lan, qo‘shiq, ma‘buda, janr, mifologiya

Mavzu: *Ozarbayjon folklori*

**COMMENTS OF AZERBAIJAN FOLKLOREIST SCIENTIST MIRALI SAIDOV ON THE
TERM "OLAN"**

Prof. Shahodatkhan Imomnazarova

Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Uzbekistan

There are various scientific hypotheses regarding the etymology of the term "Olan". In particular, the great researcher of Azerbaijani folklore, M. Seyidov, in his monograph on the study of ancient mythological imaginations, explains the origin of the word "olan", which is used as a term for "wedding ceremony song" in the folklore of Turkic peoples, as evergreen, living, the goddess imagined as the goddess of growth connects with religious views on Olang. In his opinion, in the ancient Turkic mythology, the spring revival of nature, a mystical image representing the cult of youth and plants - "Olan" songs are the basis of the songs performed in the ceremonies honoring Olan and the name of this genre the term originated. This scientific view is of a hypothetical nature, and despite the fact that it is controversial; it is noteworthy as a unique interpretation in order to clarify the historical foundations of the "Olan" genre.

Key words: Olan, song, goddess, genre, mythology

Theme: *Azerbaijani folklore*

Kirish

O‘zbek xalq og‘zaki ijodining mustaqil janrlaridan biri hisoblangan “O‘lan” janri o‘zbek folklorida qadimiy va muhim o‘ringa ega bo‘lib, u xalq ijodining nozik qirralarini o‘zida aks ettiradi. O‘lanlarning boshqa folklor janrlaridan ajralib turadigan jihatlari uning maxsus poetik tuzilishi va ijro etish an‘analaridadir.

O‘zbek folkloridagi o‘lan janri namunalari turmush tarzi asosan ko‘chmanchi chorvador va yarim ko‘chmanchilikdan iborat bo‘lgan o‘zbek urug‘lari orasida keng tarqalgan. Qadimdan ayol va erkaklar tomonidan tarafma-taraf bo‘lib, aytishuv tarzida ijro etilgan. Mohiyatida lirik mazmunning ustuvorlik qilishi, har biri o‘n bir hijoli misralardan iborat band tuzilishiga egaligi va tarixan nikoh to‘yi marosimiga bog‘liqligi bilan o‘ziga xoslik kasb etadi. O‘lan janri ibtidoiy jamiyatning dual tuzilishiga asoslangan qadimgi nikoh marosimlarining rivojlanishi natijasida kelib chiqqan bo‘lib, bu janrga oid poetik matnlar asrlar davomida xalq tomonidan yaratilib, jonli ijro jarayonida doimiy ravishda boyib, sayqallanib kelgan.

Ma‘lumki, o‘tmishda har bir qabila yoki urug‘ a‘zolari o‘zlarining kelib chiqishlarini u yoki bu jonivor, o‘simlik yo bo‘lmasa, biror narsa-hodisa (masalan, qoyatosh, do‘l va h.k.) bilan bog‘lab izohlashga uringanlar. Ular o‘zlarining paydo bo‘lishlari, ya‘ni dunyoga kelishlariga asos bo‘lgan jonzot, o‘simlik yoki narsa-hodisani totem-ajdod, deb sig‘inganlar. Ana shu ishonch-e‘tiqodlardan totemistik tasavvurlar kelib chiqqan. Har bir urug‘ yoki qabila ma‘lum bir totem, ya‘ni ajdodboshi sifatida e‘tirof etilgan mifologik kult atrofida birlashgan. Qadimgi davr madaniyati va mifologiyasi tadqiqotchilarining fikricha, insoniyat taraqqiyotining eng quyi bosqichlarida kishilik jamiyatining dastlabki o‘ziga xos ijtimoiy-tashkiliy tuzilmasi – har biri muayyan totemistik kultlarga sig‘inuvchi ikki qabila yoki urug‘dan iborat dual shakli mavjud bo‘lgan⁶⁸.

O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodining g‘oyat keng tarqalgan va qadimiy janrlaridan biri «o‘lan» atamasining turkiy folklorshunoslikda qo‘llanilishi va ma‘nolariga to‘xtalib o‘taylik. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da «o‘lan» so‘ziga «xalq og‘zaki ijodida, odatda, to‘y, gap-gashtak va shu kabilarda ijro etiladigan ashula, qo‘shiq»⁶⁹ deb izoh berilgan. Darhaqiqat, o‘zbek folklorida to‘y-hashamlarda, turli xalq sayillari va yig‘inlarda yigit va qizlarning tarafma-taraf bo‘lib ijro etadigan o‘ziga xos qo‘shig‘i «o‘lan» xalq lirikasining an‘anaviy janrlaridan birining nomi sifatida qo‘llaniladi. Tilimizda shu atamaga aloqador «o‘lang» so‘zi ham mavjud bo‘lib, u ayrim hududlarda nikoh to‘yida ijro etiladigan «yor-yor» ma‘nosida ishlatilishi kuzatiladi.

O‘lan atamasi borasidagi tushunchalar o‘ta qiziqarli va turkiy xalqlarning madaniy merosida “o‘lan” janrining ildizlarini tadqiq etishda muhim o‘rin tutadi. M.Seyidovning «o‘lan» atamasini bahorgi uyg‘onish va yoshlik ramzi sifatida tasavvur qilingan qadimgi turkiy ilohiyot obrazi – O‘lang bilan bog‘lash talqini, albatta, mazkur janrning kelib chiqishiga yangi yondashuvni taqdim etadi.

Bu nazariyaga ko‘ra, “o‘lan” qo‘shiqi tabiat bilan o‘zaro uyg‘unlikda yashash, yangi hayotni nishonlash kabi tushunchalar bilan bog‘liqdir. Binobarin, bu marosimlar qadimgi turkiy xalqlar uchun tabiatni, xususan, bahorni, hayotni va uning qayta tug‘ilishini sharaflashning bir qismi bo‘lgan. Shuningdek, bu talqin «o‘lan»ning faqat marosim qo‘shig‘i emas, balki yangilanish va yasharishni madh etuvchi umummilliy madaniy hodisa sifatida qabul qilinishiga ishora qiladi. Va bu turdagi gipotezalar “o‘lan” janrining etimologiyasi va tarixiy asoslarini anglashda ko‘proq tadqiqotlarni talab qiladi.

Nikoh to‘yi marosimida chechan o‘lanchilar tomonidan ijro etiladigan o‘lanlarning, favqulodda mukammal, sehrlovchi, turli-tuman his-tuyg‘ular tug‘diruvchi o‘ziga xos jozibaga ega puxta matnlarini ko‘p uchratish mumkin. Qo‘shiq matnida har bir so‘z o‘lanchining mahorati, chechanligi va zakiyligiga ko‘ra turlicha jilvalanadi. Mazkur qo‘shiqlarda o‘xshatish, sifatlash, metafora, mubolag‘a kabi poetik hodisalar keng qo‘llaniladi. Xususan, ramziy ifoda beruvchi ranglar ham shular jumlasidandir.

Oppoq oydin kechada yor keladi,
Poson demang, ko‘nglimga or keladi.
Hazil gapga chidamaydi bizning yor,
Men jilmaysam, qovog‘idan *qor* keladi⁷⁰.

⁶⁸ Золоторев А. Родовой строй и первобытная мифология. – М.: Наука, 1964. – С. 56-57.

⁶⁹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. A.Madvaliev umumiy tahriri ostida. – Toshkent. – B. 147.

⁷⁰ Dissertantning folklor ekspeditsiyasi materiallari. 2012 yilda Namangan viloyatining Yangiqo‘rg‘on tumanidagi Poromon qishlog‘ida yashovchi To‘tiniso Haydarovadan yozib olingan.

Odatda, oq rang qadimdan ezgulik, musaffolik, yorug'lik, tinchlik va baxt singari ijobiy ma'no tashuvchi so'z sifatida keladi. Ba'zi turkiy xalqlarning mifologik inonchlari tizimi va marosim folklorida esa bu rang motam, aza, hatto qurg'oqchilik ma'nosida kelishi ham kuzatiladi. Xususan, taniqli ozarbayjon folklorshunosi M.Saidovning yozishicha, «Oltoylıklarda oq rang motam ramzidir. Manbalar Chinda yashagan turkiy tilli qavm – solorlar uchun oq rangning boshqa ma'nolari bilan bir qatorda, motam timsoli bo'lganligi ham ma'lum. Faqat turkiylarda emas, boshqa ayrim xalqlarda ham ko'k va oq ranglari motam, qayg'u ramzi sanalgan»⁷¹.

O'lan to'rtliklarida tugal fikr mavjud. Hatto har bir misrada bir ma'no bir so'z, bir iboraning mazmuniga qarab emas, shu fikr kimga, nimaga qaratilgani hisobga olib tasvirlanadi. O'lanlarda boshqa qo'shiqlarda uchramaydigan yana bir o'ziga xos she'riy shakl mavjud bo'lib, to'rtlikning birinchi misrasi to'rt hijoli so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'ladi:

*Muratali,
Sabog'idan quriydi Sirning toli,
O'lan aytgan qalam qosh kimning yori,
Savlatidan aylansin qizning bari*⁷².

Bunday shakldagi to'rtliklarda birinchi misradagi hijolar sonini ohang to'ldirib, keyingi misralarga qofiyalanib ketadi. O'lanlarning bu shakli qadimiy shakl bo'lib, bizgacha juda kam etib kelgan. O'lanlar ba'zan «yor-yor» radifi bilan ijro etiladi. Birinchi misrasi to'rt hijoli bo'lgan o'lanlarga hech qachon «yor-yor» so'zi radif bo'lmaydi. Bu arxaik to'rtlik shakli o'zbek og'zaki va yozma adabiyotining hech qaysi janrida uchramaydi. Turkiy xalqlardan faqat ozarbayjon adabiyoti chinoslari (tuyuq)dagina shu shakl saqlanib qolgan:

*Almadan,
Yanag shirin almadan,
Onadim qul uzunnen,
Xudam ruhum olmadan*⁷³.

Natija

O'lanlar boshqa nikoh to'yi marosim qo'shiqlari ichida mukammal to'rtlik shakliga ega bo'lib, ijodkorni ilhomlanishga olib kelishi, fikrni aniq va ravshan ifodalashi, shu bilan birga, tinglovchini mazmun va ohang og'ushiga torta olishi bilan ajralib turadi.

Adabiyot

1. Сејидов М. Азарбајжан мифик тәфәккүрүнүн гайнағлары. – Бақы, Жазычы, 1983. – Б. 52-71.
2. Сейидов М. Хызыр – продукт тюрского мифологического мышления // Известия АН Азерб.ССР, серия литературы, языка и искусства, 1980, №4. – С. 10-30.
3. Золоторев А. Родовой строй и первобытная мифология. – М.: Наука, 1964. – С. 56-57.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. A.Madvaliev umumiy tahriri ostida. – Toshkent. – B. 147.
5. Dissertantning folklor ekspeditsiyasi materiallari. 2012 yilda Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on tumanidagi Poromon qishlog'ida yashovchi To'tiniso Haydarovadan yozib olingan.
6. Sejidov M. Koj ag', gara rənkleriniñ eski inamla əlagəsi // Известия АН Азербайджана. Серия литература, язык, искусство. – Баку, 1978. – №2. – С. 23.
7. Oq olma, qizil olma / O'zbek xalq ijodi: qo'shiqlar (to'plovchi M.Alaviya). O'zbek xalq qo'shiqlari. – Toshkent, 1972. – B.171.
8. Ираг- Кэркек байатилари. – Бақы, 1984. – Б. 47.

⁷¹ Сејидов М. Кож аг', гара рəнклериниñ eski inamla əlagəsi // Известия АН Азербайджана. Серия литература, язык, искусство. – Баку, 1978. – №2. – С. 23.

⁷² Oq olma, qizil olma / O'zbek xalq ijodi: qo'shiqlar (to'plovchi M.Alaviya). O'zbek xalq qo'shiqlari. – Toshkent, 1972. – B.171.

⁷³ Ираг- Кэркек байатилари. – Бақы, 1984. – Б. 47.

**МАКСУД ШЕЙХЗАДЕ И ЭМИГРАЦИОННАЯ ЛИТЕРАТУРА: ТВОРЧЕСКОЕ
НАСЛЕДИЕ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ КУЛЬТУР**

Шерматилла Юсупов Рахматович

Ташкентский государственный транспортный университет, Özbəkistan

В статье рассматривается вклад Максуда Шейхзаде в эмиграционную литературу, его жизненный и творческий путь в контексте литературной миграции и культурных связей между Азербайджаном и Узбекистаном. Шейхзаде — значительная фигура как азербайджанской, так и узбекской литератур, он сочетал в своей деятельности элементы двух культур, став мостом между ними. Его творчество в эмиграции не только обогатило литературу принимающей страны, но и способствовало сохранению и развитию национальной идентичности, что делает его важным представителем эмиграционной литературы. В статье анализируются основные темы и мотивы в его произведениях, отражающие уникальный опыт эмиграции и культурного синтеза.

Ключевые слова: *Максуд Шейхзаде, эмиграционная литература, национальная идентичность, мотивы произведения, культурный синтез.*

Тема: *Проблемы изучения эмиграционной литературы*

**MAKSUD SHEIKHZADEH AND EMIGRATION LITERATURE: CREATIVE HERITAGE
AT THE CROSSROADS OF CULTURES**

Shermatilla Yusupov Rakhmatovich

Tashkent State Transport University, Uzbekistan

The article examines the contribution of Maksud Sheikhzade to emigration literature, his life and work in the context of literary migration and cultural ties between Azerbaijan and Uzbekistan. Sheikhzade is a significant figure in both Azerbaijani and Uzbek literatures, he combined elements of two cultures in his work, becoming a bridge between them. His work in emigration not only enriched the literature of the host country, but also contributed to the preservation and development of national identity, which makes him an important representative of emigration literature. The article analyzes the main themes and motifs in his works, reflecting the unique experience of emigration and cultural synthesis.

Keywords: *Maksud Sheikhzade, emigration literature, national identity, motifs of the work, cultural synthesis*

Theme: *Issues in the study of emigration literature*

Kirish

Эмиграционная литература — это особый пласт мировой литературы, который развивался благодаря творческим деятелям, вынужденным покинуть свои родные страны в поисках новых возможностей, политической свободы или по иным причинам. Эти авторы привнесли в литературу не только свои национальные особенности, но и создали уникальные произведения, которые отражают их внутренний мир, разрывааемый между двумя культурами.

Максуд Шейхзаде — один из таких деятелей. Родившийся в Азербайджане и большую часть жизни проведший в Узбекистане, он стал важным представителем эмиграционной литературы. Его творчество, наполненное глубокими размышлениями о национальной идентичности, свободе и культурной принадлежности, представляет собой уникальный синтез двух литературных традиций — азербайджанской и узбекской.

Максуд Шейхзаде родился 25 августа 1908 года в городе Шамахи, Азербайджан. Его детство и юность прошли в Азербайджане, где он получил образование и погрузился в литературу. Однако политические изменения, репрессии и социальные потрясения 1920-1930-х годов в Советском Союзе повлияли на его жизненный путь. В 1930-е годы Шейхзаде оказался в Узбекистане, где он прожил большую часть своей жизни, работая в качестве литератора, переводчика и драматурга. Приезд в Узбекистан открыл перед ним новые горизонты для творчества. Однако сам факт эмиграции оказал огромное влияние на его творческую деятельность. Жизнь на чужбине, вдали от родины, сделала его личность разносторонней, а произведения более глубокими. Он сохранял тесные связи с азербайджанской культурой, но в то же время активно интегрировался в узбекскую литературную среду, становясь одним из видных представителей узбекской литературы.

Эмиграция дала Шейхзаде уникальный опыт проживания на перекрестке двух культур, что ярко отразилось в его произведениях. Его творческий путь был насыщен межкультурным обменом, стремлением сохранить культурную идентичность и одновременно адаптироваться к новым условиям. Одной из центральных тем эмиграционной литературы является тема национальной идентичности. Максуд Шейхзаде, будучи поэтом и писателем, живущим в эмиграции, постоянно исследовал вопросы культурного самосознания. Он находился в поиске ответов на важные вопросы: как оставаться верным своим корням, живя в новой культурной среде? Как передать богатство своей родной культуры новому поколению, не утратив при этом самобытности? В своих произведениях Шейхзаде часто обращался к теме родины, памяти и национального самосознания. Он создавал образы, которые отражали боль расставания с родной землей, а также глубокую привязанность к ней. Его поэзия полна лирики и философских размышлений о том, как изменяется личность, оказавшаяся в чуждой культурной среде. Тема отчуждения и внутренней раздвоенности становится важным мотивом его творчества, что характерно для многих представителей эмиграционной литературы.

Один из примеров таких размышлений можно найти в его поэтических произведениях, где образы Азербайджана переплетаются с образом Узбекистана. В этих произведениях Шейхзаде описывает культурные параллели и схожие исторические судьбы двух народов, но в то же время он подчеркивает уникальность своего опыта эмиграции, связанного с потерей одного культурного контекста и приобретением нового.

Эмиграция оказала сильное влияние на тематику произведений Максуда Шейхзаде. В его произведениях часто встречаются темы изгнания, утраты и тоски по родине. Эти темы, характерные для эмиграционной литературы, отражают его личные переживания и размышления о жизни вдали от дома. Так, в его поэтическом цикле, посвященном Азербайджану, Шейхзаде описывает красоту и величие родной земли, но через призму ностальгии и утраты. Эти стихи передают горечь разлуки с родной землей, которую он покинул, и тоску по своей культуре и традициям. Однако в них также присутствует надежда на духовное единение с родиной, которое возможно через литературу и культурное наследие.

Одним из ключевых произведений, отражающих его эмигрантский опыт, является пьеса «Джалалиддин Мангуберди». В этом произведении Шейхзаде осмысливает тему героизма и борьбы за свободу, которые находят отклик в его собственных переживаниях. Главный герой пьесы, историческая личность, борющийся против нашествия монголов, символизирует стойкость и приверженность своим корням, что параллельно внутренним чувствам самого автора, находившегося в отрыве от своей родины. Таким образом, через свои произведения Шейхзаде стремился сохранить свою национальную идентичность, несмотря на физическую отдаленность от Азербайджана. Он видел свою миссию в передаче духовных ценностей своей культуры новым поколениям узбекских и азербайджанских читателей.

Одним из главных достижений Максуда Шейхзаде было создание культурного синтеза в его творчестве. Живя в Узбекистане, он активно участвовал в узбекской культурной жизни и внес значительный вклад в развитие узбекской литературы. Его произведения, написанные на узбекском языке, являются яркими примерами этого культурного синтеза.

В частности, Шейхзаде успешно интегрировал азербайджанские литературные традиции в узбекскую литературу, создав уникальные произведения, которые стали мостом между двумя культурами. Его переводы произведений азербайджанских классиков, таких как Низами, Физули и Вагиф, сыграли важную роль в распространении азербайджанской литературы среди узбекских читателей. Эти переводы не только сделали азербайджанскую литературу доступной для узбекского читателя, но и обогатили узбекскую литературу новыми темами и стилями.

Кроме того, в своих собственных произведениях Шейхзаде использовал элементы обеих литературных традиций. Он сочетал азербайджанские поэтические формы с узбекской стилистикой, создавая произведения, которые были близки как азербайджанской, так и узбекской аудитории. Этот культурный синтез позволил ему стать настоящим мостом между двумя народами и сделал его важной фигурой в истории обеих литератур.

Natija

Максуд Шейхзаде - выдающийся представитель эмиграционной литературы, чье творчество оказало значительное влияние на развитие культурных связей между Азербайджаном и Узбекистаном. Его произведения, отражающие опыт эмиграции и культурного синтеза, стали важным вкладом в литературу двух народов. Шейхзаде смог сохранить свою национальную идентичность, несмотря на жизнь вдали от родины, и в то же время обогатить культуру своей новой родины, Узбекистана.

Его творчество остается актуальным и сегодня, так как оно отражает универсальные проблемы эмиграции, такие как утрата, тоска по родине и поиск новой культурной идентичности. Максуд Шейхзаде — это пример того, как литература может стать инструментом сохранения и передачи национальных ценностей в условиях эмиграции, а также средством укрепления межкультурного диалога и взаимопонимания.

Литературы

1. Абдуллаев, А. (2017). Азербайджанский язык и его влияние на тюркские языки Центральной Азии. Ташкент: Издательство "Узбекистан".
2. Халилов, Э. (2019). Литература Азербайджана: традиции и современность. Баку.
3. Нигматов, Х. (2018). Культурные связи Узбекистана и Азербайджана: исторические аспекты и современное состояние. Ташкент: Институт востоковедения.
4. Алиев, З. (2020). Тюркское литературное наследие: от древности до современности. Баку: Издательство "Наука".
5. Ризаев, И. (2021). Языковое и культурное разнообразие в Центральной Азии: вызовы и перспективы. Ташкент: Издательство "Фан".
6. Байрамова, Л. (2016). Азербайджанская поэзия и её влияние на узбекскую литературную традицию. Баку: Издательство "Театр".
7. Джафаров, М. (2015). Изучение азербайджанского языка в Узбекистане: проблемы и решения. Ташкент: Научно-исследовательский институт.
8. Курбанова, Г. (2022). Культурный обмен между Узбекистаном и Азербайджаном в XXI веке. Баку: Издательство "Образование".
9. Гасанов, Р. (2020). Исторические и культурные аспекты вовлеченности узбеков и азербайджанцев. Ташкент: Издательство "Слово".

ŞİRVANŞAHLAR'DAN OSMANLI SARAYINA AZERBAJCANLI BİR ŞAİR:

HÂMİDÎ-İ İSFAHÂNÎ

Prof. Şevkiye Kazan Nas

Akdeniz Univeristeti, Türkiyə

XV. Yüzyılın klasik Türk edebiyatı temsilcilerinden olan Hâmidî, İsfahan'da doğmuş ve “Hâmidî-i Acem”, “Hâmidî-i İsfahânî”, “Molla Hâmidî”, “Mevlânâ Hâmidî” olarak anılmıştır. Öğrenimini doğduğu yerde tamamladıktan sonra iki yıl Şirvanşahlar sarayında yaşamış; buradan Anadolu'ya gelmiş, Kastamonu'da İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in himayesine girmiş; daha sonra Sadrazam Mahmut Paşa vasıtasıyla Fatih Sultan Mehmet'in sarayında bulunmuştur. “Hâmidî-i İrânî” ve “Hâmidî-i Acemî” olarak anılmasının ve kendisini Acem olarak tanıttirmasının sebebi dönemin padişahı Fatih Sultan Mehmet'in Acem şair, âlim ve mutasavvıflara değer vermesi ve onları himayesi altına almasından Hâmidî'nin de bundan yararlanmak isteyişindedir.

Hâmidî, Kefe Zaferi (H.880-881/M.1475-76) için yapılan törenlerde, bahşedilen lütuf ve ihsanlar sırasında, ağzından çıkan yanlış söz ve davranışların sonucunda padişahın huzurundan kovulmuş ve daha sonra Bursa'ya I. Murad türbesine türbedar olarak görevlendirilmiştir. Daha büyük bir felakete uğramamak için saraydan uzaklaştırılmayı kabul eden Hâmidî, ertesi yıl İstanbul'a giderek padişahın özür dilemesine rağmen affedilmemiş ve Bursa'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. XVI. Yüzyılın başlarında Bursa'da vefat ettiği düşünülen Hâmidî, hamse şairi Celîlî'nin babasıdır.

Hâmidî'nin *Divan*'ının, bugünkü bilgilere göre, biri Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi diğeri İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Hâmidî'nin hayatı, sanatı ve eserleri hakkında geniş bir çalışma yapan İsmail Hakkı Ertaylan Türk Tarih Kurumu nüshasına dayanarak divanın tıpkıbasımını bir incelemeyle birlikte “*Külliyât-ı Divân-ı Mevlânâ Hâmidî*” adıyla yayımlamıştır. Hâmidî'nin *Divan*'ın Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi nüshasında bulunan Türkçe şiirlerin transkripsiyonlu metni, İsmail Ünver; İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndekiler ise Çetin Kaska tarafından yayımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Hâmidî, Celîlî, klasik Türk edebiyatı, Azerbaycan Türk şiiri, divan şiiri.*

Mevzu: *Çalışmamızda İsfahan'da doğmuş ve Azerbaycan topraklarından Anadolu'ya gelmiş şair Hâmidî'nin hayatı, edebî kişiliği anlatıldıktan sonra şiirlerinden örnekler verilecek; şiirleriyle ilgili tahlil ve farklı bakış açılarıyla karşılaştırmalar yapılacaktır. Amacımız, XVI. yüzyılın hamse şairlerinden Celîlî'nin babası Hâmidî'yi ve onun eserlerini gelecek kuşaklara tanıtmak hem Azerbaycan hem klasik Türk edebiyatındaki yerini tespit etmeye çalışmaktır.*

AN AZERBAIJANİ POET FROM THE SHIRVANSHAHS TO THE OTTOMAN PALACE:

HÂMİDÎ-İ İSFAHÂNÎ

Prof. Şevkiye Kazan Nas

Akdeniz University, Turkey

Hâmidî, one of the representatives of classical Turkish literature of the 15th century, was born in Isfahan and was called "Hâmidî-i Acem", "Hâmidî-i İsfahânî", "Molla Hâmidî", "Mevlânâ Hâmidî". After completing his education in his birthplace, he lived in the palace of the Shirvanshahs for two years;

From here he came to Anatolia and came under the protection of İsfendiyaroğlu İsmail Bey in Kastamonu; Later, it was found in the palace of Fatih Sultan Mehmet through Grand Vizier Mahmut Pasha. The reason why he was called "Hâmidî-i İrânî" and "Hâmidî-i Acemî" and introduced himself as Acem was because the sultan of the period, Fatih Sultan Mehmet, valued the Persian poets, scholars and mystics and took them under his protection, and Hâmidî wanted to benefit from this.

Hâmidî was expelled from the sultan's presence as a result of his wrong words and actions during the ceremonies held for the Victory of Kefe (H.880-881/M.1475-76), during the graces and grants bestowed upon him, and was later appointed to Bursa as a mausoleum to the tomb of Murad I. . Hamidi, who agreed to be removed from the palace in order to avoid a bigger disaster, was not forgiven even though he went to Istanbul the next year and apologized to the sultan. He had to return to Bursa. It is thought that he died in Bursa at the beginning of the 16th century. Hâmidî is the father of the hamse poet Celîlî.

According to today's information, there are two copies of Hâmidî's Divan, one in the Turkish Historical Society Library and the other in the Istanbul Archeology Museum. İsmail Hakkı Ertaylan is the one who made an extensive study on Hâmidî's life, art and works. He published the facsimile of the diva together with a review under the name "Külliyât-ı Divân-ı Mevlânâ Hâmidî", based on the Turkish Historical Society's copy. The transcribed text of Hâmidî's Turkish poems in the Turkish Historical Society Library copy of Divan was published by İsmail Ünver. Those in the Istanbul Archeology Museum Library were published by Çetin Kaska.

Keywords: *Hâmidî, Celîlî, classical Turkish literature, Azerbaijani Turkish poetry, divan poetry.*

Theme: *In our study, the life and literary personality of the poet Hâmidî, who was born in İsfahan and came to Anatolia from Azerbaijani lands, will be explained. Later, examples from his poems will be given. Analysis of his poems and comparisons will be made from different perspectives. Our aim is to introduce Hâmidî, the father of Celîlî, one of the hamsa poets of the 16th century, and his works to future generations and to try to determine his place in both Azerbaijani and classical Turkish literature.*

1. HÂMİDÎ-İ İSFAHANÎ'NİN HAYATI

a. Adı ve Mahlası

XV. Yüzyılın hem Azerbaycan hem klasik Türk edebiyatı temsilcilerinden olan Hâmidî'nin esas adı Ahmed-i İsfahânî'dir (Kaska, 2023: 82). "Hâmidî-i Acem", "Hâmidî-i İsfahânî", "Molla Hâmidî", "Mevlânâ Hâmidî" adlarıyla da anılmıştır.

b. Doğum Yeri ve Tarihi

Hâmidî, İsfahan'da doğmuştur. *Dîvân*'ında babası Mûnisî tarafından yazılan bir tarih kıtasında onun H.834/M.1430 yılında (Kaska, 2023: 82) doğduğu belirtilmiştir.

c. Öğrenimi ve İşle İlgili Bilgiler

Öğrenimini İsfahan'da tamamlayan Hâmidî, çevresinde şair olarak tanınmıştır. H.862/M.1457 tarihinde İsfahan'dan ayrılıp Şirvan'ın merkezi Şamahı'ya gitmiş ve iki yıl Şirvanşahlar sarayında bulunmuştur. Şirvanşah Mirza ve devlet büyüklerini medheden şüirler yazmasına rağmen kendisine iyi bir hâmi bulamamıştır. Seyahat etmeye karar vermiş ve H.864/M.1459'da devrinin pek çok şairi gibi Anadolu'ya gelmiştir. Kastamonu'da İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in himayesine girmiş, ona kasideler yazmıştır. Daha sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in hükümdarlığına son verilince Sadrazam Mahmut Paşa vasıtasıyla Fatih'in sarayına girmiştir.

Hâmidî, Fatih Sultan Mehmet'e intisap eden ve on beş yıldan fazla onun sarayında kalan bir şairdir. Hâmidî'nin "Hâmidî-i İrânî" ve "Hâmidî-i Acemî" olarak anılmasının ve kendisini Acem olarak

tanıtmasının sebebi hem İran’dan gelmesi hem dönemin padişahı Fatih Sultan Mehmet’in Acem şair, âlim ve mutasavvıflara değer vermesi, onları himayesine alması ve Hâmidî’nin de bundan yararlanmak istemesindedir.

d. Hayatı ve Kişisel Özelliklerine Ait Bilgiler

Hâmidî’nin hayatı, sanatı ve eserleri hakkında geniş bir inceleme yapan İsmail Hikmet Ertaylan (1949) “Mukaddime ve Tedkik” bölümünde Hâmidî’nin Bursa’ya sürüldüğünü bildirmekte ve onun hakkında bazı bilgiler vermektedir: Her yıl kendisine hediyeler ve bahşişlerle birlikte beş hizmetçi verilen Hâmidî, H.880-881/M.1475-77’deki Kefe Zaferi için yapılan törenlerde, padişah tarafından bahşedilen iki köle için teşekkür edeceği yerde, “*biraz tarla ve iki öküz bahş itseydiniz de gûşe-nişîn olsaydım.*” demek gafletinde bulunur. Hâmidî’nin bu davranışı karşısında öfkelenen padişah, onu huzurundan kovar. Felaketin büyüklüğünü daha o zaman fark edemeyen Hâmidî, gün geçtikçe hatasını anlar ve telafisi için pek çok çareye başvurur. Ancak “*cennetden dûr olan Âdem gibi*” perişan bir şekilde ömrünü sürdürür.

Padişahın emriyle Bursa’ya I. Murat türbe ve imaretine türbedar olarak gönderilen Hâmidî, başlangıçta bu görevi kabul etmek istemez; fakat bazı büyüklerinin tavsiyesiyle daha büyük bir felakete uğramamak için saraydan uzaklaşmayı göze alır. Hâmidî, ertesi yıl İstanbul’a giderek padişahın özür dilemesine ve daha sonra *Dîvân*’ını padişaha takdim etmesine rağmen affedilmez, bir daha saraya dönemez.

Divan’ında manzumelerinde padişahın affedilmeyi beklediğini sık sık dile getirir:

Ger ‘afv kalsa lutf ile suç u günâhumuz

Çok yaşasun sa ‘âdet ile pâdişâhumuz (Ünver, 1974: 233).

Bir ara Murâd-ı Hüdâvendigâr’ın türbesinde içki içtiği söylentisinden dolayı görevinden azledilir. Bir yıl sonra affedilir ve vezir Emir Demirtaş’ın türbedarlığına görevlendirilir (Ertaylan, 1949: 52-53). Gözden düşen Hâmidî’nin Emir Sultan’ın türbesinde de türbedarlık yaptığını Emir Sultan için yazdığı medhiyesinden, kendi ağzından, öğrenmekteyiz:

Bî-çâre Hâmidî-i günehkâr-ı dil-fîgâr

Geldi ki türbedâruna cândan gulâm ola (Kaska, 2023: 87)

Kısacası Hâmidî’nin çileli hayatı, kısa bir süre Osmanlı sarayında huzurla geçmiş; ama gözden düşmesiyle birlikte yine sıkıntılar içinde devam edip gitmiştir.

e. Ailesi, Çocukları

Hâmidî’nin Aziz Mahmûd (doğ.H.875/M.1470) ve Celîlî (Abdülcelil) (doğ. H. 893/M.1487-88 ö. H.977/M.1569) adlı iki oğlu vardır.

Âşık Çelebi’nin Celîlî hakkında söz ederken “*bir imâm birâderi vardur ne fâ’ide ki ana dahı uymaz*” (Kılıç, 2010: 3/ 481) dediği kişi Celîlî’nin kendisinden önce dünyaya gelen kardeşi Aziz Mahmûd’dur. Mahmûd’un H.875/M.1470’te İstanbul’da dünyaya gelmesiyle ilgili olarak babası Hâmidî, 10 beyitlik Farsça bir tarih kıtası yazmıştır.

Kaynaklarda Hâmidî’nin küçük oğlu Celîlî’nin doğum tarihi belirtilmemiştir; ancak *Husrev ü Şîrîn* adlı mesnevisinin hâtîme bölümünde bu eserini yirmi beş yaşında yazdığını söylemesinden doğum tarihinin H. 893/M.1487-88 yılı olduğu düşünülmektedir:

Tokuz yüz on sekiz olmuşdı hicret

Ki pâyân buldı bu tûmâr-ı mihnet

...

Çü bahr-ı tab'dan bu dürr-i nâdir

Yigirmi biş yaşumda oldı sâdır (Kazan Nas, 2017: 1-2, 294)

İsmail Hikmet Ertaylan, Hâmidî'nin “*Hasbihal-nâme*” sinde verdiği bilgileri değerlendirir ve sürgün olduğu H.880/M.1475 yıllarında Hâmidî'nin yetmiş yaşlarında (Ertaylan, 1949: 28) olduğunu söyler. İsmail Ünver, bu tarihe göre, Celîlî'nin doğduğu sırada, babası Hâmidî'nin seksen üç yaşında olması gerektiğini ve *Hasbihâl-nâme*'ye dayanılarak yapılan tahmine kesinlikle güvenemeyeceğimizi (Ünver, 1974: 199) belirtirken Hüseyin Ayan ise Hâmidî'nin Bursa'ya sürüldüğü zaman Aziz Mahmûd'un beş-altı yaşlarında olduğuna göre Celîlî ile kardeşi arasında on yedi yıllık bir yaş farkı (Ayan, 1983:16) olduğunu ileri sürer.

Hâmidî'nin, İskender Lâlâ ile Mollâ Sinân'a hitaben söylediği beyitlerde oğlu Celîlî'yi vasî bıraktığı anlaşılmaktadır:

Vasî vü nâzır itdüm bî-gümânı / Sikender Lâlâ vü Mollâ Sinânı

Benüm oğlum benüm Abdü'l-Celîlüm / Balık bâzârına ugratmayasun (Kılıç 2010: 3/480)

Hâmidî'nin oğlu Celîlî, Bursa'da doğmuş; buradaki kültür ve sanat ortamında büyümüş; medrese tahsili için İstanbul'a gitmiştir. Âşık Çelebî'ye göre şair, Galata civarındaki meyhanelere takılmış, işret ortamlarında bulunmuş, çağdaşı ve dostu olan Âhî (Benli Hasan, öl. H.923/M.1517) ile dostluk kurmuştur. Celîlî, Âhî'ye şiirlerini okumuş; ama Âhî'nin iltifatını görememiş ve aksine ondan şairane küfürler işitmiştir.⁷⁴

Hâmidî'nin vasiyetine rağmen, işret ortamlarında bulunan Celîlî, İstanbul'un şarabı ile güzelinden vazgeçmenin zor olduğunu *Divân*'ında dile getirmiştir:

Nice kurtarsın dil ü dînin Celîlî dostlar

Râh-zendür çün şarâb u şahidi İstânbulun (Kazan Nas 2018, 311)

f. Ölümü

Hâmidî'nin ne zaman ve nerede öldüğü hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak, küçük oğlu Celîlî'nin H.893/M.1487'de Bursa'da doğmasından ve babasının vefatında, “*mahbûb-ı nev-civân ü hilâlâsâ ahvâlinde vü ef'âlinde âsâr-ı necâbet*” (Kılıç, 2010: 479) olmasından dolayı XVI. yüzyıl başlarında Bursa'da öldüğü (Ünver, 1997: 462) düşünülmektedir.

Reften-i Hâmidî bâ-kisvet-i dervîş be-cânib-i Rûm (Hâmidî'nin fakir kıyafetiyle Rûm tarafına gitmesi. Arkeoloji Müzesi Ktb. v.4 254a	Şebîh-i Hâmidî der memleket-i Rûm der tekye-i Bektâşîyye (Hâmidî'nin Rûm ülkesinde Bektâşi tekkesinde resmi. Arkeoloji Müzesi Ktb. v.3. 253b)
--	--

⁷⁴ “...bir meyhânedede cem' olup kendü ebyâtın ceste ceste belki deste deste okuyup “sen dahî kitâbundan bâ'zı ebyât okı” diyüp ibrâm itmiş. Âhî aslâ mukayyed olmayup Celîlî “şimdi yüz dâne gazel didüm adın Gül-i Sad-berg kodum” deyü germ olup birkaç gazel okıdukdâ Âhî'nün cânına geçüp...” Kılıç 2010. 394-395, 480.



2. HÂMİDİ’NİN ESERLERİ

a. *Dîvân*

Bugünkü bilgilere göre, Hâmidî’nin *Dîvân*’ının iki nüshasından biri Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi’nde⁷⁵ diğeri İstanbul Arkeoloji Müzesi’ndedir.⁷⁶

İlk olarak İsmail Hikmet Ertaylan tarafından Türk Tarih Kurumu’ndaki nüshanın tıpkı basımı bir incelemeyle birlikte *Külliyât-ı Dîvân-ı Mevlânâ Hâmidî* (Ertaylan 1949) adıyla yayımlamıştır. Büyük bir kısmı Farsça olan *Dîvân*’daki Türkçe şiirlerden bazıları, eserin “Mukaddime ve Tedkik Kısmı” nda eski harflerle verilmiştir. Ahmet Ateş, varlığı önceden bilinen ve diğesine göre tam olan ikinci nüshanın dikkate alınmadan hazırlanmasından dolayı İsmail Hikmet Ertaylan’ın bu çalışmasını “*Külliyât-ı Dîvân-ı Mevlânâ Hâmidî Adlı Eser Hakkında*” (Ateş, 1950: 116-126) yazısıyla eleştirmiştir.

Dîvân’ın Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi’ndeki nüshasının içinde dağınık bir şekilde yer alan 34 Türkçe şiirinin (4 kaside, 28 gazel, 2 beyit) transkripsiyonlu metni İsmail Ünver (1997: 197-233); İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi’ndeki nüshasında yine dağınık olan ve daha önce yayınlanmayan 60 Türkçe şiirinin (1 kaside, 48 gazel, 8 kıt’a, 2 terkîb-bent, 1 beyit) transkripsiyonlu metni Çetin Kaska (2023: 80-126) tarafından hazırlanmıştır. Ayrıca adı geçen bu iki nüshanın esas alınmasıyla Çetin Kaska tarafından bir doktora tezi⁷⁷ yapılmıştır. Bu teze göre çoğunluğunu Farsça şiirlerin oluşturduğu *Dîvân*’nda toplam 94 Türkçe şiir yer almaktadır. Hâmidî, “Fatih Sultan Mehmet, Cem Sultan, II. Murat, II. Beyazıt başta olmak üzere Mahmut Paşa, Mesih Paşa, Mehmet Paşa, Şehzade Mustafa, Rumeli Defterdarı Mustafa Bey, Emir Seyyid İshak, Emir Demirtaş, Sadrazam Cezerioğlu Pervanç, Defterdar Kemâl Paşa, Şirvanşah Mirza, Kastamonu Hâkimi İsmail Bey gibi birçok devlet adamını medhetmiştir. Sa’dî-i Şîrâzî, Kâtibî-i Nîşâbûrî, Zahîr-i Fâryâbî, Mesûd-ı Sa’d-ı Selmân, Hâkânî-i Şîrvânî, Molla Câmî, Selmân-ı Sâvecî, Nizâmî-i Gencevî’ye nazireler yazmış; Hâfız-ı Şîrâzî ve Nizâmî’nin şiirlerini tazmin etmiş; çağdaşı Sâbirî, Sâhilî, Vâhidî, Mahmûdî, Hilâl-i Semerkandî, Kabûlî ve Kâtibî gibi şairleri yermiştir. Sinop, Kastamonu, Midilli ve Alâiye kalelerinin alınması, Karaboğdan, Kefe ve Ağaçhisar’ın fethedilmesi, Uzun Hasan’ın savaşta yenilmesi, şair Kabûlî, Vâhidî, Sâhilî ile Seyyid Kasım ve Şehzade Mustafa’nın vefatları gibi olaylara tarih düşürmüş; Ahmet Çelebi, Kabûlî, Şah Kasım, Mirza İbrahim, Derviş Ömer, Lütî Paşa, Mevlânâ Hüseyin, Şeyh Ebû İshak adına muvaşşah; Müfredât-ı İbnü’l-Baytâr, Delâ’ilü’l-İ’câz, Istîlâhât-ı Kâşânî, Dîvân-ı Kâtibî gibi eserlerin yazılış veya bitiş tarihlerini yazmıştır. Ayrıca Fatih’in otağı, atı, kılıcı, sarayı, ordusu ve yaptırdığı yapılar hakkında medhiyelerin yer aldığı *Dîvân*’da bazı müstehcen Farsça ve Türkçe hicivler de bulunmaktadır (Kaska 2023. 83).

⁷⁵ Hâmidî-i İsfahânî, *Dîvân-ı Hâmidî*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr 68.

⁷⁶ Hâmidî-i İsfahânî, *Dîvân-ı Hâmidî*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, nr 1184.

⁷⁷ Çetin Kaska, “*Tashih-i Dîvân-ı Hâmidî-i İsfahânî*”, Doktora Tezi, Tahran Üniversitesi, 2016.

Dîvân'nda mesnevi nazım biçimiyle yazılmış Farsça bir “*Hasbihâl-nâme*” bulunmaktadır. Bu eserde Hâmidî kendisi ve ailesiyle ilgili bilgiler vermiş; Fatih Sultan Mehmed'in sarayına nasıl girdiğini ve nasıl sürgün edildiğini anlatmıştır. Şair, *Hasbihâl-nâme*'yi bir dostunun isteği üzerine ruh ve bedenini nasıl oluştuğunu göstermek ve insanın yaratılış gayesini izah etmek için kaleme almıştır. Mebde', me'âş ve me'âddan oluşacak bu eserin me'âd kısmı yazılmamıştır; ancak şair, bu bölümü başka bir eserde yazacağını ifade etmiştir (Ateş, 1950: 118).

Hâmidî'nin *Dîvân*'nda İstanbul'un ve İstanbul'daki yapıların medhedildiği kaside, Emir Sultan'ın methedildiği terakib-i bend, Bursa'da H.889/M.1484'te inşa edilen Tahtakale Camii için yazılan tarih kıt'ası, Veziriazam Koca Davut Paşa ile İshak Paşa, Sadrazam Mesih Paşa, Bursa'ya sancak beyi olan Bâli Bey'e yazılan medhiyeler şairin yaşadığı döneme ışık tutması bakımından kayda değer manzumelerdir.

Dîvân'da kıt'a nazım şekliyle yazılan 7 manzumede bazı kişiler, adları anılmadan müstehcen ifadelerle hicvedilmiştir.

b. Vasiyyet-nâme

Bu eser hakkında kaynaklarda yeterince bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Âşık Çelebi, Hâmidî'nin *Vasiyyet-nâme* adlı bu eserini ölümünden kısa bir süre önce oğlu Celilî için yazdığını (Kılıç, 2010, 480) bildirmiş ve örnek olarak tezkiresinde iki beyte yer vermiştir:

Vasî vü nâzır itdüm bî-gümânı

Sikender Lâlâ vü Mollâ Sinânı

Benüm oglum benüm Abdü'l-Celilüm

Balık bâzârına ugratmayasun (Kılıç, 2010, 480)

c. Câm-ı Sühan Gûy

İsmail Hikmet Ertaylan (1949), eserin Fatih Sultan Mehmed adına yazılmış müellif nüshasının Raif Yelkenci'de olduğunu ve Hâmidî'nin bu eserini Arapça iki falmeneden faydalanıp Farsça olarak yazdığını bildirmiştir.

d. Târîh-i Âl-i Osmân

Hâmidî'nin II. Bayezid'e takdim ettiği Türkçe manzum bir eserdir. İsmail Hikmet Ertaylan Külliyyat'ta böyle bir eserin olmadığını söylerken Mükrimin Halil Yınanç eserin tek nüshasının kendisinde bulunduğunu belirtip iki beytine yer vermiştir (İA, IV, 330).

3. HÂMİDÎ'NİN EDEBÎ KİŞİLİĞİ ve POETİKASI

Hâmidî'nin *Dîvân*'ndaki Farsça ve Türkçe şiirleri, onun şairliğine ve edebî kişiliğine tanıklık etmektedir. Hâmidî, dönemin şairleri Ahmet Paşa, Aşkî, Nizâmî ve Melihî'den etkilenmiştir ve şiirlerinin çoğu, döneminin Anadolu Türk şairlerinin şiirleriyle karşılaştırılabilecek güçtedir (Ünver 1974, 199).

İsmail Ünver'in incelemesine göre Hâmidî'nin şiirlerindeki dil, büyük ölçüde XV. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin özelliklerini taşımakla birlikte kimi kelime ve eklerde Doğu Türkçesi özelliklerini göstermektedir. Türk Tarih Kurumu'nda bulunan ve Hâmidî'nin kaleminden çıkmış olduğu kabul edilen yazma nüshası, kimi kelimelerin iki ayrı biçimde yazılması, kimilerinin Doğu Türkçesi özelliği taşımaları ve Osmanlı imlâsından ayrılan yönleri bulunması gibi nedenlerle incelenmeye değerdir (Ünver, 1974: 206-213).

Hâmidî, Ahmed Paşa (ö. H.902/M.1497)'nin Bursa'daki sosyal ve kültürel muhitinden yararlanmıştı. Hâmidî'nin bazı gazellerinin kafiyeye ve redif birliği, eda, hayal ve mazmunlar bakımından Ahmed Paşa'nın şiirleriyle bir benzerlik (Ünver 1997: 461) içindedir. Bu durum, özellikle Hâmidî'nin Ahmed Paşa'dan etkilendiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Ahmed Paşa:

Ağzı mercân dürcüdüür kim cevher-i cân andadur

Zülfü Akreb burcudur kim mâh-ı tâbân andadur (Tarlan, 1992:138)

Ahmed Paşa:

Câm-ı la‘li iste kim ser-mâye-i cân andadur
Küfr-i zülfün gözle kim mecmû-ı îmân andadur (Tarlan, 1992:139)

Hâmidî:

Ol perî-ruh kadayise bâğ u bûstân andadur
Andadur cennet kim ol serv-i hırâmân andadur (Ünver, 1974:222)
Vezin, kafiye ve redif birliği bakımından Hâmidî’nin oğlu Celîlî’nin gazellerinde de Ahmed Paşa’nın ve babası Hâmidî’nin etkisi vardır:

Celîlî:

Cennet ol yirdür ki bu gül-çihre cânân andadur
Dûzah ol menzil durur k’âğyâr u nâdân andadur (Kazan Nas, 2018:268)
Ahmed Paşa’nın Emir Sultan’a hitaben her bendin sonunda söylediği “Ey veliler âleminin sultanı olan ve Anadolu’ya rahmet olarak gönderilen Emîr!” anlamına gelen “*Ey âlem-i velâyete sultân olan Emîr / Vey mülk-i Rûma rahmet-i Rahmân olan Emîr*” (Tarlan, 1992: 34-38) vasıta beytiyle tekrarlanan meşhur medhiyesinden etkilenmiştir. Aynı kafiye ve redifteki vasıta beyitleriyle bentleri birbirine bağlanan iki terci-i bend kaleme almıştır. Hâmidî, Peygamber soyundan olması hasebiyle Emir Sultan’ı vesile yapmış, onun güzellik unsurlarını överken kendisinin de acizliğini, pişmanlığını, çaresizliğini dile getirmiştir. İçinde bulunduğu zor durumun ancak bir kerametle çözülebileceğini düşünen Hâmidî, Emîr Sultan’ın kendisine lutf ve himmet etmesini dilemiştir:

Kapuna saru yüzümi sürdüm niyâzla
Tan mı kerâmetünden eger devlete irem (1-II/6)
Dâr-ı fenâda ‘ilm-i şerîfün muhitdür
*Kim vâdi-i firâkdadur **Hâmidî** hazîn* (1-III/7)
*Bî-çâre **Hâmidî**-i günehkâr-ı dil-fîğâr*
Geldi ki türbedâruna cândan gulâm ola (1-IV/4)
Lutf u kerâmetünden umar kim tamâm işi
Bu hâkdânda himmetün ile tamâm ola (1-IV/5)
Lutf u kerâmet eyle bana kim bu dünyede
Lutf u kerâmet ü keremün müstedâm ola (1-IV/6)

Ahmed Paşa, “*Öldürür gözlerin ey yâr elümden ne gelür / Mest olupdur iki hûnhâr elümden ne gelür*” (Tarlan, 1992: 146) matlalı beş beyitlik gazelinde âşığın sevgili karşısındaki çaresizliğini dile getirirken Ahmed Paşa ile aynı kaderi yaşayan Hâmidî de benzer şekilde çaresizliğini, pişmanlığını, saraydan kovulmasını ve Bursa’ya gönderilmesinin yarattığı üzüntüsünü anlatmıştır.

Yâr eger kılrsa beni hâr elümden ne gelür
Ve ger öldürse beni zâr elümden ne gelür
Kirpügüm yazdı ciger kanıla saru yüzüme
Mâcerâ-yı dil-i hûn-hâr elümden ne gelür
Dönmezem yâr yolundan ve ger inanmaz isen
Hançerün ile cigerüm yar elümden ne gelür
Âşıkam âşık u benden eger incinür ise
Şhrden kova beni yâr elümden ne gelür
*Kendü küyından eger **Hâmidî**-i suhteyi*

Göndere Bursaya Hünkâr elümden ne gelür (Kazan Nas, 2016: 394)

Celîlî de babası Hâmidî gibi “*Öldürürsen beni ey yâr elümden ne gelür / Ayağa salar isen h’âr elümden ne gelür*” (Kazan Nas, 2018: 267) matlalı 7 beyitlik bir gazelinde çaresizliğini dile getirmiştir. Şair, seslendiği sevgilinin/padişahın güzellik unsurlarını överek onun karşısında acizliğini dile getirirken içinde bulunduğu durumdan şikâyet etmekte ve bu durumun ancak sevgilinin/padişahın isteğiyle çözülebileceği mesajını vermektedir (Kazan Nas, 2016: 408).

Bir eserin kalitesi ve sanatçının şöhreti, hükümdar tarafından belirlendiği için hükümdarın takdir ve desteği şair için çok önemliydi. Eserin “makbul ve mu’ber olması” her şeyden önce sultanın iltifatına bağlıydı. Bu yüzden hükümdar, şaire sosyal ve ekonomik imkânları sunan, onu destekleyen ve değerliyi değersizden ayırt edendi (İnalçık 2010: 351).

Bağışlanmak ya da mansıb beklentisiyle şiirlerini padişaha arz eden ancak umduğunu bulamayan Hâmidî’nin “inayet, yardım, imdad” anlamındaki “meded” redifli gazeli şikâyet ve yardım talep eden şiirlerinden birisidir:

*Hecr elinden câna geldüm ey güzel hânım meded
Koma kim çıksun tenümden sensüzün cânım meded
Gözlerüm yaşına rahm it ey benüm çok sevdiğüm
Kim seni sevmekdür asl-ı dîn ü imânum meded
Derd-i hecr ü derd-i ışk ikisi öldürdi beni
Ey hayâl-i tal’atün her derde dermânum meded
Nice devrân cevri ü bi-dâd eyleye ben âşika
Rahmet eyle bana ey adl issi sultânum meded
Kurs-ı hurşîd-i cemâlün pertevi yakdı beni
Zill-i ikbâlünden ey serv-i hurâmânum meded
Bu cihân içinde bir virâne gönlüm vardı
Eşk-i çeşmümden yihıldı beyt-i ahzânum meded
Kardan bu kış yihıldı **Hâmidî**nin evleri
Bu sebebden göge irdi âh u efgânım meded (Kaska, 2023: 84)*

“Meded” redifli gazelinin mahlas beytinde evinin kışın kardan yıkıldığını ve bu sebeple feryadının gökyüzüne ulaştığını bildirirken bir başka manzumesinde de benzer şeyleri söyler:

*Zâhid-i efsürde-dil meclisde bir âh eyledi
Hâmidînün evleri bir bir yihıldı kardan (Kaska, 2023: 108)*

Hâmidî bir müzeyyel gazelinde Davut Paşa’yı övmeyi ikinci plana bırakarak, ona durumunu arz etmek istediğini belirtir ve bahtsızlığından şikâyet eder:

*Bu miskîn Hâmidî hâlini ‘arz itmek diler şâha
Ki yüz sürdi bugün devlet bigi dergâh-ı a’lâya
Eger bahtum meded kılsun sa’âdet bana bakışsun
Varup hâlümü ‘arz itsem vezir-i şâh-ı dânyâ
Vezir-i a’zam-ı ekrem penâh-ı ‘âlem ü âdem
Cenâb-ı sâhib-i sâhib-kırân Dâvud Paşaya (Kaska, 2023: 114)*

Hâmidî, manzumelerinde İstanbul’un güzelliklerini ve İstanbul’a duyduğu özlemine sık sık dile getirir:

*Şehr-i İstanbul ki ‘âlemde güzeller kânıdur
‘Âlemün ‘ârifleri katında Mısır-ı sânidür (Kaska, 2023: 90)
İder her lahzada gönlüm hevâ-yı şehr-i İstanbul
Ki bûy-ı cân gelür her dem nesîm-i cân-fezâsından (Kaska, 2023: 107)
Ümmid bu durur ki yine Hâmidîye Hak*

Bir baş sığınacak vire İstanbul içinde (Kaska, 2023: 113)

Hâmidî, eskisi gibi itibarının olmadığını belirtirken sevgilinin/padişahın ona itibarını iade etmesini diler ve acizliğini ima eder:

*Niçün ey meh cennet-i kûyunda bâr olmaz bana
Niçün evvelki gibi hiç i ‘tibâr olmaz bana
Derd ü hicründe bana yâr olmadı şabr u karâr
Sen bana yâr olmayınca kimse yâr olmaz bana (Ünver, 1974:219)*

Şair, sevgiliden uzak olmanın ezikliği içindedir. En büyük dileği padişahın lutfedip onu bağışlamasıdır. Affederse saadetle çok yaşaması için padişaha dualar edecektir:

*Ger 'afv kılsa lutf ile suç u günâhumız
Çok yaşasun sa'âdet ile pâdişâhumız (Ünver, 1974:233)
Varalım ol sanem-i gül- 'ızâra yalvaralım
Belâ-yı firkat elinden nigâra yalvaralım
Niyâz u hasret ile kapusına yüz sürelim
Şefi ' idüp seg-i kâyını yâra yalvaralım
Müsâ'id olsa eger rûzgâr bizüm ile
Orada baş açuban rûzgâra yalvaralım
Gönül bütün iken eyyâm-ı gamda sâbir idük
Bu gün kim oldu gönül pâre pâre yalvaralım
Bu derd-i hicre ki Hak rûzî kıldı bize bugün
Egerçi idimezüz hiç çâre yalvaralım
Yolına ger bilevüz k'ol sanem ne yolda geçer
Piyâde varuban ol şeh-suvârâ yalvaralım
Ger istesen ki yine **Hâmidî** gibi göresin
Hat u ruhu dün ü gün Kirdgâra yalvaralım (Ünver, 1974: 224-225)*

Sonuç

“Hâmidî-i Acem”, “Hâmidî-i İsfahânî”, “Molla Hâmidî”, “Mevlânâ Hâmidî” adlarıyla anılan Hâmidî, XV. Yüzyılın talihsiz şairlerinden birisidir. XVI. Yüzyılın başlarında Bursa’da vefat ettiği düşünülen Hâmidî, hamse şairi Bursalı Celîlî’nin de babasıdır.

Hâmidî, Osmanlı toprakları dışından Anadolu’ya gelmiş, Fatih Sultan Mehmet’e intisap etmiş ve değerli eserler yazmıştır. Fatih Sultan Mehmet’in gözünden düşüp Bursa’ya gönderilmesinden sonra eski itibarına kavuşmamıştır. Türkçe manzumelerinin bazılarında hayatıyla ilgili bilgiler vermiş; şiirlerinde bahtsızlığından şikayet edip İstanbul’a olan özlemini, çaresizliğini, pişmanlığını dile getirmiştir. Bazılarında da divan şiiri geleneği içinde aşkı ve aşkın verdiği ızdırabı anlatmıştır. Bursa’nın edebî muhitinden etkilenmiş, Ahmed Paşa’nın şiirlerine nazireler yazmıştır.

Azerbaycan kütüphanelerinde de bulunan Hâmidî’nin Türkçe şiirleri gün yüzüne çıkartılmalı ve Doğu Türkçesinin özelliklerini taşıdığı manzumeleri ayrıca dil ve üslup bakımından incelenmelidir. Hem Azerbaycan hem klasik Türk edebiyatında önemli bir yeri olan Hâmidî ve onun eserlerinin gelecek kuşaklara tanıtılması temennimizdir.

Kaynakça

1. Ateş, A. (1950). “Külliyât-ı Dîvân-ı Mevlânâ Hâmidî Adlı Eser Hakkında”, TTK Belleten, XIV (53), 116-126.
2. Ayan, H. (1983). “Hamidî-zâde Celîlî”, Türk Kültürü Araştırmaları, 15-45.
3. Ertaylan, İ. H. (1949). “Külliyât-ı Dîvân-ı Mevlânâ Hâmidî”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
4. Kaska, Ç. (2023). “Hâmidî-i İsfahânî’nin Yayınlanmamış Türkçe Şiirleri”, Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi (10), 80-126.
5. Kazan Nas Ş. (2022). “Hamidî” The Encyclopaedia Of Islam Three, Brill: Leiden, 23-25.
6. Kazan Nas, Ş. (2016). “Çaresizliğin Yankılanan Sesi: ‘Elimden Ne Gelir’ Redifli Gazeller Üzerine Bir Değerlendirme”, SEFAD (36), 383-414.
7. Kazan Nas, Ş. (2018). Celîlî Divanı, Konya: Palet Yayınevi.
8. Tarlan, A.N. (1992). Ahmet Paşa Divanı, Ankara: Akçağ Yayınları
9. Ünver, İ. (1974). Hâmidî’nin Türkçe Şiirleri, Türkoloji Dergisi, 6(1), 197-233.
10. Ünver, İ. (1997). “Hâmidî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (15), 461-462. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫКИ В КОНТЕКСТЕ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Шониёзова С., Толипова Д., Кодирова Г.,

Ташкентского государственного транспортного университета, Özbəkistan

В статье рассматриваются общие черты и различия двух тюркских языков – азербайджанского и узбекского. Сопоставительный анализ изучаемых языков в области фонетики, грамматики и лексики позволило выявить как сходства, так и различия, что полезно для лингвистов и тех, кто интересуется межъязыковыми взаимодействиями в тюркской языковой группе. Азербайджанский и узбекский языки, несмотря на различия, остаются частью большой тюркской языковой семьи. В контексте глобализации и активного сотрудничества стран Центральной Азии и Кавказа, интерес к взаимному изучению этих языков растет. Оба языка играют важную роль в формировании культурного и языкового единства тюркских народов.

Ключевые слова: *азербайджанский и узбекский языки, сопоставительный анализ, общие черты, тюркская языковая семья, культурное и языковое единство.*

Тема: *Азербайджанский и другие тюркские языки в контексте сравнительного языкознания.*

AZERBAIJANI AND UZBEK LANGUAGES IN THE CONTEXT OF COMPARATIVE LINGUISTICS

Shoniyozova S., Tolipova D., Kodirova G.,

Tashkent State Transport University, Uzbekistan

The article discusses the common features and differences between two Turkic languages – Azerbaijani and Uzbek. A comparative analysis of the studied languages in the field of phonetics, grammar and vocabulary allowed us to identify both similarities and differences, which is useful for linguists and those interested in interlingual interactions in the Turkic language group. Despite their differences, the Azerbaijani and Uzbek languages remain part of the large Turkic language family. In the context of globalization and active cooperation between the countries of Central Asia and the Caucasus, interest in the mutual study of these languages is growing. Both languages play an important role in the formation the cultural and linguistic unity of the Turkic peoples.

Keywords: *Azerbaijani and Uzbek languages, comparative analysis, common features, Turkic language family, cultural and linguistic unity.*

Theme: *Azerbaijani and other Turkic languages in the context of comparative linguistics*

Kirish

Азербайджанский и узбекский языки принадлежат к тюркской языковой семье, что определяет их структурное и лексическое родство. Однако оба языка развивались в разных географических и исторических условиях, что привело к значительным различиям. Сопоставительное изучение этих языков позволяет выявить как сходства, так и различия, что полезно для лингвистов и тех, кто интересуется межъязыковыми взаимодействиями в тюркской языковой группе.

Общие черты

1. *Происхождение и классификация.* Оба языка относятся к огузско-кыпчакской ветви тюркских языков. Это позволяет предположить наличие общих черт в фонетике, грамматике и лексике. Например, в обоих языках сохраняется агглютинативный характер — слова образуются путем присоединения суффиксов к корням.

2. *Фонетика и фонология.* Оба языка имеют подобную систему гласных звуков, делящуюся на огубленные и неогубленные, и согласных, что типично для тюркских языков. Например, в обоих языках присутствует гармония гласных, где суффиксы меняют свою форму в зависимости от гласного корня.

3. *Морфология.* Как и многие тюркские языки, азербайджанский и узбекский языки характеризуются высокой степенью агглютинации. Морфологическая структура предполагает использование различных аффиксов для изменения значений слов и выражения грамматических категорий, таких как число, лицо, время и падеж.

4. *Лексика.* В лексике азербайджанского и узбекского языков наблюдаются схожие элементы, что связано с общим тюркским наследием. Например, такие слова, как «ат» (лошадь) и «таш» (камень), встречаются в обоих языках. Однако различия в заимствованиях из персидского, арабского и русского языков в течение разных исторических периодов внесли свои коррективы.

Различия

1. *Историческое развитие и заимствования.* Азербайджанский язык в течение длительного времени находился под сильным влиянием персидского и арабского языков, что привело к большому количеству заимствований из этих источников. Узбекский язык, в свою очередь, также испытал влияние персидского, но его заимствования из персидского и арабского языков ограничены.

2. *Грамматика.* Хотя оба языка агглютинативны, есть различия в порядке слов и употреблении определённых грамматических конструкций. В азербайджанском языке, как и в турецком, используется порядок слов SOV (подлежащее — дополнение — сказуемое), а в узбекском языке допускается более свободный порядок слов, что характерно для кыпчакских языков.

3. *Фонетические особенности.* В фонетике можно отметить, что азербайджанский язык сохранил больше звуков, схожих с турецким, тогда как в узбекском наблюдается определённая тенденция к упрощению фонем, что также может быть результатом влияния других языков, таких как таджикский.

Взаимодействие и перспективы

Азербайджанский и узбекский языки, несмотря на различия, остаются частью большой тюркской языковой семьи. В контексте глобализации и активного сотрудничества стран Центральной Азии и Кавказа, интерес к взаимному изучению этих языков растёт. Оба языка играют важную роль в формировании культурного и языкового единства тюркских народов. Сопоставительное языкознание помогает понять, как эти языки развивались под влиянием различных факторов, и какие элементы остаются общими для тюркских народов, несмотря на разделяющие их географические и исторические барьеры.

Культурные аспекты

Язык — это отражение культуры, и сопоставительное языкознание рассматривает языки не только как лингвистические системы, но и как культурные феномены. В азербайджанской культуре огромное значение имеет поэзия, особенно произведения великих поэтов, таких как Низами Гянджеви и Физули. Это отразилось на языке в богатстве лексических средств, влиянии персидской риторики и специфических выражений, характерных для литературных текстов. В узбекском языке также существует богатая литературная традиция, но она более тесно связана с народной поэзией и эпосом, что проявляется в использовании более простого, но яркого и выразительного языка. Влияние ислама сильно как в Азербайджане, так и

в Узбекистане, но оно также отразилось на языках по-разному. Азербайджанский язык сохранил многие арабские заимствования, особенно в религиозной лексике. В узбекском языке эти заимствования были несколько адаптированы, и многие из них вытеснены в процессе модернизации языка.

Результат

Сравнительное изучение азербайджанского и узбекского языков показывает, что несмотря на их общие тюркские корни, каждый из них развивался под влиянием уникальных исторических, культурных и географических условий. Сопоставительное языкознание помогает углубленно понять эти процессы и выявить, как языки адаптировались к изменениям в обществе, сохраняя при этом свои тюркские корни. Исследование этих языков открывает перспективы для дальнейших научных изысканий и способствует укреплению культурных связей между народами, говорящими на них.

Литературы

1. Абдуллаев, А. (2017). Азербайджанский язык и его влияние на тюркские языки Центральной Азии. Ташкент: Издательство "Узбекистан".
2. Халилов, Э. (2019). Литература Азербайджана: традиции и современность. Баку.
3. Нигматов, Х. (2018). Культурные связи Узбекистана и Азербайджана: исторические аспекты и современное состояние. Ташкент: Институт востоковедения.
4. Алиев, З. (2020). Тюркское литературное наследие: от древности до современности. Баку: Издательство "Наука".
5. Ризаев, И. (2021). Языковое и культурное разнообразие в Центральной Азии: вызовы и перспективы. Ташкент: Издательство "Фан".
6. Байрамова, Л. (2016). Азербайджанская поэзия и её влияние на узбекскую литературную традицию. Баку: Издательство "Театр".
7. Джафаров, М. (2015). Изучение азербайджанского языка в Узбекистане: проблемы и решения. Ташкент: Научно-исследовательский институт.
8. Курбанова, Г. (2022). Культурный обмен между Узбекистаном и Азербайджаном в XXI веке. Баку: Издательство "Образование".

ИЗУЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ГЕОГРАФИИ УЗБЕКСКОГО НАРОДА

Доц. Вазира Хасанова Хамиджановна

Ташкентского государственного транспортного университета, Узбекистан

В данной статье рассматривается изучение азербайджанского языка и литературы в контексте узбекского народа, подчеркивая важность культурного взаимодействия и взаимовлияния между этими тюркскими народами. Уделяя внимание историческим корням, культурным традициям и социальным аспектам, автор анализирует, как общие языковые и литературные основы формировали культурную идентичность каждого из народов, создавая условия для диалога и обмена. Статья обсуждает современные тенденции в изучении азербайджанского языка и литературы в Узбекистане, выявляя проблемы, с которыми сталкиваются ученые и образовательные учреждения, а также подчеркивает перспективы развития межкультурных связей через языковое и литературное образование. Основное внимание уделяется значению литературных обменов и образовательных программ как средств укрепления культурной идентичности и взаимопонимания между узбекским и азербайджанским народами.

Ключевые слова: азербайджанский язык, узбекский язык, литература, культурное взаимодействие, тюркские народы, идентичность, образование, литературные традиции, межкультурные связи

Тема: Исследования по азербайджанскому языку и литературе в географии тюркских народов

STUDY OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE AND LITERATURE AND GEOGRAPHY IN THE UZBEK PEOPLE

Assoc. Prof. Vazira Hasanova Khamidzhanovna

Tashkent State Transport University, Uzbekistan

This article examines the study of the Azerbaijani language and literature in the context of the Uzbek people, highlighting the importance of cultural interaction and mutual influence between these Turkic nations. Focusing on historical roots, cultural traditions, and social aspects, the author analyzes how shared linguistic and literary foundations have shaped the cultural identity of each nation, creating conditions for dialogue and exchange. The article discusses modern trends in the study of Azerbaijani language and literature in Uzbekistan, identifying the challenges faced by scholars and educational institutions, and emphasizes the prospects for developing intercultural relations through language and literary education. Particular attention is given to the significance of literary exchanges and educational programs as means of strengthening cultural identity and mutual understanding between the Uzbek and Azerbaijani peoples.

Keywords: azerbaijani language, uzbek language, literature, cultural interaction, turkic peoples, identity, education, literary traditions, intercultural relations

Theme: Research on the Azerbaijani language and literature in the geography of Turkic peoples

Введение

Азербайджанский язык и литература представляют собой важные элементы культурного наследия Кавказа, которые, наряду с их историческим и социальным контекстом, оказывают значительное влияние на соседние народы, среди которых, в первую очередь, можно выделить узбекский народ. Узбекистан и Азербайджан, находящиеся в непосредственной близости друг к другу, разделяют не только общую языковую семью — тюркскую, но и схожие исторические и культурные традиции, восходящие к древним временам. Это создает уникальные условия для взаимовлияния и взаимопонимания между народами, что существенно обогащает культурное разнообразие региона.

Актуальность изучения азербайджанского языка и литературы среди узбеков обусловлена многими факторами. Во-первых, в последние десятилетия наблюдается растущий интерес к изучению соседних культур, что связано с глобализацией, развитием технологий и расширением коммуникационных возможностей. Во-вторых, язык является ключевым инструментом, не только для общения, но и для передачи культурных ценностей и традиций, что подчеркивает важность языковой политики и образовательных программ, направленных на изучение азербайджанского языка и литературы. В-третьих, взаимодействие между узбекским и азербайджанским народами происходит через литературу, искусство и другие формы культурной продуктивности, что делает этот процесс взаимовыгодным и необходимым для поддержания культурного спешного расширения.

Исторически, азербайджанская и узбекская литературные традиции имеют множество общих черт. Как и в узбекской литературе, важное место в азербайджанской традиции занимают поэты и писатели, чьи произведения XI-XVII веков оказали влияние на формирование литературного языка и стилей обоих народов. Поэты, такие как Низами и Физули, были не только фигурами своей эпохи, но и универсальными литераторами, которые в своих работах отражали философские, моральные и эстетические концепции, характерные для тюркского мира. Таким образом, изучение их произведений может не только углубить понимание азербайджанской литературы, но и обогатить узбекскую культурную традицию. Азербайджанский и узбекский языки относятся к тюркской языковой семье, что создает основу для их взаимопонимания. На протяжении веков в обеих традициях наблюдается влияние персидского и арабского языков, что также сближает их на уровне лексики и фонетики. Узбекский народ взаимодействовал с азербайджанским через экономические, культурные и политические связи, что способствовало взаимному влиянию языков. Азербайджанская литература, начиная с эпохи средневековья, оказывала влияние на формирования узбекской литературной традиции.

Поэты и писатели обеих культур часто делили темы и образы, что содействовало созданию общих литературных традиций. Важным аспектом изучения азербайджанского языка и литературы среди узбекского народа является система образования. В некоторых регионах Узбекистана открыты курсы и факультеты, предлагающие изучение азербайджанского языка и литературы. В частности, по инициативе и при поддержке Азербайджанского культурного центра имени Гейдара Алиева на филологических факультетах Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами и Ташкентского государственного университета востоковедения началось преподавание азербайджанского языка. В будущем в университетах Узбекистана наряду с изучением азербайджанского языка планируется преподавание азербайджанской литературы и истории.

Это позволяет не только усваивать языковые навыки, но и углубляться в культурные и литературные традиции соседнего народа. С ростом глобализации и интернационализации культур, изучение азербайджанского языка и литературы среди узбекского населения становится все более актуальным. Совместные проекты, литературные фестивали и обмены способствуют

укреплению культурных связей между двумя народами. Ярким примером служат тесные взаимосвязи Азербайджанского культурного центра имени Гейдара Алиева с Ташкентским государственным транспортным университетом. Современные средства массовой информации, такие как телевидение, радио и интернет, играют важную роль в популяризации азербайджанского языка и литературы среди узбеков. Адаптация азербайджанской литературы в узбекский контекст через переводы и литературные проекты создает условия для диалога и взаимопонимания между культурами. Невзирая на все усилия, существуют ряд проблем, мешающих активному изучению азербайджанского языка и литературы. К ним относятся недостаток учебных материалов, отсутствие квалифицированных преподавателей и ограниченные возможности для практического использования языка.

Результат

Для улучшения ситуации необходимо разработать новые учебные программы, увеличить финансирование образовательных учреждений и создать условия для практического общения на азербайджанском языке. Эти меры помогут углубить взаимосвязь между учеными и культурными деятелями обеих стран. Изучение азербайджанского языка и литературы в контексте узбекского народа – это важный аспект культурного и языкового взаимодействия, имеющий глубокие исторические корни. Оба народа обладают богатым культурным наследием, которое может обогатить друг друга. Укрепление таких связей способствует не только развитию языков, но и формированию общей культурной идентичности, что особенно актуально в наш век глобализации и взаимосвязей.

Литературы

1. Абдуллаев, А. (2017). Азербайджанский язык и его влияние на тюркские языки Центральной Азии. Ташкент: Издательство "Узбекистан".
2. Халилов, Э. (2019). Литература Азербайджана: традиции и современность. Баку.
3. Нигматов, Х. (2018). Культурные связи Узбекистана и Азербайджана: исторические аспекты и современное состояние. Ташкент: Институт востоковедения.
4. Алиев, З. (2020). Тюркское литературное наследие: от древности до современности. Баку: Издательство "Наука".
5. Ризаев, И. (2021). Языковое и культурное разнообразие в Центральной Азии: вызовы и перспективы. Ташкент: Издательство "Фан".
6. Байрамова, Л. (2016). Азербайджанская поэзия и её влияние на узбекскую литературную традицию. Баку: Издательство "Театр".
7. Джафаров, М. (2015). Изучение азербайджанского языка в Узбекистане: проблемы и решения. Ташкент: Научно-исследовательский институт.
8. Курбанова, Г. (2022). Культурный обмен между Узбекистаном и Азербайджаном в XXI веке. Баку: Издательство "Образование".
9. Гасанов, Р. (2020). Исторические и культурные аспекты вовлеченности узбеков и азербайджанцев. Ташкент: Издательство "Слово".
10. Татаров, Д. (2018). Влияние азербайджанской литературы на узбекский литературный процесс. Душанбе: Академия наук Таджикистана.

MİRZA ALİEKBER SABİR VE ŞAİR EŞREF’İN NAMIK KEMAL’İN ŞİİRLERİNE YAPTIKLARI TEHZİLLERDEKİ ORTAK TAVIRLARI

Zeliha Yerli, Günay Gasımova Çatalkaya

Marmara Üniversitesi, Türkiye

Hürriyet Kasidesi ve *Vatan Şarkısı*, Tanzimat döneminde Namık Kemal tarafından yazılmış olan iki şiirdir. *Hürriyet Kasidesi*’ne Şair Eşref tarafından II. Meşrutiyet döneminde bir tehzil yazılmıştır. Eşref’in bu tehzili kaleme aldığı dönemlerde Azerbaycan’da da Çar Rusya’sı hüküm sürmektedir. Mirza Aliekber Sabir de bu dönemde *Vatan Şarkısı*’na bir tehzil yazmıştır. Tanzimat döneminde yazılan bu iki şiiri ve bunlara yazılan tehzilleri ele aldığımızda tehzillerin aynı dönemlerde aynı tavırda yazıldığı tespit edilmiştir. Bildirimizde aynı dönemde farklı coğrafyalarda yaşayan iki hiciv şairi Şair Eşref ve Mirza Aliekber Sabir’in, Namık Kemal’in şiirlerine yazdıkları tehziller incelenmiş ve bu şiirler üzerinden şairlerin düşünceleri ortaya koyulmuştur. Türkiye’de II. Meşrutiyet, Azerbaycan’da ise Çar Rusyası’nın hüküm sürdüğü bir dönemde yazılan bu tehzillerin Tanzimat döneminde yazılmış iki şiirden yola çıkılarak aynı tavırla ve üslupla yazılmış olması dikkat çekicidir. Çalışmamızda farklı coğrafyalarda yaşanan durumlara aynı coğrafya ve dönemde yazılmış iki şiire tehzil yazılarak gösterilen tepkinin ortaklığı ortaya koyulmuştur. Çalışmamıza konu olan tehzillerin çıkış noktası olan *Hürriyet Kasidesi* ve *Vatan Şarkısı*’nda şair Namık Kemal’in tavrı ümitvardır. *Hürriyet Kasidesi*’ne tehzil yazan Şair Eşref ve *Vatan Şarkısı*’na tehzil yazan Mirza Aliekber Sabir Namık Kemal’in aksine ortak bir tavırla ümitsiz ve karamsardır. Bu ümitsizlik ortak bir tavrı benimsemiş şairler olan Şair Eşref ve Mirza Aliekber Sabir’de bir yönden ayrılır. Şair Eşref’te hükümet ve toplum eleştirisi birliktedir fakat Mirza Aliekber Sabir sadece topluma yönelik eleştirilerde bulunur. Her iki şairin tehzilleri bu gözle incelenmiş ve şiirlerden örnekler verilerek konu hakkındaki düşünceler desteklenmiştir. Şiirler incelenirken şairlerin yaşadıkları dönemler ve içinde buldukları toplum da göz önüne alınmıştır. İki hiciv şairini bu şekilde tehziller yazmaya yönlendiren sebepler şiirleri çerçevesinde ortaya koyulmuştur.

Açar sözlər: *Namık Kemal, Şair Eşref, Mirza Aliekber Sabir, Hürriyet Kasidesi, Vatan Şarkısı, tehzil.*

Konu: *Karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları bağlamında Azerbaycan edebiyatı*

THE COMMON ATTITUDE OF MİRZA ALİEKBER SABİR AND POET EŞREF İN THE TEHZILS THEY MADE TO NAMIK KEMAL’S POEMS

Zeliha Yerli, Gunay Gasimova Chataalkaya

Marmara University, Turkey

Hürriyet Kasidesi and *Vatan Şarkısı* are two poems written by Namık Kemal during the Tanzimat period. A tehzil was written by the poet Eşref for the *Hürriyet Kasidesi* during the Second Constitutional Monarchy period. At the time when Eşref wrote this tehzil, Tsarist Russia was ruling in Azerbaijan. Mirza Aliekber Sabir also wrote a tehzil to *Vatan Şarkısı* in this period. When we examine these two poems written in the Tanzimat period and the tehzils written to them, it is determined that the tehzils were written in the same attitude in the same periods. In our paper, the tehzils written by two satirical poets, Şair Eşref and Mirza Aliekber Sabir, who lived in different geographies in the same period, to Namık Kemal’s poems are analyzed and the thoughts of the poets are revealed through these poems. It is noteworthy that these tehzils, which were written in a period when the Constitutional Monarchy II ruled in Turkey and Tsarist Russia ruled in Azerbaijan, were written with the same attitude and style based on two poems written in the Tanzimat period. In our study, the commonality of the reaction to the situations experienced in different geographies by writing tehzil to two poems written in the same geography and period is revealed. In *Hürriyet Kasidesi* and *Vatan Şarkısı*, which are the starting point of the tehzils that are the subject of our study, the poet Namık Kemal’s attitude is hopeful. Unlike Namık Kemal, Şair Eşref, who wrote a tehzil to *Hürriyet Kasidesi*, and Mirza Aliekber Sabir, who wrote

a tehzil to *Vatan Şarkısı*, are hopeless and pessimistic with a common attitude. This despair differs in one aspect in Şair Eşref and Mirza Aliekber Sabir, poets who adopt a common attitude. Poet Eşref criticizes the government and society together, but Mirza Aliekber Sabir criticizes only the society. The tehzils of both poets were analyzed from this point of view and the ideas on the subject were supported by giving examples from the poems. While analyzing the poems, the periods in which the poets lived and the society they lived in were also taken into consideration. The reasons that led the two satirical poets to write such tehzils are revealed within the framework of their poems.

Keywords: *Namık Kemal, Poet Eşref, Mirza Aliekber Sabir, Tanzimat, Constitutional Monarchy II, Tsarist Russia, Azerbaijan, satire*

Theme: *Azerbaijani literature in the context of comparative literary studies*

Giriş

Vatan Şarkısı ve *Hürriyet Kasidesi*, Tanzimat döneminde Namık Kemal tarafından yazılmıştır. Her iki şiir de vatan, millet, hürriyet coşkusuyla yazılmış ve şiirlerde vatana, millete olan sevgi, bağlılık, güven aksedilmiştir. Çar Rusyası döneminde Sabir tarafından *Vatan Şarkısı*'na ve aynı dönemde farklı bir coğrafya ve siyasi ortamda yaşayan Şair Eşref tarafından da *Hürriyet Kasidesi*'ne birer tehzil⁷⁸ yazılmıştır.

Bugün kullanılan “millet” ve “vatan” kavramı, Türkçeye Tanzimat döneminde girmiştir. Bu kavramları kendi eserlerinde sıkça kullanan Namık Kemal ise şiirlerinde aynı zamanda bu kavramlara subjektif bir bakış açısıyla yaklaşır. (Gündoğdu, 2016: 255.) Dolayısıyla bu kavramlar Türkçede İslam, ecdat ve benzeri kavramlarla bütünleşerek Namık Kemal yaklaşımıyla farklı bir boyut kazanır. Bu yaklaşım hem *Hürriyet Kasidesi*'nde hem *Vatan Şarkısı* şiirinde bariz bir şekilde ortadır.

Vatan Şarkısı şiirine baktığımız zaman şairin, vatanına, milletine olan sevgisi apaçık ortadır. Ona göre bu topraklarda yaşayan herkesin gayesi kendi milletini ve vatanının geleceğini düşünmek olmalıdır. Şimdiye kadar toprak almak ve bir karış toprağa sahip olmak için fetihler edenler aksine artık vatanının sınırını iyi bilen ve toprağına düşman ayağı değmemesi için canını feda edenleri şiirine aksettirir. Mirza Aliekber Sabir devrine baktığımız zaman şair, Çar Rusya'sı döneminde yaşamıştır. Şairin yaşadığı dönemde Kuzey Azerbaycan toprakları artık Çar Rusyası egemenliği altındadır. Nadir Şah'ın suikasti ile kendi içerisinde Hanlıklara bölünerek zayıflayan Azerbaycan'ın kuzeyini Çar Rusyası işgal eder ve Azerbaycan farklı bir bölünme ile karşı karşıya kalır. Bu bölünme ile Azerbaycan'ın kendi milli değerleri, başta dil olmakla birlikte ikinci plana atılır. Zira Sabir'e göre böyle bir duruma ortam hazırlayan da toplumun cahilliği ve düşünce şeklidir. Döneminde Rusça revaçta olmasına rağmen -daha önceleri de Fars ve Arap dilleri ön plandaydı- Türk dilini ve Türklüğü savunmuştur. (Mecit, 1975: XVI.) Şiirlerinde Türk dünyasının parçalanıp birbirine düşman kesilmesinden ve Türk dünyasının parçalanmasına sebep olan nedenlerden defalarca bahsetmiştir. Bu sebepleri ve içinde bulunduğu durumu ise hiciv yoluyla dile getirmiştir.

Hürriyet Kasidesi'nin ortaya çıkış süreci Namık Kemal'in Leskofçalı Gâlib'in divanını karıştırırken “*Olup mecrûh-i peykân-ı havâdis tâir-i devlet/ Demâdem hûn akar çeşmim gibi enzâr-ı milletten*” beytiyle karşılaşmasıyla başlar. Fakat şiir, 1860 yıllarına rastlayan bu esnada yazılmamıştır. (Kaplan, 1998:42). Yazılışı belli bir sürece yayılan (Çalışkan, 2014:86,87) *Hürriyet Kasidesi*'nin bütün olarak *Vakit*'te neşrediliş tarihi 1876'dır. Namık Kemal'in *Hürriyet Kasidesi*'ni yazdığı bu dönem, Tanzimat devri yıllarına denk gelir. Tanzimat devri siyaset, toplum ve edebiyat alanında batılılaşmanın ve büyük değişimlerin yaşandığı bir devirdir (Akyüz, 1979:14). Namık Kemal de bu sürece üç alanda da dahil olan bir isim olarak içinde bulunduğu dönemin, geçirdiği sürecin heyecanı ile kaleme aldığı *Hürriyet Kasidesi*'nde fikrini, duygularını, mizacını yansıtmıştır. Namık Kemal, *Hürriyet Kasidesi*'nde Türk cemiyetine uğruna ölünebilecek yeni kıymetler getirir ve bu kıymetleri yüceltir. Mazluma acıma,

⁷⁸ Sözlük anlamı olarak “hezl etme, alaya alma” anlamına gelen tehzil, şiir dilinde bir şairin şiirine aynı vezin ve kafiyede yazılmış ancak konusu tamamen farklı ve mizahi unsurlara dayalı şiirleri karşılar (Köksal, 2006:50).

millete hizmet, vatan için fedakarlık, hürriyetin yüksek değer olduğu fikri, insanın iradesi onun ortaya koyduğu ve yücelttiği kıymetlerdir. Namık Kemal bu şürde bir hürriyet ve vatan kahramanı olarak karşımıza çıkar. Ona göre millet kıymetlidir, güzel ve yüce olan hürriyettir. Şairin, Türk tarihinin yüksek bir mana ifade ettiğine olan inancı tamdır ve buna hayrandır. İç yapısı sosyal idealler, tarih duygusu, ferdi kahramanlık ve hürriyet aşkından oluşan *Hürriyet Kasidesi*, hürriyeti bir sevgili olarak gören Namık Kemal’in hakiki aşkının bir tezahürüdür (Kaplan, 1998:42-45). *Hürriyet Kasidesi*’ne yıllar sonra Şair Eşref tarafından bir tehzil yazılmıştır. Eşref, *Hasbihal yahut Eşref ve Kemal* adlı eserinde Namık Kemal’in “*Hürriyet Kasidesi*”ni hezel haline getirerek Osmanlı devlet düzeni ve toplumunun hastalıklarını anlatır (Enginün, 2020:489). Eser, 1908’de Mısır’da basılmıştır (Huyugüzel, Çağın 2006:160). Şair Eşref’in tehzilini yazdığı dönem II. Meşrutiyet dönemine rastlar. Bu dönem de yine büyük beklentiler içinde yapılan ıslahatlarla siyasi ve toplumsal alanlarda değişikliklerin görüldüğü fakat her alanda verimli sonuçların alınmadığı bir dönem olmuştur. Eşref için büyük bir hayal kırıklığı olan da II. Meşrutiyet’ten sonra hiçbir şeyin değişmediği düşüncesidir. Sözlerine aradan geçen otuz yıldan beri ümitsiz olduğunu dile getirerek başlayan Eşref, tehzilinde milletin değersizliğini dile getirir, hükümete de çeşitli eleştirilerde bulunur. Toplumunu beceriksiz, korkak ve alçak tabiatlı olarak görür. Eşref’e göre hürriyet sadece laftadır, vatan elden gitmek üzeredir. Gelecekte ümitsiz olan Eşref, yaşadığı hayal kırıklığından dolayı yitirdiği inancını, *Hürriyet Kasidesi*’nin yönlendirmesiyle ama onun tam tersi bir düşünceyle heccav yönünü de ortaya koyarak beyit beyit dile getirmiştir.

Sabir ve Eşref aynı dönemde fakat farklı coğrafya ve siyasi ortamlarda yaşamışlardır. Bu iki şairi bir araya getiren ortak yön ise Namık Kemal’in muhteva olarak aynı düşüncelerden oluşan şiirlerine yaptıkları tehzillerdir. Sabir ve Eşref, Namık Kemal’in şiirlerine yaptıkları tehzillerde onun tam tersi yönde bir tavır takınarak birleşirler. Zemin şiirler ve onlara yapılan tehzilleri düşünce ve tavır olarak birkaç mısra üzerinden karşılaştırdığımızda ortaya aşağıdaki gibi bir tablo çıkmaktadır.²

Namık Kemal’in *Vatan Şarkısı*’nda “Emellerimiz, düşüncelerimiz hep vatanın geleceğidir; bizim sınırlarımıza kale olan bedenimizin toprağıdır.” anlamındaki;

Âmâlimiz efkârımız ikbâl-i vatandır/ Serhadimize kal’a bizim hâk-i bedendir

mısralarına Sabir, “Emellerimiz, düşüncelerimiz hep vatani yok etmektir; kin, garez ve hırs bizim için bedenün süsüdür.” anlamındaki;

Âmâlimiz efkârımız ifnâ-yı vetendir/ kîn ü gerez ü hirs bize ziyet-i tendir

mısralarıyla karşılık verirken *Hürriyet Kasidesi*’nde Namık Kemal’in “Vücut, vatan yolunda eziyet ve sıkıntıdan toprak olursa tasalanma zira onun hamurunun mayası vatan toprağıdır.” anlamındaki;

Vücûdun kim hamîr-i mâyesi hâk-i vatandır/ Ne gam râh-ı vatanda hâk olursa cevri ü mihnetten beytine Eşref, “Casusların hamurunun mayası bir katil zehridir; milli şeref ve haysiyet sahibi olanlar sıkıntının zehrinden kurtulamaz.” anlamındaki;

Hamîr-i mâyesi bir semm-i kâtildir cevâsîsin/ Halâs olmaz hamîyyet-mend olanlar zehr-i mihnetten

beyitle karşılık verir. Burada Sabir içinde bulunduğu toplumu vatani yok etmek düşüncesinde oluşunu vurgulayarak eleştirirken Eşref, vatani korumak için gayret gösterenlerin sıkıntıdan kurtulamayacaklarını bu yüzden böyle bir çaba içine girilmemesi gerektiğini dile getirir.

Vatan Şarkısı’nda Namık Kemal’in, “Biz Osmanlılarız süsümüz kanlı kefendir; kavgada şehadetle bütün arzularımıza kavuşuruz.” anlamındaki;

Osmanlılarız ziyetimiz kanlı kefendir/ Gavgada şehâdetle bütün kâm alırız biz

mısralarına Sabir, “Yapılan bir iş yok, işimiz sadece ağızdan çıkan laflardır; biz dünyada esir olmakla bütün arzumuzu kavuşuruz.” anlamındaki,

Ef’âl yok ancak işimiz lâf-ı dehendir/ Dünyade esâretle bütün kâm alırız biz

² *Hürriyet Kasidesi* ve tehzilinden verilen beyitler, Huyugüzel ve Çağın’ın (Huyugüzel, Çağın, 2006:164-168), *Vatan Şarkısı* ve tehzilinden verilen örnekler ise Yağcı’nın (Yağcı, 2019:98) ve Doğru’nun (Doğru 1975:60-61) çalışmalarından alınmıştır.

dizeleriyle karşılık verir. *Hürriyet Kasidesi*’nde Namık Kemal’in, “Hürriyet mücadelesi korkulu bir ateş olsa da dert değil, mert olan kişi bir can için gayret meydanından kaçarmı?” anlamındaki;

Ne gam pür-âteş-i hevl olsa da gavgâ-yı hürriyet/ Kaçar mı merd olan bir cân için meydân-ı gayretten

beytine Eşref, “Benim gibi meyhanede hürriyet davası gören çok ama tırnağını kessen kaçarmı.” anlamındaki,

Eden çok ben gibi meyhânedede davâ-yı hürriyet/ Fakat tırnağını kessen kaçarmı meydân-ı gayretten beyitle karşılık verir. Burada iki şair de aynı çizgide bir eleştiriye girer. Lafta herkesin hürriyet, özgürlük için bir iş yapar görüldüğünü fakat iş, harekete geçmeye gelince kimsede bir icraat olmadığını dile getiren Sabir ve Eşref, bu şekilde içinde buldukları toplumu bir yönden eleştirirler.

Diğer yandan *Vatan Şarkısı*’nda bent sonlarında tekrarlanan, *Osmanlılarız can veririz nâm alırsız biz* dizesine Sabir’in *Kafkazlarız yol keseriz nâm alırsız biz* şeklinde getirdiği karşılık *Hürriyet Kasidesi*’nde Namık Kemal’in “Biz bir aşiretten dünyaya hükmeden bir devlet çıkaran o yüce himmetli, çalışkan ve güçlü kişileriz.” anlamındaki;

Biz ol âli-himem erbâb-ı cehd ü ictihâdız kim/ Cihângirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten beytine Eşref, Sabir’e benzer bir alaycılık ve küçümseme ile, “Biz o alçak tabiatlı birtakım çingeneleriz ki dünyada çulsuz bir aşiretten farkımız yok.” anlamındaki;

Biz ol süflî-tabîat birtakım çingânegânız kim/ Cihânda farkımız yok şimdi bir çulsuz aşiretten beytiyle karşılık verir.

Namık Kemal *Vatan Şarkısı*’nda, “Osmanlı adı her duyanı titretir; ecdadımızın heybeti tüm dünyaca bilinir.” anlamındaki;

Osmanlı adı her duyana lerze-resândır/ Ecdâdımızın heybeti marûf-ı cihândır beytine karşılık Sabir, “Kafkaslı adı dünyaya tikslenme hissi verir; eşkıya ve kabadayımız zulmetmekte dünyaca meşhurdur.” anlamındaki;

Kafkaslı adı âleme ikrâh-resândır/ Quldur çoçumuz zulmde meşhûr-ı cehândır dizeleriyle karşılık verir. *Hürriyet Kasidesi*’nde Namık Kemal, “Bir güç sahibinin yüce kuvveti dünyayı idare eder; metanet sahiplerinin ayaklarını yere basışındaki sağlamlıktan dünya titrer.” anlamındaki;

Eder tedvîr-i âlem bir mekînin kuvve-i azmi/ cihân titrer sebât-ı pâ-yı erbâb-ı metânetten beytine karşılık olarak Eşref, “Eğer bir deprem olmazsa bir yer titremez ama bizde metanet eksikliğinden yürekler hoplamakta.” anlamındaki;

Eğer bir zelzele olmazsa bir yer titremez ammâ/ Yürekler hoplamakta bizde fîkdân-ı metânetten beytini yazar ve yine iki şair, Namık Kemal’in aksi istikamette birleşerek toplumlarının zaaflarına eleştirel bir tavırla ışık tutarlar.

Vatan Şarkısı’nda “Fıtrat değişir sanma bu kan yine o kandır, kavgada şehadetle tüm arzumuza ulaşırsız.” anlamındaki;

Fıtrat değişir sanma! Bu kan yine o kandır/ Gavgada şehâdetle bütün kâm alırsız biz diyen Namık Kemal’e karşılık Sabir, “Kim ilerliyoruz derse bence yalandır; bizim ilham aldığımız kaynak haset ve kıskançlıktır.” anlamındaki;

Kim derse tereqqi ederiz mence yalandır/ Bûx ü hesede adet edib kâm alırsız biz dizelerini yazar. Namık Kemal’in, *Hürriyet Kasidesi*’nde, “Biz hamiyet meydanında ayaklar altına alınmaktansa mezar toprağını yeğleyen o yüce yaratılışlılarız.” anlamındaki;

Biz ol ulvî-nihâdânız ki meydân-ı hamiiyetde/ bize hâk-i mezâr ehven gelir hâk-i mezelletten beytine karşılık Eşref, “Biz o çingene yaratılışlılarız ki cehalet meydanında ayaklar altına alınmaktan kolaylıkla ölüp kurtulamayız.” anlamında;

Biz ol kıbtî-nihâdânız ki meydân-ı cehâlette/ Kolaylıkla ölüp kurtulmayız hâk-i mezelletten beytini söyler. İki şairin de cehalete ve geri kalmışlığa yaptığı vurgu dikkate değerdir.

Sonuç

Buraya kadar birkaç beyit ve dize üzerinden *Vatan Şarkısı* ve *Hürriyet Kasidesi*'ne iki şair tarafından yazılan tehzilleri karşılaştırdık ve Tanzimat döneminde, vatan millet sevgisinin verdiği ümitvar ve coşkulu bir tavırla yazılan iki şiirin yıllar sonra iki farklı coğrafya ve siyasi ortamda içinde bulunulan durumu hicvetmek amacıyla kullanıldığını gördük. Sabir, milletinin içinde bulunduğu durum sebebiyle karamsarlığa ve umutsuzluğa kapılmış bir tavır sergilerken Şair Eşref'in aynı tavır sergilemesinin sebebi de yine beklentilerin gerçekleşmemiş olmasıdır. Genel itibarıyla baktığımızda; tehzillerde toplum eleştirisi, vatani içinde bulunduğu durumdan kurtarmak adına bir şey yapılmaması, hürriyetin sadece lafta olması kimsenin bunu kazanmak için bir uğraşının olmaması, milleti küçümseme, toplumun zaafı, cehalet gibi birçok olumsuz unsur iki şairin de dile getirdiği durumlar olarak karşımıza çıkar. Her iki şair de düşüncelerini ifade ederken vatan, millet sevgisini kahramanlık duygusunu yüksek sesle dile getiren Namık Kemal'in iki şiirini seçmiş; tüm karamsar, inançsız ve umutsuz tavırlarıyla yazdıkları tehzillere aynı oranda hicvi yerleştirmeye çalışmışlardır.

Kaynakça

1. Akyüz, Kenan (1979). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
2. Çalışkan, Âdem (2014). “Namık Kemal’in ‘Hürriyet Kasidesi’ ve Tahlili” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 7(31): 81-118.
3. Enginün, İnci (2020). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e .(1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
4. Gündoğdu, Mehmet Ali (2016). Namık Kemal'in Şiirlerinde “Millet”, “Şehitlik”, “Maksat” ve “Vatan” Kavramları, *Turkish Studies*, 11/20: s. 245-264.
5. Huyugüzel, Ömer Faruk ve Çağın, Şerife (2006). *Eşref, Bütün Eserleri*. Dergâh Yayınları.
6. Kaplan, Mehmet (1998). *Şiir Tahlilleri I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
7. Köksal, Mehmet Fatih (2006). *Sana Benzer Güzel Olmaz Divan Şiirinde Nazire*. Ankara: Akçağ Yayınları.
8. Mirza Aliekber Sabir. *Hophopname*. haz. Mecit Doğru (1975). Ankara: Atak.
9. Mirza Aliekber Sabir. *Hophopnâme*. haz. Memmed Memmedov (2004). Bakı: Şerq Gerb.
10. Uslu, Ahmet (2024). “Namık Kemal ve Şair Eşref'in Şiirlerinde Hürriyet” *Kültür Araştırmaları Dergisi*. 20: 28-56.
11. Yağcı, Öner (2019). *Namık Kemal*. Ankara: Telgrafhane Yayınları.

AZƏRBAYCAN VƏ İRAQ-TÜRKMAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN BƏZİ ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zibeydə Quliyeva

AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan

Dil ictimai varlıq olduğu üçün dəyişən ictimai-siyasi şərait öz əksini dildə tapır. Bir çox xalqlar bir-biri ilə sosial-iqtisadi və coğrafi baxımdan qarşılıqlı əlaqədədirlər. Bu əlaqələrin nəticəsi olaraq dillərdə sözlərin prosesləri baş verir. Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibində bu və ya digər yolla başqa dildən keçmiş sözlər mövcuddur. Məlumdur ki, Azərbaycan dili tarixən yerləşdiyi coğrafi mövqeyi səbəbilə daha çox ərəb-fars dillərinin təsirinə məruz qalmışdır. Lakin daha sonralar ictimai-siyasi şərait nəticəsində dilimizə rus-avropa mənşəli sözlərin daxil olması geniş vüsət almışdır. Tarixçilərin və bir çox dilçi alimlərin araşdırmaları nəticəsində Azərbaycan dilinin bir ləhcəsi olaraq qəbul edilən İraq-türkman dilində də alınma mənşəli sözlər işlədilməkdədir. Bu dildə alınmaların böyük əksəriyyətini ərəb mənşəli sözlər təşkil edir. Bu da türkmanların yaşadığı coğrafi şəraitin təsiridir. İraq-türkman dilində və Azərbaycan dilində mövcud olan bəzi ərəb mənşəli sözlərin işlədilməsində müəyyən semantik fərqlər özünü göstərməkdədir. Belə ki, bəzən eyni sözün hər iki dildə müxtəlif semantik məzmununda işlədilməsinə rast gəlinir. Bu fərqlərin ortaya çıxmasının əsas səbəbi İraq-türkman dilinə ərəb dilinin təsirinin hələ də davam etməsidir. Bəzi nümunələr İraq-türkmanların danışdığı dili üçün ümumişlək olsa da, müasir Azərbaycan dilində ümumiyyətlə işlədilmir və lüğət fonduna daxil edilməmişdir. Eyni kökdən gəlmələrinə baxmayaraq Azərbaycan dili və İraq-türkman dilində ərəb mənşəli sözlərin işlədilməsindəki fərqlər hər iki dilin müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdiyini göstərir. Doğrudur, bu fərqlilik dillərin mənşəyinə təsir göstərməsə də, bir-birindən fərqlənməsinə şərait yarada bilər.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, iraq-türkman dili, alınma sözlər, semantik xüsusiyyətlər*

Mövzu: *Azərbaycan və digər türk dilləri müqayisəli dilçilik kontekstində*

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF SOME WORDS OF ARABIC ORIGIN USED IN AZERBAIJAN AND IRAQ-TURKMAN LANGUAGES

Zibeyda Guluyeva

Institute of Linguistics of ANAS, Azerbaijan

Since language is a social entity, the changing socio-political conditions are reflected in the language. Many peoples interact with each other socio-economically and geographically. As a result of these relations, word acquisition processes occur in languages. As in all languages, the vocabulary of the Azerbaijani language contains words that have been transferred from another language in one way or another. It is known that the Azerbaijani language has historically been influenced by Arabic-Persian languages due to its geographical location. But later, as a result of social and political conditions, the introduction of words of Russian-European origin into our language became widespread. As a result of the research of historians and many linguists, words of borrowed origin are used in the Iraqi-Turkmen language, which is considered a dialect of the Azerbaijani language. The vast majority of borrowings in this language are words of Arabic origin. This is the effect of the geographical conditions in which the Turkmens live. There are certain semantic differences in the use of some words of Arabic origin that exist in the Iraqi-Turkmen language and in the Azerbaijani language. So, sometimes the same word is used in both languages with different semantic content. The main reason for the appearance of these differences is that the influence of the Arabic language on the Iraqi-Turkmen language still continues. Although some examples are common to the spoken language of Iraqi-Turkmen, they are not used in modern Azerbaijani language and are not included in the vocabulary. Despite the fact that they come

from the same root, the differences in the use of words of Arabic origin in the Azerbaijani language and the Iraqi-Turkmen language indicate that both languages have developed in different directions. It is true that this difference does not affect the origin of languages, but it can create conditions for them to differ from each other.

Key words: *Azerbaijani language, Iraqi-Turkmen language, loanwords, semantic features*

Theme: *Azerbaijani and other Turkic languages in the context of comparative linguistics*

Giriş

Dil hər bir xalqın milli mənəvi sərvətidir. Çünki dil xalqın, cəmiyyətin tarixini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü, inanclarını, həyat tərzini və düşüncə formasını özündə əks etdirən əsas amildir. İnsanlar öz istəklərini, duyğularını, arzularını, keçmişlərini və gələcəklərini dil vasitəsilə ifadə edirlər. Ona görə də dilin qorunması, ona sahib çıxılması, əslində, xalqın özünə sahib çıxması deməkdir.

Bu da məlum həqiqətdir ki, zaman irəlilədikcə dünyada baş verən dəyişikliklər özünü dildə büruzə verir. Bununla yanaşı, xalqların bir-biri ilə əlaqələri, yaxın ərazilərdə yaşamaları, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlər dillərin də bir-biri ilə əlaqəsinə, qaynayıb-qarışmasına şərait yaradır. Buna görə də hər bir dilə başqa dillərdən sözlər keçir və aktiv şəkildə işlədilə bilər. Dilə yeni sözlərin gəlməsi, yəni sözləşmə prosesi müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır ki, bu da özünü bütün dünya dillərində göstərir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində kifayət qədər alınma sözlər vardır. Bu sözlərin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəlidir. Bunun da səbəbi ölkənin yerləşdiyi coğrafi mövqe və tarixdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdəki ərəb-fars mənşəli sözlər zamanla dilimizin qrammatik, fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmış və buna görə də bu gün onların əksəriyyəti milli sözlərimizdən seçilmir. Eyni proses İraq-türkmanlarının dilində də baş vermişdir.

İraq-türkmanları İraqın şimalında yaşayan Oğuz türk tayfalarının nümayəndələridir. Onların İraqa gələrək orada məskunlaşması barədə tarixçilərin geniş araşdırmaları vardır. Dilçilik baxımından araşdırmalar isə onu göstərir ki, İraq-türkmanlarının dili Azərbaycan dilinə olduqca yaxındır. Onların folklor nümunələri və xalq danışığı dili qrammatik, leksik və fonetik baxımdan Azərbaycan dili ilə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bu oxşarlıqlara əsaslanan alimlər belə qənaətə gəlmişdir ki, İraq-türkmanları tarixən Azərbaycan ərazisindən oraya köçüb yerləşmişdirlər. Bu kimi faktlara əsaslanan alimlər İraq-türkmanlarının dilini Azərbaycan dilinin bir ləhcəsi olaraq qəbul edirlər. Bununla bağlı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin illər əvvəl bir müsahibəsi də vardır. O Qardaşlıq dərgisinə verdiyi müsahibəsində qeyd edirdi ki, mən tarixi araşdırarkən gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan, İraq-türkmanları bir bütövün parçalarıdır. (Paşayev, s.15)

Hər nə qədər İraq-türkmanlarının dili ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi yaxınlıq təşkil etsə də, tarixi, ictimai-siyasi şərait nəticəsində bu dilə alınmalar daxil olmuşdur və iki dil arasında müəyyən fərqlər ortaya çıxmışdır. Yaşadıqları mövqeyi nəzərə alaraq demək olar ki, İraq türkmanlarının dilinə ən çox ərəb dili təsir etmiş, alınma leksikasının böyük hissəsini ərəb sözləri təşkil edir. İraq-türkmanlarının mənimsədiyi ərəb sözləri zamanın sınağından çıxaraq bu gün də bu dilin leksikasının tərkib hissəsi kimi sabit və fəal şəkildə işlədilməyə davam edir. Ərəb mənşəli sözlər İraq türkmanlarının dilində yalnız fonetik və ya qrammatik dəyişikliyə məruz qalmamış, həm də mənbə dildən fərqli yeni leksik-semantik məna çalarları qazanmışdır. (Əhmədov, s.160)

Baxmayaraq ki, Azərbaycan dili ilə İraq-türkman dili eyni dilin parçaları olaraq qəbul edilir, lakin ərəb mənşəli alınma sözlərin işlədilməsində hər iki dildə fərqli məqamlar nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, bəzi alınma sözlər mənbə dildə fərqli mənada işlənsə də, alındığı dillərdə semantik dəyişikliklərə uğradığını görmək mümkündür. Ərəb mənşəli sözlərin işlənməsində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri odur ki, bəzi ərəb mənşəli sözlər İraq-türkman dilində fəal şəkildə işlədilsə də, Azərbaycan dilində işlədilmir, bəziləri isə hər iki dildə tamamilə fərqli semantik çalarlar ifadə edir.

İlk olaraq “haqq” sözünün işlədilməsi məqamlarına nəzər salaq. Ərəb dilindən alınmış bu sözün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (izahlı lüğət, s.321) bir neçə mənəsinin izahı verilmişdir. Burada “haqq” sözünün *hüquq, ixtiyar, doğru, ədalət, hər hansı bir iş müqabilində alınan pul* və digər mənaları verilmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eyni zamanda xalq danışığı dilində “haqq” sözü bu mənələrdə işlədilməkdədir. Lakin bəzi bədii əsərlərimizdə haqq ifadəsinin “Allah” mənəsində da işlədilməsinə rast gəlirik. Məsələn:

Haqqı bilən hər sözümlü,
Haqdan gələn səda bilsin (Z.Yaqub).

İraq-türkmən dilində *haqq* sözü əsl mənaları ilə yanaşı, Allah mənəsində da işlədilir. Sözün bu mənada işlədilməsinə həm bədii əsərlərdə, həm də xalq danışığı dilində rast gəlinir. Bu da həmin sözün hər iki dildə eyni mənə kəsb etsə də, müəyyən semantik fərqlərin olduğunu göstərir.

Rəhbəri Haqq olan heç düşməz çaha,
Batini aləmdən dil ver o maha (antologiya, s.51).

Hər iki dildə geniş şəkildə işlədilən digər bir ərəb mənşəli leksik vahid isə “əlac” sözüdür. İlk olaraq bu sözün Azərbaycan dilində işlənmə məqamına nəzər salaq.

Əlac eylə dərdimə gəl,
Mahi-təbanım ölürəm (A.Ələsgər).

Nümunədən də görüldüyü kimi, bizim dilimizdə “əlac etmək” ifadəsi *dərdinə çarə tapmaq, kömək etmək, yol göstərmək* mənalarını ifadə edir. Bundan başqa, dildə bu söz *əlacım yoxdur, əlacım kəsildi, əlac tapmadım, əlac göstər* və sair formalarda da işlədilərək hamısında çarə məzmununu ifadə edir.

İraq-türkmən dilində bu sözün işlənməsi məzmun etibarilə Azərbaycan dilindəki ilə müəyyən mənada eynilik təşkil etsə də, bəzi fərqli məqamlar nəzərə çarpır. İraq türkmənləri bu sözü daha çox *dərman, məlhəm* mənalarında istifadə edirlər və bədii ədəbiyyatda isə *əlac vermək* ifadəsi qarşımıza çıxır.

Doktora söyləyin gəlməsin daha,
O əlac verdiyi bimar qalmamış (antologiya s.50)

Bu nümunədən aydın olur ki, *əlac* sözü burada dərman mənəsini ifadə edir. Bu da həmin sözün semantikasında müəyyən dəyişikliyin olduğunu və dilin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə ifadə edildiyini göstərir. Bu ifadəyə həm xalq danışığı dilində, həm bədii nümunələrdə rast gəlinir.

Azərbaycan ədəbiyyatında əsasən klassik poeziyamızda “həbib” sözü geniş şəkildə işlədilməkdə idi. Dilimizin izahlı lüğətində yer alan bu söz *sevgili, dost, yoldaş* mənalarını ifadə edir. Bədii ədəbiyyatda, xüsusilə də klassik poeziyada kifayət qədər çox işlədilən bu söz məişət leksikasında nadir hallarda qarşımıza çıxır. Müasir Azərbaycan dilində, demək olar ki, işləkliyini itirmiş olan *həbib* sözü İraq-türkmən dilində “sevgili” məzmununu ifadə edərək müəyyən bölgələrdə danışığı dilində işlədilməkdədir. Bəzi ədəbi nümunələrdə peyğəmbərimizi ifadə etmək üçün də işlədilmişdir. İraq-türkmən dilində bu sözün işlək olmasının səbəbi ərəb dilinin təsirinin davam etməsinin nəticəsidir.

Həbibin gərdanı bir gərdanı minaya əks etsin,
Lətafətlər çində bir lətafət aşkar olsun (antologiya s.78).

Azərbaycan bədii ədəbiyyatında isə klassik poeziyasında olduqca geniş işlədilən bu sözə Nəsimin qəzəlində nəzər salaq:

Ey həbibim, dilbərim, vey sevgili yarım mənim,
Vey dilaram, nigarım, bəxti bidarım mənim.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “rütbə” sözü *xidməti dərəcə, vəzifə mərtəbə, mövqe* kimi izah edilir. Bu söz müasir Azərbaycan dilində ümumişlək sözdür və semantik cəhətdən mənə bə dildəki ilə eyni məzmunu ifadə edir.

Rütbəsi alınmış əsgərəm paşam,
Bir az sərsəriyəm, bir az sərxoşam (7).

İraq türkmanlarının dilində isə bu söz mənəbə dildəki mənasından əlavə həm də *qədar*, *miqdar* mənasını ifadə edir. Doğrudur, *mövqe*, *mərtəbə* mənasında da dildə işlədilir, lakin bir çox hallarda *qədar*, *miqdar* mənasında rast gəlinir ki, Azərbaycan dilində həmin sözün *qədar*, *miqdar* məzmunu ifadə etməsi müşahidə olunmur.

İçilən çay o rütbə şirin ki,
Bəyaz əllərdə badədir sanki (antologiya, s.105).

Göründüyü kimi, bu nümunədə rütbə sözü *miqdar*, *dərəcə* mənasını ifadə edir.

Azərbaycan dilində klassik poeziyada tez-tez rast gəlinən ərəb mənşəli sözlərdən biri “əhbab” sözüdür. Bu sözün mənası *dost*, *yoldaş* deməkdir. Azərbaycan ədəbi dilində bu söz işləkliyini itirsə də, Türkiyə türkcəsində xalq danışq dilində geniş şəkildə istifadə olunur.

Həzar heyf, qırıldı o tel, bugün əhbab,
Cəfayi-dəhrdon olmuş cahanda sərgərdan.(8).

Bu söz İraq türkmanlarının dilində işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Müasir Azərbaycan dilində əhbab sözü artıq işləkliyini itirmiş, xalq danışq dilində demək olar ki, rast gəlinmir. Lakin İraq-türkman dilində bu söz həm bədii nümunələrdə, həm də məişət üslubunda işlədilməkdədir.

O günün vəsfi bitməyir artıq,
Söyləyirlər edərkən əhbablıq(antologiya, s.160).

İraq-türkman dilində rast gəlinən bəzi ərəb mənşəli sözlər vardır ki, həmin sözlər Azərbaycan dilində mövcud olmamışdır. Belə sözlərdən biri “hibə” sözüdür. Hibə sözünün leksik mənası *hədiyyə* deməkdir, bu sözün qarşılığı olaraq Azərbaycan dilinin bədii nümunələrində *bəxşiş*, *ənam* kimi sözlər işlədilməkdədir. İraq-türkman dilində isə bu sözə tez-tez rast gəlmək olur:

Şeir bir hibədir siyagət istər,
Əvzanu-qafayı bəlağət istər (antologiya, s. 147).

İraq-türkman dilinin lüğət tərkibinə daxil olan lakin Azərbaycan dilində işlədilməyən digər ərəb mənşəli söz isə “haris” sözüdür. Bu sözün mənası *əkinçi*, *keşikçi* deməkdir. Bu söz İraq türkman dilində öz semantik mənasını saxlayaraq işlədilməkdədir.

Qəmbər kimi bir harisi,
Çəkiverdi Qaf dağına (antologiya s.188).

İraq-türkman şeirlərində rast gəldiyimiz *ilac* və *məlhəm* sözləri ərəb mənşəlidir və semantik baxımdan mənəbə dildəki ilə eyni mənaları ifadə edir. Lakin *ilac* sözü Azərbaycan ədəbi dilində işlədilmir. Dilimizdə işlədilən *əlac* sözü etimoloji baxımdan *ilac* sözünün dəyişikliyə uğramış variantıdır və *çarə* mənasını ifadə edir. Fonetik baxımdan *ilac* formasında işlədilməsi isə İraq-türkman dilində işləkliyini qoruyub saxlayır və Türkiyə türkcəsində də bu söz *dərman* mənasını ifadə edir.

İlac məlhəm dilənmən,
Yaramı kəndim sararım (antologiya, s.222).

Bildiyimiz kimi sözlər semantik baxımdan müxtəlif mənalar ifadə edərək omonimlik, sinonimlik, antonimlik xüsusiyyətlərinə malik olur. Azərbaycan və İraq-türkman dillərində sözlərin semantik baxımdan müxtəlif formları geniş şəkildə istifadə olunur. Bəzən elə məqam olur ki, alınma mənşəli sözlər mənəbə dildəki mənasından tamam fərqli məzmun qazanır. Bədii əsərlərdə fikrin ifadəliliyini artırmaq üçün sinonim, omonim, antonim sözlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bir çox bədii nümunələrdə ərəb mənşəli sözlərin sinonimi olaraq türk mənşəli sözlərin işlədilməsi faktlarına da rast gəlirik. Məsələn:

Günlər gerçək, sevinc gerçək sənirlə,
Sənsiz ömür yalan, nəşələr yalan. (antologiya, s.45).

Bu nümunədən göründüyü kimi, *sevinc* və *nəşə* eyni semantik mənaları ifadə etsə də, mənşə baxımından fərqlənirlər. Bu tipli nümunələri daha da artırmaq mümkündür və bu hallar həm Azərbaycan dilinin bədii nümunələrində, həm də İraq-türkman dilinin bədii nümunələrində olduqca geniş işlədilməkdədir.

Ərəb mənşəli müəllim sözü *ixtisas, peşə* mənasında həm İraq-türkman dilində, həm də Azərbaycan dilində işlədilməkdədir. Lakin zaman keçdikcə Azərbaycan dilində bu söz müəyyən semantik dəyişikliyə uğrayaraq yeni məzmunun qazanmışdır. Belə ki, dilimizdə “müəllim” sözü ixtisasın, peşənin adını bildirməklə yanaşı, həm də müəyyən müraciət forması, xitab şəkli olaraq da işlədilməkdədir. Belə ki, insanlar ünsiyyət zamanı qarşısındakına müraciət məqsədilə “müəllim” deyərək xitab edirlər, yəni şəxsin ixtisasının nə olmasından asılı olmayaraq artıq “müəllim” deyə müraciət olunması geniş yayılmışdır. Bəzən də bu qarşısındakına hörmət əlaməti olaraq qəbul edilir. Lakin İraq-türkman dilində müəllim sözünün bu şəkildə müraciət forması olaraq işlədilməsinə rast gəlinmir.

Nəticə

Nəticə etibarilə Azərbaycan dili və İraq-türkman dili eyni dil qrupuna aid olub, eyni kökdən gəlsələr də, hər iki dildə alınmaların işlənmə məqamlarında fərqli mənə xüsusiyyətləri meydana çıxa bilər. Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrdə bəzi sözlərin hər iki dildə işlənməsinin fərqli semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmış olduq. Bu da onu deməyə əsas verir ki, hər nə qədər dillərin kökü, aid olduğu dil qrupu eyni olsa da, inkişaf xüsusiyyətləri, ətraf amillərin təsiri, ictimai-siyasi şərait və sair amillər bu dillərin fərqli istiqamətlərdə formalaşmasına təsir edir. Ona görə də dillər arasındakı əlaqələri, oxşarlıqları və fərqləri müəyyən etmək üçün müqayisəli şəkildə araşdırmaq əhəmiyyətli nəticələr verə bilər. Belə ki, hər iki dildə işlənən bəzi ərəb mənşəli sözlərin fərqli semantik məzmun kəsb etməsinin səbəblərindən biri ərəb dilinin hal-hazırda İraq-türkman dilinə təsirinin davam etməsidir. Azərbaycan dili isə elm-texnika və siyasi-iqtisadi şəraitlə əlaqədar olaraq daha çox Avropa dilləri ilə sıx əlaqədədir. Hazırda Azərbaycan dilində Avropa mənşəli sözlərin işlənməsi geniş vüsət almağa başlamışdır. Bu da gələcəkdə dilimizdə baş verəcək bəzi dəyişikliklərin qaçılmaz olduğunu deməyə əsas verir. Eyni amil İraq-türkmanların da dili üçün səciyyəvidir.

Ədəbiyyat

1. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu İraq-türkman ləhcəsi Bakı, Elm 2004. 422 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti Bakı Şərq-qərb 2006
3. İraq-Türkman poeziya antologiyası I cild, Elm və təhsil. Bakı 2019. 464 s.
4. Q. Paşayev Kərkük folklorunun janrları. Bakı, Elm 2003. 315s.
5. S.Əhmədov Ərəb dilinin dialektləri və İraq dialekti ilə İraq-türkman dili arasında əlaqə. Bakı 2017. 216 s.
6. <https://old.525.az/view.php?lang=az&menu>
7. <https://www.google.com/search?q=R%C3%BCtb%C9%99>
8. <https://www.scribd.com/doc/34142719/HEYRAN-XANIMIN->

FUZULİY VA O'ZBEK SHE'RATI

Dots. Zulfiya Ma'rufova Nabieva

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti, O'zbekiston

Maqolada ozarbayjon va o'zbek adabiyotining umumiy xususiyatlari haqida so'z boradi. Fuzuliy ijodi va o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalarining g'azallari misolida Sharq adabiyotiga xos bo'lgan umumiy me'yorlar, til-madaniy unsurlar qiyoslanadi.

Tayanch so'zlar: *Ozarbayjon she'riyati, o'zbek she'riyati, yor, go'zallik, me'yor, me'yor, ishq, ifoda, obraz*

Mavzu: *Ozarbayjon adabiyot*

FUZULİY AND UZBEK POETRY

Assoc. Prof. Zulfiya Ma'rufova Nabieva

State Institute of Art and Culture of Uzbekistan, Uzbekistan

The article talks about the common characteristics of Azerbaijani and Uzbek literature. Common standards and linguistic and cultural elements characteristic of Eastern literature are compared on the example of Fuzuli's work and the poems of representatives of Uzbek classic literature.

Key words: *Azerbaijani poetry, Uzbek poetry, yor, beauty, standard, standard, love, expression, image*

Theme: *Azerbaijani Literatura*

Kirish

Sharq adabiyotida forsiy til hukumron bo'lgan bir paytda turkiy tilning g'oyatda katta imkoniyatini ko'rsatib bergan Alisher Navoiy bo'lsa, unga katta hissa qo'shgan keyingi ijodkor Muhammad Fuzuliydir. Fuzuliy (1498–1556) ijodi umumturkiy adabiyot uchun qadrli va ardoqlidir. Fuzuliy ozarbayjon tilida she'rlar yozish bilan bir qatorda fors, arab tillarida ham asarlar yaratgan.

Fuzuliy sharq adabiyotining buyuk namoyondalari, xususan, o'zbek adabiyotidan Lutfiy, Atoiy, Navoiy ijodini zo'r qiziqish bilan o'rgangan. Navoiyni o'ziga ustoz bilgan. Shoir “Layli va Majnun” dostonida shunday yozadi: Turk arabu ajamda ayyom, Har shoira vermishidi bir kom... O'lmush yedi, Navoiy suxandon Manzuri shahan shohi Xuroson. “Fuzuliy Navoiyni ustoz sifatida bilgani kabi keyingi davr o'zbek klassik adabiyoti ijodkorlari asarlarida Fuzuliy ijodiga izdoshlik, uning g'azallariga yozilgan ko'pgina muxammas va tatabbularni uchratamiz. XVIII asrdan boshlab turkiy she'riyatga Fuzuliydek ta'sir ko'rsatgan ijodkor juda kamdir” [2].

O'zbek shoirlari qariyb ikki asrdan beri Fuzuliy asarlariga maftun bo'lib keladilar. Bizning shoirlarimiz uchun Fuzuliy badiiy balog'atning eng yuqori cho'qqisidir. Shunga ko'ra, XVIII va XIX asr davomida yashab ijod etgan ko'p zabardast shoirlar Fuzuliy g'azallariga muxammaslar bog'laganlar. “Fuzuliyga ergashish o'zbek adabiyotida uning g'azallariga muxammas bog'lash bilan cheklanib qolmay, bora-bora bu adabiy maktabga — “Fuzuliy maktabi”ga aylandi. Bu adabiy maktab muxlislari o'zbekcha she'rlarda Fuzuliy tili uchun xarakterli iboralarni ishlatish, she'r tilini ozarbayjonchaga yaqinlashtirish, boshqacha aytganda, tilni “fuzuliyashtirish”ga ko'proq mayl ko'rsatdilar”[3, 7].

T. Jalolov Fuzuliyning o‘zbek mumtoz adabiyotiga ta’siri sabablarini quyidagi xususiyatlar orqali izohlaydi: 1) Fuzuliy tilining o‘zbek tiliga yaqinligi; 2) Fuzuliyning xushlafz she’rzabonligi; 3) Fuzuliy asarlarining barkamolligi [3, 6-8].

Shuningdek, Uvaysiy bilan Mahzunaning «Oshiq bo‘lmisham» radifli she’rlari Fuzuliy tili va uslubida yozilgan. Mashhur shoiramiz Nodiraning «Box», «Cho‘x» radifli she’rlari ham Fuzuliy lafzi va uslubida yozilganini ta’kidlaydi.

Surmadin ko‘zlar qaro, qo‘llar xinodin lolarang, G‘ozadin yuzlarda tobu o‘smadin qoshlar tarang, - deb boshlanuvchi mashhur g‘azaliga Fuzuliyning
Surmadan go‘zlar qapo, ellar hinodan lola rang,
Hech shohid yo‘q bu rang ila ki sansan sho‘xu shang
satrlari zamin qilib olingan.

Turdi Farog‘iy, Shavqiy, Mashrab, Nodira, Uvaysiy, Amiriy, Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy, G‘oziy kabi o‘zbek shoirlari ijodida Fuzuliyga yondoshlik, ohangdoshlik, uslubdoshlik belgilari kuzatilishini adabiyotshunos olimlarimiz e’tirof etadilar [2].

Bundan tashqari, sharq mumtoz adabiyoti uchun mushtarak bo‘lgan shunday xususiyatlar borki, ularda xalqlarimizning umummadaniy qadriyatlarini, estetik qarashlari, borliqqa bo‘lgan munosabatlari o‘z ifodasini topgan. Masalan, o‘zbek mumtoz asarlaridagi kabi ozarbayjon mumtoz badiiyatida ham go‘zallikni ayol timsolida ko‘rish motivi mavjud. Yor (ayol) obrazini ta’rif-tavsif qilish, ya’ni ishq-muhabbat kotsepsiyasi orqali muallifning go‘zallik haqidagi qarashlari, tushunchalari, tasavvurlari, estetik baho mezonlari oydinlashadi. Fuzuliy she’rlaridagi yor ta’rifi uchun qo‘llanilgan prototiplarni o‘zbek adiblari ijodida ham kuzatamiz.

Masalan, ko‘zni nargis guliga qiyoslash an’anasi o‘zbek g‘azaliyatida ko‘p uchraydi. Nargis bir qarashda odamning ko‘zini eslatadi. Shuning uchun mumtoz adabiyotda mahbuba ko‘zi nargisga qiyoslanadi. Fuzuliyning quyidagi baytida qadardagi mayga yorning nargis ko‘zining aksi tushib, qadah unga oshiq bo‘lib qolishitasvirlanadi:

Mayi gulgunda dagil, nargisi masting aksi,
Qadah o‘lmish go‘z ochub oshiqi diydor sango.

Lutfiy baytida esa “Bu fitnakor nargis ko‘z mening qonimga shu qadar kuchli tashna bo‘ldiki, suvga maxmur tashnaning istagi uning oldida hech gap emas” degan ma’no anglanadi:

Suvga maxmur kishida bo‘lmas aningdek mayl hech
Kim, mening qonimga ul nargisi fatton suvsadi (Lutfiy, “Dilbar, obi hayot iring uchun...”).

Har ikki baytda ham nargis gulining suyuqlik (may, suv, qon) bilan birga kelishi bu gulning suvda o‘shishiga ishora bo‘lsa, *mastlik, maxmur* so‘zlari orqali uning hushni olar darajada go‘zalligi ifoda topadi.

Fuzuliyning
Noziklik ila g‘unchai xandoning edan yod,
Etmazmi hayo, la‘li durafshoningi ko‘rgach, misralari hamda
Atoyining
Taloshmish g‘uncha og‘zing birla torliq,
Sabo og‘zina-og‘zina urubtur (“Yuzung to pardadin”).

baytida ham g‘uncha prototipi yor labi kichikligi va qizilligini ifodalashga xizmat qilgan. Bu an’anaviy o‘xshatishni o‘zbek mumtoz adabiyotining deyarli barcha vakillari ijodida uchratish mumkin.

Yor qoshlari ta’rifida *kamon, yoy* etalonlari ko‘p ishlatiladi.
Ey kamon abro‘, raqiba verma g‘amzangdan nasib,
O‘q otarsang tosha paykoning gerakmazmi sango? (Fuzuliy.)
Qoshi yosinmu deyin, ko‘zi qarosinmu deyin,
Ko‘ngluma har birining dardi balosinmu deyin?! (Navoiy).
G‘amzang qachonki qoshi yosidin novake otar,

Xokiylaring ichinda meni o‘q nishon qilur (Gadoiy, “*Har bir qiyo boqorda*”).

Ayrim holatlarda yoy yoki kamoning shakligina e‘tiboga olinib, qoshga o‘xshatilsa, ayrim holatlarda uning bajaradigan vazifasi ham badiiy maqsadga yo‘naltiriladi, ya‘ni qosh kamoni bilan oshiq yarador qilinadi.

Ma‘shuqa qoshini oshiq uchun sajdagoh – mehrob sifatida tavrish an‘anasi ham keng qo‘llaniladi. Fuzuliyda:

Zohido, sen qil tavajjuh go‘shai mehrobakim,

Qiblai toat xami abro‘yi dilbardir bango,

tarzida ifoda etiladi va Atoyining quyidagi bayti bilan deyarli bir xil ma‘noni ifodalaydi:

Qoshlaring yosin Atoiy ko‘rgali husn ichra toq,

Subhidam mehroblarda surai yosin o‘qur.

Mehrob etaloni sevikli yorni ilohiy darajaga ko‘tarish maqsadini ham yuzaga chiqaradi.

Mumtoz adabiyotimizda yor go‘zalligini boylik deb atash va bu xazinadan zakot berish motivi bilan bog‘liq tasvirlar mavjud. Fuzuliy she‘riyatida va o‘zbek adiblari ijodida bunga yorqin misollar ko‘p:

Ban faqiram, san g‘aniy, vergil zakoti husningi,

Shar‘ ichinda ham sangodir, ham bango vojib zakot (Fuzuliy).

Shoir o‘zini faqir, yorni boy deb atar ekan, boylar faqirlarga zakot berishi lozimligini aytadi. *Zakot* so‘zi lug‘atda “poklik” va “o‘sish” degan ma‘nolarni anglatadi. Zakot bergan kishining moli poklanadi. She‘rlarda ma‘shuqa husni mol-davlatga qiyoslanadi, undan zakot berish lozim va oshiq o‘zini bunga muhtoj qul sifatida namoyon etadi. Husn zakoti, albatta, oshiq uchun visol, yor marhamati bo‘ladi.

Bu tarzda misralarni o‘zbek adiblari ijodida ham kuzatamiz:

Husning zakotin bergali bir qulin izlasang,

Sakkokidek bu dunyoda bir benavo qani (Sakkokiy, “*Sentek jahonda*”)?

To‘yguncha qo‘y yuzung sori Lutfiyni boqqali,

Ne‘matni boy kishi ayamas, chunki ochtin (Lutfiy, “*Sayd etti dilbarim*”).

Mumtoz she‘riyatimizda yor va oshiq o‘rtasida saboni elchi qilish motvlari ham sermahsul usullardandir. Fuzuliy g‘azallaridagi kabi o‘zbek adiblari she‘riyatida ham bu usuldan go‘zal tarzda foydalanilganining guvohi bo‘lamiz:

Sabo, ag‘yordan pinhon, g‘amim dildora izhor et,

Xabarsiz yorimi holi xarobimdan xabardor et (Fuzuliy).

Bahra lu‘-lu‘ dishlaring vasfin magar so‘ylar sabo,

Kim quloq tutmish sadaf ichra duri g‘alton ango (Fuzuliy).

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg‘a ayt,

Yig‘larimning shiddatin gulbargi xandonimg‘a ayt (Navoiy).

Sabo, arzimni yetkur, mohitobon bir kelib ketsun,

Tamomi husn elining shohi sulton bir kelib ketsun (Hamza).

Natija

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, o‘zbek xalqi qardosh ozarbayjon farzandi Fuzuliy ijodiga cheksiz muhabbat va hurmat bilan qarab kelgan. Qadimdan ota-bobolarimiz navoiyxonlik, fuzuliyxonlik kechalarini tashkil qilib, tonggacha g‘azallar o‘qishgan. Buyuk shoir Erkin Vohidov aytganidek: “Bizning ota-bobolarimiz Fuzuliy baytlarini ibtidoiy maktabdan yod olib, ko‘ngilga jo qilganlar”. Bunga sabab – qardosh ozarbayjon tilining tilimiz bilan, dilning dilimiz bilan, qarshlarining qarashlarimiz bilan yaqinligidir. Buni yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, hatto she‘riy obraz tanlashda, go‘zallik etalonlari mushtarakligida, she‘riyatdagi an‘anaviy timsollar va tasvirlar umumiyligida, milliy madaniyatimizdagi yaqinlikda ko‘rish mumkin.

Adabiyot

1. Marfova Z. Mumtoz badiiy matnlarda goʻzallik konseptining verballashuvi. Monografiya. Fargʻona, 2022. – 140 b.
2. Ruziev, E. U. Fuzuliy ijodiga munosabat: anʻana va izdoshlik // Molodoy uchenyy. — 2019. — № 27 (265). — S. 293-295. — URL: <https://moluch.ru/archive/265/61401/>
3. Fuzuliy, Devon. T.:1959. Nashga tayyorlovchilar: T.Jalolov, M.Muinzoda.